Eric H. Cline
Mark W. Graham

ANTİKÇAĞ İMPARATORLUKLARI

Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna

Çeviren: Ekin Duru

Say

Eric H. Cline

George Washington Üniversitesi Klasik ve Yakındoğu Dilleri ve Uygarlıkları Bölümü profesörü ve başkanıdır. Seksenden fazla makale yazmış olan Cline'ın yakın zaman içerisinde kaleme aldığı kitaplar arasında *Biblical Archaeology: A Very Short Introduction* (Kutsal Kitap ve Arkeoloji: Çok Kısa Bir Giriş) (2009) ve *From Eden to Exile: Unraveling Mysteries of the Bible* (Cennetten Sürgüne: Kutsal Kitap'taki Gizemlerin Açıklanması) (2008) adlı eserler bulunmaktadır.

Mark W. Graham

Pennsylvania'daki Grove City College'de profesör olarak görev yapmaktadır. Bilimsel dergilere birçok makale yazmış ve *Encyclopedia of Greece and the Hellenic Tradition* (Yunanistan ve Helenistik Gelenek Ansiklopedisi) (2000) ve *Encyclopedia of the Empires of the World* (Dünya İmparatorlukları Ansiklopedisi) (2011) dahil bir çok eserin hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. En son kitabı *News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire* (Geç Dönem Roma İmparatorluğu'nda Haberleşme ve Sınır Bilinci) (2006) ismini taşımaktadır.

Ekin Duru

1937'de Ankara'da doğdu. 1956'da Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden mezun olduktan sonra Ankara ve İstanbul'da çeşitli yabancı firmalarda genel müdür sekreterliği yaptı. 1969'da İsviçre'de Simultane adlı bir kurumda eşzamanlı çevirmenlik eğitimi aldı. İstanbul'da amatör ve profesyonel tiyatrolarda sahneye çıktı. 1972'de Fethiye'ye yerleşti. 1997'den beri çevirmenlik yapmaktadır. Bugüne kadar Türkçeden İngilizceye ve İngilizceden Türkçeye elliyi aşkın kitap çevirmiştir.

Eric H. Cline
Mark W. Graham

ANTİKÇAĞ İMPARATORLUKLARI

Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna

Çeviren: Ekin Duru

SAY

Say Yayınları
Tarih

Mezopotamya'dan İslamiyet'in Doğuşuna Antikçağ İmparatorlukları /
Eric H. Cline ve Mark W. Graham
Özgün adı: *Ancient Empires: From Mesopotamia to the Rise of Islam*

© Cambridge University Press 2011

Türkçe yayın hakları Kalem Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0566-4
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Ekin Duru
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Editör: Sinan Köseoğlu
Sayfa düzeni: Mehmet İlhan Kaya
Kapak tasarımı: Artemis İren
Kapak görseli: "İskender Mozaiği". Bu eser günümüz Türkiye'si Hatay ili sınırları içinde MÖ 333 yılında Makedon ve Pers ordularının çarpıştığı Issus Muharebesi'ni betimlemektedir. Ünlü mozaik MS 2. yüzyılın sonlarına doğru, İtalya'daki Pompeii kentinin ileri gelenlerinden birine ait olduğu düşünülen Casa del Fauno yani Fauno Evi'ni süslemek için hazırlanan sanat eserlerinden biridir. Roma dönemine ait bu eserin Eretrialı Philoxenus adlı Yunan ressamın muharebe ertesinde yaptığı bir tablo baz alınarak hazırlandığı sanılmaktadır.

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 674 93 54
Sertifika no: 22858

1. baskı: Say Yayınları, 2017

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/ sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Giriş: Antikçağ İmparatorluğu Nedir? 7

1. Antikçağ İmparatorlukları Döneminin Başlangıcı 19
2. Antikçağ İmparatorluklarının Gelişmesi 48
3. İmparatorluklarla Başa Çıkmak: Çeşitli Tepkiler 78
4. Yakındoğu'nun Ötesinde: Yeni Babil ve İlk Pers Ahameniş İmparatorlukları 110
5. Tarihin Potası: Doğu Batı ile Tanışıyor 140
6. Atina ve İskender Döneminde Demokrasi ve İmparatorluk 169
7. Mızrakla Kurulan İmparatorluklar: Helenistik Sentez 199
8. Batı Akdeniz ve Roma'nın Yükselişi 230
9. *Imperium Sine Fine:* Roma Emperyalizmi ve Eski Düzenin Sona Ermesi 263
10. Yeni Politik Düzen: Birincilik'in Temelleri 292
11. Roma İmparatorluğu'nda Yönetim ve Direniş 321
12. İmparatorlukta Yaşanan Kriz ve İyileşme 349
13. Geç Antikçağda Evrensel İmparatorluklar ve Sınırları 385
14. İslam İmparatorluğunun Oluşumu 417

Teşekkür 445

Notlar 447

Kaynaklar 459

Dizin 475

Ailelerimize; geçmişteki, günümüzdeki, gelecekteki öğrencilerimize;
ve tüm Princeton Üniversitesi İnsan Bilimleri Disiplinler Arası
Doktora Programı ekibine...

GİRİŞ

ANTİKÇAĞ İMPARATORLUĞU NEDİR?

Eğer tarihçiler toplumların nasıl işlediğini açıklayan kuramı göz ardı ederlerse kendi toplumlarının sağduyu anlayışı içine hapsolurlar.

— Michael Marin, *Sources of Social Power*
(Sosyal Gücün Kaynakları)[1]

Milattan önce 520 ve 510 tarihleri arasında, "Büyük Kral, Kralların Kralı, Pers Kralı, Ülkelerin Kralı" Kral I. Daryus'un iktidarda olduğu dönemde, Udjahorresnet adında Mısırlı bir asilzade kendi heykelini dikti (Görsel 0.1). Daha önce Mısır kralları Amasis ve III. Psamtik'in emrinde deniz kuvvetleri komutanı olarak saldırgan Pers İmparatorluğu'na karşı savaşmıştı. Udjahorresnet MÖ 524'te I. Daryus'un selefi olan Kambises döneminde Pers istilasına ve Mısır'ın işgal edilmesine tanık olmuştu. İşgalden sonra Udjahorresnet Perslerle tam bir işbirliği yapmış, bu sayede Perslerin egemenliğindeki Mısır yönetiminde önemli ve onurlu bir mevki sahibi olmuştu. Heykeline uzun ve övgü

Görsel 0.1. Udjahorresnet heykeli.

dolu bir kitabe yazdıran Udjahorresnet, Perslere verdiği harika hizmetleri ayrıntıları ile anlatıyordu. Kendi önerilerine kulak vererek Mısır'ın sorunsuz bir biçimde Pers yönetimi altına girmesini sağlayan Pers yöneticilere övgüler yağdırmaktaydı.

Udjahorresnet kolaylıkla bir vatan haini ve kendi çıkarlarını düşünen bir işbirlikçi, yeni Pers patronlarının çanak yalayıcısı olarak nitelendirilebilir. Öte yandan kendisini gururlandıran öyküsü antikçağ imparatorluklarının işleyişi hakkında değerli ipuçları verebilir:

> Tüm ülkelerin ünlü Kralı Kambises Mısır'a geldiğinde bütün (yabancı) ülkelerin halkları yanındaydı. Bu ülkede tam bir egemenlik kurdu ve insanlar buraya yerleştiler; o da bu ülkenin büyük Mısır Kralı oldu. Majesteleri beni Başrahip rütbesiyle onurlandırdı ve Smer olarak tapınağın yönetimi ile görevlendirdi. Kendisi de resmen Mestu-Ra adını aldı. Majestelerine, henüz hiçbir doğum gerçekleşmemişken Güneş Tanrısı Ra'yı dünyaya getiren Ulu Ana Neith'in yaşadığı Sais'in güzelliğini, cennetin yeryüzündeki bir yansıması olan Neith tapınağının hikâyesini de ekleyerek anlattım. ... Kral Kambises'e Neith tapınağında yaşayanların buradan çıkarılması ve Neith tapınağının eski ihtişamına kavuşturulması için ricada bulundum. ... Majesteleri bu ricamı yerine getirdi, çünkü ben ona Sais'in; tüm tanrıların sonsuza dek yaşadığı bu kentin görkemini anlatmıştım. ... Ben babama saygılıydım, annemin dediklerine uydum ve kardeşlerime iyi davrandım. Majestelerinin emirlerine uyarak onlara sonsuza dek sahip olacakları muazzam topraklar sağladım. ... Zayıfları güçlülere karşı korudum, beni onurlandıranları korudum ve ona en iyi olanakları sağladım. Zamanı geldiğinde onlar için çok faydalı olacak işler yaptım. ... Ben tüm efendilerime sadık kaldım ve onlar da beni altın madalyalarla onurlandırdılar. Ünlü Osiris Hemaka için armağanların sergilendiği bir kraliyet masası, bol bol ekmek, bira, etler, kazlar ve Sais tanrılarına sadık Başrahip Udjahorresnet'in imajına layık tüm iyi ve arı nesneler.[2]

Antik yazıtların çoğu onları yazdıranları yüceltir. Bunlardan binlercesi günümüze ulaşmıştır. İmparatorlukların oluşumundan ve güçlenmesinden söz eden bu yazıtlar çoğu uygarlığa dair elimizdeki tek yazılı kaynaklardır. Antikçağ tarihçilerinin temel sorunlarından biri, genel bir görünüm (yani tarihin "öyküsünü") oluşturabilmek için bu belgelerin değerlendirilmesidir. Bu yazıt ve benzerleri bize antikçağ imparatorluklarının oluşumu ve devamı hakkında ne tür bilgiler verebilir? Görüldüğü üzere, Perslerin ve Udjahorresnet'in birtakım eylemleri belli kategoriler içinde yer alır: bazıları politik, bazıları ideolojik ya da daha belirgin olarak dinsel ve birkaçı da ekonomik. Politik olanlar en fazla öne çıkar: Perslerin kralı

Kambises "ülkede tam bir egemenlik kurar." Artık Mısır'ın yöneticisi olduğu apaçık ortada. Bununla beraber, ideolojik mesaj belki de en belirgin olanıdır: Mısır'daki tapınaklar onarılır ve geleneksel dinsel sistem yeniden oluşturulur. Zayıflar güçlülere karşı korunur ve adalet işlerlik kazanır. Son olarak da, ülkedeki yeni düzenden yana olanlar için maddi kazanımlar ve ödüller büyük önem taşır. Udjahorresnet ve ailesi tüm çabaları ve seçkin işbirlikçiler olarak yabancı patronlara sadakatleri karşılığında alenen ve geniş çapta ödüllendiriyorlar. Politik, ideolojik ve ekonomik faktörler yeni imparatorluğun güçlenmesine yardımcı oluyor. Bu heykelin ve yazıtın günümüze ulaşabilmesi Pers İmparatorluğu'nun öyküsünü oluşturmak için gereken bazı ipuçlarını bize veriyor.

İMPARATORLUĞUN TANIMI

Tarihin en ilginç konuları tarihçilerin uyuşmazlığa düştüğü konulardır; herkesçe kabul edilen konular pek azdır ve aslında pek de heyecan uyandırıcı değildirler. Esas konumuzdan başlayalım: "imparatorluk". Bu sözcük buyruk, düzen, egemenlik, güç ve hükümranlık anlamına gelen Latince *imperium* kelimesinden türetilmiştir. İlk başlarda bir Roma konsülünün yönetim ve fetihlerle elde ettiği gücü temsil ediyordu. Zamanla belli bir araziyi belirtmek için kullanılmaya başlandı; bu, bugün "üzerinde güneş batmayan İngiliz İmparatorluğu"ndan anladığımız şeye yakındı. Genellikle imparatorluğu bir harita üzerinde sınırları gösterilebilecek, geniş ya da genişlemekte olan bir arazi olarak yorumlarız. Romalılar, en azından geçmişlerinin ilk döneminde, imparatorluğu modern "hegemonya" ya da "hükümranlık" kavramlarına daha yakın olan, kendi yönetimleri ya da denetimleri altındaki bir bölge olarak görme eğilimindeydiler. İmparatorluk sözcüğünü uzak geçmişle ilgili olarak kullanırken çoğunlukla ona daha modern anlamlar yükleriz. Bu ve başka nedenlerden dolayı bazı bilimadamları saygın tarihçi Keith Hancock'un "emperyalizm

bilimadamlarına uygun bir sözcük değildir" görüşüne katılır.[3] Bazıları ise bunun öyle kolayca göz ardı edilebileceğinden emin değildir:

> Örneğin, Yunan tarihinde "imparatorluk" sözcüğünü bir yana bırakıp sadece "hegemonya" terimini kullanmak bize göre elverişli ve yararlı olmuyor. Atinalı askerlerin saldırısına uğrayan Miloslular için bunun emperyalizmden değil hegemonyadan kaynaklandığını öğrenmek bir avuntu olamazdı.[4]

Günümüzde *imparatorluk* sözcüğünün en anlamlı tanımlarından biri Columbia Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyelerinden M.W. Doyle tarafından dile getirilir:

> Başat metropol olan politik bir oluşumun –hükümran olarak– bir diğerinin iç ve dış politikaları üzerinde siyasal denetim uyguladığı etkileşim sistemi.[5]

Çoğu teknik tanım gibi bu da ilk bakışta biraz ağır kaçabilir; bu yüzden bunu ayrıntılı olarak ele alalım ve akademisyenlerin dediği gibi "açalım". Bunu yapmamız bizim için çok önemli çünkü Doyle'un imparatorluk tanımı bu kitabın temelini oluşturuyor.

Öncelikle imparatorluk başat bir grup ile ikincil ve yabancı bir grup arasında bir ilişki kurmaktadır. Bir grup ötekini yönetmekte, insanlara, toprağa, tapınaklara sahip çıkmaktadır. Doyle'un tanımında bir imparatorluğun geniş topraklara sahip olduğu tartışma götürmez. Örneğin MÖ altıncı yüzyılın sonlarında Persler "başat metropol" ve Mısır da "ikincil" konumundadır. Öte yandan Perslerin Mısır'ı işgali fethedilen toprakların verimsizleştirilmesi, halkının öldürülmesi ve/veya esir edilmesi, çocukların kafalarının taşlarla ezilmesi anlamına gelmez. Burada Mısır'ı yönetmekte olan bir yabancı oluşum, Pers İmparatorluğu vardır ama madur durumdaki Mısır'ın bir vatandaşı olan Udjahorresnet bu yönetimde yük-

sek bir sosyal konumdadır, Doyle'un sözünü ettiği "etkileşim sistemi"nin bir parçasıdır. Udjahorresnet önerileri doğrultusunda Mısır'da her şeyin "eskisi gibi sürüyor" olmasından gurur duymaktadır. Perslerin gelişinden önceki sosyal gücün büyük bir bölümü varlığını korumaktadır. Öte yandan dizginler artık Perslerin elindedir. Udjahorresnet'in yazıtının büyük bir bölümü Perslerin egemenliklerini sürdürme biçimini ortaya koymaktadır.

Pers –ya da herhangi bir antikçağ– imparatorluğu egemenliğini nasıl sürdürdü? Gücünü nasıl yitirdi? Tarihçiler uzun bir dönemi kapsayan ve geniş araştırmalar ile anlamlı değerlendirmeler gerektiren böyle devasa sorunları ancak temel bir konuya odaklanarak çözümleyebilirler. Burada temel konumuzu tanımlayabilmek için sosyolojiden ödünç aldığımız bir modelden yararlanıyoruz. Böyle teorik modeller, hiçbir zaman çağdaş bir tarihçiye yönelik olmayan, bölük pörçük kaynaklardan elde edilen malzemeleri kapsamlı bir öyküye dönüştürmek gibi zor bir görevin üstesinden gelmeye yardımcı olur.

Los Angeles'taki California Üniversitesi'nde sosyolog Michael Mann birçok tarihçinin yararlı bulduğu etkin bir güç modeli öne sürmektedir. Mann'ın modeli, üstesinden gelinebilecek bir soruna, antikçağda insanların sosyal ve coğrafi alanda güçlerini nasıl kullandıkları sorusuna odaklanmamıza yardımcı olacaktır. Antikçağ tarihine çeşitli yaklaşımlar hem mümkün hem de verimli olabilir ama bu yaklaşım günümüz insanlarının zihninde birçok soru uyandırdığı için ilginçtir. Mann'ın modeline göre, toplumlar birbirine bağlı dört toplumsal güç şebekeleridir: ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi (bundan böyle kısasa İEAS diye anılacak). Bunların hemen hepsiyle Udjahorresnet'in yazıtında zaten karşılaştık. İmparatorluklar Mann'ın "toplumsal güç kaynakları" olarak isimlendirdiği bu unsurlar üzerine kurulur. Güçlü imparatorluklar bu dört gücün hepsinin bir arada etkin bir biçimde

işlediğinin kanıtıdır. Bundan böyle İEAS olarak anacağımız modeldeki tartışma konuları tarihteki herhangi bir dönem için de geçerlidir.

Bu dört toplumsal güç kaynağı birlikte çalışmalıdır; genel anlamda hiçbiri öbüründen daha ön planda ya da önemli olamaz. Michael Mann'ın ileri bir tarihi içeren örneğini ele alalım: geç ortaçağ Avrupa'sında İsviçreli mızraklı askerler. MS on dördüncü yüzyılda ünlü zırhlı, atlı şövalyelerin mızraklı piyadelerden oluşan bir ordu tarafından yenilgiye uğratıldığı askeri tarihin bir gerçeğidir. Bu yenilginin çeşitli sonuçları olmuş, kimi zaman klasik feodalizm olarak anılan sistemin yıkılmasına ve çağdaş merkezi devletlerin kurulmasına yol açmıştır. Buradaki tarihi "neden?" sorusu kolayca yanıtlanıyor gibi: "Askeri ilişkilerle ilgili teknolojik gelişmeler politik ve ekonomik ilişkilerde değişimlere yol açtı. Bu modelde askeri determinizmin açık bir örneğini görmekteyiz." Öyleyse, yüzeysel olarak insanlık tarihindeki bu önemli değişimin başlıca nedeninin askeri güç olduğu ileri sürülebilir. Böyle bir açıklama çekici ve özlü olabilir ama (bazı tarih profesörlerinin ve History Channel'a program hazırlayan yönetmenlerin yaptığı gibi) bununla yetinirsek birçok geçerli ve önemli unsuru göz ardı etmiş oluruz. Zaferde en büyük rolü "yüksel moral" ve "mızraklı piyadelerin sağlarını, sollarını ve arkalarını güvenceye almaları" oynamıştır. Bu da "Flaman ve İsviçre köylülerinin ve küçük toprak sahiplerinin nispeten eşitlikçi komün hayatından" kaynaklanmaktadır.[6] Bu nedenle, tarihi "neden" sorusunun yanıtı göründüğünden daha derinlerde ve çok daha karmaşıktır; dört kaynağımızın (İEAS) tümünü kapsamaktadır.

Aynı değerlendirmeyi beşinci bölümde ele alacağımız, son derece etkin bir askeri örgütlenme olan Yunan falanksları için de yapabiliriz (Görsel 0.2). Yunanlar safları sıklaştırılmış ordu düzeni sayesinde mi Pers İmparatorluğu'nu yenilgiye

Görsel 0.2. Korint yapımı bir *oinokoi* yani yonca ağızlı şarap testisi olan Chigi vazosundan alınan detayda Hoplitler ya da diğer adıyla Yunan piyadesi görülüyor.

uğrattılar? Yunanlar Perslerle yaptıkları ünlü savaşlarda uyguladıkları askeri teknolojiyi neden bu kadar ilginç ve etkin buluyorlardı? Falanjlar bazı Yunan kent-devletlerinde geniş politik katılım ve eşitlik kavramları üzerine inşa edilen belli bir sosyal örgütlenme oluşturdular: Bu örgütlenme kimi ideolojik, kimi politik, kimileri de kuşkusuz ekonomik olan diğer sosyal güçlerden kaynaklanıyordu. Askeri güç, "daha dar açılı askeri gelenek ve gelişimlerin yanı sıra "moral ve ekonomik üstünlük –yani ideolojik ve ekonomik destek– gerektirir. Askeri gücün oluşması için bunların *hepsi* gerekli unsurlardır."[7] Esas olan, tüm bu toplumsal güç kaynaklarının, beraberce çalışmanın, bir imparatorluğun tanımında ve oluşmasında (aynı zamanda ona karşı sergilenen direnişte) önemli ve gerekli olmasıdır. Antikçağ dünyasında işbirliği yapan bu toplumsal güç kaynakları yalnızca imparatorluğun oluşmasını

değil, aynı zamanda ona karşı direnişi ve onun yıkılmasını da sağlamıştır.

Bu kitapta dinsel ideolojinin (yakın geçmişteki araştırma ve incelemelerin varsayımlarının aksine) sadece materyalist ya da askeri gündemin üstünün kabaca örtülmesinden ibaret olmadığını iddia ediyoruz. Örneğin, Udjahorresnet kendisi ve ailesi için ödül beklentilerinden çok daha fazla dinsel faaliyetleri üzerinde durmaktadır. Bunu nasıl yorumlamalıyız? Açıkça belirtmediği halde, onun hedefi yazıtta çok az sözü edilen maddi ödüller miydi? Günümüzde çoğu kişi böyle düşünür ama dini her şeyin üstünde tutar görünen bu antikçağ kaynağını nasıl değerlendirmeliyiz? Kaynaklarımıza dayanarak "büyük resmi" oluştururken yaptığımız değerlendirmeler ve yorumlar bizi bu soruları sormaya zorluyor.

Kitabın bazı bölümleri dinin önemli bir rol oynadığı, imparatorluğun ideolojik boyutları üzerinde fazla durduğumuz hissini uyandırabilir. Bunu ideolojiyi ya da dini en önemli ya da nihai toplumsal güç olarak sergileme çabası olarak değil, bir düzeltme olarak algılayın. Tarihsel bir incelemede bir teori oluşturmanın en yararlı yanlarından biri okuru bunu tartışmaya, kabullenmeye ya da buna karşı çıkmaya davet etmesidir. Bizim amacımız, toplumsal gücün, özellikle kozmos (düzen), adalet ve özgürlük kavramlarıyla bağlantılı olarak, dengeli ve tarihi bir bilimsellikle kavranmasını sağlayacak bir antikçağ dünyası yansıtmaktır. İmparatorluk tartışmalarımız MÖ üçüncü binyılda başlıyorsa da, kitap en fazla MÖ sekizinci yüzyıl ile MS sekizinci yüzyıl arasındaki döneme odaklanmaktadır. Bizim "Antikçağ İmparatorlukları Dönemi" adını verdiğimiz bu dönem kesintisiz olarak birbirini izleyen imparatorluklara tanıklık etmiştir.

İMPARATORLUK, TEPKİLER VE DİRENİŞ

İEAS yaklaşımının önemli özeliklerinden biri bize antikçağ imparatorluklarının oluşumunu ve temelini araştırmanın

yanı sıra onlara karşı sergilenen belirgin tepkileri de inceleme fırsatı tanımasıdır. Kimi zaman insanlar, alıştıkları yaşam biçiminin sarsılmasına, hatta yok edilmesine karşın, büyüyen bir imparatorluğun içinde yer almaktan mutluluk duyuyor olabilirler. Romalı bir konsül ve fatih uzun süre önce böyle insanların öneminin farkına varmış ve "bir imparatorluk uyrukları mutlu olduğu sürece güçlüdür" demiştir.[8]

Kimi zaman da "ikincil konumdaki" gruplar yabancı bir gücün egemenliği altında olmaktan hoşlanmazlar; bu yabancı güç temelde onların çıkarını gözettiğini iddia etse ya da gerçekten öyle olsa bile. Görüleceği üzere, dünyanın en kalıcı ve hâlâ etkin fikirlerinin, değer sistemlerinin ve kurumlarının antikçağın büyük imparatorlukları tarafından değil, onlara direnen insanlar tarafından oluşturulmuş olması ilginçtir. Bu nedenle direniş konusu, "imparatorlukların yükselişi ve düşüşü" hakkındaki daha geleneksel araştırmaların yanı sıra önemli bir unsurdur.

Antikçağ imparatorlukları dönemi hakkında kısa bir inceleme bile imparatorluklara tepki veren birçok halkın zamanla kendi imparatorluklarını kurduklarını (ya da kurmaya kalkıştıklarını) gösterir: Urartular, Yunanlar, Hintliler, "barbarlar", Araplar. Bu halkların bunu gerçekleştirirken başvurdukları yöntemler burada açıklanan konulardan biri olacak. Direniş de İEAS'tan yararlanır, zira tutarlı bir direniş sistemi çoğu kez toplumsal güç kaynaklarını bir imparatorluğa dönüştürür. Ve bu böyle sürüp gider.

İMPARATORLUKLAR, DÜN VE BUGÜN

Antikçağ tarihçileri uzak geçmişi araştırırken, tüm tarihçiler gibi, en azından bugünü ve yakın geçmişi gözden kaçırmazlar. Bazı öğrenciler Birinci Dünya Savaşı'na kadar dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun kendine özgü imparatorluklar içinde yaşadığını öğrenerek şaşırabilirler. Doğal olarak,

Antikçağ Dünyası imparatorluk konusunda söz sahibi değildir, sadece onların oluşumuna tanık olmuştur.

On dokuzuncu yüzyıldaki Gelişmiş Emperyalizm Döneminin yol açtığı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra politik kimliğinizi bir imparatorluk olarak tanımlamak demode ve hatta tehlikeli oldu. Bir imparatorluk kurma ve sürdürme arzusunu simgeleyen "emperyalizm" sözcüğü zor günler geçirmeye başladı. Niall Ferguson gibi tarihçiler imparatorluğun asırlık dinamiklerinin tümüyle ortadan kalkıp kalkmadığı konusunu tartışmayı sürdürdüler. Antikçağ imparatorlukları döneminin temellerini incelemek bizim bu güç dinamiğinin içinde yer alan daha büyük ve kalıcı denebilecek sorunlar üzerinde düşünmemizi sağlayabilir. Bu yüzden bu kitapta yer alan terimler aynı zamanda günümüz dünyasındaki politik durum için de geçerlidir ve burada kullanılan teorik model rahatlıkla Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'na, Soğuk Savaş'a ve Birinci Körfez Savaşı'na vb. uygulanabilir.

Emperyalizm insan toplumlarının yapısında bulunan temel bir içgüdü müdür? Avusturyalı ünlü ekonomist Joseph Schumpeter, modern dünya öncesinin özelliği olarak tanımladığı "savaşa ve zafere yönelik tümüyle içgüdüsel eğilimi" araştırdı.[9] Antikçağ Atinalıların bir zamanlar ileri sürdüğü, "Güçlü olanlar yapabildiklerini yapar, zayıflar ise mecburen acı çeker" görüşü değişmez bir gerçek midir?[10] Bilimadamları bu asırlık soruyu tartışmaya devam ediyorlar. Çoğu, çağdaş dünyada bizlerin bir imparatorluk tutkusunu ya da gereğini geride bıraktığımıza inanıyor. Bu bilimadamları liberal ve demokratik kurumların imparatorlukların yerini aldığını ileri sürüyorlar. Diğerleri bundan pek emin değil ve imparatorluk sözcüğünü kullansak da kullanmasak da imparatorluk dinamiklerinin çağdaş dünyamızda da gelişmeyi sürdüğüne işaret ediyorlar.

Bizler de bu kitapta ünlü Antikçağ imparatorlukları dönemini değerlendirirken böyle sorular sormaktayız.

SORULAR, SORULAR, SORULAR

Burada bir dizi önemli soru sorarak işe başlıyoruz; henüz bunların hepsi yanıtlanamadı. Bundan sonraki her bölüm konu ile ilgili bir dizi soru ile başlayacak. Her bölümü okurken bu soruları akılda tutmak, yazdıklarımızı ve bu konuyla ilgili diğer eski ve çağdaş kaynakları incelerken okurun odaklanmasına ve sağlıklı değerlendirmeler ile yorumlar yapmasına yardımcı olacak. Görüleceği üzere, bu soruların "doğru" yanıtları olmayabilir. Bilimadamları çoğunlukla bunların nasıl yanıtlanacağı konusunda ciddi fikir ayrılıkları yaşıyorlar. Bununla beraber bu sorular zaman içinde bugüne kadar süregelen evrensel sosyal ve politik sorunlarla ilgili fikirlerin düzene sokulmasında yardımcı olacağı gibi okura insanlık tarihinin büyüleyici karmaşasını daha iyi anlama fırsatı da verecektir.

- "**Antik**" sözcüğü nasıl tanımlanır?
- **Teoriler** antik tarihin açıklanmasını nasıl biçimlendirebilir?
- Antikçağ tarihçileri için **kanıt** nedir ve nasıl değerlendirilir?
- Bir imparatorluk nedir? Eski halklar neden devamlı olarak bunları yarattılar? Bunların devamını nasıl sağladılar?
- Dört kaynak –İEAS– bir imparatorluğun oluşmasında nasıl bir rol oynar? Bu toplumsal güç kaynakları, teker teker ya da hep birlikte, imparatorluğa karşı direnişi nasıl tetikliyor?
- Antikçağ halklarının **kozmos/düzen** ve **adalet** tanımları ne kadar birbirine benziyordu? Birbirinden ne kadar farklıydı?

1

ANTİKÇAĞ İMPARATORLUKLARI DÖNEMİNİN BAŞLANGICI

Tunç baltalarla fethettim.
— Akadlı Sargon Efsanesi

- İdeoloji, ekonomi, askerlik ve siyaset (bu kitapta İEAS olarak isimlendirilecek) kentleşme ve kent-devletinin oluşumunda nasıl bir rol oynadı?
- Kent-devletinin ötesinde oluşan çeşitli bütünleşme ve birleşmelerde hangi ticari, diplomatik ve politik ilişkiler etken oldu?
- Tarihteki ilk imparatorluklar nasıl oluştu?

MÖ sekizinci yüzyıldan MS sekizinci yüzyıla kadar çoğunlukla kesintisiz uzanan Antikçağ İmparatorlukları Dönemi hiç yoktan var olmadı. Dönemin başında eski bir geçmişe sahip kent-devletleri, krallıklar ve hatta birkaç imparatorluk zaten yok olmaya başlamıştı; bu, Antikçağ imparatorlukları döneminin yaklaşık iki misli uzunluğunda bir süreçti. Daha önce ise belirsiz ve "tarih öncesi" halkların çok daha uzun süreli yerleşimleri söz konu-

suydu. Antikçağ İmparatorlukları Dönemi çok eski temeller üzerine inşa edildi.

Yaklaşık MÖ 4000 yılından başlayarak bir dizi önemli değişim insanlık tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Politik açıdan bağımsız kentler ve onların çevrelerindeki topraklardan oluşan kent-devletleri yoğun bir nüfusa sahip önemli merkezler haline geldikçe ve daha önce görülmedik yaratıcı başarılara ulaşılınca yerleşim düzeni de değişti. Yaklaşık MÖ 3000'de bu değişimler bilimadamlarının Tunç Çağı adını verdiği, MÖ 1200'ün hemen sonrasına kadar uzanan döneme yol açtı. Mesafeler arasında oluşmaya başlayan ticari ve diplomatik ilişkiler bir hayli düzenli bağlantıların ve imparatorlukların kurulmasını sağladı ama aynı zamanda savaşlara da neden oldu. İlk oluşturulan ordular kutsanmış krallar tarafından savaşa sürüklendi.

Gelişme, birleşme ve bütünleşme dönemleri arasında, yaklaşık bir yüzyıl süren parçalanma, gerileme ve yıkımın yer aldığı, çok az yazılı kayıt ya da anıt bulunmasından dolayı Karanlık Çağ diye tanımlanan bir süreç yaşandı Bu, önlenemez bir gelişim değildi ama bir birikim oluşturdu. Her yenilenme döneminde bazı kent-devletleri toprak, nüfus ve anıtlar açısından giderek daha genişlediler. MÖ on ikinci yüzyılda başlayan, Karanlık Çağ olarak bilinen ve üç yüzyıldan fazla süren gerileme dönemi, Tunç Çağı'nın sonu oldu. Karanlık Çağ'da başlayan politik ve kültürel yenilenme Antikçağ İmparatorlukları Dönemi'nin esas başlangıcını temsil eder.

İMPARATORLUĞUN DOĞUŞU

Öykümüz Ege'nin doğu sahilinden İran'ın merkezine kadar uzanan, Kuzey-Orta Anadolu ile Güney Mısır arasında kalan büyük ve eski bir bölgede, Yakındoğu'da başlıyor (Görsel 1.1). Hemen tüm antikçağ imparatorlukları burada başladı ve çoğu bu bölgenin çok ötelerine kadar yayıldı. Yakındoğu'da kurulmamış olan birkaçı ise bu bölgenin önemli bölümlerini

ele geçirdi. Öykümüz birkaç bin yıl sonra bölgenin merkezinde, neredeyse başladığı noktada sona erecek.

Yakındoğu dört geniş bölgeden oluşmaktaydı. Mezopotamya yani "Irmaklararası Topraklar" –Dicle ve Fırat– bu bölgenin merkezi sayılabilir. Kentleşme burada başladı ve zamanla bu bölgede diğerlerinden çok daha fazla sayıda imparatorluk kuruldu. Kuzeybatısında bugünkü Türkiye'nin bir parçası olan Anadolu bulunuyordu. Burada yalnızca tek bir imparatorluk kurulmuş olmasına karşın antik dünyada önemli bir yol kavşağı ve savaş meydanı idi. Güneyde bölgedeki en birleşik ve istikrarlı imparatorluk olan, Nil Nehri sahilinde kurulmuş Mısır vardı. Onun uzun ve zengin geçmişi birçok imparatorluk dönemini kapsar. Mezopotamya'nın batısında Akdeniz'in doğu sahilleri ve buraya bağlı bölgeler yer alıyordu. Bu alanda önemli imparatorluklar değil, çoğu kez kendilerini gelişmekte olan imparatorlukların yolu üzerinde bulan birçok ufak krallık kuruldu. Tunç Çağı'nın ilk bin yılında bu dört bölge nispeten kendi başına gelişti. Daha sonra ticaret, diplomasi ve fetihler yoluyla birbirlerine daha fazla yakınlaştılar.

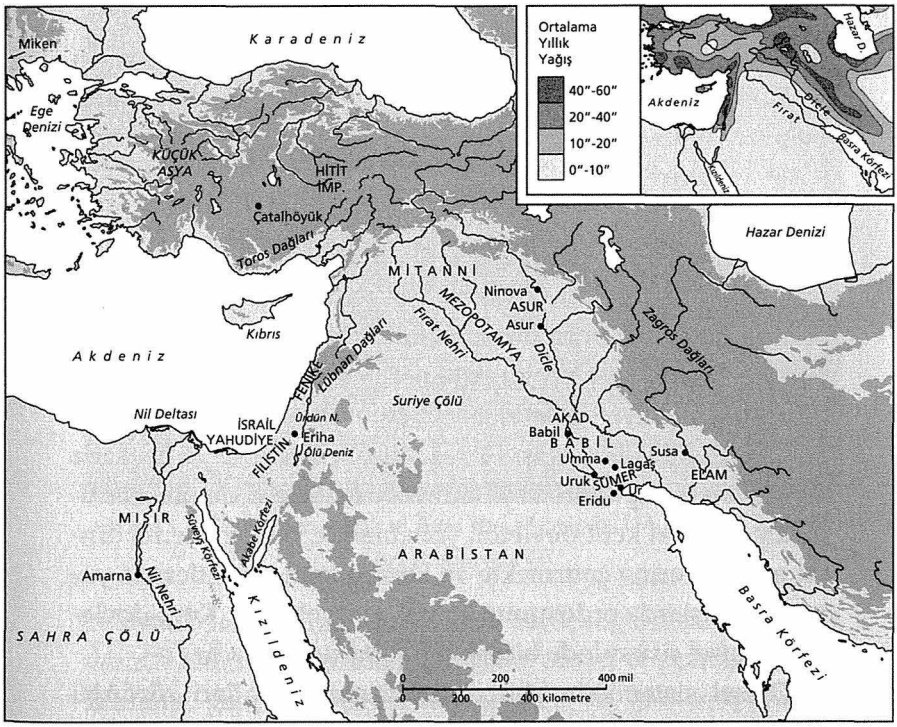
Yakındoğu'daki gelişim ve oluşumlara geçici olarak katılacak iki başka bölge var, biri öykümüzün başında, diğeri çok daha sonra yer alıyor. Özellikle Batı Ege'de Yunanistan anakarasındaki Miken Krallığı, Tunç Çağı'nın son üç yüzyılında Yakındoğu'nun temposuna ayak uydurdu. Bu krallığın yıkılması ile Batı Ege yüzyıllar boyu kendi yolunda gidecekti. Yakındoğu bölgesinin ortasında yer alan Arabistan, öykümüzün sonunda kısa ama önemli bir rol üstlenecek.

Yakındoğu'da insanlar üç ayrı iklim kuşağında yerleştiler. En yoğun nüfus denizin ve nehirlerin kıyısındaki düzlüklerde bulunmaktaydı, antikçağ tarihinde en etkin yerleşim biçimi buydu. Nehirler çoğunlukla pek dostça davranmazlardı ve yapacakları önceden kestirilemezdi; bu yüzden yoğun yerleşim merkezlerinin oluşmasından önce geniş kapsamlı inşaat

faaliyetinde bulunulması gerekiyordu. Yakındoğu'nun bazı bölgelerine eskiden "Bereketli Hilal" adı verilmesi bu gerçeğin üstünü örtüyor. Dağ eteklerindeki ikinci yerleşim bölgesi en eski olandı; bitki ve hayvan örtüsü açısından zengindi ama tarım için fazla elverişli değildi. Göreceğimiz üzere, insanlık tarihinin ilk döneminde dağ eteklerinden düzlüklere önemli göçler olmuştu. Dağlar ve çöller en zorlu iklim şartlarına sahipti ve buralarda çok az sayıda insan yaşıyordu. Buna karşın dağlar, bu bölgelerdeki antikçağ insanlarının inanışlarına göre, tanrılara ev sahipliği yapmaktaydı.

Aslında her şey MÖ 4000 ile 3000 yılları arasında gerçekleşen temel bir demografik değişimle, Kentleşme Devrimi ile başladı. Bir bakıma "devrim" burada biraz aşırı kaçıyor, zira değişimler bin yıldan uzun sürede gerçekleşti. Öte yandan, insanların yeni yerleşim düzeni için bu sözcük kullanılabilir. Bu dönem kent-devletinin politik olarak doğuşunu ve gelişmesini içerir. Bunun en önemli örneği Uruk'tur. Burada MÖ 4000'in hemen ardından yaklaşık 1.500 kişinin yaşadığı, MÖ 3000'de ise nüfusun 20.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Kent-devletlerinde başlangıçtan itibaren belirgin sosyal hiyerarşiler görülür: asiller (çeşitli düzeylerde), sıradan vatandaşlar, esirler vb.

Artan nüfusun gereksinimlerini karşılayabilmek için tarımsal üretimi on misli artırmak, toprağı sulamak ve nehirleri ıslah etmek için yeni teknikler ve teknolojiler geliştirildi; su bentleri kuruldu, pulluk icat edildi ve hayvan gücünden yararlanıldı. Kent-devletlerinin teknoloji sayesinde mi geliştiği yoksa bu devletlerdeki ilerlemelerin mi teknolojiyi geliştirdiği konusu, bilimadamları için her zaman "tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan" çıkar sorusu gibi olmuştur. Yani bu azgın ve sağı solu belli olmayan nehirlerin kıyısında üretim yapmanın zorlukları mı politik sistemleri ve hiyerarşileri yerleşim için uygun koşullar oluşturmaya zorlamıştır yoksa giderek daha kalıcı olan politik hiyerarşilerin öngörüleri mi

Görsel 1.1. Tunç Çağı haritası

teknolojik gelişimleri gerçekleştirmiştir? Son yıllarda bilimadamları daha çok ikinci şık üzerinde durmuşsa da, şimdi çoğu bu varsayımın yanıltıcı olduğu kanısındadır. Kuşkusuz bu değişimler her nasıl olursa olsun insanların iklim koşullarına karşı verdiği başarılı ve yaratıcı tepkiler sonucunda yaşanmıştır.

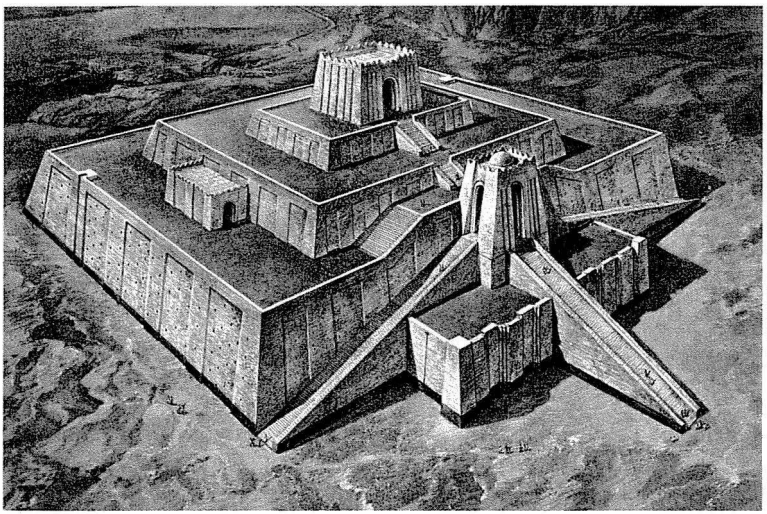
Bu politik ve teknolojik değişimler Tunç Çağı'nı başlatmış, bunun sonucunda da bir sürü sosyal değişiklik ortaya çıkmıştır. İdeoloji, ekonomi, askeriye ve siyasetin kent-devletlerinin yapısıyla sıkı bağları devletlerin öne çıkan özelliklerinde izlenebilir: anıtsal mimari, yazı, kalıcı sınıf hiyerarşisi, ordular ve büyük çapta savaşlar. Bu listeler yararlı olmakla birlikte yeterince ayrıntılı değildir ve artık çok az insan bunlara "uygarlığın olmazsa olmazları" gözüyle bakmaktadır. Geleneksel

olarak yazının bulunması insanlık tarihinin başlangıcı ("tarihöncesinin" karşıtı) olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım belli bir yere kadar geçerli sayılabilir. Aslında tarihte yazının bulunmasından önce kurulan en az bir imparatorluk vardır (Güney Amerika'daki İnkalar).

Kaynaklardan dinsel ideoloji ile siyasetin başından beri kopmaz bağları bulunduğu anlaşılmaktadır. Ünlü bir antropoloğun dediği gibi, "Krallık her yerde ve her zaman belli oranda kutsal bir makam olmuştur."[1] Kutsal monarşinin en belirgin örneği Yakındoğu'daki politik oluşumların hepsinde görülebilir. Kral insanlarla tanrılar arasında aracılık yapmakta, ya bizzat kendisi tanrı olarak kabul edilmekte ya da daha ziyade bir rahip-tanrı veya tanrının temsilcisi olarak görülmektedir. Kral kent-devletini yönetmekte, birçok önemli dinsel görevi yerine getirmekte ve komşu kent-devletleriyle yapılan savaşlarda ordusunun başına geçmektedir. Kent-devletinin dinsel sisteminde birçok rahip bulunmaktadır.

Dinsel sistemlerin –birçok bilimadamının ileri sürdüğü gibi– başlangıçta sosyal ve/veya politik denetimi sağlamak için oluşturulup oluşturulmadığı ciddi bir tartışma konusudur ve buna verilen yanıt eldeki kanıtların yorumu kadar kişinin kendi varsayımlarına bağlıdır. Mezopotamya'daki kent-devletlerinin siluetlerini tapınaklar ve zigguratlar belirliyordu. Her kent-devleti çok sayıda ikincil tanrının yanı sıra, zigguratın tepesinde bulunduğu söylenen tek bir yüce tanrıya tapınmaktaydı. Zigguratlar muhtemelen tanrıların nehir kıyılarındaki yeni yerleşim yerlerinde rahat etmeleri için dağ şeklinde inşa edilmekteydi (Görsel 1.2).

Esas gelir kaynağı genellikle kent-devletinin merkezinden dışarı uzanan 10 ila 20 km yarıçaplı bir daire içerisindeki topraklarda yetiştirilen tarım ürünlerinden alınan vergi ve haraçlardı. Bu uygulama, yüzyıllar sonra yazılmış olmasına karşın ünlü *Gılgamış Destanı*'ndan da anlaşılır. Öykünün bir yerinde Tanrıça İştar, Uruk lideri Gılgamış'a "[kullarının] dağlarda

Görsel 1.2. Bir Ziggurat. Irak'ın Akar Ruf yöresinde. DA Picture Library / Art Resource, NY.

ve ovada yetiştirdiği ürünler sana haraç sağlayacak" diye söz verir."[2] Ekonomik girdiler genellikle dinsel ve politik anıtlara harcanır, gelir arttıkça bu anıtlar daha da görkemli olurdu. Politika ve ideoloji gibi ekonomi ve politika da birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Çoğunlukla tapınaklar ekonomik dağılımın merkezini oluştururdu.

Toprağın sahibinin kim olduğu sorusu hayli karmaşıktır. Son zamanlardaki araştırmalar Mezopotamya'da tek bir sistemin uygulanmadığını, zaman içinde tapınakların, sarayların ve hatta özel kişilerin bile toprak sahibi olduğunu ortaya koyuyor. Zamanla krallar arazinin tamamını değilse bile büyük bir kısmını sahipleniyor ve bunu parselleyerek kendine sadık olanlara bağışlıyordu.

Ticaret usulleri çok önceden oluşmuştu ve en önde gelen sektör tunç üretimiydi. Heykel, ev aletleri ve silah yapımında tunç kullanılıyordu. Bir alaşım olan tunç, bakırın diğer maddelerle, özellikle kalayla 7:1 ila 10:1 oranında karışımından oluşuyordu (yani bakır kalaydan yedi ila on kez daha fazla kullanılıyordu). Tunç üretimi büyük çapta uzak diyarlarla

yapılan ticarete bağlıydı çünkü gerekli hammadde Yakındoğu'da az miktarda bulunduğundan farklı kaynaklardan getirtilmesi gerekiyordu. Bu ticaret ağının sona ermesi Tunç Çağı'nın da sonunu getirecekti.

Kent-devleti düzeyinin ötesinde, ekonomik ve politik gelişim yolunda atılan ufak ama kesin adımlar muhtemelen Tunç Çağı'ndan önce atıldı. Bunlar başlangıçta daha geniş bölgesel ve kültürel birimler içinde gerçekleşti: İlk adımlar Sümerler olarak bilinen Güney Mezopotamya'da atıldı ve kısa süre sonra bunu Kuzey Mezopotamya izledi. İlişkiler önce ticaret ve anlaşmalarla, daha sonra fetihlerle oluşturuldu, böylece kısa süreli olsa da dünyanın ilk imparatorlukları ortaya çıktı.

İlk genel birleşim MÖ 3500 ile 3000 arasında Güney Mezopotamya'daki Uruk'ta görülüyor. Son derece canlı ticari anlaşmalar sayesinde Uruk geniş bir ticaret ağı oluşturdu. Bununla beraber Uruk kent-devletlerinin iç politikalarını hiçbir zaman denetim altına almadı ve hiçbir zaman fetihlere girişmedi ama görünüşe göre uzak topraklarda sömürgelere sahip oldu. Diğer kent-devletlerinin seçkinlerinin Uruk'un ticaret ağı içinde yer alarak büyük yararlar sağladığı görülüyor. Bu bir emperyalist düzenleme değildi ama daha sonraki birleşimlerin önünü açtı.

Bazı Yakındoğu uzmanlarına göre, kısa süre sonra Kengir ya da Sümer Birliği (MÖ 2900-2300) daha fazla ittifaka yol açtı. Bu alandaki kanıtlar belirsiz ve dolaylıdır ama muhtemelen geniş bir ticaret birliği şeklinde başlamış, zamanla hem politik ve dinsel, hem de resmi bir askeri ve savunma ittifakına dönüşmüştür.

Birliğin merkezi Sümerlerin kuzeyinde önemli bir din merkezi olan Nippur'daydı. Buna benzer bir dizi kısa ömürlü birlikler kurulmuş olabilir ama bu konuda çok az kanıt var.

Bu tip merkezileşmeyi askeri zaferler ve politik anlaşmalar izledi. Öte yandan gerçek bir imparatorluğun oluşumundan

önce aşılacak önemli bir engel vardı. Her ne kadar sonradan dinsel ideoloji antikçağ imparatorluklarının temel unsuru olacaksa da, bunun ilk başta bir ayak bağı olduğunu tekrar tekrar göreceğiz. Mezopotamya'daki kent-devletlerinin her birinin farklı bir tanrı tarafından kurulduğu ve kentin esas tanrısının o olduğu iddia ediliyordu. Bu yüzden genişleme ve birleşme fetheden ve fethedilen kent-devletlerinin kutsal yönetimine ters düşüyordu. Zamanla belli bir tanrı adına genişlemeden yana gelenekler oluşacak, dinsel ideoloji ile fetihler sıkı sıkıya birbirine bağlanacaktı.

Bilinen ilk önemli askeri ve politik ittifak Umma kent-devletinin önderlerinden Lugalzagesi (MÖ 2400 civarı) tarafından gerçekleştirildi. Yakın çevresindeki Ur, Uruk ve Lagaş kent-devletlerini fethederek kimilerinin ilk Sümer İmparatorluğu olarak tanımladığı birliği kurdu. Ondan sonraki fatihler çoğu Yakındoğu krallarında görüldüğü gibi, birileri onun zaferlerinden söz eden yazıtta biraz abartılı bir dil kullanıyor:

> Ülkelerin Kralı Tanrı Enlil Uruk Kralı, Yeryüzü Kralı, An rahibi, Nisaba'nın "kâhini" ... olan Lugalzagesi'ye yeryüzü krallığını bağışladı ve yeryüzünü ona itaatkar kıldı, tüm ülkeleri onun ayaklarını dibine serdi ve onları gündoğumundan günbatımına kadar onun kulları yaptı ve Lugalzagesi Fırat ve Dicle yoluyla Aşağı Deniz'den (Basra Körfezi) Yukarı Deniz'e (Akdeniz) geçerken Enlil gün doğumundan günbatımına kadar kimsenin ona karşı çıkmasına izin vermedi.[3]

Enlil'in ona fetihlerini nasıl bağışladığına dikkat edin; bu, ilerideki imparatorluk oluşumlarının ideolojik geleneklerine bir dokundurmadır. Öte yandan Lugalzagesi gücendirdiği başka bir tanrı tarafından lanetlenir:

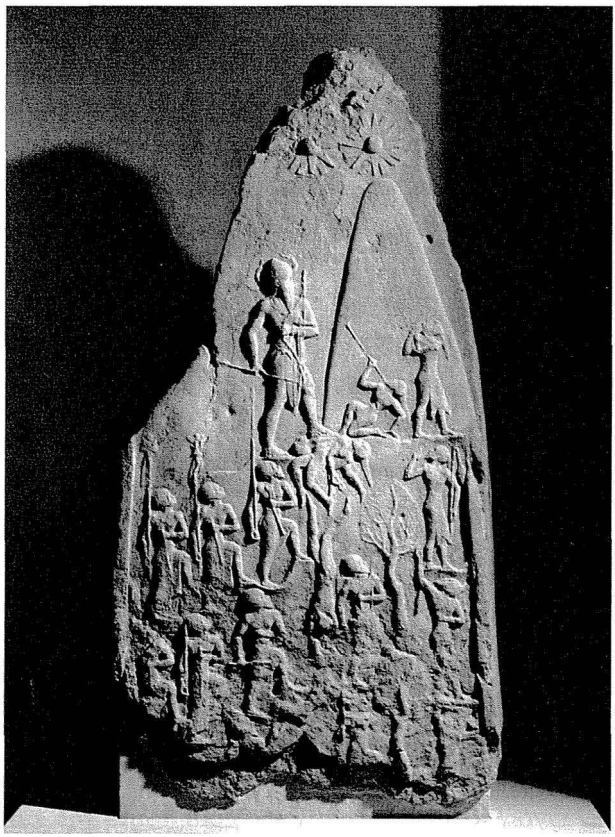
> Umma'nın adamı [Lugalzagesi] Lagaş'ı yok ettiği için Ningirsu'ya karşı suç işlemiştir! Ona [yani Tanrı Ningirsu'ya] karşı kullandığı eli kesilsin![4]

İlk dönem fetihlerinin çoğunda olduğu gibi, bu imparatorluğun ömrü de kurucusununkinden daha uzun olmamıştır.

Kuzey Mezopotamya da kısa süre sonra Sümerlerin birleşme yöntemini uygulamış, hatta daha ileri gitmiştir. Güneydeki Uruk gibi, Kiş kent-devleti de önce ticari ağ vasıtasıyla etkinliğini ve önemini artırdı. Sargon adlı fatih Kiş'in tahtını ele geçirdi ve Akad'da oluşturduğu yeni başkentten hem Kuzey hem de Güney Mezopotamya'da sınırlarını genişleterek Lugalzagesi'yi yenilgiye uğrattı. Sargon neredeyse tüm Mezopotamya'yı ele geçirdiği ve Doğu Akdeniz'in bir bölümünü de egemenliği altına aldığı için genelde tarihte ilk imparatorluk kurucusu onurunu taşımaktadır. Onun ve imparatorluk sınırlarını olağanüstü genişleten torunu Naram-Sin'in yazıtlarında yeni bir tür yöneticinin ortaya çıktığını görüyoruz: çoğu antikçağ imparatorluğunun özelliği olan kahraman krallık. Özellikle Naram-Sin başlangıçtaki kahraman krallığın simgesi oldu.

> Güçlü Akad kralı Naram-Sin, dört bir taraf (evren) kendisine düşman iken İştar'ın sevgisi sayesinde bir yıl içinde dokuz savaşta muzaffer oldu ve ona karşı ayaklanan kralları esir etti. Kriz döneminde kendi kentini korumayı başardığı için kenti [kent sakinleri] Eanna'daki İştar'dan, Nippur'daki Enlil'den, Tuttul'daki Dagan'dan, Keş'teki Ninhursaga'dan, Eridu'aki Enki'den, Ur'daki Sin'den, Sippar'daki Şamaş'tan ve Kutha'daki Nergal'den onun Akad'ın tanrısı olmasını istediler ve Akad'da onun için bir tapınak yaptırdılar.[5]

Daha eski Mezopotamya kralları genellikle kendilerine "çoban kral" adını veriyorlardı. Halklarına baba gibi davranıyorlar, geleneksel adalet kurallarını uyguluyorlardı. Kahraman krallar ise konumlarını kişisel erdemlerine ve başarılarına borçluydular ve en fazla öne çıkan ise savaşlardaki zaferleriydi.

Görsel 1.3. Naram-Sin'in zaferini anlatan dikilitaş.
Erich Lessing/Art Resources, NY.

"Yeryüzü Kralı" ya da "Dört Bucağın Tanrısı" savaşçı bir asalet simgesiydi. Sargon ve Naram-Sin'de daha fazla güç, servet edinme ve çok yönlülük eğilimi gözlemliyoruz. Bu eğilim Sargon ve Naram-Sin döneminde olağanüstü ustalaşan mimaride, kabartmalarda ve heykellerde göze çarpıyor (Görsel 1.3). Bununla beraber, Naram-Sin'den sonra imparatorluk geriledi ve bir kez daha Mezopotamya'da birbirinden ayrı kent-devletleri oluştu.

Birkaç yüz yıl sonra, MÖ 2100 civarında gene kısa ömürlü bir birleşim hareketi Ur kent-devletinde kendini gösterdi.

Ur'un yöneticisi Ur-Nammu hem Sümer'i hem de Akad'ı ele geçirerek geçmişteki birleşimi yeniden canlandırdı. Bu kitapta bunun örneğiyle sık sık karşılaşacağız: İmparator adayları durumlarını yasallaştırmak için çoğu kez kendilerini ya da krallıklarını (ya da her ikisini) görkemli eski günleri yeniden canlandıranlar olarak sergilerler. Yaklaşık 1.000 yıl sonra Yeni Asur ve Yeni Babil İmparatorlukları Tunç Çağı krallıklarını kendilerine örnek almışlar, hatta Tunç Çağı'ndan kalan harabeler üzerine tapınaklar yaptırmışlardır. Sargon'dan yaklaşık 1.600 yıl sonra en ünlü Yeni Asur krallarından biri onun ismini kullanacaktı. Bununla beraber Ur-Nammu'nun oğlunun ölümünden kısa süre sonra yerel yöneticilerin bağımsızlık ilanı ile imparatorluk yıkıldı.

Yaklaşık bir yüzyıl sonra o dönemdeki iki kral politik olarak Mezopotamya'da iki ayrı bölge oluşturdu. Şemşi Adad (saltanatı MÖ 1814-1781) Sargon'un Akad hanedanından geldiğini ileri sürerek Kuzey Mezopotamya'yı ele geçirdi. Kuzeyde Amoritler olarak bilinen göçerlerin sülalesinden gelen Hammurabi (saltanatı MÖ 1792-1750) Mezopotamya'nın ortasındaki ve güneyindeki kent-devletlerini serbest bir konfederasyon içinde birleştirerek yönetimini bir zamanlar Ur-Nammu'nun imparatorluğunun bir eyaleti olan Babil'de sürdürdü. Bu iki kral tarafından oluşturulan imparatorlukların ömrü kurucularınkinden fazla sürmedi ama Hammurabi'nin adı daha önceki örnekleri esas alarak oluşturduğu ünlü yasası sayesinde yaşamaya devam ediyor. Bu dönemi izleyen ve yüz yıl kadar süren bir karanlık çağın sonunda daha önce hiç rastlanmayan, yaklaşık üç yüz yıl süren, Geç Tunç Çağı adıyla bilinen bir birleşme ve bütünleşme deneyimi yaşandı.

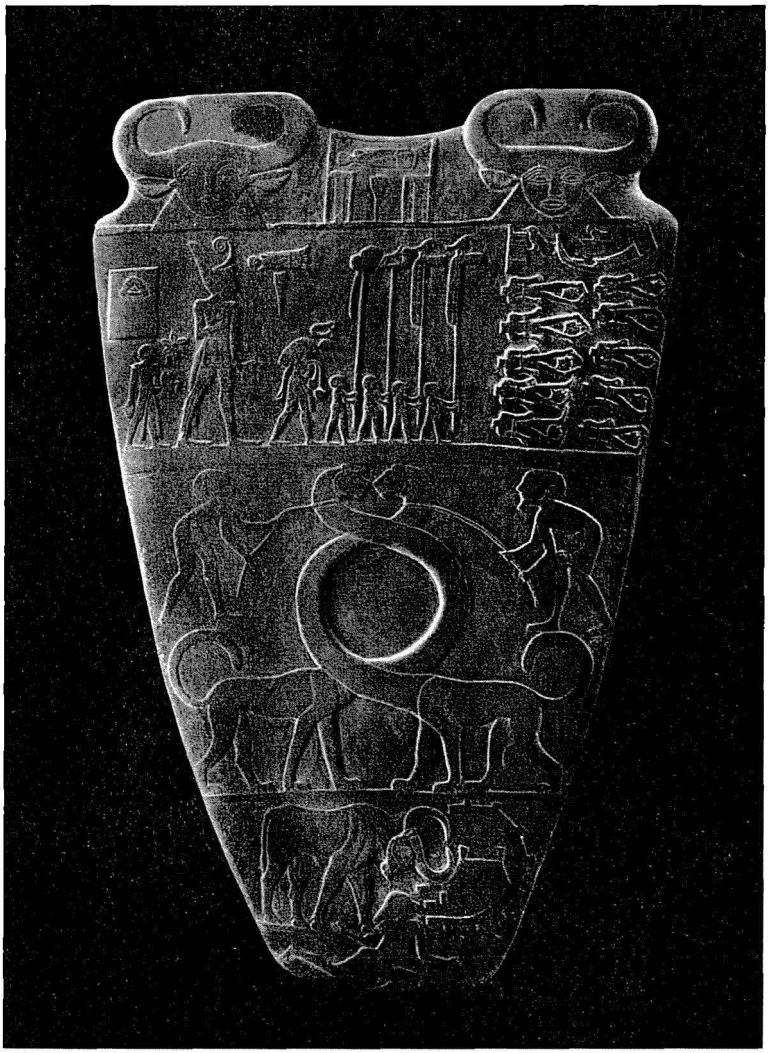
Mezopotamya'da kent-devletleri, birlikler ve imparatorluklar kurulup yıkılırken güneybatıda Mısır güçlü bir krallık oluşturmaktaydı. Dicle ve Fırat'tan daha uysal ve konuksever olan Nil'in kıyısında Mısır da tarımda daha üretken olmayı sağlayan teknolojik buluşlardan yararlandı. Başlangıçtan beri

Mısır Mezopotamya'dan daha sağlam bir birlik içinde gelişti. Önceleri Mısır'da kent-devletleri değil iki krallık vardı. Sonra bunlar birleşip tek krallık haline geldi. Daha sonra ise, yaşanan gerilimler sonucu Mısır bölünecek ve parçalanacaktı ama o dönemde Mısır'da bölünmüşlük bir istisna teşkil ediyordu.

MÖ 3000 civarında Mezopotamya'da Tunç Çağı yaşanırken Narmer (ya da Menes) adındaki yarı efsanevi bir lider Yukarı ve Aşağı Mısır olarak bilinen iki krallığı zor kullanarak birleştirdi (Nil'in akışına göre, Yukarı Mısır güneyde, Aşağı Mısır ise kuzeydedir). Bu birlik ilk andan itibaren çok güçlü oldu ve Memfis'teki başkentten yönetildi (Görsel 1.4). Mısır tarihi geleneksel olarak hanedanlar aracılığıyla aktarılır; bu dönem Erken Hanedan Dönemi olarak bilinir. Muhtemelen bu dönemdeki önemli değişimlerde –örneğin mimaride ve dekoratif unsurlarda– MÖ 4000'deki ticari ilişkilerle algılanan Uruk motifleri kullanılmış olabilir.

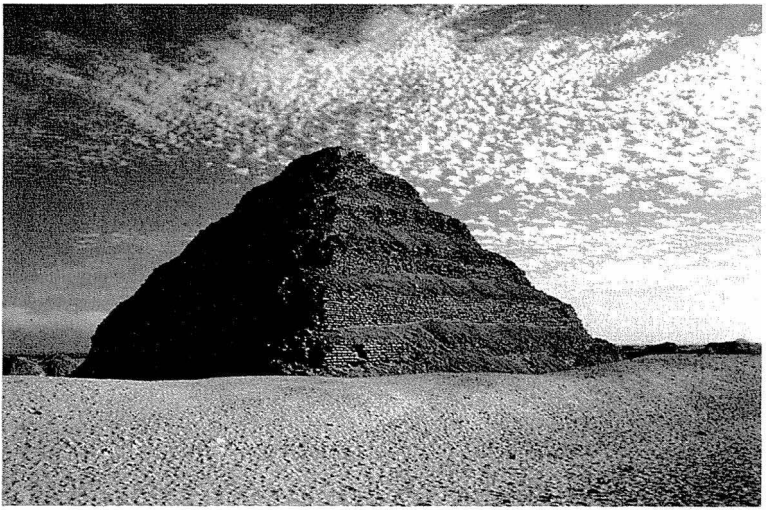
Eski Krallığın (MÖ 2715-2134) kurulmasından sonra uzun bir refah, barış ve neredeyse tam bir politik yalnızlık dönemi yaşandı. Bu dönem çoğunlukla Piramitler Çağı diye isimlendirilir çünkü antikçağın bu ünlü anıtları bu dönemde yapılmıştır. Kral ya da firavun birleşik krallığın merkezini oluşturmaktaydı; o bir tanrı, politik yönetici, kutsal aracı olarak Mısırlıların *ma'at* adını verdikleri adaletin ve evrenin standartlarının uygulayıcısıydı.

Piramitler güçlü krallıklardaki gücün ve anıtsal mimarının belirgin örnekleridir: İdeoloji, ekonomi ve siyasetin birlikteliği bu yapılarda açıkça görülür. Bu anıtların görkemli görüntüsü kutsal kralı ve birleşik devlet efsanesini simgelemekteydi. MÖ 2700 civarında inşa edilen ilk piramit dünya tarihinde anıt yapımında taşın ilk kez kullanılmasını temsil eder. Mısırlı liderler ve mimarlar bir sonraki yüzyıl boyunca piramitlerin biçemiyle ilgili denemeler yapmaya devam etmiş ve en mükemmel şekli bulmaya çalışmışlardır (Görsel 1.5-1.7).

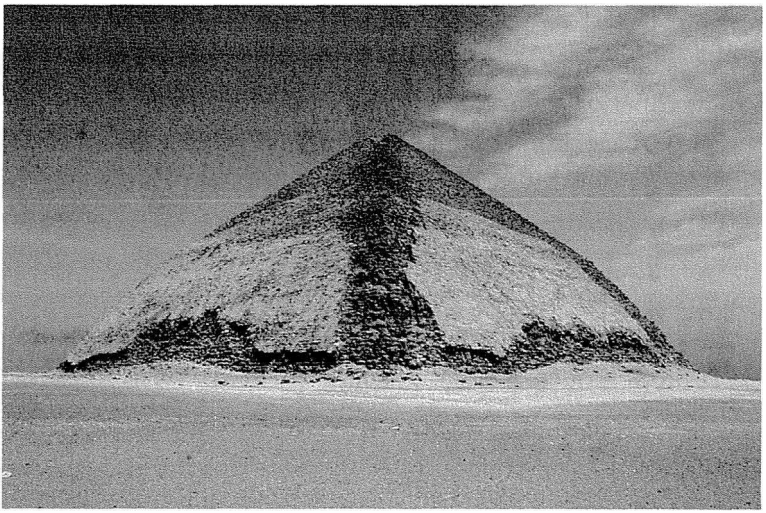

Görsel 1.4. Narmer paleti. Werner Forman/ Art Resource, NY.

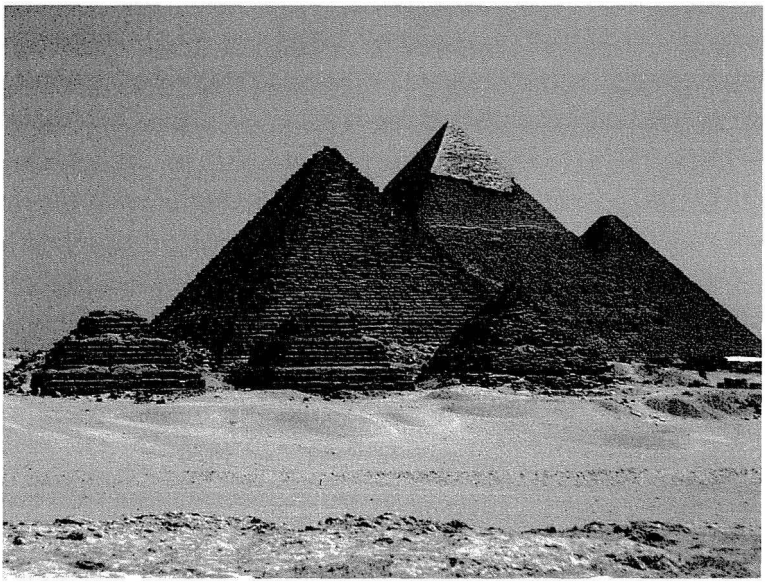
Günümüzde Mısır'ın sembolü olan Büyük Piramitler MÖ 2600 civarında Gize'de inşa edildi. Olağanüstü planlama ve örgütlenme gerektiren bu yapılar, insan aklını ve yeteneğini böyle anıtlara yönlendiren merkezi bir devlet sisteminin gücünün kanıtı olmayı 4600 yıl sonra bile sürdürmektedir. Piramitler çevresinde yer alan kraliyet mezarlıkları politika ile

Görsel 1.5. Zoser'in basamaklı piramidi. James Morris Art Resource, NY.

Görsel 1.6. Daşur'daki Sneferu'nun eğik piramidi. Werner Forman Art Resource, NY.

Görsel 1.7. Gize piramitleri. Fotoğraf: Lynette Miller.

ideolojinin birlikteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Her piramidin kendisine bağlı iki tapınağı vardı. Krala sunulan son hizmetler bu tapınaklardan birince verilir ve rahipler kralın anısını devam ettirirlerdi. Öbür tapınak muhtemelen mumyalama işleminin yapıldığı yerdi. Bir dizi daha küçük yapı kralın yöneticileriyle olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır ve bir bürokrasinin oluşmakta olduğunu göstermektedir.

Eski Krallık MÖ 2134'te hanedan içindeki çatışmalar ve yerel soyluların bastırılamayan ayaklanması sonucu çöktü. Bunlardan bazıları firavunlarınkinden de büyük mezarlar yaptırmaya başlayarak gelişmekte olan yerel özerkliğin zamanla merkezi otoritenin gücü için tehlike oluşturacağını (ya da belki de onu zaafa uğratacağını) gösterdi. Aynı zamanda kimileri bir süredir gerçekleşmeyen Nil taşkınlarına dikkat çekerek merkezi otoriteyi sorgulamış olabilirler.

İlk Ara Dönem olarak bilinen bu kısmi bölünme döneminin hemen ardından Eski Krallık çöktü. Kısa süre sonra Orta Krallığın (MÖ 2025-1550) oluşmasıyla bir miktar birleşim

sağlandı. Genel olarak Ortak Krallık içte bölünmelerin, politik ve ekonomik açıdan akılda kalıcı fakat sıradan başarıların yaşandığı bir dönemdi. MÖ 1720 ila 1550 arasındaki son yıllarında Orta Krallık esrarengiz "yabancı ülkelerin hâkimi" Hiksosların egemenliği altına girdi. Bu işgalcilerin kökeni uzun süre tartışma konusu oldu ama şimdi genel kanı onların Mısır'ın kuzeyinde bulunan Kenan bölgesinden gelen Samiler olduğu doğrultusundadır. Onların Tebli bir aileden gelen bir yerli tarafından Mısır'dan kovulması büyük bir genişleme ve imparatorluk dönemi olan Yeni Krallığın başlangıcı oldu.

Yakındoğu'nun diğer bölgeleriyle ilgili tarihi kayıtları izlemek daha zor oluyor ama eldeki ipuçları bilinen yöntemlere işaret ediyor. Anadolu'da MÖ on ikinci yüzyıla gelindiğinde çok sayıda kent-devleti kuruldu. On dokuzuncu yüzyılda benzer kültürlere sahip kent-devletleri kısa bir süre için tek bir devlet halinde birleştiler ama hemen ardından iç savaşlar ve bölünme baş gösterdi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde gene bir birleşme yaşandı ama bundan sonraki yüzyıllar hakkında fazla bilgi yok. On beşinci yüzyılda Mısır Yeni Krallığı ve Yakındoğu'daki diğer güçlü, uzun ömürlü krallıkların kuruluşuyla hemen hemen aynı zamanda gerçek bir Hitit İmparatorluğu ortaya çıktı.

MÖ üçüncü binyılda ve ikinci binyılın başlarında Doğu Akdeniz'de Ebla gibi gelişmekte olan birkaç kent-devletine rastlanır. Bilimadamları bu kent-devletlerinin kendiliğinden mi yoksa uzak ülkelerle ticari ilişkilerin etkisiyle veya Mezopotamya'daki diğer imparatorlukların gelişmesi karşısında verilen tepkiler ve kent-devletleri kurma arzusu ile mi oluştuğunu tartışmaktadır. (İkincil devlet diye bilinen bu sonuncu oluşum daha sonraki bölümlerde ele alınacak.) Öte yandan bu dönemde ve daha sonraki yüzyıllarda kent-devleti düzeyinin üstünde bir birleşim girişimi Doğu Akdeniz'de çok az görülmektedir.

AMARNA'DAN KADEŞ'E: TUNÇ ÇAĞI'NA ÖZGÜ REEL POLİTİKA

MÖ 1500 civarında ya da az öncesinde başlayan Tunç Çağı artık ayrı bölümler halinde ele alınamaz. Bu tarihten itibaren, MÖ 1200 yılından hemen sonraki döneme kadar, Yakındoğu'daki tüm bölgeler hatta daha ötedeki alanlar tarihteki ilk uluslararası sistem kapsamında bir araya gelmiş, güce dayanan ve gerçekçi bir politika uygulanmaya başlanmıştı. Çoğu kez Geç Tunç Çağı olarak anılan bu dönemde Mezopotamya, Mısır Anadolu, Fırat'ın doğusu ve Ege'de birçok etkin imparatorluklar, krallıklar ve geniş bölgesel devletler oluşmuş, ittifaklar kurmuş, savaşmış ve sonunda çökmüştür. Doğu Akdeniz'de Kudüs, Halep ve Şam gibi kent-devletleri çoğu kez büyük güçlerin oluşturduğu politikaların oyuncağı olmuştur. Mısır'daki Tell el-Amarna'da sağlam kalan bir arşiv uluslararası ilişkiler ve güce dayalı politikalar konusunda son derece değerli bilgiler sunmaktadır.

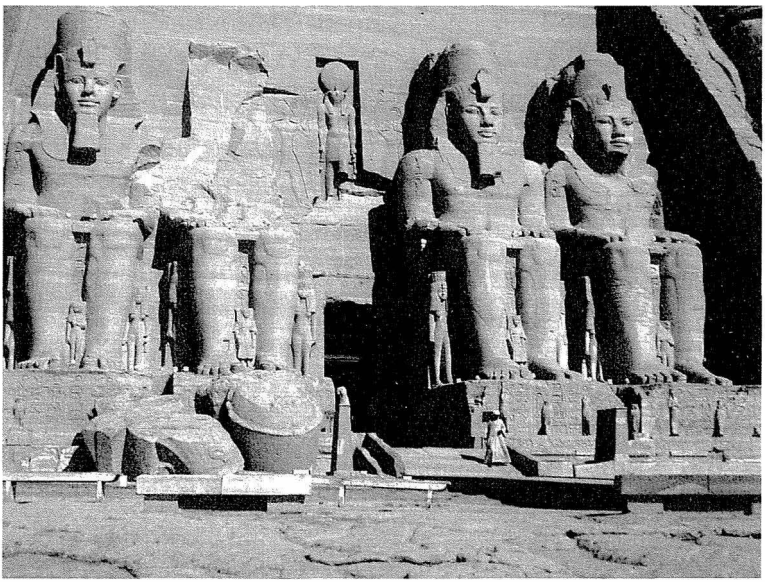
Önde gelen altı oyuncu arasında –ticaret, diplomasi ve savaş alanında– yürütülen ilişkiler bu dönemi tanımlar. Tunç Çağı'nın iki büyük imparatorluğundan başlayarak her gücün gerisinde yatanlar onların arasındaki birleşimin boyutunu kavramamıza yardımcı olacak. Mısır'da MÖ 1550'de Hiksosların püskürtülmesiyle kurulan Yeni Krallık güneyde Sudan'dan kuzeyde Doğu Akdeniz'in içlerine kadar uzanan bir imparatorluk oluşturdu. Bu gelişmenin arkasındaki ideolojik güç, zaferin ve imparatorluğun baş tanrısı Amon-Ra adına inşa edilen tapınakta açıkça görülebilir. Mısır'ın gerek merkezinde, gerekse en uzak köşelerinde Amon-Ra tapınakları bir dünya imparatorluğunun göstergesiydi. Yeni Krallığın hükümdarı hemen her sanat ve edebiyat yapıtında Amon-Ra adına zaferler kazanan bir savaşçı olarak betimlenir.

Bu dönemdeki en önemli fatihlerden biri Mısır'ın sınırlarını Güneybatı Asya'ya, Doğu Akdeniz'in içlerine kadar genişleten ve Tunç Çağı'nda büyük çapta altın çıkaran tek

bölge Nübye'ye kadar ilerleyen III. Thutmose'dir (saltanatı MÖ 1479-1425). Megiddo Savaşı'nda (MÖ 1479) Doğu Akdeniz'deki kent-devletleri koalisyonuna karşı savaşmıştır. Mısır'ın Afrika ve Yakındoğu'da egemenlik gücünü kanıtlayan bu savaş dünya tarihinin dönüm noktalarından biri sayılır. Bu savaşla ilgili anlatılanlar Amon-Ra'nın yaşamsal rolünü ortaya koymaktadır:

> Ekselansları [III. Thutmose] (babası Amon'un ona bahşettiği zaferlerin) ekselanslarının (babası Amon adına) yaptırdığı tapınağa yerleştirilecek bir anıtta her seferin, kazanılan ganimetlerin, babası Ra tarafından [*yabancı ülkeden ve yabancı ülke adına*] toplanıp kendisine armağan edilen ganimetlerle birlikte sıra ile belirtilmesini emretti... Babası Amon-Ra'nin emirlerine uyarak buradan ayrılışı, o aşağılık düşmanı yenilgiye uğratıp muzaffer, güçlü ve adil bir kahraman olarak dönüşü, Mısır'ın sınırlarını genişletmesi hepsi bu anıtta yer almalıydı.[6]

Hitit İmparatorluğu Yeni Krallık'tan yaklaşık bir yüzyıl sonra kuruldu. MÖ on beşinci yüzyılın son yarısında Hititler başkentleri Hattuşaş'tan Fırat ve Doğu Akdeniz'e doğru ilerlemeye başladılar ve burada Mısır ile (Suriye'deki) Mitanni Krallığı'nın kurduğu koalisyon güçleri ile karşılaştılar. Uydular ve vasallar çarpışırken Büyük Güçler uzun bir vekalet savaşı yürüttüler. Şuppiluliuma'nın (saltanatı MÖ 1344-13229) hükümdarlığı sırasında imparatorluk sınırları batıda Ege sahillerinden doğuda Lübnan'a ve Fırat'ın kollarına kadar uzanıyordu. Şuppiluliuma güçlü Mitanni Krallığı'na karşı başarılı bir savaş verdi ve hatta başkenti ele geçirdi. Gerçek bir reel politika izleyerek daha sonra bir zamanlar düşmanı olan Mısır Yeni Krallığı ile Akhenaton (saltanatı MÖ 1350-1333) ve Tutankamon (MÖ 1333-1323) döneminde dostane ilişkiler kurdu. Öte yandan bu dostane ilişkiler uzun ömürlü olmadı, zira her iki taraf da bir kez daha aralarındaki rekabette Doğu

Görsel 1.8. II. Ramses'in Ebu Simel'de gömüldüğü tapınak.
Fotoğraf: Lynette Miller

Akdeniz'deki kent-devletlerini birbirlerine karşı kullanınca MÖ 1274'de Suriye'deki Asi Irmağı'nın üstünde Kadeş Savaşı başladı.

Bu savaş dünyadaki ilk "süper güç" çatışması olarak tarihe geçer; iki güçlü ve gelişmekte olan imparatorluk, Mısır Yeni Krallığı ile Hitit İmparatorluğu karşı karşıya gelmektedir. Aynı zamanda tarihte ilk kez savaşan iki tarafın da arşivleri bulunmakta ve her iki taraf da muzaffer olduğunu iddia etmektedir. Çoğu bilimadamı aslında savaşı Hititlerin kazandığına inanmaktadır. Gelgelelim bu bir yok etme savaşı değildi; birkaç yıl içinde iki güç arasında denge sağlandı ve her iki imparatorluğun sınırları da Kadeş'te aşağı yukarı belirlendi.

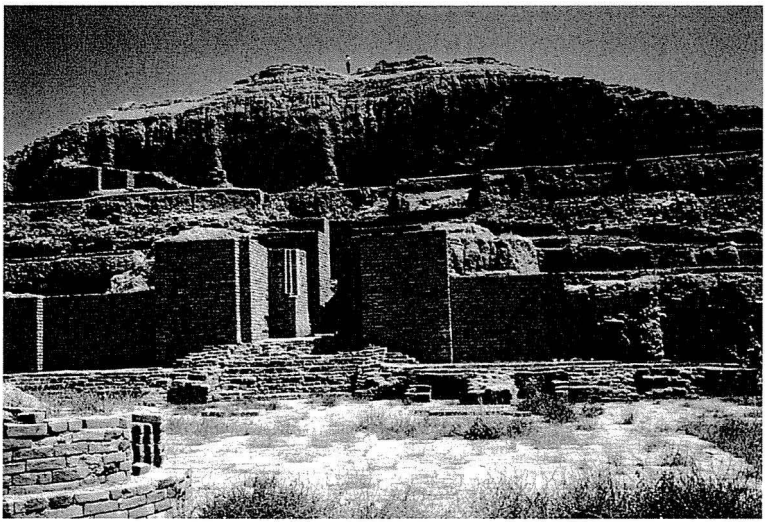
Mısır ordusunun başında, Mısır'da Amon-Ra için Nübye'deki ünlü Ebu Simbel gibi birçok tapınak yaptıran ve büyük bir savaşçı olan Firavun II. Ramses vardı (Görsel 1.8). Bu tapınak aynı zamanda II. Ramses'in Kadeş'teki zaferi anısına inşa edilmişti.

Hattuşaş'taki Büyük Kral adıyla da bilinen Hitit Kralı da önemli bir dinsel, askeri ve politik figürdü. Tüm tanrıların başrahibi olarak tüm ülkeyi dolaşmakta ve yıl boyunca dini festivallere başkanlık etmekteydi. "Güneşim" ve "Kahraman" ek unvanları onun ideolojik sistemdeki rolünü öne çıkarmaktadır. Tanrı olarak değil, tanrılara çok yakın bulunan ve öldükten sonra onların saflarına katılacak olan biri olarak tanınıyordu. Aslında Hititler bir kralın ölümünü tanımlamak için "tanrılaşmak" deyimini kullanıyorlardı. Savaştaki başarısı yalnızca ganimet ve savaşçı kazanımına yol açmakla kalmıyor, aynı zamanda tanrıların onun yönetimini ve krallığını onayladıklarını gösteriyordu.

Hitit İmparatorluğu varlığını bir dizi sadakat yemini ve antlaşmalarla sürdürmekteydi; bunların çoğu zengin arşivlerinde yer almaktadır. Büyük Kral'ın maiyetinde çok sayıda daha alt düzeydeki yerel krallar, vasallar yer alıyordu. Bunlar yeminlerini Hattuşaş'taki imparatorluk sarayında, Hitit tanrılarını temsil eden askeri liderler önünde eder, ideolojik, askeri ve siyasal olarak Büyük Krala bağlılıklarını dile getirirlerdi. Vasallar orduya katılarak kral için savaşır, Hitit kültlerinin kutlanması için gerekli malzemeleri sağlar ve yıllık vergi öderlerdi. Buna karşılık Büyük Kral önde gelen ailelere arazi bağışlardı. Sistem bu yemin ve taahhütler üzerine kuruluydu.

Hitit vasallarından biri Geç Tunç Çağı'nda cereyan etmiş binlerce savaş ve çatışmanın en ünlülerinden biri olan Truva Savaşı'nın taraflarından biri olmuştu. Bu savaş efsaneleşmişti. Kadeş Savaşı'ndan muhtemelen yirmi otuz yıl kadar sonra Batı Ege'deki Miken Krallığı Anadolu'nun kuzeybatı sahiline hâkim, Hititlerin bir uyruğu ya da "hizmetkârı" ve daha küçük bir kent-devleti olan Truva'ya karşı büyük bir saldırıya geçti. Gerisi ve daha fazlası tarihe geçmiştir.

Kuzey Suriye'de Mitanni Krallığı zamanla Dicle'nin ötesine geçen ve Anadolu'ya kadar uzanan bir genişleme ha-

Görsel 1.9. Elam zigguratı. Bryn Mawr College (MJM-03757).
Fotoğraf: Machteld Johanna Mellink.

rekâtına girişti. Mitanni'nin ne zaman kurulduğu bilinmiyor; ilk kez Mısır arşivlerinde ortaya çıktı ve MÖ sekizinci ve on beşinci yüzyıllar arasında büyüdü. İlk öne çıkan Kral Parrattarma'run (on beşinci yüzyıl) emrinde çok sayıda vasal kral yer alıyordu. Mitanni Krallığı on dördüncü yüzyıl ortasında muhtemelen Doğu Akdenizli vasalların sürdürdüğü vekâlet savaşlarıyla Kuzey Suriye'ye egemen oldu ve Mısır için önemli bir rakip haline geldi. Yüzyılın sonunda Mitanni Krallığı Mısır'la ittifak kurdu ama kısa süre sonra Hitit İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. Sonuç olarak o dönemde topraklar aslında batıda Hititler ve doğuda da Asurlular arasında bölünmüş durumdaydı.

Babil'de muhtemelen Mezopotamya'nın doğusundan gelen Kassitler neredeyse Hammurabi dönemine kadar uzanan parçalanmalar yaşayan tahtı ele geçirdiler. Babil'i denetim altına aldılar ama Babil kültürü çok güçlü olduğundan burada kültürel bir varlık gösteremediler. Daha sonraki yıllarda Babil bir dizi yabancı imparatorluğun egemenliği altına girdiğinde

de kültürel açıdan onlara boyun eğmedi. Asurluların güçlenmesi üzerine on üçüncü yüzyılda etkileri azaldı.

Asur başlangıçta küçük kent-devletlerinden oluşuyordu; on dördüncü yüzyılda daha geniş topraklara sahip bir devlet haline geldi. Asurlular savaşta ve özellikle diplomaside uzmandılar. Öte yandan Asur sanat eserleri daha çok savaşla ilgilidir. Güçlendikçe Mitanni ve Kassit egemenliğindeki Babil'e egemen oldular. İlk önemli yöneticileri Asur-Uballit (saltanatı MÖ 1363-1332) Asur başkentine bağlı olan geniş bir bölgeyi ele geçirdi.

Yakındoğu'nun doğu sınırında, Mezopotamya'nın ötesinde Elam Krallığı önemli bir rol üstlendi ama bu reel politika döneminde altı ana oyuncunun belki de en zayıfıydı. On dördüncü yüzyıla gelindiğinde uzun bir bölünme döneminden sonra merkezi bir krallık oluşturdu ama bu krallık hakkında diğerleri kadar bilgi yoktur. Öte yandan Elamlar dayanıklı inşaat teknikleriyle ünlüydüler; aslında bugün İran'ın Kuzistan eyaletindeki Chogha Zanbil'de bulunan Elam zigguratı çok iyi korunmuş durumdadır (Görsel 1.9).

Geç Tunç Çağı'nın en önemli özelliklerinden biri başrol oyuncuları arasında ve başrol oyuncuları ile daha küçük kent-devletleri olan vasallarla sık sık yapılan yazışmalardır. Bu tür belgeler çağdaş araştırmacılar için büyük bir nimettir. Dayanıklı kil tabletlere yazılmış mektuplar Yakındoğu'daki çeşitli arşivlerde yer almaktadır. Mektuplarda kimin güçlü durumda olduğu açıkça görülür. Eşit düzeydeki güçler birbirlerine "kardeş" diye hitap ederken daha güçsüz olanlardan ve kent-devletlerinden "hizmetkâr" olarak söz edilmektedir.

Mısır'daki Tell el-Amarna'da bulunan arşiv bu dönemin aydınlatılmasına özellikle yardımcı oldu. Firavun IV. Akhenaton/ Amenhotep (saltanatı MÖ 1340-1333) kısmen garip bir din değiştirme olayına dayanarak Akhetaton ya da Tell el-Amara'yı imparatorluğun başkenti yaptı. Güneş kursu Aton'u –tek olmasa bile– en yüce tanrı olarak ilan edip Akhetaton'u

tek başına başkent ve tanrısı için bir açık hava tapınağı halinde inşa ettirdi. On dördüncü yüzyıl ortalarına ait zengin bir diplomatik yazışma koleksiyonuna sahip olan bu bölge firavunun ölümünden kısa süre sonra terk edildi ve bir daha iskân edilmedi, dinsel reform da yürürlükten kaldırıldı. Mısır'ın çoğunlukla Doğu Akdeniz'deki kent-devletleri ile olan politik ilişkileri yaklaşık 350 kil tablette belgelenmektedir. Bunlarda firavundan yüce efendi olarak söz edilmekte ve kesinlikle biat edilmektedir. Mektuplar belli bir kalıp içinde ve son derece dalkavukça yazılmıştır:

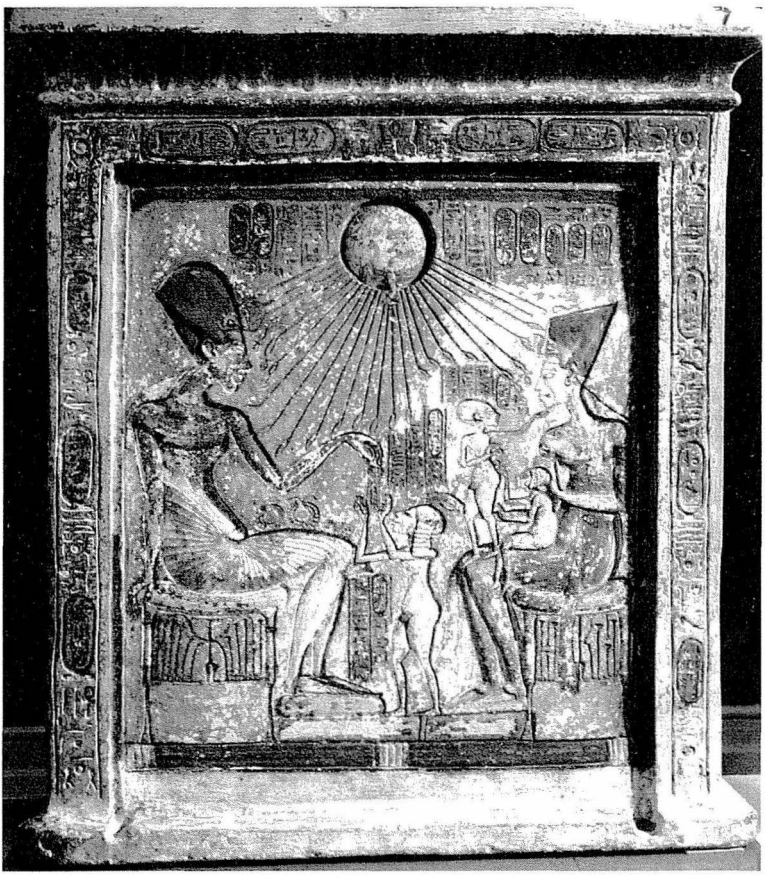
> Kralım, efendim, cennetteki Güneş-tanrım: Accho (Akra) prensi, hizmetkârınız, Kralın hizmetkârı, ayaklarının türabı olan bendeniz Zatatna, kralımın, efendimin gökteki Güneş tanrımın iki ayağı dibinde yedi kez uzanmaktayım. Kralım, lordum lütfen hizmetkârının sözlerine kulak versin! [Zir]damyashda Biryawaza'dan çekildi.[7]

Yaklaşık kırk tablet "Büyük Krallar" tarafından yazılmıştır ve Mısır'daki önde gelen başlıca güçleri belirtmektedir. Bu mektuplar kardeşler ve akranlar arasında kullanılan dille yazılmıştır. Mittani kralından Mısır firavununa gönderilen bir mektupta şunlar yazılıdır:

> Mısır kralı, kardeşim, damadım, sevdiğim ve beni seven Nimmureya'ya söyleyin; seni seven Mittani kralı Tuşratta diyor ki: "Burada her şey yolunda. Sizde de her şeyin yolunda olduğunu umarım. Evinizde her şeyin yolunda gitmesini dilerim."[8]

Sonra mektupta bir ricada bulunulur.

Mektupların çoğunda kullanılan dil, Büyük Krallar'ın tek bir uluslararası toplumun ortak başkanları olduğunu gösterir (bazıları bunu "geniş bir ev halkı"nın dili olarak tanımlar). Eşit düzeydekiler arasında yapılan yazışmalarda evlilik anlaşmaları, karşılıklı alınıp verilen armağanlar, altın ve diğer

Görsel 1.10 Akhenaton, Nefertiti ve çocukları, Aton tarafından kutsanırken. Werner Forman/ Art Resource, NY.

değerli eşyalarla ilgili ricalar ön plana çıkar. Vasallardan gelen mektuplar genellikle yardım talep eder ya da diğer küçük kent-devletleri ve krallıklar hakkında bilgi verir.

ULUSLARARASI SİSTEMİN ÇÖKÜŞÜ

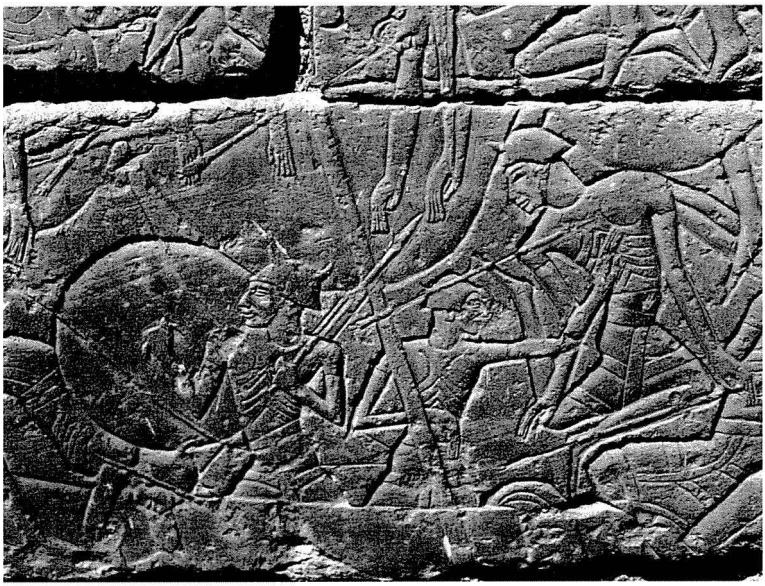
Uzmanlarca uzun süredir tartışılan nedenlerle bu bütünleşme, yayılma ve reel politika dönemi birdenbire sona erdi. Sistem MÖ on beşinci yüzyılda nasıl apansız oluştuysa on ikinci yüzyılın başında da neredeyse tümüyle çöktü. Politik ve ticari

bütünleşme büyük güçlerin birlikte ayakta kalıp yine birlikte çöktüklerini göstermişti. Çoğu bölgede anıtsal mimari, uzak diyarlarla ticaret, politik ittifaklar, nüfustaki artış ve okuma yazma oranı neredeyse birdenbire ya azaldı ya da tamamen yok oldu. Mezarlar ve buralara gömülen eşyalar incelendiğinde servetin son derece azaldığı görülmektedir. Bazı bilimadamlarının Karanlık Çağ diye adlandırdıkları bu dönemde küçük boyuttaki kent-devletleri Yakındoğu'da yeniden ortaya çıktı.

Uzmanlar bu durumla ilgili başlıca üç açıklama öne sürmektedir: dıştan gelen istilalar, iç huzursuzluklar ve doğal ya da çevresel felaketler. Bunlardan her biri kaynaklarda yer almaktadır; dolayısıyla uzmanlar tek bir neden aramak yerine çeşitli nedenler üzerinde fikir birliğine vardılar. Tek olmasa bile en ünlü istilacılar Doğu Akdeniz'i, Mısır'ı ve Ege'yi istila eden deniz halklarıydı. Mısır Firavunu III. Ramses'in (saltanatı MÖ 1184-1153) bu akınları önlemek için gösterdiği başarılı ama kısa süreli çabalarını içeren kayıtlarında deniz halkları adına rastlamaktayız:

> Yabancı ülkeler sahip oldukları adalarda bir *komplo* kurdular. Toprakları bir anda dağılıp aşındı. Hitit, Kode, Karkamış, Arzawa ve Alashiya [Kıbrıs?], hiçbir ülke onların önünde duramadı; hepsi [*bir anda*] mahvoldu. Amor'da bir noktada bir kamp (kuruldu). İnsanlar buraya sürüldü ve toprakları hiç olmamışçasına yok oldu. Mısır'a doğru ilerledikleri sırada önlerinde bir ateş yakıldı. Onlar Filistin, Tjeker, Shekelesh, Denye ve Weshesh ülkelerinden oluşan bir konfederasyondu. Tüm dünyanın topraklarına el koydular; son derece kendilerinden emin ve güvenliydiler. "Planlarımız başarıya ulaşacak!" diyorlardı.[9]

III. Ramses iktidarının sonu sözü edilen üç nedenin mükemmel bir örneğidir. Deniz halklarından bir grubu püskürtmeyi başardıktan sonra ("onlar kumsala sürülüp orada kuşatıldılar ve öldürüldüler; kocaman yığınlar oluşturdular"[10])

Görsel 1.11 Gemideki Savaşçılar: Deniz korsanları ile savaş.
Erich Lessing/Art Resource, NY.

geri döndüğünde Mısır'daki kıtlıkla savaştı ve bir saray entrikası sonucu öldürüldü. Bunun üzerine yaşanan Karanlık Çağ'da Amon rahipleri Teb'de zayıf bir teokratik devlet oluşturdu.

Hitit İmparatorluğu MÖ 1200'den sonraki yıllarda, muhtemelen deniz halklarının istilasının yanı sıra iç karışıklıklar yüzünden gerilemeye başladı, çevresindeki bölgeler anayurttan ayrıldı, yeminlerini bozdu, merkeze servet akımını azalttı, bir yandan da önemli bir askeri varlık gösteremediler (Görsel 1.11). Bu arada Asurlular ile Babilliler de çölden gelen Aramiler ile savaşmaktaydılar.

Bununla beraber her şey umutsuz durumda değildi. Son zamanlardaki arkeolojik araştırmalar bazı bölgelerin Karanlık Çağ'da bayağı geliştiğini gösteriyor. Örneğin küçük kent-devletleri kendilerine sürekli vasal muamelesi yapan daha gelişmiş krallıklardan kurtulup özerkliğe kavuştu. Kıb-

rıs'ın bazı bölümleri gibi birkaç bölge bu dönemde gelişme dahi gösterdi. Yeni Hitit olarak isimlendirilen bir dizi daha küçük krallıklar Hitit kültürünü Anadolu'ya ve Suriye'ye taşıdı. Yakındoğu'da Fırat'ın doğusunda gerileme daha az oldu.

Birkaç ünlü örnekte görüldüğü üzere, Karanlık Çağ'da yaşanan yoksunluklar insanları günlük alışkanlıklarının dışına çıkıp geniş kapsamlı ve etkin yöntemler oluşturmaya zorladı. Bu dönemde son derece geçerli bir nedenle demirin kullanılması yaygınlaştı. Tunç Çağı'nda Hititler ve başkaları tarafından bilinen demir sadece dekorasyon için kullanılmaktaydı. Henüz kimse bundan yararlı aygıtlar ve silahlar üretecek bir teknoloji geliştirmemişti. Metal olarak daha yumuşak, pahalı ve üretilmesi daha zor olan tunç tercih ediliyordu. Oysa demir Yakındoğu'da her yerde bulunuyordu ve tuncun aksine üretimi için büyük çapta ticari ağlara gerek yoktu. On ikinci ve on birinci yüzyıllarda demiri eritmek için gerekli teknolojiler geliştirildi ve hatta çelik bile üretildi. Bu ürün tunçtan çok daha sertti ve bölgede çok daha ucuz olarak üretilebiliyordu; bu yüzden Tunç Çağı'ndan sonraki döneme "Demir Çağı" denmesine şaşmamak gerek.

Karanlık Çağ'da yazı sistemlerinin olağanüstü gerilemesi tarihin en önemli buluşlarından birinin ortaya çıkmasına yol açtı: alfabe. Demir gibi alfabe de daha önceki dönemde vardı ama yaygın olarak kullanılmıyordu. Anlamlı şekilde ilk kez, Doğu Akdeniz'de yaşayan Fenikeliler tarafından kullanıldı (bu konu üçüncü bölümde tartışılacak). Alfabe Mezopotamya'da kullanılan harfler ile Mısır'daki resim-yazılar (hiyeroglif) arasında daha basit bir sistemdi ve ufak çaplı yerleşimler dönemine çok uygundu. Kısa sürede kullanımı Fenikelilerin dışına, özellikle Batı'ya yayıldı. Öykümüzün başında değindiğimiz gibi, basit bir zorluk olağanüstü yaratıcılığa yol açtı.

Karanlık Çağ döneminden sonra antikçağ imparatorlukları Tunç Çağı'nda olduğundan çok daha fazla gelişmeye de-

vam etti. İdeoloji, ekonomi, askerlik ve politika birleşimi arkeolojik malzemelerin yanı sıra görsel ve yazınsal kaynaklar sayesinde çok daha belirginleşti. Emperyalizm ve yayılmacılığa karşı direniş ve tepkiler çok daha geniş çapta belgelendi ve daha ön plana çıktı. Öte yandan, bir grubun diğerleri üzerindeki denetim ve egemenliğinin temel unsurları iki dönem arasında kayda değer bir benzerlik göstermektedir. Bunun öncelikle geçmiş imparatorlukların örnek alınmasından mı – daha sonraki imparatorlukların çoğu böyle yapmıştır– yoksa emperyalizmin kent yaşamının kaçınılmaz bir sonucu olmasından mı kaynaklandığı, bu araştırmada içten içe yanıtlanmaya çalıştığımız bir sorudur.

2

ANTİKÇAĞ İMPARATORLUKLARININ GELİŞMESİ

> Sana asanı veren Asur, günlerini ve yıllarını uzun kılsın! Ayaklarını geniş topraklarının üzerine uzat!... Değersizler konuşsun ve değerliler dinlesin! Değerliler konuşsun ve değersizler dinlesin! Asur'da uyum ve barış sağlansın!
>
> — II. Asurbanipal'in Taç Giyme Töreni İlahisi[1]

- Yakındoğu ve Akdeniz'i Karanlık Çağ'dan ne kurtardı?
- Yeni Asurlular neden bu kadar acımasızdı?
- İmparatorluk sistemlerini nasıl sürdürdüler?

Karanlık Çağ'dan kurtuluş, Antikçağ imparatorlukları döneminin gerçek başlangıcıdır. MÖ sekizinci yüzyıldan MS sekizinci yüzyıla kadar hemen hemen kesintisiz süregelen imparatorluklar son derece karmaşık toplumların bazılarının yükseliş ve çöküşlerine tanık olmuştur. Yakındoğu'da ve Doğu ve Batı Akdeniz'de MÖ dokuzuncu yüzyıl sonlarında ve sekizinci yüzyılda yaşanan büyük değişimler birtakım önemli başlangıçların habercisiydi.

Yakındoğu'da Yeni Asurlular kendi kayıtlarının yanı sıra İngiltere'de on dokuzuncu yüzyıl romantik şiirlerinde de yer alan büyük bir acımasızlıkla yönetimlerini pekiştirdiler. Batıda Akdeniz, "barbar anakara"dan tümüyle farklı bir birim olarak boy göstermeye başlayarak daha sonraki yüzyılların ve imparatorluğun batıya doğru yayılmasının ipuçlarını veriyordu. Fenikeli denizciler malların yanı sıra kültürü de taşıyan büyük ticaret filolarıyla Batı Akdeniz ile Yakındoğu arasında giderek daha sıkı bir bağlantı oluşturmaya başladılar. Bir grup Fenikeli daha sonra Kuzey Afrika'da önemli bir krallığa dönüşecek olan Kartaca'yı kurdu.

Ege'de Yunan nüfusundaki önemli artış Batı ve Doğu Akdeniz'de Yunan sömürgelerinin yayılmasına yol açtı. Yunanlar yeniden canlanmaya başlayan Yakındoğu'dan gelen modellerin etkisi altında mimarlık ve sanat alanında denemeler yapmaya başladı. İtalya'nın merkezinde ve kuzeyinde Etrüskler uzun ömürlü kent-devletleri oluşturmakta ve kültürel açıdan çok etkili olmaktaydılar. Aynı dönemde Tiber kıyısında Etrüsklerin gölgesi altında kalan küçük bir kentte Latinler olarak bilinen bir grup, arkeoloji kayıtlarında öne çıkmaya başladı. Çok daha sonraki döneme ait söylenceler Romalıların yükselişini MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına kadar taşıyordu.

Bu dönemdeki değişimlerin boyutları ve kapsamı Tunç Çağı'nın en parlak dönemini bile geride bırakıyordu. Tarihçiler hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkan bu önemli yeni başlangıçları nasıl açıklayabiliyor? Bu soruyla ilgili değerlendirmemiz İEAS (ideoloji, ekonomi, askerlik ve siyaset) modelin yararını ortaya koyacak. Aynı zamanda bizi yer ve zamanın ötesine taşıyan değişken iklim koşulları gibi daha büyük güçlerin her fırsatta hesaba katılmasının önemini de gösterecek. Bunca yeni değişimin nasıl gerçekleştiği sorusuna tam bir yanıt bulabilmek için Yakındoğu'dan öteye, o dönemdeki ünlü ünsüz politik olayların derinliklerine bakmamız gereki-

yor. Bu nedenle bu bölüm genel duruma kısaca değinirken özellikle antikçağ imparatorluklarının ilki olan Yeni Asur İmparatorluğu'na odaklanacak. Daha sonraki bölümlerde batı yönündeki gelişimlere tekrar döneceğiz.

TARİHSEL DÖNEMLER VE ANTİKÇAĞ İMPARATORLUKLARININ GELİŞİMİ

Tarih çoğunlukla ünlü kişilerin (genellikle erkeklerin) gerçekleştirdiği önemli olayların (genellikleri savaşların) öyküsünü aktarır. Yeni Asurluların Yakındoğu'daki giderek artan egemenliği Asur Kraliyet Kayıtlarında ve diğer antikçağ metinlerinde çok canlı biçimde dile getirilmektedir: savaşlar, zaferler, kuşatmalar, baskınlar ve inşaat faaliyetleri. Böyle ayrıntılar Yeni Asur'un yükselişini anlamakta hayati önem taşır ve tarihçiler tarafından üzerinde durulmalıdır, yalnızca elimizdeki tek yazılı kanıt olduğu için değil. Bununla beraber, yalnızca fatihler tarafından kaleme alınan ve kralların yaptıkları üzerinde yoğunlaşan yazılı metinlere dayanarak geçmişi yeniden yapılandırmanın belli kısıtlamaları olduğu ortadadır. Birçok tarihçi bir dönemin tarihinin birbirine bağlı zaman aralıklarında farklı biçim ve hızda geliştiğinin farkına vardı. Olayların gerisinde ve ötesinde, tarihçilerin geçmişi yeniden yapılandırırken yararlanacakları birçok unsur var. Tarih, bir bakıma, hem değişimin hem de devamlılığın öyküsüdür. Her ikisini de tam olarak değerlendirmek için belli dönemdeki kişisel eylemlere daha uzun vadeli bir yaklaşımda bulunmalıyız.

Zamanın çeşitli evrelerini anlayabilmek için birbirine bağlı üç farklı boyutta –biri küçük, biri orta ve biri büyük– çark benzetmesi yararlı olabilir. En üstteki gerçek olaylar katmanı bu çarklardan en küçük olanıdır. En hızlı hareket eden, en çabuk değişime uğrayan ve devinimleri en fazla fark edilen katman budur. Bu katmanda kralların, kraliçelerin, soyluların eylemleri Yeni Asur arşivlerindeki gibi övgü dolu sözcüklerle aktarılır:

> Lübnan Dağı'nın tamamını ele geçirip Amurru ülkesindeki Büyük Deniz'e ulaştığımda silahlarımı derin sularda temizledim ve (tüm) tanrılara kurbanlar kestim. Kahramanlıklarımın anısına bir yazıt yaptırdım ve onu buraya diktirdim.[2]

Bu katmanda insanlar ve olaylar üzerine odaklanılır ama antikçağ dünyasının uzmanları geçmişi değerlendirirken bununla yetinmemelidir.

Bu üst tabakanın altında, orta boyutta olan çark nispeten daha ağır hareket eder ama dikkatli bir gözlemci tarafından izlenebilir. Bu katmanda, insan topluluklarının ve gruplarının sosyal yapısı vardır. Bu tabakayı inceleyen sosyologlar ekonomik, ideolojik ve diğer unsurların zaman içinde nasıl ortaya çıktığını ve değişime uğradığını ama örneğin krallar listesinde yer alanlardan daima daha yavaş hareket ettiğini göstererek tarihçilere çok yardımcı olmuştur. Genellikle bu devinimler (her zaman olmasa bile) bir insanın hayatından daha uzun süre devam eder ve bu yüzden bunlara sadece belli bir dönemle ilgili devinimler gözüyle bakmamak gerekir. Bu katmanda kimi tarihçiler, "zihniyeti", uzun bir zaman dilimi içinde bir insanın ya da grubunun özelliği olan zihinsel yapıyı inceler. Michael Mann ve çağdaşı tarih sosyologları genellikle bu orta katman üzerinde çalışır, sosyal hiyerarşilerin ve güç odaklarının gelişimi, demografi ve aile yapıları gibi daha uzun süreli sosyolojik oluşumları araştırırlar.

En büyük boyuttaki "çark", gözlemcilerin çoğuna tümüyle hareketsiz gibi görünebilir ama onun zor seçilen devinimleri öbür iki katmanda yaşananları olağanüstü etkileyebilir. Uzun zaman dilimlerinin en uzunu olan bu tabaka ekolojik zaman katmanıdır. İklim değişikliği, insanların toprakla uzun vadeli ilişkileri burada öne çıkan unsurlardır. Tarihin kritik dönemlerinde, bilimadamı bu katman ile olayları kapsayan üst katman ve geniş kapsamlı sosyal yapıları içeren orta katman arasındaki bağlantıları apaçık görebilir.

Antikçağ imparatorlukları döneminin gelişimi, bu üç çarkın birlikte devindiği anlardan biridir. Örneğin, az sonra göreceğimiz gibi, birçok bilimadamı önemli bir iklim değişikliğinin Antikçağ imparatorlukları dönemini tetiklediğine inanmaktadır. Diğer unsurların yanı sıra bu değişiklik hem Batı Akdeniz'de hem de Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da yeni gelişimlere yol açmış olabilir. İklim değişikliği nüfusta ve tarım alanında birtakım değişimlere neden olmuş, böylece buraları ele geçirmek için gerekli kaynaklara sahip olanlara fırsat yaratmıştır. Bunun sonuçları çok etkili oldu. Yakındoğu'daki kritik bir dönemde gerekli İEAS'a sahip olan Yeni Asurlular bunu mükemmel şekilde uyguladılar. Üç "çark"ın arasındaki bağlantılar bizim antik imparatorluklar döneminin gerçek oluşumunu yaşadığı sekizinci yüzyılda neler olduğunu ve bunların nedenlerini anlamamıza yardımcı oluyor.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE YENİ BİR ÇAĞIN DOĞUŞU

MÖ dokuzuncu yüzyıl boyunca Yakındoğu ve Akdeniz'de hava eskisinden çok daha serin ve yağışlı oldu. Uzmanlar bu değişikliği bu dönemde Kuzey Avrupa'daki bataklıklarda su seviyesinin yükselmesi ve kutuplardaki buzulların üstündeki kar tabakalarının artması ile ilgili ayrıntılarda izlediler. İklimbilimciler "Batı Rüzgârları"nın daha fazla esmesi sonucu dünyanın büyük bir bölümünde yağışların arttığını belirlediler. Bu değişimin dikkate değer ve gözlemlenebilir sonucu besin maddelerinin üretimi artarken nüfusun da önemli ölçüde çoğalmasıydı. Artan üretim daha fazla doğuma ve daha sürdürülebilir bir nüfus yapısına yol açtı. MÖ sekizinci yüzyılda bazı bölgelerde yaşanan iklim değişikliğinin yanı sıra nüfusun yüzde yüz hatta daha fazla artması, belli grupların yeni fırsatlardan yararlanma yeteneğine sahip olduğunu gösteriyordu.

Yeni gelişimlerin tek nedeni iklim değişikliği değildi ama göreceğimiz gibi, bu değişim koşulları değiştirdi ve yeni olanakların önünü açtı. Çağdaş uzmanlar Tunç Çağı'nın sona ermesiyle perişan olan bölgelerde, özellikle Ege ve Yakındoğu'da, bir canlanma olduğunu ve nüfusun yeniden arttığını açıkça gördüler. Bir insanın yaşamından daha uzun süren bir harekete "patlama" denebilirse, nüfus "patlaması"nın tarihte hem kısa hem de uzun vadeli etkileri oldu. Aslında iklim değişikliği doğrudan doğruya ve dolaylı olarak demografilerde ve tüm Yakındoğu ve Akdeniz'de güçler arası ilişkilerde büyük değişimlere yol açtı.

Tarımsal potansiyelin ve nüfusun artışı yerel seçkinlere yeni fırsatlar tanıdı. Sekizinci yüzyıl başlarında bu yerel seçkinler daha önceki dönemin kralları kadar zengin ve güçlü olmuşlardı. Yeni gelişmekte olan güç dinamiklerinin sebep ve sonucu olarak sınır ötesi ticaret büyük oranda yeniden canlandı. Hırslı krallar ve MÖ dokuzuncu yüzyıldaki Asurlular gibi girişimciler giderek daha güçlenen yerel seçkinlerden haraç almaya başladılar. Dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru nüfus, servet ve ticaretteki artış ile Yakındoğu'da daha yüksek bahisli oyunlar oynanmaya başlandı. Küçük grupları zorla bir araya getirip bütünleştirecek yeni bir tür güç için gerekli ortam hazırdı ve bu da tarihteki ilk gerçek imparatorlukların oluşmasına yol açtı.

YENİ ASUR'UN CANLANMASI

Karanlık Çağ'dan sonra Yakındoğu'da düzenin yeniden sağlanması ancak birleştirici bir güç ile mümkün olabilirdi. "Saha dışından" gelen ilk oyuncu –Yeni Asurlular– antikçağda görülmedik saldırganlık örnekleri sergiledi. MÖ sekizinci yüzyıl ortalarında Yeni Asur İmparatorluğu süratle ve acımasızca Yakındoğu'da şimdiye kadarki en büyük imparatorluğu oluşturmuştu. Bu yükselişte tarihteki küçük ve orta

"çarklar"ın çevresel değişimlere ayak uydurmak için birlikte hareket ettiklerini görüyoruz.

Tunç Çağı'ndaki reel politikada Asurlular, Dicle'nin orta bölümünde tümüyle tahkim edilmiş ticaret merkezi olan Asur kent-devletinde yaşamaktaydılar. Geçmişte onları Güney Mezopotamya'da Tunç Çağı'nın daha güçlü merkezlerinin çevresinde görüyoruz. Öncelikle tarımla uğraşan köylerden oluşmakla birlikte her zaman bu köyler belli kentler etrafında toplanmışlardı. MÖ on ikinci ve on birinci yüzyıllarda uygulamaya başladıkları yayılma siyaseti onların Kuzey Mezopotamya'da, eski Asur devletinin geleneksel bir parçası olan Asur, Ninova, Arbela ve Kilis gibi merkezleri ele geçirerek önemli ölçüde güçlenmesini sağladı. Sürekli olarak Aramiler gibi akıncıların tacizine uğruyorlardı ve Karanlık Çağ dönemindeki daha küçük krallıklarla eşdeğer durumdaydılar. Sınırları merkezlerinin 120 kilometre ötesine geçmiyordu.

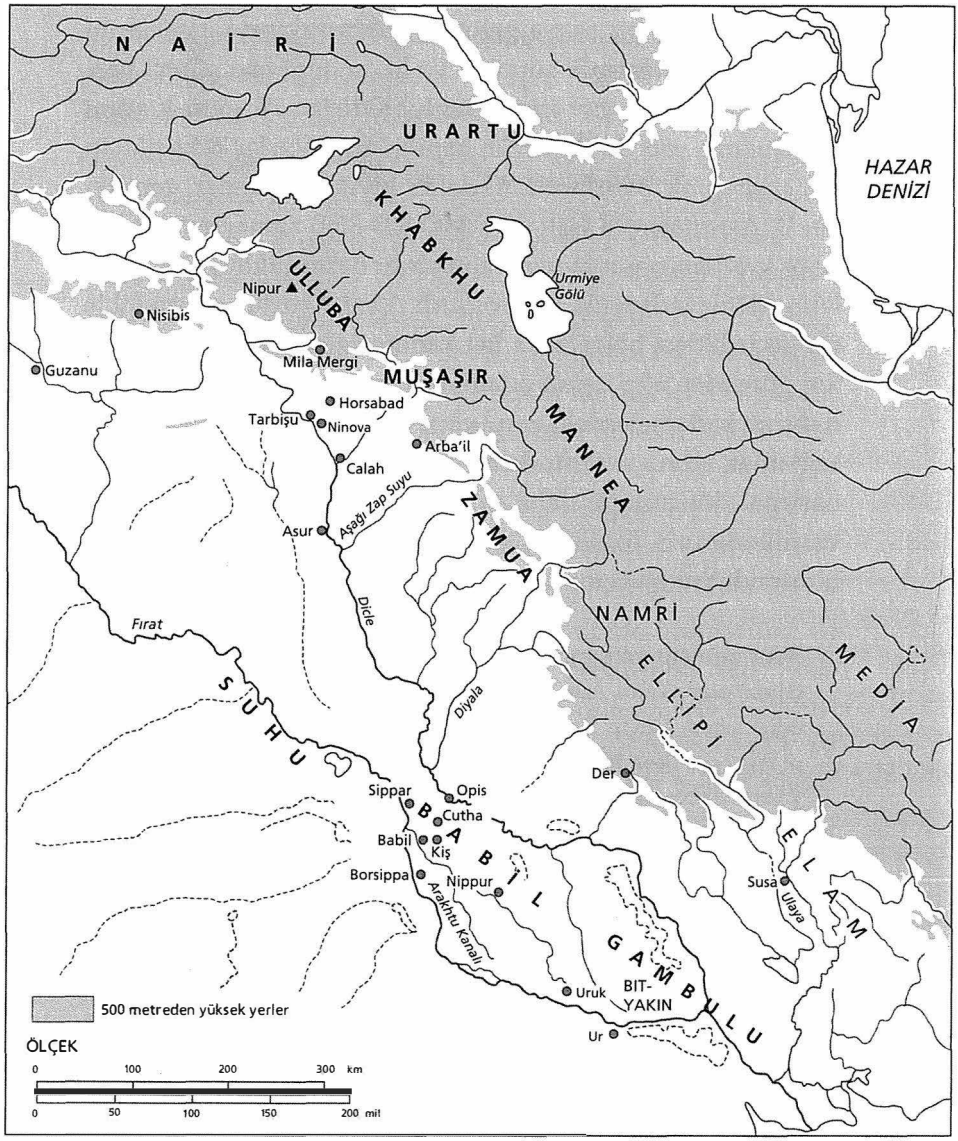
Öte yandan, dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde birtakım zorlukları geride bırakarak belli girişimlerde bulundular ve kendilerini politik ve ideolojik olarak geçmişteki Asur krallıklarının devamı olarak gördüler. Eski dönemlerle bağlantılar kuruluyordu ama Asurluların yükselmesinde yenilik ve değişim ön plandaydı. Kullandıkları Akad dili, krallık konusundaki temel düşünceleri ve büyük önem verdikleri Asur kültü, Asur tarihinde geçerli olan temel değerlerdi. Bununla beraber, bu üç değerde de değişiklikler oldu. Bunlardan en önemlisi düşmanları olan Aramilerin dilini kullanmaya başlamaları ve bu dilin yayılarak Yakındoğu'da ortak dil olmasını sağlamalarıdır. Asur İmparatorluğu'nda iki dil geçerliydi; bir grup Aramiceyi, diğer bir grup da kendi Akad dilini kullanıyordu. Krallık konusundaki görüşlerinin de değişip geliştiğini görüyoruz. Kral, Asur'un başrahibi oldu; bu daha önce hiç görülmemişti.

Başlangıçta fazla göze batmayan yayılma siyaseti onuncu yüzyılda II. Adad-nirari (saltanatı MÖ 911-891) ve onun oğlu

II. Tukulti-Ninurta (saltanatı MÖ 890-884) döneminde başladı. Giriştikleri seferler yukarı Mezopotamya'yı Asur egemenliği altında bir araya getirdi ve Asurluların sandıklarını dolduracak ekonomik sömürü ve haraç toplama süreci başladı. Bununla beraber imparatorluğa doğru ilk gerçek adım Asurluların can damarı olan topraklara seferler düzenleyip ele geçiren ve sınırlarını Akdeniz kıyılarına kadar genişleten II. Asurnasirpal (saltanatı MÖ 883-859) zamanında atıldı. Asur kralları sonunda uzun zamandır övündükleri gibi silahlarını deniz sularında yıkıyorlardı. Yeni Asurlular genellikle ele geçirdikleri bölgelerde üst kademelerde bulunan seçkinleri görevden alıp kendi adamlarını atıyorlardı: Genel olarak daha alt kademelerdeki yerel yöneticileri süreklilik ve istikrar sağlamak adına yerlerinde bırakıyorlardı. Özellikle II. Asurnasirpal döneminde daha sonraki Asur imparatorluklarının ve diğerlerinin özelliği olan evrensel dominyon dilinin benimsendiğini görüyoruz:

> Asur'un naip yardımcısı, tanrı Enlil ve Ninurta tarafından seçilmiş olan, Tanrı Anu ve Dagan'ın sevgilisi, ulu tanrıların yok edici silahı, Güçlü Kral, Evrenin Kralı, Asur kralı Asurnasirpal ... Asur'un desteğini alan kahraman, Asur'un efendisi, dört bir yandaki prensler arasında rakibi bulunmayan ... maiyetindekilere boyun eğdiren ... tüm ülkelerde zafer kazanan kral.[3]

Kale'yi başkent yapan Asurnasirpal Asur stilindeki sarayı yeniden dekore etti ve burada görkemli etkinlikler, şahane av partileri ve kraliyet törenleri düzenledi. Kale'deki sarayın açılışına "ülkenin her tarafından 47.074 erkek ve kadın davet edildiğini" söyleyerek övünüyordu; bunlara ek olarak çağrılan soylular ve yerel yöneticilerle davetli sayısı 69.574'ü buluyordu. Asurnasirpal konuklarına "on gün boyunca" şarap ve yemek ikram etti; yıkanıp kutsandıktan sonra onları krallığının en ücra noktalarına kadar göndererek sarayın güzelliklerini ve görkemli açılış törenini anlatmalarını istedi.[4] Böylece

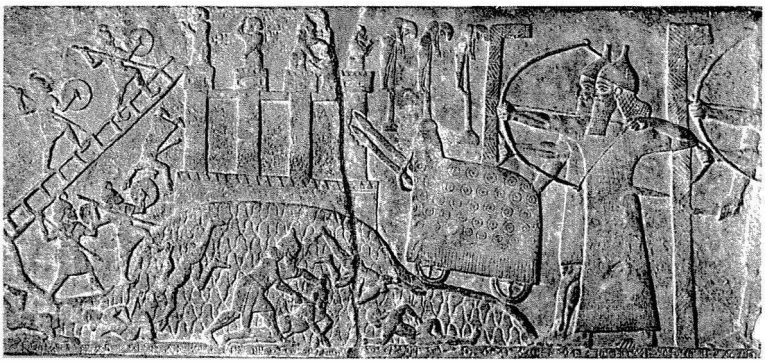
Görsel 2.1. Yeni Asur İmparatorluğu'nun haritası.
Cambridge Ancient History, cilt III, Bölüm 2, s. 72.

hem krallığının merkezinde, hem de çevresinde egemenliğini ilan etmiş oluyordu.

Asurnasirpal'in oğlu III. Şalmaneser (saltanatı MÖ 858-824) Asur hegemonyasını çeşitli ayaklanmalara, direniş gruplarına ve sınırlara yapılan akınlara karşı sürdürmeye çalıştı. 853'te Karkar Savaşı'nda Fenikeliler ve Suriyeli yöneticiler İsrailli Ahab ile birleştiler ve Asurluların önünü kestiler. Şalmaneser döneminden sonra Asur'un gücü daha da azaldı. Bu dönemde Asurlular Babil'deki ayaklanmalarla uğraştılar. Zengin bir geçmişe ve ileri bir kültüre sahip Babillileri bir araya getirmek ve onlara boyun eğdirmek çok zordu. Bu yüzden Asurlular Babillilere ve kültürlerine karşı daha farklı bir tutum sergiliyorlardı. Eski Babil kültürüne bir hayli saygı duymalarına ve hatta edebiyatta Babil dilini kullanmalarına karşın Asurlular Babilliler üzerinde egemenlik kurmakta ısrarlıydılar.

Bununla beraber, Asurluların ana toprakları bu geçici gerileme döneminde gene de fazla parçalanmadı. Bazı yerel yöneticiler özerkliklerini ilan edince bir miktar toprak kaybına uğradılar ve sınırları genişletemedikleri için uluslararası alanda bir miktar prestij kaybı yaşadılar. Daha önce belirttiğimiz gibi, yerel düzeyde gelir arttıkça oradaki yöneticileri denetim altında tutmak zorlaşıyordu. Bununla beraber, başlangıçtaki bu genişleme daha sağlam bir imparatorluğun zeminini hazırladı.

Asurluların Yakındoğu üzerindeki gerçek egemenliği Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Mısır'daki komşu krallıklara karşı çok başarılı ve görülmemiş bir yayılma siyaseti güden III. Tiglat-Pileser döneminde gerçekleşti (Görsel 2.2). Bu arada yerel yönetimde (askeri ve ekonomik görevlerin ayrılması gibi) önemli idari değişiklikler yapıldı ve Tiglat-pileser *kitsir şaruti* denilen devamlı bir ordu oluşturdu. Oğulları V. Şalmaneser (saltanatı MÖ 726-722) ve II. Sargon (saltanatı 721-705) fetihlere devam ederek Asur yönetimini Anadolu ve Doğu Akdeniz'de güçlendirdi. Her ikisi de babalarının izinden

Görsel 2.2. III. Tiglat-Pileser'in koçbaşı ile bir kente saldırısı.

giderek hem Babil hem de Asur Kralı sıfatıyla taç giydiler. Özelllikle II. Sargon'un yönetimine karşı ciddi direniş oldu; bunun nedeni kısmen onun tahtın gerçek varisi olduğu konusundaki kuşkulardı. Tüm hükümranlığı boyunca içerdeki ayaklanmaları bastırmaya ve Urartular, Keldaniler, İsrailliler ve hatta Kıbrıslı Rumlar gibi saldırganları püskürtmeye çalıştı. Bir miktar yanıltıcı olan kendi resmi kayıtları her yıl büyük bir sefere çıktığını ileri sürüyor.

II. Sargon'u izleyen Sanherib (saltanatı MÖ 704-681), Esarhaddon (saltanatı MÖ 680-669) ve II. Asurbanipal (MÖ 668-631/627?) Asur yönetimini özellikle sınırlarda güçlendirdiler ve Asurluların Mısır ve Elam'dan sağladıkları kazanımları artırdılar. Sanherib Ninova'yı kendisine başkent olarak seçti ve hükümranlığı süresince ayaklanmaları bastırmaya çalıştı. Özellikle Yahuda ayaklanması sırasında Asur ordusunun Kudüs'ü kuşatması ve Lakiş'i yerle bir etmesi Sanherib'in Ninova'daki "Benzersiz Saray"ında yer alan bir dizi kabartmada görülebilir (Görsel 2.3). Babil'deki yakınmalardan bezdiği için kenti yakıp yıktı. Oğlu Eşarhaddon Babil'i yeniden inşa etti ve Babil ile diğer kesimlerdeki ayaklanmaları emperyal stratejiler uygulayarak bastırma çabalarını sürdürdü. Asur ve Babil krallıklarını iki oğlu arasında resmen bölüştürdü; bu yöntem bir süre başarılı oldu.

Görsel 2.3. Kale ve muhafızlar. Asurluların tahkim edilmiş Yahudi kenti Lakiş'e saldırısı. Erich Lessing/ Art Resources, NY.

II. Asurbanipal döneminde Asur İmparatorluğu'nun toprakları olağanüstü genişledi. Asurbanipal aynı zamanda hükümranlığı boyunca birçok tapınağı yenilemesiyle ünlüdür; daha sonra görüleceği gibi bu, Asurluların zihninde din ve savaş arasında kurulan bağlantıyı temsil etmektedir. Tapınaklardaki adak yazıları ve diğer yazıtlar açısından onun dönemindeki yazılı metinlerle diğer Asur kralları boy ölçü-

şemez. Dolayısıyla bunlar sayesinde tarihçiler Asur sistemi konusunda geniş çapta bilgi edinebilmiştir.

Genel anlamda, sık sık görülen ayaklanmalara karşın, bazı uzmanlar Yakındoğu'da sekizinci yüzyıl sonu ile yedinci yüzyıl sonu arasındaki döneme Asur Barışı adını verir. Bu dönemde Asur düzeni enine boyuna gerçekleştirilmiş ve büyük Asur toprakları hem genişletilmiş, hem de korunmuştur. (Örneğin, bu bölümün başında alıntı yaptığımız "II. Asurbanipal'in Taç Giyme İlahisi"nde "geniş topraklar" üzerinde huzur ve barış sağlanması konusundaki vurguya dikkatinizi çekeriz.)

ASUR'UN EGEMENLİK ANLAYIŞI

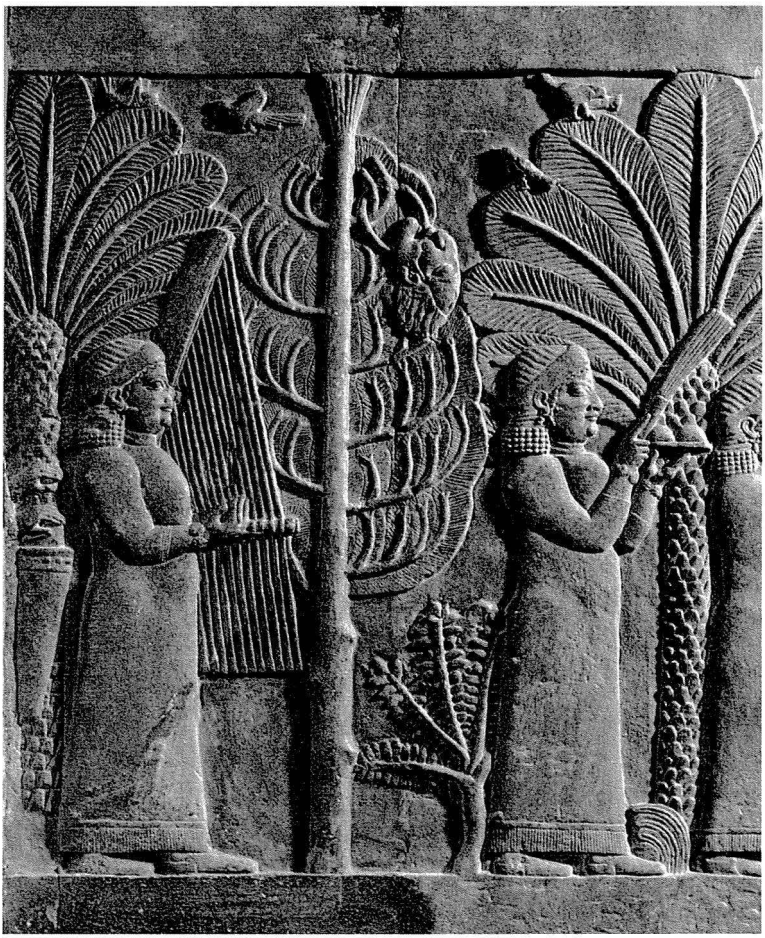
İktidarı pekişmiş olan ve sistemleriyle ilgili birçok görsel ve sözel örnek bulunan Asurluların genişleme ve yönetim yöntemleri oldukça basit görünür: Çevresindeki herkesi korkutup sindirmek ve sonra haraca kesmek. Tesadüfen günümüze ulaşan kraliyet kayıtları ve birçok çağdaş araştırmadan öğrendiğimiz kadarıyla diller koparılıyor, dudaklar kesiliyor, sağ kalan esirler kırbaçlanıyor ve sonra derileri yüzülüp kale duvarlarına "duvar kağıdı" gibi yapıştırılıyor, yakalanan yüzlerce asi kazıklara oturtuluyor ve fethedilen kent meydanlarında asılıyor ve buna benzer başka korkunç işler yapılıyordu (Görsel 2.4). Çok dokunaklı bir sahnede Asurlu soylular harika bir bahçede müzisyenler eşliğinde ziyafete katılmaktadır. Müzisyenlerin hemen yanındaki bir ağacın dalında ise kesik bir insan başı sallanmaktadır (Görsel 2.5). Asurluların kendilerinden menkul gaddarlıklarının benzeri insanlık tarihinde hiç görülmemiştir. Kendi yazıtları ve görsel sanatları yapılanları açıkça sergilemektedir. Dolayısıyla Asurluların adı düşmanları tarafından kötüye çıkarılmamıştır. Herhangi bir düşmanın onları kendi sergilediklerinden daha acımasız göstermesi çok zor olurdu. Öte yandan, onlar gerçekten yalnızca korku salan korsanlar mıydı?

Görsel 2.4. Asurlular Yahudilerin Lakiş kalesini ele geçirdikten sonra esirleri kazığa oturtup asıyor. Erich Lessing/Art Resource NY.

Uzmanlar Asurluların aşırı davranışlarını çeşitli şekillerde açıklamaktalar. Bu görüşlerden biri acımasızlıklarının o dönemde Yakındoğu'yu yönetmenin bedeli olduğunu ileri sürüyor. Basite indirgersek, vahşi dönemler vahşi önlemler gerektiriyor. Karanlık Çağ ve dönemin yerel soyluları birleşmeyi son derece zor ve imkansız bir duruma sokuyordu ve Asurluların bulduğu çözüm de zorlu oldu.

Bir başka görüşe göre Asurluların zalimliği doğal sınırların olmaması nedeniyle bir "korku duvarı" örmek amacından kaynaklanıyordu. İmparatorluk sınırlarını korumak için

Görsel 2.5. Sanherib'in bahçesinde bir arpçı.
Erich Lessing/ Art Resource, NY.

nehirlere ve dağlara güvenemiyorlardı; bu yüzden herkesin yüreğine korku salmaktaydılar ve bu da etkin bir propaganda türüydü. Onlarınki, tıpkı kimilerinin Roma İmparatorluğu için düşündüğü gibi, öncelikle "savunmaya" dayalı bir imparatorluktu. Tarih boyunca toprakları güneyde Babil'e, batıda Doğu Akdeniz ve Anadolu'ya, kuzey ve doğuda ise Zagros Dağları'ndan gelen istilacılara açıktı.

Asur İmparatorluğu çoğunlukla liderlerin ün ve servet kazanma tutkularından kaynaklanan bir girişim olarak görülür. Bu yaklaşım bir açıdan geçerli olsa da tek başına Karanlık Çağ'daki diğer krallıkların aksine Asurluların neden bir asırdan uzun süre ayakta kalmayı başardıklarını açıklamaz.

Son zamanlarda bilimadamlarının Asur toplumsal sistemi üzerinde daha ayrıntılı incelemeleri kapsamlı bir İEAS bağlantısını gün ışığına çıkardı. Bu imparatorluk (kendilerinin ve bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi) sadece insanlık dışı vahşet ve gemlenemez fetih tutkusu üzerine kurulu değildi. Aslında çoğu imparatorlukta olduğu gibi, askeri eylemler bir imparatorluğu kurmak ve sürdürmek için başvurulan son çareydi. Bilimadamları şimdi tüm saldırganlık iddialarının aksine, askeri harekat çok sayıda insan hayatına, üretim ve ticarette kesintilere mal olduğu için Asurluların diplomasiyi yeğlediğine inanıyorlar. Evet, fetihler ve vahşet sistemlerinin bir parçasıydı ama olağanüstü gaddar davranmalarının amacı savaşları önlemekti. Sonuç olarak, çoğunlukla askeri harekata geçmek yerine bundan bir tehdit olarak yararlanıyorlardı. Bununla beraber, bu öykü çok daha fazlasını içeriyor.

Son zamanlarda Asurluların dinsel ideolojisine odaklanan araştırmalar bunun hem yayılma siyasetine hem de egemenlikleri altına aldıkları halkları yönetme şekillerini meşrulaştırmaya yönelik olduğunu ortaya koydu. Daha önceki dönemlerde bilimadamları dinsel ideolojinin bu cephesini önemsememiş ve onun politik ya da maddi çıkarları gizlemek için kullanıldığı kanısına kapılmışlardı ama son zamanlarda uzmanlar bu açıklamaların gerçek emellerin üstünü örtmek yerine Asurluların asıl amaçlarını yansıttığına inanıyorlar. Asurlular için "savaş asla askeri bir saldırı değil, Tanrı buyruğu idi."[5] Savaş aslında bir ibadetti. Baş Tanrı Asur onlardan ilahların yeryüzüne gönderdikleri bir emri uygulamalarını istiyordu. Metinlerde Asur dünyayı kendi "av sahası" olarak isimlendiriyor, Tanrılar Asurlulara dünyayı fethedip boyun

eğdirerek yeryüzünde tanrılara layık bir hiyerarşi oluşturmalarını emrediyordu. Fetihleri ve daha sonra imparatorluk kurmaları yalnızca "cenneti yeryüzüne indirmek" içindi. Daha önceki yüzyıllara özgü, bölünmelere yol açan kaosu ilahi bir düzene (kozmos) sokacaklardı. Eldeki yazıtlar bunu açıkça ortaya koyuyor. Örneğin, Eşarhaddon dağlık bir bölgedeki asilere davranışını şöyle açıklıyor:

> Sizler bana karşı savaş açtınız ve Asur'un korkunç silahlarını bulundukları yerde rahatsız ettiniz. Ben onun [teslim olmayı reddeden kralın] yalvarışlarına kulak vermedim, ricalarını dinlemedim. Onun yalvarmasına izin vermedim. Yüzümü ona dönmedim, ona olan kızgınlığım dinmedi. Kalbim huzura kavuşmadı, ona hiç acımadım ve "merhamet" [*abulab*] etmedim.[6]

Sonuç beklendiği gibi oldu: Bu inatçı, "Asur'un korkunç silahlarını rahatsız eden" kral kısa süre sonra hak ettiği gibi acımasızca yok edilecekti.

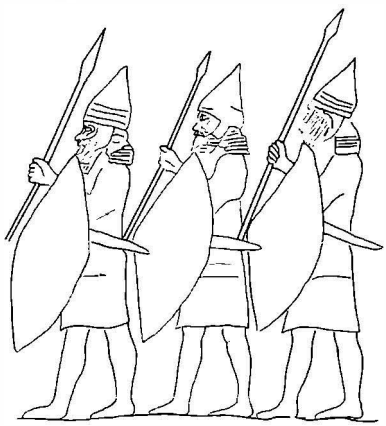
Asurluların ideolojik sisteminin doruğunda kral vardı; birçok metinde sözü edildiği gibi, "Büyük Kral, Yüce Kral, Evrenin Kralı, Asur ülkesinin kralı." Yeni Asur yazıtlarında aynı zamanda Asur'un Sangû'su (Rahip ya da Kutsal Yönetici) olarak tanımlanmakta. Ünlü "II. Asurbanipal'in Taç Giyme İlahisi", kralı "kutsal", "adil" ve "sakıngan" olarak övüyor. Asur'un hükümdarı olarak erdemi temsil etmekte ve Asurluların askeri kazanımlarını çoğaltıp pekiştirerek ilahi emri yerine getirmekteydi (Görsel 2.6).

"Taç Giyme İlahisi"nde adil bir yönetimin ana unsurlarından birinin "değersizler"in konuşması ve "değerliler"in dinlemesi olduğunu da göz önünde bulundurmalıyız. Bu ilahide yönetimin sosyal adalete dayanması için dua ediliyordu. Dolayısıyla kralın fetihleri ve uyguladığı cezalar, aslında dünyayı kötülerden özgür kılmak ve ilahi adaleti sağlamak içindi. "Adil" bir savaşçı olarak tanımlanması Asurluların ideolojik sisteminin bir bölümünü açığa kavuşturuyor: Asur yöne-

Görsel 2.6. Asur yukarıdan izlerken Asurnasirpal'in zafer yürüyüşü yapması. Çizim: Andrew Welton.

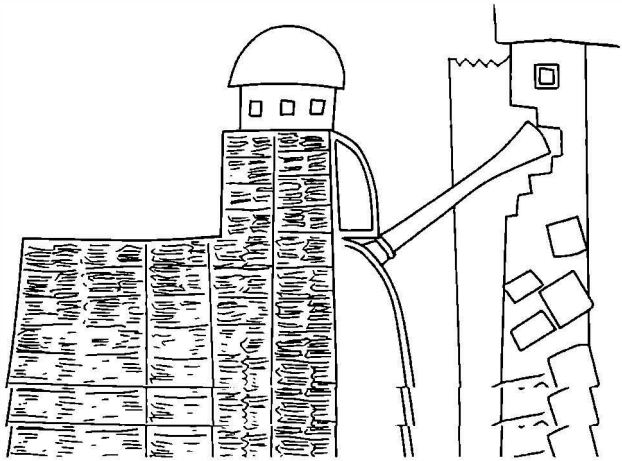
timine karşı çıkan (yani Asur'un manda yönetimine boyun eğmeyi reddeden) kişi "kötü" biriydi ve icabına bakılması gerekiyordu. Bundan daha beteri, Asur'a sadakatsiz davranmaktı. Asurlular için adalet, barış ve düzen ancak Asur'un yeryüzündeki temsilcisine, evrenin ulu kralına boyun eğmekle sağlanabilirdi.

Görsel 2.7. Asur askerleri. Çizim: Andrew Welton.

Asurlularının iddialarını gerçekleştirmek ve desteklemek için güçlü bir askeri sistem gerekiyordu. Neyse ki birçok teknik ve yenilik sayesinde ordu Asurluların sürdürmek istediği kutsal düzenin yetkin bir savunucusu oldu. Ordu, savaş arabalarında ok ve yay taşıyan savaşçılardan, güçlü bir süvari sınıfından (tarihteki ilk gerçek, örgütlü süvari sınıfı), miğferli, kalkanlı, mızraklı ve hançerli piyadelerden ve nihayet deneyimli sapancılardan oluşuyordu (Görsel 2.7). Savaş arabalarına koşulan ve süvarilerin bindiği hayvanlar daha önceki askeri manevralarda yer alanlardan çok daha güçlü ve hızlı atlardı. Asurlular aynı zamanda ordu saflarında geniş çapta demir kullanan ilk gruplardan biriydi. Ayrıca rakiplerinin berkitilmiş kale duvarlarını yıkmak için "koçbaşı", surların altını oyan askerlerin barınıp koruması için de "kaplumbağa" gibi kuşatma silahları geliştirip yenilediler (Görsel 2.8). Bunun yanı sıra, savunmada kendi zayıf taraflarının bilincinde olarak geçmişteki gibi kentlerinin çevresini berkitilmiş surlarla çevirdiler.

Başarıları kısmen nüfusun büyük bir kesiminin silahlandırılmış olmasına dayanıyordu; özgür köylüler orduya katılıp savaşmaktaydılar. Bu yeni bir yöntemdi. Daha önce kullanılan tunç silahlar hem demirden daha yumuşak, hem de genellikle pahalıydı; bu yüzden belli sayıda asker tarafından kullanılıyordu. Ordu başlangıçta sadece Asurlulardan oluşuyordu ama hızla büyüyen imparatorluk fethedilen ülkelerdeki insanların ve paralı askerlerin kullanılmasını zorunlu kıldı. Yabancılar arasındaki en etkin grup III. Tiglat-Pileser tarafından fethedilmiş bir Arami aşireti İtuanlardan oluşan "son derece hareketli ve eli yatkın askerler"di.[7] Yakın zamanda yapılan bir tahmine göre MÖ sekizinci yüzyılda ordu önemli sayıdaki profesyoneller dahil yüz bini aşkın askerden oluşuyordu.[8] Bununla beraber, askerlerin sayısıyla ilgili çeşitli iddialar bu sayıyı kırk bine kadar düşürüyor. Sayı bir yana, Yeni Asurluların etkileyici askeri organizasyonu, her defasında

Görsel 2.8. Kuşatma silahları. Çizim: Andrew Welton.

belli değişikliklerle, Yakındoğu'da daha sonra ortaya çıkan hükümdarlar tarafından örnek alınmıştır.

Savaş alanında Asurluların fetih yöntemleri belli bir formül dahilinde hep aynıydı, hiç değilse kendi kaynakları bunun böyle olduğunu belirtiyor. Kral ve ordusu yabancı ya da ayaklanmış bir kentin surları önüne geliyor, halkın teslim olmasını istiyordu. Derhal teslim olan tüm yabancıların hayatı bağışlanıyor ama Tanrı Asur'a sadakat yemini etmeleri isteniyordu. Bu, geniş kapsamlı bir yemin değildi (Asurlular diğer Yakındoğu toplumları gibi çok tanrılı değillerdi) ama Asur'un yeryüzündeki temsilcisi aracılığı ile Asur'un emirlerine uyulması gerekiyordu. Bunu anımsatmak adına, Asurlular kimi zaman başkaldıran kentlerin tanrı heykellerini ele geçiriyor ve üstlerine "Asur" damgasını vurduktan sonra geri veriyorlardı. Teslim olanlar Asurluların vasalları oluyor ve düzenin devamının bedeli ve Asur'a armağan olarak yıllık bir ödemeye tabi tutuluyorlardı. Asurluları ünlendiren insanlık dışı vahşet yalnızca fethe karşı direnen ya da daha kötüsü, Asur'a sadakat yeminini bozanlara karşı uygulanıyordu; insanların canlı canlı derisini yüzmek ya da onları kazığa oturtmak, Asurluların evrenin bu çok önemli manevi düzeni-

ne karşı gelenler için uygulayabileceği tek yöntemdi. Bu aşırı eylemler kralın doğruyu yanlıştan ayıran ahlaki bir güç olduğuna işaret ediyordu. Aynı zamanda onların askeri bir önlem alma "gereği"nden anladıklarının bizimkinden farklı olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Kralların altında "Mâr Banûti"ler yani "yaradılışın oğulları" yer alıyordu. Bu seçkin idareciler otuz yıl boyunca görev yapıyorlardı. Kendilerine geniş araziler veriliyor, buralarda ordular oluşturuyorlardı. Daha sonra fetihlere katılan bu ordular sayesinde daha büyük arazilere sahip oluyorlardı. Yukarıya doğru uzanan bu spiral bir süre sistemi güçlü kıldı. Soylular ne kadar başarılı olurlarsa toprak ve ordudaki hizmet açısından o kadar daha fazla ödül kazanıyorlardı. Dolayısıyla Mâr Banûtilerin sadık kalmak, kralları ve Tanrı Asur adına fetihlere katılmak için önemli ekonomik nedenleri vardı.

Asurlu seçkinler çoğunlukla yabancı soyluların yerine geçiyordu. Seçkin Değişim Modeli diye anılan bu sistemde fatihler egemenlikleri altına aldıkları halkların tepe yöneticilerini görevden alıyor, onların yerine Asurlu seçkinleri atıyordu. Nüfusun yüzde doksanından fazlası genellikle kendi hallerine bırakılıyordu. Bu yaklaşım geçmiş dönemler boyunca benimsenmiş olup bu tür sosyal düzenlemenin uzun süre geçerli olduğunu gösteriyor. Ernest Gellner bu düzeni şöyle tanımlıyor:

> Yönetici sınıf nüfusun küçük bir azınlığını oluşturur; tarım alanındaki üreticilerden ya da köylülerden oluşan büyük çoğunluktan kesinlikle ayrıdır. Tepedeki yatay katmanın altında başka bir dünya vardır: Sıradan insanlarının oluşturduğu yanal toplumlar. Devlet vergi toplamak ve barışı sürdürmek dışında başka şeylerle fazla ilgilenmez."[9]

Yönetim kimde olursa olsun, sıradan insanlar için yaşam koşulları büyük çapta aynıydı. Daha önce belirtildiği gibi, alt

düzeydeki yerel yöneticiler çoğunlukla yerlerinde kalıyordu. Bu sistem bu kitapta inceleyeceğimiz hemen her Yakındoğu imparatorluğu için geçerlidir. (Girişte sözünü ettiğimiz, Udjahorresnet'in sosyal bir göreve getirilmesini ve imparatorluklar arası ilişkilerde uyum sağlanmasında önemli bir rol oynamasını anımsayın; en üst düzeydeki politik güç Perslere tahsis edilmişti). Antikçağdaki bu fetih ve yönetim örneğinin tek istisnası Roma İmparatorluğu'dur. Burada seçkinlerin değişimi yerine Romalılar tarafından "kazanılan", önde gelen Romalı-olmayan seçkinler önemli ve güçlü yöneticilik görevlerine seçilmekteydi.

Asur emperyal sistemi sıradan halkı ne kadar etkiledi? Ya da II. Asurbanipal'in "Taç Giyme İlahisi"ndeki sözcükleri kullanırsak, "değersizler" ne oranda konuşabildi ve "değerliler" ne oranda onlara kulak verdi? Antikçağ dünyasında (ve çoğu tarihsel dönemlerde) seçkin olmayanların yaşamlarını yeniden yapılandırmak her zaman zordur ve kaynak bulunmaması yüzünden onların imparatorluk hakkındaki duyguları konusunda kesin bir şey söylemek de genellikle olanaksızdır. Tarihçiler onların yaşamını yeniden canlandırmak için iki yola başvurdular. Bunların ilki, geniş bir yaklaşım olarak, o dönemdeki genel resim içine seçkin olmayanları dahil etmek amacıyla belirgin olmayan bir varsayımdan yararlanmaktır. Burada Yakındoğu ve Akdeniz'de bin yıllar boyunca süregelen sıradan yaşamlar arasındaki paralellik oldukça dikkate değer. Gellner'in çağdaş dünya öncesindeki büyük üretici grupların sürekliliğine dikkat çeken modeli böyle bir yaklaşımdır. İkinci yöntem ise genellikle birinci ile birlikte kullanılarak, birtakım bilgi kırıntılarını büyük bir titizlikle bir araya getirerek genel bir resim oluşturmaktır.

Böylece seçkin olmayanlarla ilgili oldukça belirgin bir resim ortaya çıkmaya başlıyor. Aslında Asur İmparatorluğu'nda Kuhrt'un "yarı özgür" olarak tanımladığı insanlardan

oluşan nüfusun hangi boyutta olduğunu bile bilmememize karşın, son zamanlardaki araştırmalar "dokumacılar, gıda taşeronları, dericiler, yağ çıkarıcılar, demirciler, çobanlar, çiftçiler, bahçıvanlar" gibi ücretle çalışan sıradan insanlarla ilgili bilgilere ulaştı.[10] Tüm bu insanlar kendi çaplarında bu geniş ve farklı imparatorluğa katkıda bulundular. Yakın dönemdeki bir araştırma 177 yasal ve idari metni tarayarak "alt tabaka ailelerinin" yaşamını yeniden yapılandırmaya çalıştı.[11] Bu insanların çoğunun fethedilme ve yabancı biri tarafından yönetilme konusunda ne düşündüğünü asla öğrenemeyebiliriz ama sık sık çıkan ayaklanmalar bazılarının Asur hegemonyasından hoşnut olmadığını ortaya koyuyor (öte yandan bu ayaklanmaların önderleri genellikle yüksek bir sosyal konuma sahipti).

Asur İmparatorluğu, kendisinden sonra gelenlerin çoğu gibi, örgütlenme ve yönetimi kolaylaştırmak için bölgelere ayrılmıştı. Her bölge imparatorluk sistemini sürdürmek sorumluluğunu taşıyan bir vali (šaknu) tarafından yönetiliyordu. Vali; yöresinde yol, bina ve iletişim sistemi gibi imparatorluğun altyapısının sürdürülmesine yardımcı oluyordu. Vali seyahate çıkmış olan kralı konağında ağırlar, ona destek olmak için gerektiğinde asker ve diğer kaynakları sağlardı. En önemli görevlerinden biri vergileri toplamak ve bunları imparatorluğun merkezine göndermekti. Daha sonraları, Pers İmparatorluğu son derece gelişmiş bir bölgesel sistem oluşturmakla ünlendi ama bu alanda Perslerin Asurlulara ne kadar çok şey borçlu oldukları genellikle unutulur.

Asurluların son derece yenilikçi ve ünlü yönetim sistemi uzun vadeli demografik sonuçlara yol açtı. Bu sınır dışı etme ya da yeniden iskan sürecinde, Asurlular ya fethedilen bir nüfusu alıp anavatanlarından uzaklara yerleştiriyor ya da iki fethedilen ülke halkını değiş tokuş ediyordu. III. Tiglat-Pileser döneminde başlayan bu uygulama önemli sayıda insanı ye-

rinden etti. Bir tarihçi MÖ 745 ile 612 yılları arasında sınır dışı etme ve yeniden iskanı kapsayan 157 belgeye dayanarak 4,5 milyon insanın bu şekilde yer değiştirdiğini tahmin ediyor.[12] Sadece Sanherib döneminde 470 bin insan yerinden edilmiş olabilir. Geleneksel olarak bu, ayaklanmaları engellemek için alınan bir önlemdi, zira böylece o yöreye özgü bağlantılar ve kimlikler yok ediliyordu; yani kendi toprakları üzerinde yaşamayan ve anavatanını savunmayan kişilerin ayaklanma olasılığı çok daha azdı. Son zamanlarda bilimadamları sınır dışı etme ya da yeniden iskanın amacının aynı zamanda nüfusu azalan bölgeleri besleyerek toprağın işlenmesini mümkün kılmak, böylece savaş, kuşatma ve ayaklanmalarla uğraşan imparatorluğa sürekli ve düzenli besin kaynağı sağlamak olduğunu ileri sürüyorlar.

Asurlular fetihlerini ve imparatorluğun sürekliliğini Yakındoğu'da o zamana kadar görülmemiş bir sanatsal ve kültürel programla duyuruyorlardı. Bazılarının Asur Rönesansı adını verdiği bu program inanılmaz mimari ve iç ve dış dekorasyon öğeleri taşıyan yeni kentler, saraylar ve tapınaklar inşa etmekti (Görsel 2.9). Aslında Asurluların hem fethettikleri yerleri yeniden canlandırmak hem de son derece uzak görüşlü bir kent güzelleştirme yöntemi uygulayarak Mezopotamya'da gerçek bir yeniden kentleşme gerçekleştirdiği ileri sürülür. Biraz ürkütücü de olsa etkileyici sarayları savaş, fetih, av partileri ve ziyafet sahnelerini içeren freskler ve kabartmalarla bezenmişti. Asurlulardan başlayarak imparatorluk ile anıtsal sanat ve mimarlık arasındaki bağlantı açıkça görülebilir. Daha sonraki imparatorlar da imparatorluklarını tanıtmak ve yeryüzünde ilahi düzeni sağladıklarını ilan etmek için büyük sanatsal programlardan yararlanmıştır. Bugün böylesine güzellik ve vahşetin bir arada olmasını aklımız almıyor. Öte yandan, Asurluları anlayabilmek için dünyaya onların gözüyle bakmak gerekiyor.

Görsel 2.9. Kabartmalı duvar panoları. The Metropolitan Museum of Art/ Art Resource, NY. Johyn D. Rockefeller, Jr.'un armağanı, 1932.

Asurlu krallar aynı zamanda saraylarının yanında geniş kanallar açtırıp bahçeler oluşturdular, bu uygulamanın en ünlü izleyicisi Babilliler oldu. Fetihlerle birlikte bu uygulama dünyayı cennete döndürdü. Sanherib, "bahçesinin Amanos Dağı'nı andırdığını, burada dağlarda ve Kalde'de yetişen tüm şifalı bitkilerin ve meyve ağaçlarının bulunduğunu" söylüyordu.[13] İmparatorların bu geniş bahçeleri "Asur krallarının egemenliklerini kanıtlamak için ön plana çıkarttıkları, imparatorluğun botanik ve zoolojik haritaları" olarak yorumlanıyor.[14] Bu kent güzelleştirme çabalarının iki amacı vardı. Bir yandan merkezden imparatorluğun en ücra köşelerine kadar kurulu düzenle ilgili güçlü bir mesaj iletilmekteydi. Diğer ta-

raftan bahçeler merkezle çevreyi bütünleştirerek imparatorluğun güçlü denetimini sergiliyordu.

Asurluların yönetim biçimi hakkındaki bilgilerimiz onların kentlerinde ve bahçelerinde yapılan arkeolojik kazıların yanı sıra zengin metinleri ve kayıtlarının incelenmesine dayanıyor, zira Asur rönesansının temel kaynağı edebiyattır. Ninova'daki Asurbanipal'in Büyük Kütüphanesi'nde resmi kayıtlarla birlikte (Kraliyet Kayıtları), kralın hazırladığı listeleri de içeren yirmi binden fazla tablet bulundu. Fatihler kraliyet hakkındaki yazıtlarda sık sık başarılarından, haraç ve vergilerle ele geçirdikleri gümüş ve altınlardan, kıyafetlerden, sürülerden vb. söz ediyorlar. Bunların hepsi böyle bir "rönesans"ı mümkün kılmakta. Çok sayıda yazınsal, dinsel ve tıbbi metin günümüze ulaşmış durumda. Söylenceleri ve efsaneleri tarihçilerin ve edebiyat uzmanlarının büyük ilgisini çekiyor. Bugün ünlü *Gılgamış Destanı*'nı Asurluların yorumundan okuyoruz. Efsanevi kökenleriyle ilgili *Enuma Eliş* kayıtları Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'deki diğer yaradılış öykülerine benziyor.

Dolayısıyla, Asur sosyal sistemi daha yakından incelendiğinde geniş bir imparatorluk kurmak, oluşturmak ve sürdürmek alanında İEAS'ın hep beraber işlediği görülüyor. Çevresel değişimler birtakım fırsatlar yaratıyor ve İEAS da Asurluların bir imparatorluk oluşturması, kentler kurup bunları güzelleştirmesi ve ayaklanmaları bastırması için gerekli ortamı sağlıyor. Uzmanların yanıtlamakta en fazla zorlandıkları soru hangisinin öncelik taşıdığı; maddesel dürtü mü yoksa ideoloji mi? Asurluları yönlendiren özellikle maddi kazanımlar mıydı, yoksa ancak daha sonra Asur'un talepleriyle ilgili öyküyü bir tür gerekçe olarak mı kullandılar?

Asur'un geniş kapsamlı Sangû unvanının yalnızca Yeni Asur dönemine özgü olduğunu biliyoruz. Bu dönemde artık eskimiş dinsel ideolojilerini yeniden biçimlendirerek başkalarına egemen olma isteklerini haklı mı kılmak istediler yok-

sa zenginleşmek peşinde miydiler (ya da her ikisi birden)? Yoksa imparatorluk kurma dürtüsü Asur'un emirlerinden ve dünya üzerinde bir cennet oluşturmak için gerekli maddi kazanımları edinmek arzusundan mı kaynaklanıyordu? Bu zorlu soruları kesinlikle yanıtlamak zor ama bunların sorulması da gerekiyor, çünkü bunlar bir imparatorluğun ve genelde insan motivasyonunun çapraşıklığını ortaya koyuyor. Her hâlükârda İEAS hep oradadır ve Asur İmparatorluğu'nun genişlemesine ve bütünleşmesine katkıda bulunmuştur.

ASUR EGEMENLİĞİNİN SONA ERMESİ

Yakındoğu'daki görülmemiş boyutuna ve egemenliğine karşın Asur İmparatorluğu II. Asurbanipal döneminden sonra son derece ilginç ve esrarengiz bir hızla çöktü. Bu çöküş sırasında imparatorluk en geniş topraklara sahipti ve zamanla çökeceğine dair hemen hiçbir kanıt yoktu. MÖ 612'den hemen sonra Medler ve Babilliler güçlü Ninova, Asur ve Nimrud kentlerini yerle bir edince imparatorluk tamamen yok oldu. Daha sonraki imparatorluklara –Babilliler ve sonra da Perslere– geçiş oldukça rahat bir şekilde gerçekleşti. Kimi tarihçiler Asurluların düşmanlarını yok etmekte çok başarılı olmaları sonucu yeni istilacıların önünün açıldığını ve onların kolaylıkla egemenliği ele geçirmelerini sağladığını ileri sürüyorlar.

Asurluların imparatorluk olarak insanları tam anlamıyla birleştirmeyi hiçbir zaman başaramadığı ve –çok acımasız bir şekilde bastırılmalarına karşın– imparatorluğun her tarafında, özellikle derin bir kültüre sahip Mısır ve Babil'de, ayaklanmaların baş gösterdiği kesindir. Hiçbir imparatorluk ayaklanmaları engelleyememiştir ama daha sonraki imparatorluklar bunların sayısını azaltacak stratejiler geliştirmeyi başarmışlardır. Halkın büyük bir bölümü imparatorluğa karşı sadakat ve sevgi duygusuna sahip değildi. Asurluların imparatorluk ideolojisini ya da programını paylaşmayan ve Asurlu olmayan bireylere giderek daha fazla güvenmek zorunda kalmala-

rı bir sorun haline dönüştü. Farklı kimliklere sahip yabancılar tarafından yönetilmenin kendine özgü sorunlarının bilincinde olan Persler gibi daha sonraki imparatorluklar sanatsal etkinlikleri ve yönetim politikaları ile uyruklarında büyük bir imparatorluğun bir parçası olma duygusunu geliştirdiler. İnsanların sadece uyruk değil, imparatorluk düzeninin vazgeçilmez bir parçası olduğu üzerinde duruldu. Bu alandaki en etkin antikçağ imparatorluğu olan Romalılar daha sonra vatandaşlık kavramını fethedilmiş dışarlıklıları da kapsayacak şekilde genişletmek gibi çeşitli yöntemler geliştirdiler.

Asurluların çöküşünden yaklaşık iki yüz yıl sonra tarihçi Ksenofon ünlü "On Binlerin Yürüyüşü"ne katıldı ve iki önemli Asur kentinin kalıntılarının üzerinden geçti; bunlardan biri Ninova idi. Oralarda yaşayan köylüler bu terk edilmiş kentlerde daha önce kimlerin yaşadığı konusunda hiçbir bilgi veremediler. Yalnızca bu kentlerin bir zamanlar Medler tarafından kurulduğunu varsayıyorlardı. Asur İmparatorluğu'nun belirgin ayrıntıları yerel halkın belleğinden silinmişti ama Yeni Asurluların yükselişi ve çöküşüyle ilgi anlatılanlar tüm antikçağ imparatorlukları dönemini aydınlatmaya yardımcı oluyor. Şimdi İEAS'ın tüm cephelerini kapsayan ciddi bir çalışma yaparak Asurluların antikçağın sonuna (ve daha da ötesine) kadar uzanan bir imparatorluk döngüsünü başlattığını söyleyebiliriz. Bu konudaki fırsatlar kısmen tarihin en temel düzeyinde, iklim değişiklikleri sayesinde ortaya çıkmıştı.

Daha sonraki imparatorluklar, Paul-Alain Beaulieu'nun en önemli kalıtlarından biri olarak nitelendirdiği yeni bir tür "imparatorluk fikrini" benimsediler. İmparatorluk kalıcıydı; "daha önceki politik bölünmelere dönüş için hiçbir ciddi çaba harcanmadı." Yeni dönemle birlikte imparatorluğun "vazgeçilmez gerçeği" kendini gösterdi; bu, "Yakındoğu'nun politik kültürüyle öylesine bütünleşmişti ki neredeyse günümüze kadar başka bir model onun yerini almayı başaramazdı."[15]

Bu bölümde gün ışığına çıkan birçok başka konuyla tekrar tekrar karşılaşacağız. İmparatorluklar sürekli olarak daha öncekilerden çok daha büyük boyutlara ulaşacak. Daha sonraki imparatorluklar geniş çaplı anıtsal politik ve dinsel sanatı, mimariyi, ulaşım ve iletişim sistemlerini içeren muazzam kentleşme programları öne çıkaracak. Öte yandan, bu görkemli iktidar gücü ve etkileyici kentleşme faaliyetinin yanı sıra sürekli olarak zayıfların korunması ve imparatorluk sınırı içinde düzen ve güvenliğin sağlanması üzerinde durulacak. İmparatorluk sisteminde, ne denli katı görünürse görünsün, genel bir sosyal adalet kavramı gözlemlenir. Doğal olarak, bu düzen ve adaletin içeriği o zaman da, bugün de sorgulanmaktadır. İmparatorluğun içindeki ve dışındaki "kötü niyetlilere" etkili misillemede bulunmak her zaman geçerli olan bir eylemdir. Zor kullanma olasılığı her zaman söz konusudur; daha sonraki imparatorluklar çoğu zaman Asurlularla boy ölçüşebilecek kadar zalim olmuşlardır. Tüm imparatorluklar egemen olmalarına karşın yakından bakıldığında fiziksel güce ancak son çare olarak başvurmaktadırlar. Dolayısıyla vahşet, başka durumlarda güç kullanmak zorunda kalmamak amacıyla akıllarda kalacak bir örnek olması için başvurulan bir yöntemdir. Öte yandan diğer birçok imparatorluk gibi Asurlular da neyin gerekli ve neyin son çare olduğunun dinsel ideolojilerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Unutmayalım ki onlar, kaosu düzene sokmalarını emreden bir ilah adına fetihler gerçekleştirmişlerdir.

Asur İmparatorluğu hakkında son ve önemli bir husus da tüm ondan sonraki imparatorluklar gibi kimlik ve yönlendirme için uzun bir geçmişi göz önünde bulundururken bir yandan da değişime uğrayıp gelişmesidir. Asurlular kendi dünyalarındaki sorunlarla yüzleşirken uyum sağlamış ve denemeler yapmışlardır. Çoğu kez, (Yakındoğu'daki tüm diğer imparatorluklarda olduğu gibi) durağan ve değişmez, zamanın ötesinde sözde oryantal despotlar ve itaatkâr, sıra-

dan halklardan oluşmuş bir krallık görüntüsü verir. Gerçek çok daha zengin ve enteresandır. Onların değişime ayak uydurmaları ve verdikleri tepkiler son derece etkin yapılara ve yeniliklere yol açmıştır. Daha sonra kurulan imparatorluklar onları örnek almayı sürdüreceklerdir. Asur iktidarı geniş çaplı ve dinamik bir imparatorluk kurulabileceğini ortaya koyarken böyle bir imparatorluğun uzun süre devamını sağlamak konusunda yaşanan zorluklara ve sorunlara da ışık tutmuştur. Bir sonraki bölümde özellikle bu zorluklar üzerinde duracağız.

3

İMPARATORLUKLARLA BAŞA ÇIKMAK: ÇEŞİTLİ TEPKİLER

Çünkü sağ kalanlar Yeruşalim'den, kurtulanlar Siyon Dağı'ndan çıkacak. Her şeye rağmen RAB'bin gayretiyle olacak bu.

— Kutsal Kitap, 2. Krallar (19:31)

- Yeni Asya İmparatorluğu'na direniş ideoloji, ekonomi, askeriye ve politikadan (İEAS) nasıl yararlandı, hepsinden mi yoksa bir kısmından mı?
- Bazı direniş yöntemleri neden ötekilerden daha etkin oldu?
- Direnişle kimlik arasında nasıl bir ilişki vardı?

Yeni Asurluların ortaya çıkışı Yakındoğu'daki politika oyununun kurallarını değiştirdi. Çevredeki küçük krallıklar varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa bu değişimlere ayak uydurmak zorundaydılar. Bununla beraber Asurlularla yüzleşmek her zaman zaferle, yıkımla, haraca bağlamayla ya da sınır dışı etmeyle sonuçlanmadı; küçük krallığın verdiği tepkiye bağlı olarak farklı sonuçlar yaşandı.

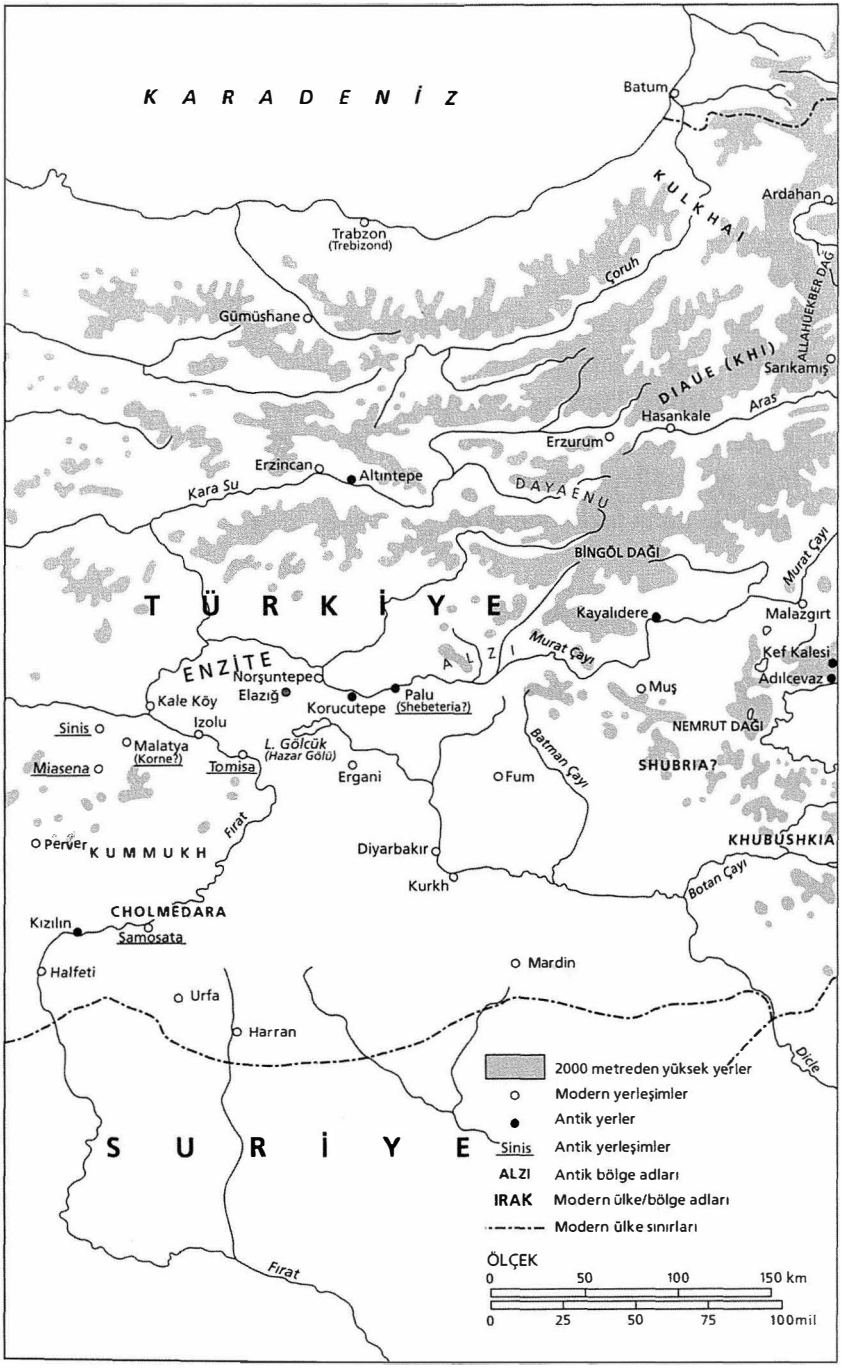
Bu bölümde çevredeki halkların Yeni Asur İmparatorluğu'na nasıl tepki verdiğini ya da ona karşı nasıl direndiğini ortaya koyan birkaç örnek incelenecek. Küçük krallıkların çoğu varlıklarını sürdürebilmek için geçici koalisyonlara girdi. Birkaç krallık bu yeni tehdit karşısında yaratıldı ya da yeniden oluşturuldu. Tehdit altındaki krallıkların bazıları kökleri derinde olan kültürel alışkanlık ve geleneklerini yoğunlaştırırken diğerleri bunları ya ödünç aldı ya da icat etti. Halkların bazıları dinamik dinsel kimliğine sıkı sıkı sarılarak ayakta kaldı. Tüm bu tepkiler çok etkili ve kayda değer sonuçlara ulaştı. Bu kitapta sürekli göreceğimiz gibi, imparatorluğa gösterilen tepkiler imparatorlukların kendi eylemlerinden bile daha fazla önem taşımaktaydı.

İKİNCİL DEVLET OLUŞUMU: URARTU

Bir asırdan biraz daha uzun bir süreden beri arkeologlar Asur'un kuzey sınırındaki güçlü bir krallığın kalıntılarında araştırma ve kazı yapmaktalar. Burada dağlar üzerindeki görkemli kaleler, saraylar, dinsel merkezler ve ardiyeler bir zamanlar, bugün Türkiye'deki Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Ermenistan'ı içine alan yaklaşık 200.000 kilometrekarelik alanı kaplıyordu (Görsel 3.1). Uzmanlar ellerindeki fiziksel veriler, az sayıdaki yazıtlar ve Asur Kraliyet Kayıtları'ndan yararlanarak Urartu adıyla bilinen bu büyük ve güçlü krallığın geçmişini yapılandırmaya çalışıyorlar.

Yılın büyük bir bölümünde geçit vermeyen bu dağlık arazide Urartu, Yeni Asurluların saldırılarına karşı koyarak sınırlarını büyük çapta genişletti. Urartular ile Asurluların politik ve ideolojik sistemlerindeki benzerlikler dikkat çekmektedir. Urartu'nun Yeni Asurlulardan önce var olmaması da öyle. Sanki Yeni Asurluların yükselişi ile birlikte aniden ortaya çıkıyorlar.

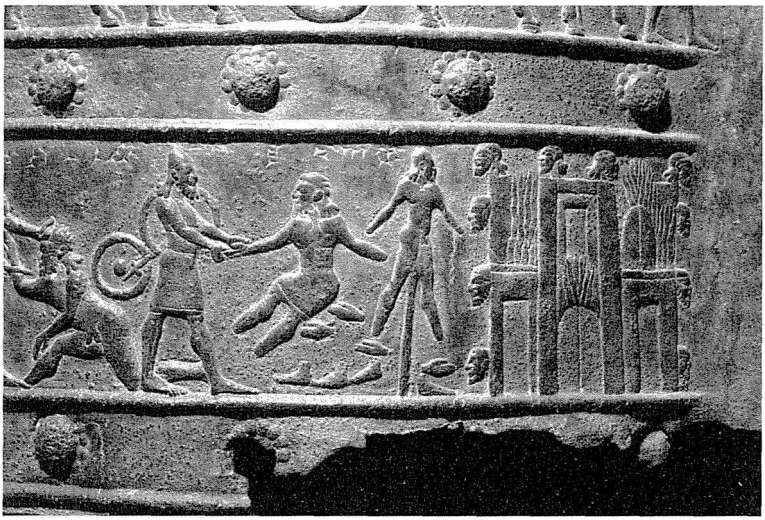
Tarihte yeterince çok örneği bulunan bu olguya uzmanlar bir isim veriyorlar: ikincil devlet oluşumu. Bu olgunun

Görsel 3.1. Urartu haritası, *Cambridge Ancient History*, cilt III, Bölüm 1, s. 324-5.

Görsel 3.1. (*Devam.*)

Görsel 3.2. III. Şalmaneser'in sarayının giriş kapısındaki tunç kemer.
The Trustees of the British Museum/ Art Resource, NY.

temelinde güçlü ve merkezi olan "birincil devlet" bir "ikincil devletin", yani komşu bir politik yapının oluşmasına ya da yeniden yapılanmasına yol açıyor. İkincil devlet ya tümüyle güçlü komşusuna öykünerek ya da ona bir tepki olarak, çoğu kez de bunların her ikisi yüzünden ortaya çıkıyor. Büyümekte olan Asur İmparatorluğu, kendi çevresinde Urartular, Persler ve belki de Medler gibi birkaç ikincil devletin gelişmesine yol açan birincil devlet idi. Kırsal kesimde yaşayan ve Hurri dilinde konuşan birçok küçük grup Yeni Asurluların tehdidi karşısında aniden birleşme gereğini hissetti ve sonuçta Neredeyse 250 yıl devam edecek, hatta Yeni Asur İmparatorluğu'ndan daha uzun ömürlü olacak Urartu Krallığı'nı kurdular.

Bu krallığın yükselişi ve büyümesi Yeni Asur İmparatorluğu'nunki ile eş zamanlıdır. Dokuzuncu yüzyıl ortalarında Urartu, önce Aramu (saltanatı MÖ 860?-840) ve daha sonra I. Sarduri (saltanatı MÖ 840-824) adındaki krallarının yönetiminde, muhtemelen II. Asurnasirpal (saltanatı MÖ 883-859)

hükümranlığındaki Yeni Asur saldırılarına tepki olarak ortaya çıktı. Urartu'nun sahnede belirmesiyle birlikte Asur Kralı III. Şalmaneser (saltanatı MÖ 858-824) ve ordusu bu yeni yetme krallığın üstüne sefer düzenledi. Urartu'nun ilk başlardaki geçmişi ile ilgili bilgileri çoğunlukla bu kralın yazılı kaynaklarından ve kabartmalarından ediniyoruz.

Şalmaneser tipik bir Yeni Asurlu yaklaşımı ile Balawat'ın büyük tunç tapınak girişine saldırı düzenledi (Görsel 3.2). Sarp kayalıklı bir arazide savaşmak zorunda olmasına rağmen Urartuları yenebileceğini göstermek istiyordu.

Kemerde "dağların doruklarındaki kalelerin Asur ordusu tarafından ateşe verişi gösteriliyor; Asurlu askerler meyve ağaçlarını kesiyor ve depodaki devasa kapları yuvarlayarak uzaklaştırıyorlar. Aynı zamanda askerlerin korkunç fiziksel engellerin üstesinden gelişi, atlarıyla yalçın tepelere tırmanıp inişleri ile sergileniyor."[1] Aslında Şalmaneser Urartu tehdidini ortadan kaldırmayı kesinlikle başaramadı. Bu ikincil devlet Yeni Asurluların aleyhine genişlemesini sürdürdü, zira Urartu'nun en parlak dönemi henüz başlamamıştı.

Yeni Asur'un MÖ dokuzuncu yüzyıl sonunda ve sekizinci yüzyılın ilk yarısında nispeten zayıf düşmesi Urartu'ya genişlemek ve bütünleşmek için son derece değerli bir fırsat verdi. Urartu bir dizi kenti ele geçirerek buraları Urartu kimliğinin odak noktalarına dönüştürdü ve bir yandan Asur krallarının taleplerine karşı çıkarken geniş bir ekonomik üs oluşturdu. Urartular komşularını fethederek ve çevredeki Frigya gibi Anadolu devletleriyle savunma antlaşmaları oluşturarak direnişlerini güçlendirdiler.

Belirlenebildiği kadarıyla Urartuların ideolojik sisteminin Asurlularınkine benziyor olması dikkat çekicidir. Urartu metinlerinde ve sanat eserlerinde kralların panteondaki Baş Tanrı Haldi adına fetihler yaptığı açıkça görülüyor. Haldi güçlü bir savaş tanrısıydı, bir erkek, bazen Asur gibi kanatlı bir aslanın üzerinde sergileniyordu. Kral, Haldi'nin yeryüzündeki

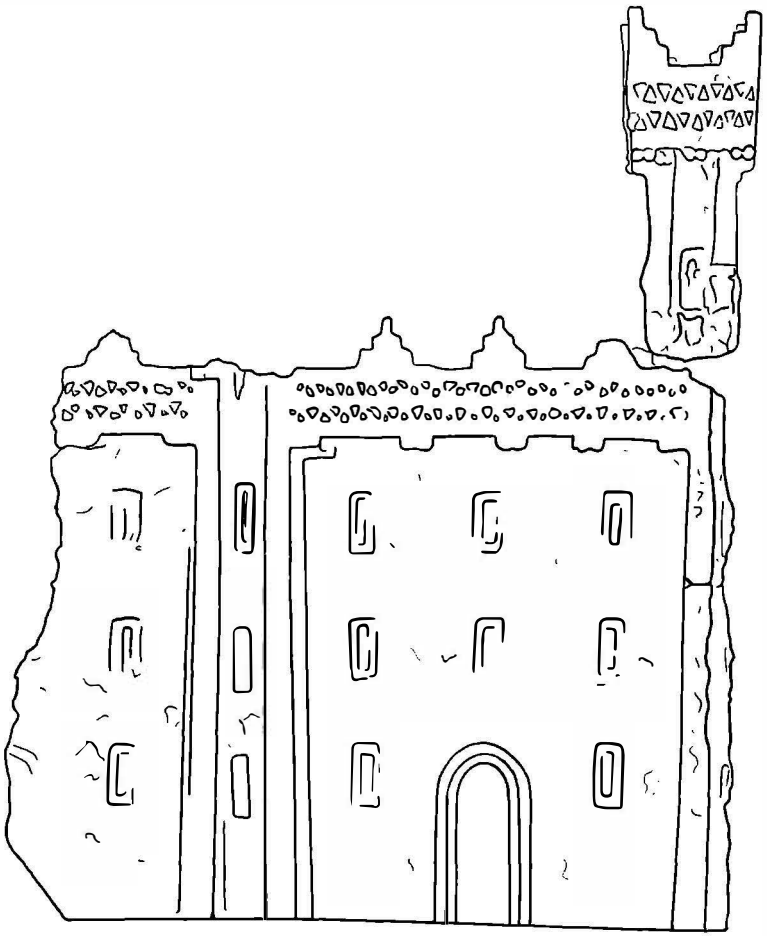
temsilcisiydi ve kültünün efendisi olarak Haldi adına binalar yaptırır, savaşlara girerdi.

Haldi'nin gücü sayesinde
İşpuini'nin oğlu Menua
Efendisi Haldi'ye
Bir tapınak yaptırmakta,
Bir kale inşa etmekte.[2]

> Haldi ilerledi, silahı ile Melit ülkesinin [Malatya/Melid] kralı Hilaruada'nın oğlu Şahu'yu yaraladı ve onu Argişti'nin oğlu Sarduri'in uyruğu yaptı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahı güçlüdür.[3]
>
> Sarduri'nin oğlu İşpuini sunağın önüne bir yazıt yerleştirdi. Değerli silahlar, eşyalar getirdi, bakır forslar getirdi. ... Birçok eşya getirdi. Haldi kapısında bir *adani* oluşturdu. Bunları hayatının efendisi Haldi'ye sundu. ... Haldi'nin inayeti ile bu kaleyi [*burganuni*] yaptırdı. ... Her kim ki bu yazıtı yerinden kaldırır. ... Ardini kentinin tanrıları Haldi, Teişeba ve Şivini (onun) tohumlarını yeryüzünden silsin.[4]

Kaleler ve tapınaklar yaptırılıyor, düşmanlar yenilgiye uğratılıyor, ganimetler elde ediliyor ve insanlar vahşice öldürülüyor ve bunların hepsi Haldi adına gerçekleştiriyordu. Bu ve diğer metinlerde Yeni Asurlular ve onların tanrısı Asur ile benzerlikler açıkça görülebilir çünkü Urartular "kraliyet ve dinsel simgelerinde Asurlulara çok şey borçludurlar."[5] Urartuların yükselmesinden önce Haldi sıradan bir tanrı idi; Urartu kralları kendilerini daha güçlü kılmak amacıyla özellikle yeni ve belirgin bir Haldi yaratmış görünüyorlar. M. Salvini, Kral İşpuini'nin (saltanatı MÖ 825-810) Yeni Asurluların Asur kültüne öykünerek ve kasıtlı olarak Haldi'yi benimsediğini ileri sürüyor.[6]

Görünüşe göre, ikincil devletler ideolojiye temelde özgün olmayan bir ideoloji ile karşı çıkmaktan çekinmiyorlardı; bu, yangını yangınla söndürmeye benziyordu. Burada belli poli-

Görsel 3.3. Kent surlarının tunç modeli. Türkiye'den, Urartu dönemine ait bir eserin Andrew Welton tarafından yapılmış çizimi.

tik ve askeri çıkarlar için dinsel bir ideoloji oluşturuluyordu. Büyük bir olasılıkla Haldi kültü her şeyden, yani politik liderlerden daha üstün olarak geliştirilmişti; Asur kültü gibi daha eskiye dayanan kültürel geleneklere dayanmamaktaydı. Aslında Urartu güçlü bir ideoloji oluşturma ve ondan yararlanma konusunda bizim için ender bir örnektir. Genelde bu öykü, yazının ortaya çıkmasından önceki dönemde tümüyle gözden kaçmaktadır.

Tüm kaynaklarda Yeni Asurlular ile Urartular arasında başka paralellikler de gözlemlenmektedir. Günümüze ulaşan az sayıdaki Urartu metinleri Asurluların kullandığı çivi yazısı ile yazılmış ve her yıl çıkılan seferlere göre düzenlenen Asur Kraliyet Kayıtları tarzında kaleme alınmıştır. Krallık geliştikçe, metinler Hurri alfabesi ile Urartu dilinde yazılmaya başladı; bu da Urartuların rakipleri karşısında giderek artan özgüvenlerinin belirtisidir. Bu kitabın sonunda bir İslam İmparatorluğunda da aynı süreci göreceğiz; onlar da önce resmi dil olarak Yunancayı kullanmış, özgüvenleri ve kimlikleri geliştikçe Arapça kullanmaya başlamışlardır. Urartuların fetih yöntemleri bilinen bir yöntemle gerçekleşiyordu: Haldi'nin adına fethi yöneten ve sorgusuz bir boyun eğiş bekleyen, yerel yöneticileri genişlemekte olan devletin uyruklarına dönüştüren, düzenli olarak vergi toplayan ve sonra da yerel nüfusu göçe zorlayan güçlü bir kralın varlığı. Urartular Asurlu öğretmenlerinden çok iyi ders almışlar ve hatta görünüşe göre sınır dışı etme politikası dahil Asurluların birçok yöntemini benimsemişlerdi.

Urartu Krallığı en parlak dönemini kralları Menua (saltanatı MÖ 810-785) ve Argişti (saltanatı MÖ 785-763) yönetimi sırasında yaşadı. Asur kralı IV. Şalmaneser (saltanatı MÖ 782-773) döneminde Argişti Suriye'de egemendi ve Asur Krallığı'na doğudan ve batıdan saldırmaktaydı. Bir önceki bölümden hatırlanacağı üzere, aynı dönemde tüm Yakındoğu'da üretim ve nüfusun giderek artmasıyla ortaya çıkan yeni fırsatlar sonucu, Asurlular hem birçok yerel prensin hem de ayaklanan yöneticilerin saldırısına uğramaktaydı.

Urartu'nun yayılması III. Tiglat-pileser'in harekete geçmesine kadar devam etti. MÖ 742'deki Kummuh Savaşı'nda Tiglat-pileser II. Sarduri'yi (saltanatı MÖ 763-734) yenilgiye uğratarak onun Kuzey Suriye'deki egemenliğine son verdi. Aynı dönemde genellikle atlı göçebelerden oluşan Kimmerler Urartulara ve Anadolu'daki diğer krallıklara saldırarak

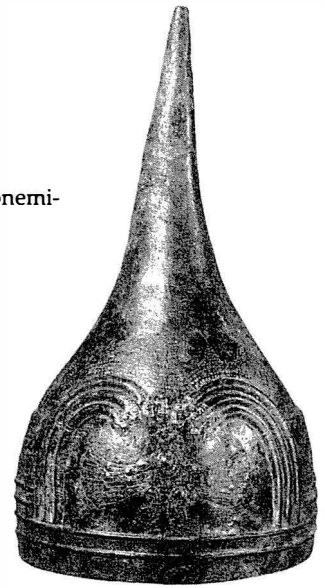
onların Asurlulara direnişini daha da zorlaştırdı. Asur Kralı II. Sargon (saltanatı MÖ 721-705) MÖ 714'de Haldi'nin kült merkezlerinin birini yağmaladığını ve bir Haldi heykelini "alaşağı" ettiğini söyleyerek övünmekteydi. "Alaşağı" etmek Asurluların savaş ideolojisinin tipik bir özelliği idi.

Buna karşın Urartular yedinci yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüler ve II. Rusa (saltanatı MÖ 685-645) döneminde kayda değer bir canlanma yaşadılar. Günümüze ulaşan bir öykü bize II. Rusa'nın saltanatı sırasında Urartuların Asurlularla ilişkilerinin başka bir boyutunu sergileyen bir olaya değiniyor. Tevrat'ta yer alan bu öyküde Sanherib'in MÖ 685'te kendi oğulları tarafından öldürüldüğü (2. Krallar 19:37) ve katillerin "Ararat toprakları"na (yani Urartu'ya) kaçtığı anlatılmaktadır. Çevrede bulunan Elam Krallığı'nın MÖ 646'da ortadan kalkmadan önce Asurlu sürgünlerin ve politik isyancıların sığınma yeri olduğunu zaten biliyoruz, belki Urartu da aynı durumdaydı. Daha sonraki Yeni Babil metinlerinde de Urartu'dan söz edilmekle beraber Asur'un yıkılışından sonraki dönemle ilgili belirgin ayrıntıları doğrulamak zor.

Urartu'nun Yeni Asur İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde bile varlığını ve başarısını sürdürmesi çok iyi bütünleşmiş politik ve ideolojik bir sisteme dayalı direnişin gücünü gösteriyor. O dönemde Yakındoğu'da böyle bir bütünleşmeye sahip olmayan ikincil bir devletin ayakta kalma şansı çok azdı.

KOALİSYON VE ÇÖKÜŞ: SURİYE VE KOMŞULARI

Daha güneye doğru gittiğimizde hâlâ Asur İmparatorluğu'nun çevresinde olmakla birlikte farklı bir durumla karşılaşıyoruz. Şam Kralı II. Ben-Hadad (saltanatı MÖ 880-842), İsrail Kralı Ahab'ın can düşmanıydı. İki yıl süren çok şiddetli çarpışmaların sonunda Ben-Hadad ve "krallardan" oluşan büyük koalisyon (Tevrat'ın 1. Krallar bölümünde 32 kraldan söz ediliyor) Ahab ve İsraillilere yenik düştü. Nedamet ge-

Görsel 3.4. Sivri uçlu tunç miğfer. Urartu dönemine ait. British Museum/ Art Resource, NY.

tiren Ben-Hadad barış istedi. Ahab ateşkesi kabul etti ve bir ittifak kuruldu ama üç yıl sonra Ben-Hadad ve Suriyeliler yeniden İsrail'i tehdit etmeye başladılar.

Öte yandan kısa süren bir ittifak küçük krallıklar arasındaki düşmanlıkların sona ermesinden çok daha fazlasını içermektedir. Üç yıllık barış sürecinde Ahab Ben-Hadad ve diğer küçük krallıklarla birlikte Şam'ın varlığını sürdürmesi için savaştı. İsrail ve bölgedeki diğer küçük krallıkların varlığı böyle koalisyonlara bağlıydı. MÖ 853'teki Karkar Savaşı'nda Yeni Asurlulara karşı direnirken onların birleşik orduları III. Şalmaneser'in askerlerini engelledi.

Küçük devletlerin çoğunluğu, Yeni Asur İmparatorluğu'nun yayılmacı politikasına karşı direnmek amacıyla, kimi zaman can düşmanlarıyla bile geçici koalisyonlara katıldılar. Kısa vadede bu yöntem bayağı etkili oldu ve bazı grupların daha uzun süre bağımsızlıklarını korumasını sağladı. Bununla beraber koalisyonlar uzun süre devam edemedi ve sonsuza dek varlığını sürdüremedi. Koalisyon ortaklarının birbirle-

riyle dalaşmalarının yanı sıra Asurlular da kendilerini tehdit eden koalisyon yok oluncaya kadar tekrar tekrar saldıracak insan gücüne ve iradesine sahipti. Kimi koalisyonlar askeri açıdan güçlü bir direniş sergilese de çoğu bütünleşmiş bir politik ve ideolojik sistemden yoksundu. Dolayısıyla bu tür koalisyonlar daima ve kısa sürede çökmeye mahkûmdu.

Suriye Asurlulara karşı oluşturulan koalisyonların kaynağıydı. Yeni Asur'un yükselme döneminde bölgedeki birçok küçük krallık –biri kuzeyde, öbürü güneyde olmak üzere– iki koalisyon içinde yer aldı. Bu krallıkların çoğu uzun ömürlü olmadı.

Suriye'nin sahildeki ve içerideki bölgeleri Tunç Çağı'ndaki Mitanni ve Ugarit gibi kralların yönetiminde bir bütünleşme içinde olmuşlarsa da, bölge Tunç Çağı'nın sonunda tam bir keşmekeş yaşamaktaydı. Karanlık Çağ'da burada neler olduğu hususunun tartışmalara yol açmasına şaşmamak gerek ama bu yüzyıllarda giderek daha fazla insanın kırsal kesimden Tunç Çağı'nın terk edilmiş merkezlerine gelmesi sonucu belirgin bir nüfus artışı olduğu da ortadadır. Bunlar arasındaki bir önemli grup Şam'a ve Yakındoğu'daki diğer bölgelere yerleşen Aramilerdir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Suriye'de bir zamanlar "gezgin çapulcular" olan bu insanlar özellikle Babil yöresinde başka yerlerde rastlanmayan şekilde krallıklar kurmayı başardılar.[7]

Suriye'de ortaya çıkan bu küçük krallıklarla ilgili oldukça açık bir görüntü MÖ dokuzuncu yüzyıla ait Asur Kraliyet Kayıtları'nda yer almaktadır, zira Karanlık Çağ'ın büyük bir bölümünde (Aramiler dahil) Suriyeliler Fenikelilerle birlikte Asurlulara ve diğerlerine en fazla demir ve kereste sağlayan halklardı. Bu raporlar, çoğu kez yazılma amaçlarının dışında, satır aralarını dikkatle okursak, çok yararlı olmaktalar. Örneğin, III. Şalmaneser aynı Suriye koalisyonlarına karşı birçok seferinin başarısı ile övünüyorsa –ki MÖ 853, 849, 848, 845 ve 841'de böyle yapmaktadır– o zaman koalisyonun bir süre ona direnmeyi başardığından emin olabiliriz.

Görsel 3.5. Bir Arami atlısını canlandıran bir ortostat. Bildarchiv / Preussischer Kulturbesitz/ Art Resource, NY.

III. Şalmaneser'in dönemi Suriye'deki Asur karşıtı koalisyonların hem doruğa ulaştığı, hem de dibe vurduğu dönemdir. MÖ 858'de başlattığı üç yıl süren saldırısı sırasında, Sam'al, Patina, Karkamış ve Adini gibi küçük krallıklardan oluşan Suriye koalisyonu tarafından durduruldu. Bununla beraber Şalmaneser Til Barsip'teki bir Arami kralının sarayını ele geçirmeyi başardı ve burasını Asur'un bölgesel bir sarayına dönüştürdü. Birkaç yıl sonra MÖ 853'te III. Şalmaneser bir

kez daha bu sefer Suriyeliler, İsrailliler, Kilikyalılar, Asurlular, Fenikeliler, Mısırlılar, Aramiler ve Ammonitlerden oluşan bir koalisyon tarafından durduruldu. Kurkh adıyla bilinen bir Asur yazıtında bu savaşa daha öncekilerdekinden çok daha fazla savaşçının katıldığı belirtilmektedir. Şalmaneser'in Kraliyet Kayıtları'nda ele geçirdiğini iddia ettiği topraklara gerçekten sahip olmak için dört sefer daha yapması gerekmiştir.

Karkar Savaşı'ndan hemen sonra Şam kralı II. Ben-Hadad koalisyonu bozdu ve Suriye'nin güneyindeki tüm krallıkları kendi topraklarına kattı. İkincil bir devlet kurulma aşamasındaydı ama III. Şalmaneser geri dönüp Ben-Hadad'ın ordularını bozguna uğrattı. Ben-Hadad'dan sonra Şam'daki tahtı ele geçiren Hazael (saltanatı MÖ 842-806/805) yeniden Asurlulara karşı ayaklandı ve tüm komşu krallıkları kendi topraklarına katarak III. Şalmaneser'in ölümüne kadar direnişini sürdürdü. Şalmaneser'in saltanatının on sekizinci yılına ait kayıtlarda bu ayaklanmadan söz edilmekte ise de Asur dilindeki bu metinde, her zamanki gibi Suriye'deki koalisyon ortaklarının direnişine sadece değinilmekte ve Hazael ile ordularının başarılarının üstü örtülmektedir:

> Saltanatımın on sekizinci yılında on altıncı kez Fırat'ın karşı yakasına geçtim. Şamlı Hazael, ordusunun büyüklüğüne güveniyordu ve çok sayıda askeri silah altına almıştı. ... Onunla savaştım ve 16 bin deneyimli askerini kılıçtan geçirerek onu yenilgiye uğrattım. 1.121 savaş arabasını, 470 atını ve kampını ele geçirdim. Hayatını kurtarmak için kaçtı ama onu izledim ve Şam'daki kraliyet sarayında etrafını kuşattım. ... Sonunda Sur ve Sayda halkı ile Ömri'nin oğlu Yehu'dan haraç aldım.[8]

Bu sırada Hazael de gönüllü olarak koalisyona girmeyi reddeden ve haraç veren Asurlu bir vasal olmayı seçen Yehu ile savaşmaktaydı. Krallıklar arasındaki bu tür bir çekişmeden ötürü koalisyon daha fazla ayakta kalamadı. MÖ dokuzuncu yüzyılın sona ermesinden çok önce Suriye'deki

krallıkların hepsi anarşinin egemen olduğu Asur eyaletlerine dönüşmüştü. Koalisyonlar Asurluların daha sonra zayıf düştüğü dönemde ayakta kalmayı başaramadılar. Bunu başarabilselerdi Yakındoğu'nun tarihi farklı olabilirdi. Yenilen Suriyeliler daha sonra ayaklanarak III. Tiglat-pileser ve onu izleyenlere karşı bazı koalisyonlar oluşturdular ama az sonra göreceğimiz gibi bir kez daha yenilgiye uğradılar.

Genel olarak, Suriye koalisyonlarında birçok etkin grup bir araya geldi. Çoğunluğu Asur İmparatorluğu'nun emri altına girip yok oldularsa da en azından Aramiler dillerini Yakındoğu'da egemen kıldılar; Roma İmparatorluğu'nda birçok vatandaş, Arami Krallığı'nın yok olmasından asırlar sonra dahi öncelikle Arami dilini kullanmaktaydı. Aynı şekilde, "göçer" anlamına gelen "Arap" sözcüğü ilk kez dokuzuncu yüzyıla ait Asur Kraliyet Kayıtları'nda görülmektedir. Vahalarda yaşayanların bir kısmı Asur yönetimine boyun eğerken diğerleri bağımsızlıklarını sürdürerek Kuzey Arabistan'da kendi ticari bağlantıları içinde kalmak koşuluyla buhur ticaretinde önemli rol oynadılar. Bu insanların birçok antikçağ imparatorluğunda asker ve tacir olarak üstlendikleri rolün ilerideki yüzyıllarda da önemini sürdürdüğünü göreceğiz.

DOĞU-BATI TİCARETİNİN YENİDEN CANLANMASI: FENİKELİLER/KENANLILAR

Kuzeydoğu Akdeniz kıyısındaki Fenike kent-devletleri özellikle Karkar Savaşı sırasında Suriye'deki koalisyonlara seve seve katıldılar. Bununla beraber, Fenikeliler varlıklarını Asur İmparatorluğu'ndan sonra da sürdürdüler ve bu yalnızca kısa ömürlü koalisyonlara katılmaları yüzünden değildi. Fenikeliler birçok açıdan antikçağ dünyasının en ünlü denizcileri ve tüccarlarıydılar ve Yakındoğu'da Yeni Asurluların egemen oluşundan çok yararlandılar. Bir yandan eski ticari bağlantılarını yoğunlaştırıp genişletirken bir yandan da yeni

Görsel 3.6. Şam Kralı Hazael ve çevresini saran nilüfer çiçeği.
Erich Lessing / Art Resource, NY.

hammadde kaynakları araştırdılar. Bunu yaparken de Yakındoğu kültürünü batıya yaydılar ve Yakındoğu'nun Akdeniz dünyasıyla bağlantılarını geliştirdiler.

Fenikelilerin Yeni Asurluların yükselişine gösterdikleri tepki, Urartuların aksine, uzun vadeli geleneklere dayanıyordu. Bu yüzden onların verdiği tepki(ler) uzun geçmişlerinin ışığında incelenmelidir. Fenikeliler Tunç Çağı kaynaklarında ilk kez, genellikle Kenanlılar olarak bilinen ("Fenikeliler" adı daha sonraki Greko-Romen tanımıdır) Doğu Akdenizli tacir ve denizciler olarak ortaya çıkıyor. Sahildeki Sur, Sayda, Biblos ve özellikle Arvad gibi önemli kentleri Ugarit, Hititler, Mısırlılar ve Babilliler ile ticari ilişkiler oluşturmuştu. Fenikeliler

öncelikle kereste yoksunu Tunç Çağı krallıklarına selvi ve "Lübnan sediri" ihraç ediyordu. Aynı zamanda fildişi, kakmalı ev eşyası, dokuma, metal ve deniz salyangozundan elde edilen mor boya ticareti yapmaktaydılar. Bununla beraber, Tunç Çağı'nda Doğu-Batı Akdeniz ticareti Minos ve Mikenlilerin elindeydi. Fenikelilerin deniz ticareti Doğu Akdeniz bölgesiyle sınırlıydı. Tunç Çağı ile birlikte geniş çaplı uluslararası ticaret de sona erince bu denizci tacirlere bir fırsat doğdu. Antikçağ imparatorlukları döneminde uluslararası ticaret gereksinimi yeniden ortaya çıkar çıkmaz bundan ilk yararlananlar Fenikeliler oldu.

Fenike kentleri Tunç Çağı'ndaki Kenan kültürünün bazı unsurlarını Karanlık Çağ'da ve kültürlerin büyük çapta yok edildiği ve kısıtlandığı dönemde bile sürdürmeyi başardılar. MÖ on ikinci yüzyıl boyunca ve on birinci yüzyıl başında kereste ticaretine devam ettiklerini, Asur Kralı I. Tiglat-pileser'in (saltanatı MÖ 1115-1076) Fenike kent-devletlerinden sedir ağacı ve haraç aldığını biliyoruz:

> Lübnan Dağı'na gittim. Efendilerimin yüce tanrıları Anu ve Adad'ın tapınağındaki sedir ağacı putrellerini kesip taşıdım... Biblos, Sayda ve Arvad'dan haraç aldım.[9]

Bundan birkaç yıl sonrasına ait şaşılacak kadar ayrıntılı bir öykü Biblos'un nispeten daha iyi bir durumda olduğunu yansıtıyor. Karnak'taki Amon Tapınağı'ndan Wen-Amon adındaki Mısırlı bir görevli Mısır'ın kutsal mavnası için kereste almak üzere Biblos'a gidiyor. Keresteyi almaya çalışırken gülünç denebilecek bir dizi badire atlatıyor. Biblos prensi Zakar-Baal ile bir süre tartıştıktan sonra Wen-Amon geliş nedenini açıklıyor:

> Buraya Tanrıların Kralı Amon-Ra'nın büyük ve görkemli mavnası için kereste almaya geldim. Baban ve deden bana bu keresteyi vermişti ve sen de vereceksin![10]

Önünde eğilen Mısırlıdan etkilenmeyen Zakar Baal, "Tabii ki onlar sana vermiştir!" der. "Bana (bir şeyler) verirsen ben de veririm." Günümüze ulaşabilen bu öyküde birçok şey açıkça görülebiliyor. Mısır'ın gücü azalmaktaydı ve Fenikeli bir kent-devleti kesinlikle güçlüydü. Tell el-Amarna'daki arşivlerde bulunan ve bu bölgeden gönderilen mektupların üslubu ile kıyaslayın (*bkz.* Bölüm Bir). Onlarda yerel prensler kendilerini firavunun ayakları altındaki toz olarak nitelendirmektedir. Tunç Çağı'ndan bu yana çok şey değişmiştir.

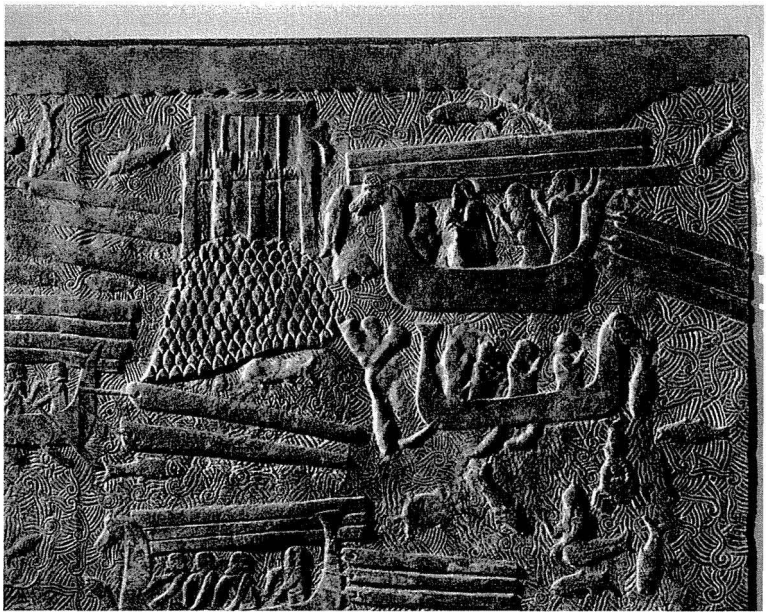
Fenikeliler Karanlık Çağ'da da birtakım yeni ticaret olanaklarından yararlandılar. Kral Davut (saltanatı yak. MÖ 1000-960) ve oğlu Süleyman (saltanatı yak. MÖ. 960-930) döneminde İsrail Birleşik Krallığı Kızıldeniz'den Suriye'ye kadar olan önemli ticaret yollarını denetim altında tutmaktaydı. Fenikeliler bu yeni ve giderek güçlenen krallığı daha da güzelleştirmek adına kereste, lüks tüketim malları ve el sanatlarının yanı sıra Davut'un kendi evi ve Süleyman'ın Kudüs'teki ünlü tapınağı için sedir ağacı, marangoz ve duvar ustası temin etmekteydi. Gerçekten de Sur Kralı Hiram'ın hem Davut hem Süleyman'la kurduğu dostluk ve karşılıklı çıkar sağlayan ticari ilişkiler olmasa ülkesinin mallarına olan talep çok kısıtlı kalırdı. Bize söylendiğine göre Süleyman özellikle "altın, gümüş, tunç ve demirden el sanatlarına ve mor, kırmızı ve mavi dokumalara, aynı zamanda oymalara" düşkündü ve Sur'da karşılaştığı Fenikeli Huram-abi, daha sonra tapınağının baş sanatçısı oldu.[11]

Fenikeliler bu dönemde aynı zamanda demir ticaretinde önemli bir rol oynamaktaydılar. Demir çok eskiden beri, hatta Tunç Çağı'ndan beri biliniyordu ama çok fazla kullanılmıyordu. Fenikeliler onun Karanlık Çağ'da yaygınlaşmasında çok etkili oldular. Akdeniz'de Kıbrıs, Kilikya ve Girit'teki ilk sömürgeleri onuncu yüzyıl başında demir ticareti üzerine oluşturulmuştu. Her zamanki gibi bir malzeme ya da teknolojinin gerçek önemi onun icadı ya da keşfedilmesine değil kullanıl-

ması ve yayılmasına bağlıdır. Fenikeliler demir kullanımının yayılmasında yaşamsal bir rol oynadılar ve dokuzuncu yüzyıl başında Asur ordusunun bu madene giderek artan talebinin karşılanmasını sağladılar.

Fenikelerin gelişmesinde en büyük etken Yeni Asur'un iktidara geçmesi oldu. Fenikelilerin Yeni Asurluların yükselmesine tepkileri çok yönlü oldu. İlk olarak, dokuzuncu yüzyılda gelişmeye başlayan bir Yakındoğu imparatorluğu hammadde, zanaatkâr ve lüks tüketim maddelerine talebin büyük çapta artması anlamına geliyordu. Fenikeliler uzun bir geçmişe dayanan geleneklerine uygun olarak bu talepleri karşılamaya hazırdılar. Öte yandan Asurluların bu konudaki istekleri görülmedik oranda yoğundu ve Fenikeliler bunu karşılayabilmek için yeni yöntemler geliştirmek zorundaydılar. En ünlü ve yeni yöntemlerinden biri batının uzak köşelerinde sömürgeler kurmak oldu. Kuzey Afrika'da, Batı Sicilya'da, Sardinya ve Güney İspanya'daki sömürgelerinden gelişmekte olan Asurluların ihtiyacı olan hammaddeleri ve diğer malzemeleri sağladılar. Fenikeliler taleplerin sürmesini bekliyor olmalıydılar çünkü hemen tüm sömürgeleri "başından beri kalıcı olma belirtileri gösteriyor, bu da buraları kalabalık sömürgelere dönüştürme kararlılığını yansıtıyordu".[12] Bu sömürgeler sadece Yakındoğu için malzeme temini ile yetinmeyip Yakındoğu kültürünün yayılmasında da etkin oldular. Aynı zamanda Yunan sömürgeleri için de model oluşturdular. Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, Yunan sömürgeciliği zaman içinde Fenikelilerinkini geride bıraktı. Her ikisi de Akdeniz'in görünümünü değiştirdi. Fenikeliler aynı zamanda alfabeyi geliştirip batıya yaydılar ve onun Yunanlar, Libyalılar, Etrüskler, Latinler ve diğerleri tarafından benimsenip kullanılmasına yol açtılar.

Bu batı sömürgelerinin öyküsü çok daha fazlasını içeriyor; bize bir kez daha ikinci bölümde açıklanan tarihsel gelişimin çeşitli düzeydeki bağlantılarını da sergiliyor. Dokuzuncu

Görsel 3.7. Lübnan kıyısındaki Arvad Adası. Erich Lessing/ Art Resource, NY.

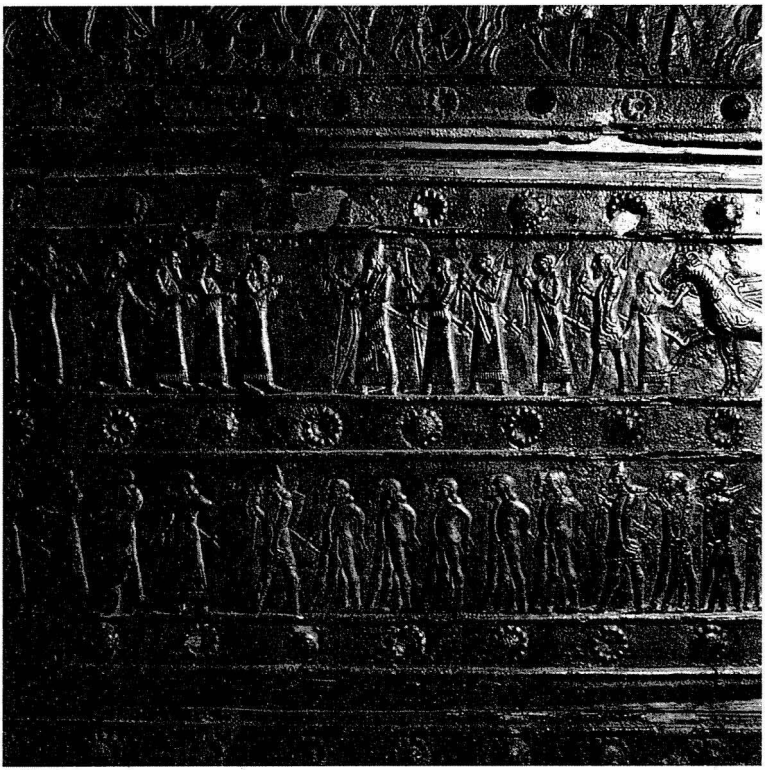
yüzyıl sonunda ve sekizinci yüzyılda nüfustaki büyük artış ile sömürgeleşme ana kentlerdeki nüfusun boşalmasına da hizmet etti; yani kentler nüfus fazlasını sömürgelere yolladılar. Daha sonraki Yunan sömürgeleştirme hareketi de büyük çapta artan nüfusun oluşturduğu baskıdan kaynaklanır. Fenikelilerin ve Yunanların davranışlarındaki benzerlik insanlığın iklim, besin kaynakları ve nüfustaki değişimlere verdiği tepkilerle bağlantılıdır.

Fenikelilerin Batı Akdeniz'deki sömürgeleştirmeleri Yakındoğu'daki gelişmelerin yansımasıdır. Başlangıçta, özellikle dokuzuncu yüzyılda ve sekizinci yüzyıl başlarında Fenikeli tacirler ve yerleşimciler buralara geldiler. Bu, doğrudan doğruya Asurluların gelişmesinin ve artan ticaret taleplerinin sonucuydu. Örneğin, batıdaki sömürgelerin en ünlüsü olan Kartaca MÖ 814/13'te kuruldu. Sekizinci ve yedinci yüzyılda yer alan ikinci dönemde sanayi ve ticari kurumlardaki dikka-

te değer bir büyüme belirgin bir kent kültürünün oluşmasına yol açtı. O tarihte Asur İmparatorluğu en gelişmiş ve ihtişamlı dönemindeydi; sömürgeler batıda sağlam kent merkezleri oluşturarak gerekli malzemelerin daha yetkin biçimde sağlanmasını kolaylaştırmaktaydı. Bunu nihai sömürgeleştirme süreci izledi; bu dönemde çoğunlukla Yakındoğu modellerinden esinlenilen büyük kamu binaları ve kent merkezleri inşa edilmekteydi. Yakındoğu'da yaşanmakta olan gelişmelerin doğrudan yansıması olan bu kent merkezleri Akdeniz kıyısındaki kentleşmeler için bir örnek oluşturacaktı.

Sömürgeler aynı zamanda Fenikelilerin Asur ordularından ve haraç isteyenlerden uzak kalmalarını sağlıyordu. Bu, Yakındoğu'daki diğer grupların elinde olmayan bir seçenekti. Buradaki zamanlama önemli bir öykü oluşturur. Batı Akdeniz'deki ilk sömürgeler MÖ 842'de III. Şalmaneser karşısında alınan yenilgiden ve zengin ticaret merkezlerinde haraç ödemek zorunda kalmak gibi utanç verici bir durumdan hemen sonra kurulmuştur. Daha sonra III. Tiglat-pileser'ın yayılmacılığı Fenike'nin birçok kent-devletini Asur topraklarına katmıştır. Fenikeliler daha sonra Mısır ve Yahuda ile bir koalisyon oluşturmuşlarsa da başarısız ayaklanmaları MÖ sekizinci yüzyıl sonunda Sanherib tarafından bastırılmıştır. Daha sonraki bir ayaklanmada Sayda, Esarhaddon tarafından yerle bir edilmiştir. Batı Akdeniz'deki sömürgelerinin büyüyüp gelişmesi vatanlarındaki kentlerinin yıkılmasıyla aynı döneme rastlar. Her ne kadar Sur ayakta kalmayı başarıp ikinci bir imparatorluğa tanık olduysa da Fenike kültürü en fazla sömürgelerde canlılığını sürdürmüştür. Bugün arkeologlar sayesinde Fenikeliler hakkında onların Kenan ülkesindeki kentlerinden ziyade sömürgelerinde yapılan çalışmalar sonucu bilgi edinebiliyoruz.

Fenikelilerin imparatorluğa karşı çoğunlukla ekonomik açıdan verdikleri tepkinin büyük kültürel yansımaları oldu. "Büyük resim" açısından Yakındoğu ile Akdeniz arasında

Görsel 3.8. III. Şalmaneser'in bronz kabartmalarla süslenmiş ahşap kapıları. Werner Forman/ Art Resource, NY.

bağlantı kurdular ve yeniden canlanmakta olan Yakındoğu kültürünü Yunanistan, Kuzey Afrika ve İtalya'ya yaydılar. Yakındoğu ile Akdeniz bir daha birbirinden ayrılmayacaktı. "Daha küçük resim" açısından üstlendikleri rol bu sayfada gördüğünüz gibi bir alfabenin kullanımıdır. Günümüz tarihçilerinin çok iyi bildiği ama daha önceki kuşakların pek farkında olmadığı gerçek, ünlü Fenike yayılmasının Yeni Asur İmparatorluğu'ndan ayrı olarak değerlendirilemeyeceğidir.

ÇATIŞMA VE UZLAŞMA: İSRAİL VE YAHUDA

Birleşik İsrail Monarşisi ve onu izleyen İsrail ve Yahuda krallıklarının bu dönemdeki tarihi en iyi şekilde uzun geçmişleri

gözden kaçırılmamak suretiyle anlatılabilir. Fenikelilerde olduğu gibi, onların Yeni Asur yayılmacılığına verdikleri tepkiler de daha derindeki kültürlerin ışığında incelenmelidir. En tipik Musevi gelenekleri ve inançları Yeni Asur'un yükselişi sırasında ortaya çıkmış ya da yoğunlaşmıştır. Musevilerin Asurlularla olan ilişkilerine değinen mevcut kaynaklar, özellikle Tevrat'ın 1. ve 2. Krallar ile 1. ve 2. Tarihler adlı ve o döneme ait birkaç peygamberin adını taşıyan bölümleri, Yehova ile ona inananlar arasında kesin bir antlaşma bulunduğunun altını çizmektedir. Daha sonraki tarihi kayıtlar tektanrıcılığın İsrail'in ideolojisinde çok önceden beri var olduğunu ileri sürmekteyse de antik yazarların bizzat belirttiği gibi, İsrail'in tarihinde çoktanrıcılık egemendir. Yehova ile uzlaşmanın ne zaman gerçekleştiği bilimadamları arasında tartışma konusudur ama hepsi Yeni Asur tehdidi karşısında tektanrıcılığın yeniden ve yoğun bir şekilde ortaya çıktığını kabul etmektedirler. Bu ideolojik yaklaşım Musevi kimliği için çok önemlidir; Asur egemenliği ve saldırıları karşısında Musevi halkın direnmesinin nedenlerinden biri olabilir.

Tevrat'ta (ya da Eski Antlaşma'da) yer alan uzun aktarımlar sayesinde İsraillilerin tarihi hakkında o dönemde ve bölgede bulunan diğer gruplara kıyasla daha fazla bilgiye sahibiz. Öte yandan ayrıntıların çokluğu tarihçilerin işini pek de kolaylaştırmaz. Yalnızca bu ayrıntıların tarih açısından ne kadar doğru olduğunu belirlemek değil, İsrail'in öyküsünü Yakındoğu tarihinin daha büyük resmi ile de bütünleştirmek gerekir. Eski Antlaşma'daki tarih özellikle Yehova ile mevcut uzlaşmaya odaklanır. Asurlular, Suriyeliler, Fenikeliler ve diğerlerinin de adı geçmekteyse de bunlar "gerçek öykünün" destekleyicisi konumundadırlar. Diğer taraftan komşuları tarafından yazılan tarihlerde İsrail'in adı başka bir güç tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldığı dışında hemen hiç geçmez. Bu kaynaklarda Birleşik Monarşi'yi doruklara taşıyan Davut ve Süleyman'la ilgili tek sözcük bile yoktur. Daha

sonraki Yeni Asur kaynakları dışında İsrail ya da Yehova'nın adı yalnızca iki ya da üç kez yer alıyor. Halen ulaşılmaya devam edilen arkeolojik bulguların ışığında Eski Antlaşma'yı okumak çok sayıda sorun oluşturmakta; bunların birçoğu bu kitabın kapsamı dışında kalıyor.

İsrail'in kendi kayıtları onların geçmişini Tunç Çağı'na kadar taşıyor. Mezopotamya'da yaşayan ataları Abraham, Yehova tarafından yeni bir ulus oluşturmak üzere görevlendiriyor ve kendisine "Kutsal Topraklar" vaat ediliyor. Bir süre Mısır'da köle olan "İsrailoğulları" kutsal topraklara geliyor ve yavaş yavaş bu toprakları orada yaşayanların elinden almaya başlıyor. Eski Antlaşma dışında İsrail'den söz eden tek kaynak MÖ 1207'de, Firavun Merneptah'ın saltanatının beşinci yılında söylenen bir Mısır zafer ilahisidir. Burada çok aydınlatıcı bir dize var: "İsrail yok edildi, ama tohumu duruyor."[13] Öte yandan bu, Tevrat'ta o dönemde bir halkın – İsraillilerin– Kenan ülkesinde yaşadığına dair verilen bilgiye uymuyor.

MÖ 1200 ve 1000 yılları arasında, Karanlık Çağ'da İsrailliler çeşitli Kenanlı gruplar karşısında bir dizi askeri zafer kazanarak Kutsal Topraklar'ın önemli bir kısmına sahip oldu. Bununla beraber, on birinci yüzyıl ortalarında bile tek bir lidere bağlı olmayan küçük köylerde yaşıyorlardı. Bu dönemin en etkili kişisi peygamber Samuel idi. Zamanla, Filistinliler Shephelah'a doğru çıkıp İsrailliler de aşağıya doğru yayılınca iki grup arasında çatışma kaçınılmaz oldu.

Filistinliler karşısında başarılı olamayınca –ünlü Antlaşma Sandığı'nı bile yitirmişlerdi– İsrailliler komşuları gibi bir krala ve krallığa sahip olmaları gerektiğine karar verdiler. Samuel gönülsüz de olsa Saul'u ilk kral olarak kutsadı ve siyasi ve dinsel güçlerin ayırımını yaparak daha sonraki İsrail krallıklarının temelini oluşturdu. Saul krallık için yanlış bir seçim oldu ve Filistinlilere yenik düşünce intihar etti. Ardından kraliyet harmanisini MÖ 1000 civarında Kral Davut giydi.

İsrail'in devletleşme süreci Davut ile başladı. Davut Kudüs'ü ele geçirdi ve orasını başkent yaptı. Geri alınan Antlaşma Sandığı da bu kente getirildi. Böylece hem Kudüs, hem de Sandık devletleşmenin ve İsrail kimliğinin politik ve ideolojik simgeleri oldu. Bununla beraber bu dönemde politik ve dinsel güçler arasında birtakım gerilimlere tanık olmaya başlıyoruz; Peygamber Natan, Davut'u Yehova'ya saygısızlık etmekle suçluyor ve tanrıların gazabına uğrayacağını söylüyor.

Antikçağ kaynaklarına göre bu küçük krallıklar döneminde Davut'un oğlu Süleyman Birleşik Monarşi'yi kısa bir süre için de olsa güçlü kılmıştır. Daha sonraki bir Yahudi tarihçi abartılı bir dille Süleyman'ı şöyle tanımlamaktadır:

> Fırat'tan Filistin topraklarına, hatta Mısır sınırlarına kadar olan tüm krallıkların hâkimi; tüm yaşamı boyunca bu krallıklar Süleyman'a armağanlar getirdiler ve emrinde oldular.[14]

Politik gücünün yanı sıra, Tevrat'taki 1. ve 2. Krallar ile 1. ve 2. Tarihler adlı bölümler Süleyman'ın ekonomik ve askeri gücünü de dile getirmektedir:

> Süleyman savaş arabalarını ve atları bir araya topladı; bin dört yüz savaş arabası ve on iki bin atı vardı. ... Kral'ın gümüş paraları Kudüs'te çakıl taşları kadar sıradandı. Mısır'dan altı yüz gümüş şekele, bir savaş arabası, yüz elli şekele ve bir at getirtilebiliyordu; dolayısıyla kralın tüccarları aracılığı ile bunlar tüm Hitit ve Arami krallarına ihraç edilebiliyordu.[15]

Tüm bu başarılarına karşın Süleyman Yehova yanlılarının direnişiyle karşılaştı. Saltanatının ilk dönemlerinde Süleyman Yehova'ya, "halkını gerektiği gibi yönetecek ve iyi ile kötüyü ayırabilecek"[16] bilgeliği bahşetmesi için dua etmişti. İsrail'de hem kralların hem de sıradan insanların adil olmaları şarttı. Özellikle iktidarının son yıllarında "Süleyman EFENDİMİZİN [Yehova'nın] indinde kötü olan eylemlerde bulunmuş ve

EFENDİMİZİN [Yehova'nın] emirlerini tümüyle yerine getirmemişti."[17] Ahijah adında bir peygamber Süleyman yüzünden krallığın bir felakete uğrayacağı kehanetinde bulundu. Gerek o dönemde gerekse daha sonra İsrail'in dinsel kimliğinin en ateşli savunucuları çoğunlukla siyasi iktidarla ters düşmekteydi.

Süleyman'ın savurganlığı yüzünden vatandaşlardan alınan vergiler artırıldı, bu da halkın öfkelenmesine ve sonunda ayaklanmasına yol açtı. İktidarının son zamanında krallık kesin olarak bölündü. Kuzeyde başkenti Samaria olan İsrail, güneyde ise başkenti Kudüs olan Yahuda krallığı kuruldu. Birleşik Monarşi yerine bunların ikisi birlikte Bölünmüş Krallıklar olarak tanımlanıyordu. Birleşik Monarşi'nin iki ayrı krallığa dönüşmesinden sonra dinsel ve politik güçler arasındaki çatışma iyice yoğunlaşırken, Yeni Asurlular genişleme dönemine girdi.

Her iki krallığın da hemen tüm kralları kutsal antlaşmaya sadık kalmadılar; komşularının tanrılarının peşinden gidiyor ve "Yehova'nın gözünde kötü olan davranışlarda bulunuyorlardı." Peygamberler sürekli olarak kendi ideolojilerine ve kimliklerine dönmeleri için onları uyarmaktaydı. Yeni Asurlular büyüyüp güçlendikçe peygamberler her iki krallığın yöneticilerine karşı seslerini daha da yükselttiler. Bu konuda en ünlü öyküler, Yeni Asur'un yayılmacı ve saldırgan kralları II. Asurnasirpal ve III. Şalmaneser döneminde kuzeydeki İsrail krallığını yöneten Kral Ahab (saltanatı MÖ 869-850) zamanına aittir. Peygamber Elijah İsrail kralını günahkâr eylemleri yüzünden kınar ve onun sahte peygamberlerine ve yanlış tanrılarına meydan okur. Çünkü Ahab özel arazilere el koymakta ve genelde tipik bir Yakındoğu kralı gibi davranmaktadır, oysa bu tür davranışlar İsrail'in dinsel inançlarına tamamen aykırıdır.

Yeni Asurlular İsrail ve Yahuda üzerindeki baskılarını arttırdıkça krallıklar kimi zaman ayaklanarak, kimi zaman da

Görsel 3.9. İsrail kralı Jehu, Asur kralı Şalmaneser'in ayaklarına kapanırken. Çizim: Andrew Welton.

Asurlularla ittifaklar kurarak tepki verdiler. Hatırlanacağı üzere Ahab Karkar Savaşı'nda Asurlulara karşı oluşturulan koalisyonun önemli bir ortağı idi. İsrail kralı Jehu (saltanatı MÖ 842-815) Şamlı Hazael sayesinde tahta geçmiş olabilir ama daha sonra Suriyelilerin Asurlulara karşı oluşturduğu koalisyona katılmayı reddetmiş ve bunun yerine Asur Kralı III. Şalmaneser'le ittifak kurmuştur. Jehu, Udjahorresnet gibi, emperyalist saldırganla işbirliği yapan seçkinlerin mükemmel bir örneğidir. Öte yandan, Jehu bu girişiminde büyük zarara uğradı ve Şalmaneser'e vergi ödeyen bir vasala dönüştü. Dikkatini başka alanlara yönlendirmiş olan Şalmaneser, Hazael intikam almak için Jehu'ya saldırıp Asur'un vasalı olan İsrail krallığını yerle bir ettiğinde büyük bir ihtimalle pek oralı olmadı (Görsel 3.9). Şalmaneser'den sonra bölgedeki Asur tehdidi bir asır kadar fazla etkili olmadı; bu sayede kuzeydeki krallık kendini toparlayabildi ama bu da fazla uzun sürmedi.

Asurlular III. Tiglat-pileser döneminde yeniden güçlenince İsrail ve Yahuda'da çok sayıda yeni peygamber ortaya çık-

tı. Onların kehanetleri Yahudi kimliğinin oluşmasına yardımcı oldu ve o dönemden başlayarak Asur gücüne etkin bir ideolojik direniş gösterilmesini sağladı. Sekizinci yüzyılda peygamberler yalnızca kralın özel danışmanları ve eleştirmenleri idiler, fakat dik başlı liderler ve ileri gelenler görüşlerini halka aktarmaktaydılar. Yeşaya gibi liderler kralların değerli danışmanları olmayı sürdürürken bir yandan da halka hitap etmekteydiler. Yahudilere kutsal antlaşmayı unuttukları ve sosyal adaleti görmezden geldikleri; kendi toplumlarında ezilenlere umursamadıkları hatta onları istismar ettikleri için çıkışıyorlardı. Yehova sadece tek bir peygamber aracılığı ile, Yahudalı Yeşaya aracılığı ile sesini duyuruyordu:

> Ellerinizi uzattığınızda gözlerimi sizden saklayacağım, sizler dua ederken bile. Sizi dinlemeyeceğim, elleriniz kan içinde. Yıkanın, arının, benim gözümde kötü olan işler yapmayın, kötü olmaktan vazgeçin, iyilik yapmayı öğrenin, adaleti sağlayın, ezilenleri kurtarın, yetimleri savunun, dullar için yakarıda bulunun.[18]

Aynı zamanda İsrail'de kehanette bulunan Yehovalı bir çoban aracılığı ile de konuşuyordu:

> EFENDİNİZ [Yehova] şunu söylüyor: İsrail'de işlenen üç ve hatta dört günahı affetmem, çünkü onlar gümüş karşılığında dürüst insanları, bir çift sandalete muhtaçları satıyorlar, yerde toza bulanmış zavallıların kafalarını eziyor ve hastaları itip kakıyorlar.[19]

Peygamberler İsrail'in Asurlular ve diğerleri tarafından geçmişte, şimdi ve gelecekte ayaklar altına alınmasının Yehova'nın isteğiyle olduğunu ileri sürüyorlardı. Yehova Asurluları Yahudilere karşı bir arınma cezası olarak kullanabilirdi ve kullanacaktı da. Aslında tüm tarihsel olayların gerisinde Yehova vardı. Amos şöyle diyordu:

> Kentte bir borazan çalıyor ve insanlar korkmuyorlar mı? EFENDİMİZ (Yehova) gerçekleştirmezse bir kentte felaket yaşanabilir mi? Efendimiz YÜCE TANRI kendi sırrını kullarına ve peygamberlerine açıklamadan kesinlikle hiçbir şey yapmaz.[20]

III. Tiglat-pileser ve ondan sonra gelenlerin askeri harekâtı Bölünmüş Krallıklar'ın dinsel ideolojisini en son noktaya kadar ulaştırdı. Her iki krallık da Suriyelilerle koalisyon ve Asur vasallığı arasında gidip geldi. Yahudi işbirliğinin ve Yahudilerin içteki bölünmelerinin imparatorluğun uluslararası baskısı altında gerçekleştiğini gösteren ünlü bir örnek var. İsrail Kralı Menahem (saltanatı MÖ 745-738) önce Tiglat-pileser'e boyun eğer, sonra da ödeyeceği haraç için gerekli parayı toplamaya kalkışınca birçok vatandaş çılgına döner ve kral öldürülür. Ondan sonra gelenlerden Pekah (saltanatı MÖ 737-732) Suriyelilerin Asurlulara karşı oluşturduğu kısa ömürlü koalisyona katılır. Yahuda kralı I. Jehoahaz'ın koalisyona katılamamasına kızan Pekah onu zorlamak amacıyla savaş ilan eder. Peygamber Yeşaya'nın tüm uyarılarına karşın Jehoahaz, Tiglat-pileser'den yardım ister. Tiglat-pileser İsrail'i egemenliği altına alır. Bunun üzerine Jehoaraz Kudüs'teki tapınakta tanrı Asur'a saygılarını sunar ve sadakat yemini eder.

Daha sonraki ayaklanmalarda Asur kralları V. Şalmaneser ve II. Sargon kuzeydeki İsrail krallığının başkenti Samaria'yı işgal ederek tümüyle yakıp yıktı ve daha sonra İsrail'in On Kayıp Aşireti olarak tanımlanan 27.290 kişiyi ülke dışına gönderdi. Kuzeydeki İsrail Krallığı'nın sonu gelmişti; Asurlular buraya Babilliler ile Arapları yerleştirdiler. İsrail artık bir Asur eyaleti olmuştu.

Bu arada güneydeki Yahuda krallığı gönüllü olarak bir vasal devlete dönüşmüştü. Öte yandan Yahudilere kutsal antlaşmalarını anımsatan ve ideolojik direniş çağrısında bulunan peygamberlerin sesi zaman zaman ayaklanmaları kö-

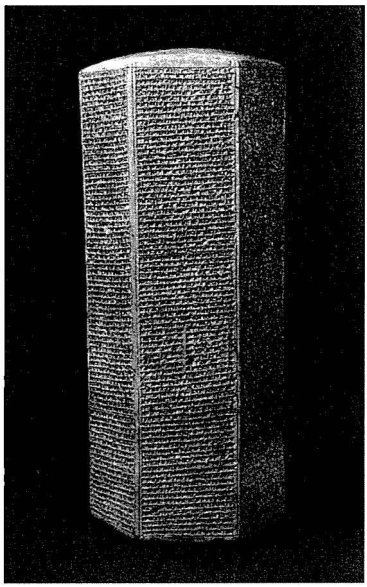
rüklüyordu. Asurluların bunlara en önemli yanıtı MÖ 701'de Kudüs'ü kuşatmak oldu. Her iki tarafta da bu kuşatma ile ilgili kaynaklar çoğu ayrıntıyı –hepsini değil– benzer şekilde vermektedir. Krallar Kitabı'nda ve Sanherib Prizması'nda Kudüs'ün sonunda yıkılmaktan neden kurtulduğu konusunda farklı nedenler ileri sürülür (Görsel 3.10).

Yahuda'nın Asurlulara karşı sergilediği ideolojik direniş Yeni Asur İmparatorluğu'nun çöküşünden hemen önce MÖ 621'de doruğa ulaştı (sırası gelmişken belirtelim; Tevrat'ta bu olayın adı bile geçmez). Yahuda'nın "hain" krallarından çok farklı olan Josiah (saltanatı MÖ 640-609) bir yandan radikal bir dinsel reform yapıp kutsal antlaşmayı yeniden geçerli kılarken bir yandan da zayıflamakta olan Asurlulara karşı yayılma politikası izledi. Tapınağın temizlenmesi esnasında yitirilmiş olan "Hukuk Kitabı" ya da "Kutsal Antlaşma Kitabı" (muhtemelen Tevrat'ın beşinci kitabı, Tesniye) ortaya çıkınca Josiah, Yahuda'da kutsal yemine sadık kalınması için güçlü bir çağrıda bulunarak diğer tanrılarla ilgili tüm yer ve simgeleri yok etti:

> Kral sütunun yanında durdu ve EFENDİMİZ'e (Yahuda) onun emirlerine, yasalarına ve kurallarına tüm kalbi ve ruhu ile uyacağına, bu kitaptaki kutsal yeminde yer alan öngörüleri yerine getireceğine yemin etti. Orada bulunan herkes bu yemine katıldı.[21]

Bu, Yahudi halkının tarihinde çok önemli bir andı ya da en azından böyle anılacaktı. Josiah reformlarını tüm İsrail'e yaydı ve güçlü bir dinsel ideolojiye dayanan eylemleri ile Asurlulardan özerklik istedi. Yahudiler, "Kutsal Yemin Halkı" yani "Kutsal Kitabın Halkı" kimlikleri sayesinde varlıklarını sürdüreceklerdi.

İsrail ve Yahuda'nın kalıcı mirası –ve Tevrat'ın önemli bir bölümü– Antikçağ imparatorlukları dönemine bir tepki

Görsel 3.10. Sanherib (Taylor) Prizması, Yeni Asur döneminden, Ninova. Erich Lessing / Art Resource, NY.

şeklinde ortaya çıktı. Yeni Asur'un yeniden canlanmasından ve özellikle kuzeydeki İsrail Krallığı'nın MÖ 722'de yıkılışından sonra Yahuda'ya bağlılık öylesine güçlendi ki bazı bilimadamları kuzeydeki krallığın yok olmasının İsrail tarihinin derlenmesine yol açtığını ve "tüm tarihsel deneyimlerin Yehova kültüne sıkı sıkıya bağlanılmasının bir yansıması" olduğunu ileri sürmekteler.[22] Bir başka deyişle, Tevrat'ta kısmen kaydedilmiş olan önceki tarihlerinin tümü, güçlü yemin ideolojisi tarafından bu dönemde yeniden biçimlendirilmiş ve bu da sekizinci yüzyıldan önceki inançları pekiştirmiştir.

Bunlar kitabımızın kapsamı dışında kalan, tartışmaya açık yorumlardır. Bununla beraber, hiçbir bilimadamı Yahudi geleneklerinin Yeni Asur emperyalizmine tepki olarak yoğunlaştığını yadsıyamaz. Yahudiler siyasi bir birlik içinde olmasalar bile her zaman inançlı bir halk olmuşlardır ve böyle olmayı sürdüreceklerdir. Peygamberleri onlardan kutsal yeminlerine sadık kalmalarını isteyecek, politik ve ideolojik kavramları birbiriyle çatışmaya devam edecektir. Gene de

güçlü bir ideoloji onların bir süre daha var olmalarını sağlayacaktır. Asurluların özümleme siyasetine karşın zor da olsa ayakta kalabilen halk kısa bir süre sonra ufukta beliren bir sonraki imparatorluğun, Babillilerin egemenliği altına girecektir.

4

YAKINDOĞU'NUN ÖTESİNDE: YENİ BABİL VE İLK PERS AHAMENİŞ İMPARATORLUKLARI

Kral Daryus diyor ki, "Ahuramazda'nın inayetiyle her zaman doğrudan yana, yanlışın karşısında olan bir kralım. Güçlünün zayıfı ezmesine, zayıfın güçlüyü üzmesine karşıyım. Her zaman doğru olanın yapılmasını isterim. Yalanların peşinden gidenin asla dostu olmam."

— I. Daryus'un Nakş-ı Rüstem Yazıtı[1]

- Yeni Babil İmparatorluğu Asur topraklarını nasıl ele geçirdi?
- "İmparatorluğun reddi" nasıl gerçekleşir?
- Geçmiş –ya da geçmişin görüntüleri– Yeni Babil İmparatorluğu'nun kuruluşuna nasıl yardımcı oldu?
- Persler bu kadar geniş ve farklı bir imparatorluğu kurmayı ve onu sürdürmeyi nasıl başardılar?

Yeni Asur'un ortaya çıkmasından önce Yakındoğu'nun tipik özelliği olan kaos ve bölünmeler imparatorluğun yıkılışından sonra yeniden yaşanmadı. Bir

sonraki (ve daha sonraki) imparatorluğa doğrudan doğruya geçiş, imparatorluğun politik örgütlenmesinin Yakındoğu ve ötesindeki topraklarda etkili olduğunu ortaya koyuyor. Daha sonraki imparatorluklar görünüşte kendilerinden öncekilerin yönetim şeklinden farklı yöntemler benimsemiş olsalar da, birçok eski alışkanlıklar varlığını sürdürdü.

Bu noktadan bakılınca iki genel eğilim göze çarpar. İlk olarak, her yeni imparatorluk bir öncekinden daha büyük ve Mezopotamya'nın ötesine kadar uzanan farklı kökenlere dayanan bir nüfusa sahiptir. Aslında Ahameniş Pers İmparatorluğu'ndan sonra merkezi Mezopotamya'da olan tek bir antikçağ imparatorluğu kurulmuştur. İkinci olarak, imparatorluklar özellikle batıya doğru yayılma eğilimindedir: Yeni Babil, Ahameniş Pers, İskender/Helenistik Yunan, Roma ve Emevi İslam imparatorlukları birbiri ardına Akdeniz'in doğu ve batısını birleştirmiş, kimi zaman doğuya, hatta Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Antikçağ imparatorlukları döneminde bazı halklar bu yayılmaya karşı çıkmış, karşı çıkanların bazıları kendi imparatorluklarını kurmuştur. Bu bölümde ele alınan iki büyük imparatorluk Yeni Asur İmparatorluğu'na karşı oluşan tepkiler ışığında ayrıca değerlendirilebilir.

YENİ BABİL İMPARATORLUĞU'NUN YÜKSELİŞİ (VE ÇÖKÜŞÜ)

Daha önce Babil'in derin ve zengin bir kültüre sahip olduğunu ve halkının da bunun farkında olduğunu gördük. Babilli seçkinler kimliklerinin tamamen bilincindeydiler ve bu nedenle dışarıdan birilerinin yönetimine sıcak bakmıyorlardı. Babil kesinlikle kazanılması gereken ama ele geçirilmesi çok zor olan değerli bir ödüldü. Asurluların ve diğerlerinin Babil ve çevresine sahip olma çabaları Tunç Çağı'nın sona ermesinden hemen sonrasına kadar uzanan bir destandır. Yeni Babil İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar olan uzun ve biraz karmaşık öykü kısaca şöyle özetlenebilir: (1) Asurlular,

Elamlar, Aramiler ve diğerleri tarafından sık sık taciz edilen küçük, kısa ömürlü krallıklar (MÖ on ikinci yüzyıl sonları ve sekizinci yüzyıl başları), (2) yeniden canlanış, Yeni Asurlularla işbirliği/detant (MÖ dokuzuncu yüzyıl), (3) ayaklanmalar ve kısmi otonomilerle duraklayan Yeni Asurluların işgalleri ve egemenlik kurma çabaları (MÖ dokuzuncu yüzyıl sonu ile yedinci yüzyıl sonu arasında) ve (4) Babil'de Nabopolassar'ın tahta çıkışı ve Asurluların yıkılışı (MÖ 626-612).

Nabopolassar (saltanatı MÖ 626-605) birçok Asur eyaletini ele geçirerek Yeni Babil'in yükselişini başlattı. Önceleri Asurluların emrinde yerel bir politikacı iken, bu durumundan yararlanarak zayıflayan efendilerine ihanetle yayılma politikasını uyguladı. Perslerle aynı dili konuşan ve onlarınkine benzer bir kültüre sahip büyük bir kabile konfederasyonu olan Medlerin kralı Cyaxares (saltanatı MÖ 625-585) ile ittifak kurdu. Giderek güçlenmekte olan Medler Yeni Asur İmparatorluğu çevresinde ikincil bir devlet kurulmasına yardımcı oldular. Yeni Babilliler ile Medler 612'de Ninova'yı ele geçirip Yeni Asur İmparatorluğu'nu sona erdirdiler. Elimizde bulunan bir yazıt parçası Yeni Asurlulara karşı kazandığı zaferden sonra Nabopolassar'ın Babil'deki seçkinler tarafından kabulünü aktarıyor. Seçkinler yaptıkları bir toplantıda halka onun kral olarak atandığını duyuruyorlar:

> Ülkenin prensleri toplandı, Nab[opolassar'ı kutsadı?]... Tanrıların katında Bel (Marduk) yönetim hakkını [Nabopolasar'a verdi?]... Bu bayrak altında [düşmanlarınızla] sürekli savaşacağım, tahtınız Babil'de olacak. Bayrağı onun başının üstüne koydular. Kraliyet tahtına oturttular. ... Efendimiz, kralımız, sen çok yaşa! Düşmanlarının topraklarını [fethedesin!]... Tanrıların kıralı Marduk seninle mutlu olsun.[2]

Yeni Babilliler bir zamanlar Yeni Asur İmparatorluğu'nun sahip olduğu toprakları ele geçirip kendi egemenliklerini kurarken sadece en yüksek kademede olan Asurlu siyasi ve sos-

yal seçkinleri görevden alıp nüfusun geri kalanının yaşamlarını eskisi gibi sürdürmelerine izin verdiler; bu, her zamanki seçkinleri eleme yöntemiydi. Tahmin edilebileceği gibi, kendi yönetimlerini oluştururken başa çıkmaları gereken köklü bir Asur "milliyetçiliği" mevcut değildi. Her zamanki gibi, iktidarda kim olursa olsun, nüfusun büyük bir kesimi için yaşam "iş hayatı" idi. Metinlerde ve resimlerde Yeni Babilliler öncelikle oluşturulan yapıların değişim, fetih ve yeni topraklar edinirken korunup sürdürülmesi konusu üzerinde duruyorlardı.

Nabopolassar'ın yerine geçen oğlu II. Nebukadnezar (saltanatı MÖ 604-562) tüm ülkedeki kentleri imar ederek ve Babil'i Baş Tanrı Marduk adına yöneterek Yeni Babil İmparatorluğu'nu doruklara ulaştırdı ve bu geniş topraklardaki büyük nüfusun bir kozmos/düzen içinde yaşamasını sağladı. Onun adil yönetimiyle ilgili söylemler bazı Yeni Asur kavramlarını çağrıştırıyor:

> O günlerde Babil'in sağduyulu Kralı Nebukadnezar, güneş tanrısının tüm ülkeyi yönettiği gibi, bu topraklarda yaşayan halklara yol gösterir, doğru ve adil davranır ve kötülerle suçluları yok eder.[3]

Yeni Babil'in geçmişi temelde Nebukadnezar'ın hükümdarlığının öyküsüdür; bunun dışındaki hemen her şey sadece ilginçtir. En önemli girişimi Babil'de gerçekleştirdiği kentleşme rönesansıdır; sayısız tapınak yaptırmış, var olanları onartmış ve Babil'in en güzel ve kutsal hazinelerinden biri olan İştar Kapısı'nı inşa ettirmiştir. Babil'in Asma Bahçeleri'nin de onun dönemine rastladığı iddiası doğru olmayabilir ama kentte gerçekleştirdiği efsanevi düzenlemelerin bu yanlış kanıya yol açması anlaşılabilir. Yazıtlarında fazla üzerinde durulmasa da o aynı zamanda yılmaz bir savaşçıydı. Hükümdarlığının ilk on yılı boyunca sürekli savaştı, özellikle Babil-

liler gibi, dış güçlere karşı sarsılmaz ve özgüvenli bir kimliğe sahip Mısırlılarla.

Mısır'a yaptığı seferler sırasında Doğu Akdeniz'deki baş belası ülkeler ona ayak bağı oldular. Nebukadnezar Yahuda kralı Jehoiachin'i (598/597) tahttan indirdi ve onun yerine kukla bir kral atadı (Zedekiah); o da daha sonra (587) ona karşı ayaklandı. Bu olay Yahuda'nın sonu oldu ve krallık işbirlikçi yerel bir asilzadenin yönetiminde Babil'in bir eyaletine dönüştü. Halkın çoğunluğu sınır dışı edilerek Babil Esareti denilen Asur usulü sürgüne gönderildi. Nebukadnezar Fenikelilerin Sur kentini de uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Babil ile Mısır arasındaki uzun soluklu düşmanlık sonunda bir tür barışçı ortak yaşama dönüştü. Mısır Ahamenişlerin (Perslerin) egemenliği altına girinceye kadar bağımsız bir krallık olarak varlığını sürdürdü.

Tüm Yeni Babil hükümdarları gibi Nebukadnezar da, Yeni Asurluların tam aksine, askeri zaferlerinden ve fetihlerinden en barışçıl başarılarını ön plana çıkarttı. Yeni Babil kralları aynı zamanda evrensel unvanlar kullanmaktan kaçınıyor, Yeni Asurluların "yeryüzünün kralı", "evrenin kralı" gibi tanımlamalarının yerine çok daha sade bir biçimde kendilerine "Babil kralı" diyorlardı. Bir tarihçi bunun "uygulamaların aksine, imparatorluk gerçeğinin sistematik olarak reddi" olduğunu ileri sürer.[4] Bir antikçağ imparatorluğu neden imparatorluğu reddetmişti? Aynı tarihçi bunun birkaç nedeni olabileceği kanısında. Aslında Yeni Babillilerin nispeten kısa ömürlü imparatorluğu kendilerine evrensel bir sözcük dağarcığı oluşturacak kadar uzun yaşamamıştı. Ya da belki Babilli olarak benimsedikleri "inançlarının Asurluların kibrinden ve vahşetinden üstün olduğunun" altını çizmek istiyorlardı.[5] Böyle bir tutum onları Yeni Asurlulardan farklı kılmakta ve her imparatorluğun kuruluş ve bütünleşme konusunda daha öncekilerin tutumlarını benimsese bile kendi yöntemlerini oluşturduğunu göstermekteydi. Örnek olarak Yeni Babil'in

Görsel 4.1. Yeni Babil hanedanından Kral Nabonidus'un dikilitaşı. British Museum/ Art Resource, NY.

Yahuda halkını sınır dışı edişi gösterilebilir. Bir imparatorluktan öbürüne bir devamlılık var olsa bile değişmez ve standart bir Yakındoğu İmparatorluğu'ndan söz edilemez.

Nebukadnezar'ın kırk üç yıllık görkemli saltanatını izleyen kısa ömürlü krallar döneminde (altı yıl içinde üç kral) ufak tefek toprak kazanımlarından çok saraydaki entrikalar ön plana çıkmaktadır. Bir diğer önemli Babil kralı en son tahta geçen kraldır. Nabonidus (saltanatı 555-539) tahtı zorla ele geçirmiş ve yetişkin oğlu Bel-şarra-usur (Eski Antlaşma'nın Daniel adlı bölümünde "Belşassar" olarak geçer) ile birlikte Yeni

Babil İmparatorluğu'nun son döneminde ülkeyi yönetmiştir. Anlaşıldığına göre Nabonidus kraliyet ailesine mensup değildi ve tahta çıkması tartışma konusu oldu. Çok iyi belgelenmiş olan yönetimi boyunca içerden ve dışarıdan gelen direnişlerle karşılaştı. Uzun süre güney sınırlarındaki Arap kabileleriyle savaştı ve Babil'in yönetimini Bel-şarra-usur'a bıraktı.

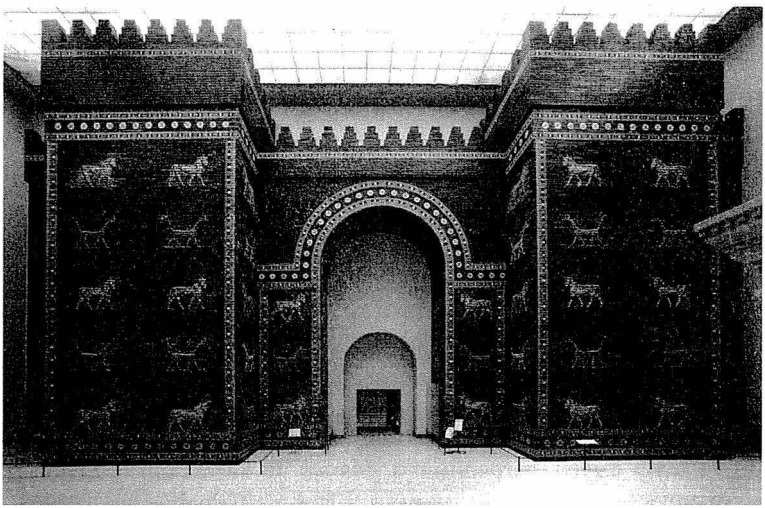
Çıktığı seferler sırasında Yesrib'i (daha sonra Medine olarak anılacaktır) Yeni Babil İmparatorluğu'na katmış, böylece Yakındoğu'nun ekonomik ve politik ortamını önemli bir ticaret durağıyla bütünleştirmiştir.

GERİYE VE İLERİYE BAKIŞ: YENİ BABİL YÖNETİCİLERİNİN EYLEMLERİ

On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında (MS) Yakındoğu arkeolojisi ile Avrupa imparatorlukları arasında neredeyse bir ortak yaşam ilişkisi vardı.

Antikçağ imparatorlukları topraklarında bulunan birçok sanat eseri, hatta mimari yapılar Avrupa'nın Yüksek İmparatorluk Dönemi olarak tanımlanan zaman diliminde kurulan imparatorlukların çoğunda müzeler açılmasını sağladı. Avrupa'ya taşınan en tanınmış ve görkemli "ganimetlerden" biri Babil'deki ünlü İştar Kapısı idi. Kapı sökülerek parçalar halinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'ya taşındı ve burada parçalar yeniden bir araya getirildi. Bu eser halen Berlin'deki Bergama Müzesi'nde bulunmaktadır (Görsel 4.2). İmparatorlukların uzak geçmişe duydukları hayranlık yeni bir şey değildir. İmparatorluklar çoğu kez semboller, edebi ve hatta somut kültür eserleri aracılığı ile geçmişteki görkemli anları yeniden canlandırmak istemişlerdir. Elle tutulur olsun ya da olmasın geçmiş, imparatorluk yönetimine esin kaynağı oluşturan ve onu meşru kılan dinamik bir araçtır.

Tarihteki imparatorluklar zaman içinde en güçlü modelleri oluştururlar. Örneğin Roma İmparatorluğu Şarlman'ın Frank İmparatorluğu, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu ve

Görsel 4.2. II. Nebukadnezar döneminde yaptırılan İştar Kapısı. Bildarchiv Preussischer-Kulturbesitz / Art Resource, NY.

Britanya İmparatorluğu gibi birçoklarına esin kaynağı olmuş, birçok edebiyat ve sanat eseri bu imparatorluktan esinlenilerek yaratılmıştır. Büyük İskender'in imparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu'na da model oluştururken kendisi de Büyük Kiros ve haleflerinin kurduğu Ahameniş Pers İmparatorluğu'nu örnek almıştır. Ahameniş Pers İmparatorluğu aynı zamanda İran'da hem eski Safevi İmparatorluğu'na hem de bugünkü İran devletine esin kaynağı olmuştur. Anadolu'daki Hitit Uygarlığı da modern itit İmparatorluğu çağdaşTürk devleti için bir model oluşturmuş olup bugün de eldeki kaynaklardan yararlanılmaktadır. Daha yakınlara gelirsek, Saddam Hüseyin kendi ulusal ve uluslararası konumunu güçlendirmek için Nebukadnezar'ın Babil'ini örnek olarak almıştır.

Babil İmparatorluğu da ideolojik miras için gözünü geçmişe dikmiştir. Hatta Yeni Babil imparatorları arkeolojik kazıları destekleyerek taht üzerindeki haklarını pekiştirmek istiyordu. Tunç Çağı'ndan kalma tapınakların temelleri araştırılıp bulundukları yerler kesin olarak saptamış ve buralardaki eski

kalıntılara ve sanat eserlerine ulaşmanın yanı sıra bu tapınaklar yeniden inşa ettirilmiştir. Eski yazıtlar, kırık heykeller, dikilitaşlar, mimari parçalar ve diğer sanat eserleri gün yüzüne çıkarılmış ve kraliyet saraylarının yanında kurulan müzelere yerleştirilmiştir. Babil kralları için bu onarımlar imparatorluk ideolojisinin temel taşlarıydı. Yeni Babil yazıtları bu eski dinsel yapıların yenilenmesiyle ilgili ayrıntılarla doludur. Yeni Babil kralları askeri saldırılardan ve savunmalardan çok bu tür çalışmalarından gurur duymaktaydılar.

> Ben, Nabopolassar, Nabu ve Marduk'a itaat eden, boyun eğen ve saygı duyan, Sarpanitum'u [Maduk'un karısı] mutlu kılan, Babil'in eski temellerini araştıran, eski duvarlar bulan, özgün ve ölümsüz yerleri gün ışığına çıkaran çoban. ... O gün bu duvarı onaran benden önceki bir kralın heykelini buldum, (böylece) onu kendi heykelimle birlikte bu büyük temel üstünde sonsuza dek kalması için güvenli bir yere yerleştirdim.[6]

Onlardan önceki Yeni Asurlular da Tunç Çağı'na ait birkaç Babil tapınağını yeniden inşa ederek muhtemelen halkın desteğini sağlamak istediler. Bununla beraber, Yeni Babilliler imparatorluklarının geçmişine görülmedik bir ilgi gösteriyorlardı. Krallar kazı alanlarında eski adak yazıtlarını keşfettikçe kimi zaman bunlarda kullanılan dili kendi yazıtlarına uyguluyor, eski yazı tarzını ve dilini benimsiyorlardı. Böylece Nabonidus'un yaptığı gibi, uzun süredir unutulmuş uygulamaları yeniden canlandırıyorlardı.

> Eski bir kral olan Ninurta-nadi-şumi'nin oğlu [I.] Nebukadnezar'ın [saltanatı 1146-1123] bir dikilitaşını buldum. Üzerinde bir başrahibenin resmi vardı. Ayrıca onun simgesi, kıyafeti ve takıları da sergileniyordu. (Bunları) Egipar'a getirdim. Eski tabletleri ve yazılı levhaları de gün yüzüne çıkardım ve geçmişteki yerlerine yerleştirdim.[7]

Nabonidus burada kızını uzun süre önce yürürlükten kaldırılmış olan başrahibelik görevine atıyor. Eskinin yeniden canlandırılması, konumunu meşru kılmak ve güçlendirmek için gerekliydi. Yazıtta daha sonra Nabodius'un bir zamanlar tapınak için yaptırılmış bir çeşmeyi bulması ve onu eski yerine yerleştirmesi, bir anlamda "eski güzel günleri yad etmesi" anlatılıyor.

Bir Nabopolassar yazıtında görüldüğü üzere, geçmişin bu şekilde yeniden canlandırılması ya da keşfedilmesi gelecek için ideolojik bir model oluşturmaktaydı. Söz konusu yazıt, MÖ üçüncü yüzyıl sonlarında yaşamış olan, I. Sargon'un torunu Naram-Sin'e aitti:

> Beni izleyecek olan –bir oğul ya da torun– ve Marduk'un bu ülkeyi yönetmek üzere görevlendirdiği bu toprakların kralına: Güç ve iktidar peşinde olmamalısın. (Bunun yerine) Nabu ve Marduk'un senin kalbindeki tapınağına başvur ki onlar senin düşmanlarını yok etsin. ... Bu duvar eskiyince onu onaracak ve benim benden önceki bir krala ait olan bir yazıtı bulup onu yerinde bırakmam gibi (sen de) benim adımı taşıyan bir yazıtı bulacak ve onu kendininki ile aynı yere yerleştireceksin.[8]

Geçmiş, İlk Yeni Babil kralından başlayarak istikrar, süreklilik ve meşruiyet anlamına geliyordu.

Yeni Babil'de senenin en önemli festivalinde kralın istikrar sağlamasındaki öneminin altını çizmek amacıyla gözlerini müreffeh bir geleceğe dikmiş olan Babillilerin önünde geçmiş canlandırılıyordu. Antikçağdaki imparatorların çoğu gibi Yeni Babil hükümdarı da dürüst bir düzenin simgesiydi. Yeni yıl şenliği olan Akitu, kralın düzen ve dürüstlük alanındaki rolünün canlı ve görsel bir kanıtıydı. Marduk ve oğlu Nabu'ya adanmış olan festivalin kendisi kralın politik, ideolojik, askeri ve ekonomik gücünü ortaya koyuyordu: Gerçekten ideoloji, ekonomi, askeri ve siyasi (İEAS) bir festivaldi. Kral hazır bulunmadan kutlanmayan festivalde imparatorluk

sembolik olarak bir sonraki yıl için sağlam bir temele oturtuluyordu. Başlıca törenler Babil ile en eski dönemler arasında bağlantı kuran söylencelerin yeniden canlandırılmasını ve sergilenmesini kapsıyordu.

On iki gün süren festivalin ilk birkaç günü kralın ayin için hazırlanmasına, Marduk tapınağında dua etmesine ve kurban kesmesine ayrılıyordu. Sonra Marduk ve Nabu'nun heykelleri İştar Kapısı'ndan geçirilerek kentte gezdiriliyordu. Geçit törenine katılanlar insanların ekonomik yaşamının kaynağı olan tarımın sürdürüldüğü tarlaları incelemeye gidiyorlardı. Festivalin son günlerinde kral kalabalık bir maiyetle birlikte kente dönüyordu.

Festivalin ana teması Marduk tarafından seçilen kralın ideolojisiydi. Ayinlerden birinde kral tüm rütbelerinden arındırılıyor, yüzü tokatlanıyor ve Marduk'un bir heykeli önünde diz çökmeye zorlanırken bir rahip onun kulaklarına yapışıp gözlerinden yaşlar boşanıncaya kadar çekiyordu. Sonra kral Marduk'u gücendirmediğine ve Marduk'un kentinin (Babil) insanlarını aşağılamadığına ya da kente hiçbir zarar vermediğine dair yemin ediyordu. Bunun üzerine rahip onun rütbelerini tekrar takıyordu. Marduk'un inayeti yeni yılda hem tarımsal üretimde, hem de ülke çapında düzenin sağlanmasında görülecekti. Bereketli ve kutsanmış bir yeni yıl, dürüstlüğü elden bırakmayan bir krala Marduk'un verdiği ödüldü.

Politik açıdan bu tören kent halkının dürüstlüğü ve adaleti savunan kralın meşruluğuna inanmasını sağlıyordu. Savaş oyunları düzenlenerek, düzenin askeri harekâtla, düşmanların ve kötülerin bastırılmasıyla sağlandığı sergileniyordu. Kimileri bu oyunların Babillilerin bir imparatorluk kurmak ve onu sürdürmek için şiddetin ne yazık ki gerekli olduğuna inandıklarına işaret ettiği kanısındaydılar. Burada gene imparatorluğun reddedilmesi konusu ortaya çıkıyor. Festivalde Akadların *Enuma Eliş* destanından sergilenen sahneler Marduk'un kadim kaosun canavarlarını alt edişini ve Yeni

Babilliler ile en eski kökleri ve kökenleri arasında bağlantı kuruşunu simgelemekteydi. Politik ve askeri cepheler ya da imparatorluk yönetimi üzerinde duran festival, krala ordularını ve en son savaşta kazandığı ganimetleri sergileme olanağı veriyordu.

Kralın son derece simgesel olan dinsel alandaki kutsama eylemleri ve yeni yıl festivalini yönetmek dışında Yeni Babil İmparatorluğu'nun günlük faaliyetleri hakkındaki kaynaklar kısıtlıdır. Bununla beraber, elimizdeki ipuçları Yeni Asur İmparatorluğu'nun ilkelerinin büyük çapta sürmekte olduğunu gösteriyor. Yeni Babillilerin seçkinleri görevlerinden uzaklaştırdıkları ve en önemli idari ve bölgesel yönetim görevlerine kendi insanlarını yerleştirdikleri, ama bölgelerdeki düzenin sağlanması ve sürdürülmesi için mevcut yerel seçkinlere güvendiği ortada. Buna en iyi örnek Kral Nabonidus'un annesi Adad-guppi'dir. Ayrıntılı bir yazıtta Adad-guppi Yeni Asur İmparatorluğu'ndan Yeni Babil İmparatorluğu'nun son kralına kadar devam eden şaşırtıcı ve inanılmaz uzunluktaki hayatını anlatıyor. 104 yaşına kadar yaşamış ve, kendi söylediğine göre, Ay tanrısı Sin'in tapınağında "doksan beş yıl" çalışmıştır. Bir tapınağın bakım görevi oldukça yüksek bir sosyal makamdı ve onun yaşam öyküsü Yeni Babil'de Yeni Asur'un devamlılığının altını çizen ilginç bir hikâyedir.

Yeni Babil yöneticileri muhtemelen Yeni Asurlulara benzemekteydi ve imparatorluğun devamı için gerekli haraç ve vergileri toplamakta görevliydiler. Onların ardından ortaya çıkan Ahameniş Pers eyaletleri (daha geniş ve gelişmiş de olsalar) Yeni Asurluların bölgesel özelliklerini taşıyor olduklarından, Yeni Babillilerin de aradaki yıllarda aynı yapıya sahip olduklarını ileri sürebiliriz. Kentlerde yaşayanlar Yeni Babil İmparatorluğu'nda oldukça etkin bir güce sahiptiler; bu da daha sonraki imparatorluklarda karşılaşacağımız vatandaşlık kavramına benzer önemli sosyal gelişimlerin habercisiydi.

Yeni Babil eyaletlerinde Babilli olmayan iki önemli grup vardı: Kaldeliler ve Aramiler. Her iki grubun liderleri Yeni Babillilerin yönetiminde iktidarlarını koruyarak yerel ortamda düzeni sağladılar. Kaldeliler MÖ dokuzuncu yüzyıldaki çivi yazısıyla tutulmuş kayıtlarda yer alıyorlar ama daha önce ne zaman buraya geldikleri bilinmiyor. Kentlerde yaşarken Babil'in tarihinde önemli bir rol aldılar ve hatta bir dönem Babil tahtı üzerinde hak iddia ettiler. Başlıca üç aşiretten oluşmaktaydılar ve kendi liderleri tarafından yönetiliyorlardı. En önemli rolleri ticari alandaydı ve Babilliere büyük kazanç sağlayan Arap Yarımadası ile Pers Körfezi arasındaki kervan ticaretinde yaşamsal bir önem taşıyorlardı.

Öte yandan Arami grupları Babil bölgesine MÖ on birinci yüzyılda geldiler. Burada Suriye'de yerleşen Aramiler gibi küçük krallıklar oluşturmadılar, daha ziyade köylerde örgütlenen tarım işçileri, kabileler ya da aşiretler halinde kendi liderlerinin yönetiminde yaşadılar. Kaldelilerin aksine, Aramilerin çoğu kentlerin dışında yerleşti. Bazıları onların Kaldelilerle akrabalıkları olduğuna inanıyorsa da diğerleri bu görüşü paylaşmıyor. Her hâlükârda Aramiler, Yeni Babil İmparatorluğu içinde daha kentleşmiş Kaldeliler kadar zengin ve politik açıdan etkin olmadılar.

PERDE ARASI: KİTAP HALKI

Emperyalizm her zaman değilse bile genellikle uyruklarının kimliklerini yok etmeye yöneliktir. Burada bir kez daha Yahudiler imparatorluğa karşı direnişin bir örneğini oluşturuyor. MÖ 701'de Sanherib'in taarruzu dışında, MÖ 720'de kuzeydeki İsrail krallığının yıkılışıyla sonuçlanan Yeni Asur saldırısına uğramayan Yahudalı Yahudilerin, peygamberlerinin sözünü ettiği ve kralları Josiah'ın gerçekleştirdiği manevi reformları benimsediğini biliyoruz (Bölüm Üç). Bununla beraber, Babillilerin 587'de başlayan işgali ile ülkeleri harabeye

dönen halk toprakları, bir tapınakları, hatta bir kralları olmadan nasıl ayakta kalabilecekti? Kutsal Kitabın insanları olarak güçlü kimlikleri Yeni Asur ve Yeni Babillilerin saldırısına karşın geleneksel sosyal değerlerini yitirdikleri zaman bile daha da pekişti. Şimdi sürgünde idiler ama Kutsal Kitap'a ve Kutsal Yemin'e bağlı bir halk olarak yeniden kimlik oluşturmak zorundaydılar. Aslında Eski Antlaşma altıncı yüzyılda son şeklini aldı. Peygamberlerinin söyledikleri ve yazdıkları son derece açıktı ve insanlara güç veren vaatler içeriyordu. Politik bir birlik olmadan da inançları sayesinde ülkelerinden, kralların dan ve tapınaklarından yoksun kaldıkları halde varlıklarını sürdürdüler. Güçlü ideolojileri ekonomik, askeri ve siyasi güçleri olmadan da ayakta kalmalarını sağladı. Peygamberleri Amos'un kehanetinin sonunda belirttiği gibi, tövbe ettikleri takdirde ileride kutsanacaklarına ve refaha kavuşacaklarına inanıyorlardı:

> İsrail halkının refahını yeniden sağlayacağım; yıkılan kentlerini yeniden kurup oralarda yaşayacaklar; bağlarını yeniden canlandıracak, şaraplarını içecek, bahçelerini geliştirecek ve meyvelerini yiyecekler. Onları kendi topraklarına ekeceğim ve bir daha asla onlara bağışladığım topraklardan kopmayacaklar, diyor Tanrınız, EFENDİNİZ [Yehova].[9]

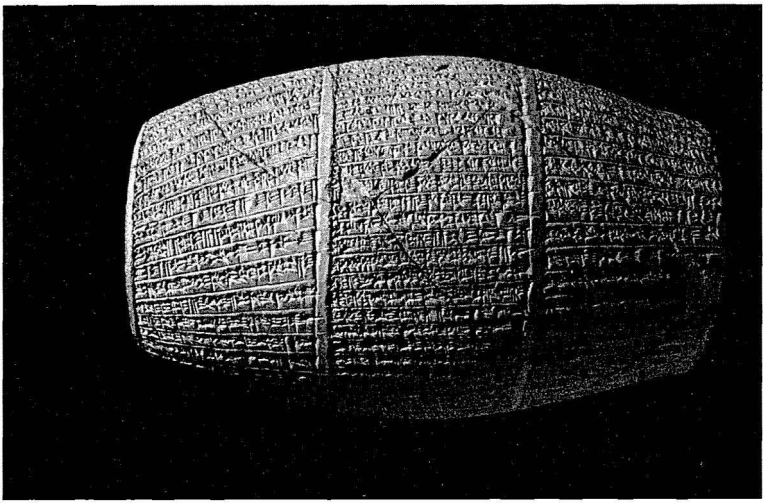
GİZEMLİ NABONIDUS VE PERSLERİN EGEMEN OLMASI

Yeni Asurlular gibi Yeni Babil İmparatorluğu'nun da sonu birdenbire ve gizemli bir şekilde geldi. Bunda başrolleri Nabonidus ve Pers Kralı Kiros oynadı. Tüm kaynaklar Nabonidus'un Yeni Babil tahtını zorla ele geçirdiğini ve tüm yönetimi boyunca seçkinlerin ona karşı çıktığını belirtiyor. Kraliyet ailesinden gelmediği için taht üzerindeki hakkını veraset dışında meşru kılmak zorundaydı. Bir tarihçi onun yazıtlarında

"özür dileyen" bir ifade bulunduğunu ileri sürüyor, başka bir deyişle diğer Yeni Babil kralları gibi tanrılar tarafından kutsandığını dile getirmiyor.[10] Belki de bu şekilde kendini Babil halkına sevdirmeyi umuyordu; Babil seçkinlerinin Nabopolassar'ın tahta çıkışında oynağı önemli rolü anımsayın. Nabonidus da Tunç Çağı'ndan kalma tapınakların temellerine ulaşmak ve bir tanrının onun bu unutulmuş yerleri bulmasına yardımcı olduğunu ileri sürmek amacındaydı, böylece taht üzerindeki hak iddiasını Babil'in zengin ve güçlü geçmişine dayandıracaktı.

Burada dikkate değer husus ise meşruiyetini kanıtlamak için seçtiği Tanrı Marduk değil, annesi Adad-guppi'nin tapınak görevlisi olduğu, ay tanrısı Sin idi. Bu seçim, çoğunluğu baş tanrı Marduk'un rahipleri olan Yeni Babil seçkinlerinin ondan daha fazla uzaklaşmasına yol açtı. "Tanrıların efendisi" ve "tanrıların kralı" olarak isimlendirdiği Sin'i desteklemesi bir tür henoteizmdi; yani diğer tanrıların varlığını açıkça yadsımadan tek bir tanrının diğerlerini de temsil ettiğini varsaymaktı. Harran ve Ur'da birçok tapınağı Sin'e adadı ve bu baş tanrı Marduk'a ihanet olarak yorumlandı. Zamanının çoğunu Babil dışında geçirmesine neden olarak da bu ve diğer büyük kentlerdeki halkın inançsızlığı olarak gösterdi; muhtemelen bu garip iddiası Sin'e bağlılığının çoğunluk tarafından kınanmasından kaynaklanıyordu.

Arabistan'a düzenlediği uzun soluklu askeri harekât Babil'de kendisine karşı sergilenen tepkileri daha da arttırdı Bu tepkiler ondan hiç hoşnut olmayan Marduk rahiplerin desteğiyle artmaktaydı. Rahiplerin öfkesi, Akitu festivali kral olmadan düzenlenemediği için Babil ve imparatorluğun ciddi bir felaketle karşılaşma riski taşıdığından daha da yoğunlaşıyordu. Öte yandan Nabodius'un seferleri aslında önemli stratejik hedefler içermekte ve kral bunları Babil seçkinlerine yeterince açıklayamamaktaydı. Kral muhtemelen çevresinde Pers saldırganlığının giderek arttığının ve Kuzey Mezopo-

Görsel 4.3. Nabonidus silindiri. British Museum/Art Resource, NY.

tamya ile Suriye düştüğü takdirde Arabistan'ın Akdeniz'e ulaşmak açısından önemli bir bölge olduğunun ayırdındaydı. Düzenlediği seferlerin amacı Akdeniz'deki ticari bağlantıların devamını sağlamak, aynı zamanda Arabistan kanalıyla gelen lüks ticari malların, özellikle tütsüler üzerindeki Yeni Babil egemenliğini sürdürmekti.

Nabonidus MÖ 543'te Babil'e geri geldi ve var gücüyle yayılmacı Perslerin saldırısına karşı hazırlandı. Persler MÖ 539'da bölgeye ulaştı. Persli Kiros burada yaşananları şöyle aktarıyor:

> O [Nabonidus] düşmanca davranarak tüm alışılmış armağanların verilmesini engelledi ve gelenekleri altüst etti. Marduk'a tapınmayı sona erdirmek peşindeydi ve kenti halkına kötülük etmeyi sürdürdü. Her gün durmadan [halkına] yeni yıkıcı emirler yağdırıyordu. ... [Marduk] Tüm ülkeleri inceleyerek görevlendireceği dürüst bir kral aradı. Anşan kralı Kiros'u seçti ve onu evrenin kralı ilan etti. ... Ve büyük efendimiz, halkın lideri Marduk Kiros'un yaptığı iyi işlerden ve sağlam görüşlerinden memnun kaldı ve ona Babil kentine doğru ilerlemesini emretti, Babil'in yolunu gösterdi ve bir dost ve yol arkadaşı olarak onunla birlik-

> te gitti. Bir nehrin suyu gibi akıp giden ordusu tepeden tırnağa silahlı olarak onu izledi. [Marduk] onun herhangi bir savaş ya da çatışma olmadan Babil'e girmesini sağladı, böylece Babil'in zor günler yaşamasını engelledi ve kendisine tapmayan Nabonidus'u onun ellerine teslim etti. Babil'in tüm halkı, tüm Sümer ve Akad ülkeleri, bütün yöneticiler ve prensler ona boyun eğdi, ayaklarını öptü ve yönetimi altına girmekten büyük mutluluk duydu. Onu efendileri olarak karşıladılar ve ona duydukları, güven sayesinde ölüler dirildi ve tüm zorluklardan kurtuldukları için ona şükrettiler.[11]

Kitabenin devamında Kiros'un Marduk'a bağlılığı, ona duyduğu saygı ve coşku, Babil'deki Marduk rahiplerini kurtarışı dile getiriliyor. Tüm kaynaklarda aynı şeyler söyleniyor: Kent oldukça barışçıl bir şekilde teslim alındı, Marduk rahipleri Kiros ile işbirliği yaptılar, hatta ona yardımcı oldular, Marduk'a bağlılığın yeniden canlandırılmasından büyük memnuniyet duydular.

Olayların bu şekilde anlatılmasındaki tek sorun bunun tamamen bir Pers kralının propagandasını yapmasıdır. Kiros'un Babil'i ele geçirmesi "dinsiz" bir kral tahttan indirildiği, hatta Marduk rahipleri tarafından sevinçle karşılandığı için meşru olarak sergilenmektedir. Kiros'un kitabesi bir Babil fatihiyle ilgili övgülerle doludur. Bununla beraber yakın dönemlerdeki tarihçiler olayların böyle geliştiğinden emin değiller. Kiros'un kendisini bu şekilde sergilemesi ona büyük kazanç sağlıyordu; önünde sonunda gururlu ve özgüvenli Babillilere kendi egemenliği kabul ettirmeyi başarmıştı ve bu Yeni Asurluların bile zorlukla sağlayabildiği bir sonuçtu. Babil halkı zaman içinde onun yönetimini kabullenmiş, hatta, yeni yöneticilerde adet olduğu üzere, onu kamu önünde kral ilan etmiş olsalar bile Kiros'un kenti teslim almasının ayrıntıları hiç de belirgin değildir. Gene de bu olay Pers İmparatorluğu'nun gerçek başlangıcını simgelemektedir.

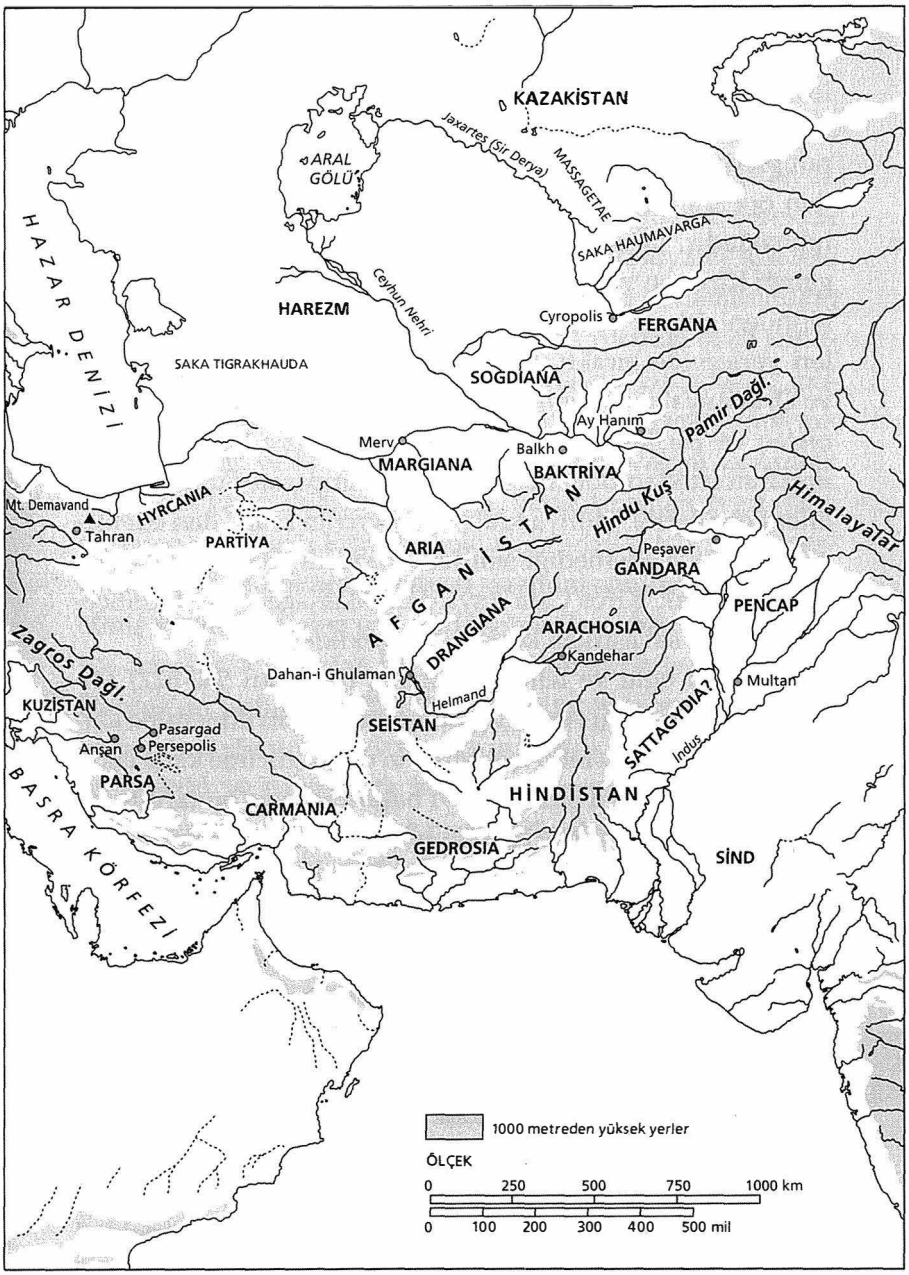
ÇOK KÜLTÜRLÜ BİR İMPARATORLUĞUN YÜKSELİŞİ: AHAMENİŞ PERSLERİ

MÖ yedinci yüzyılın başlarında Persler birleşmiş ve düzenli bir devlet olarak varlık göstermektedir. MÖ on birinci ve onuncu yüzyıllarda Hint-Avrupa dilini konuşan göçer gruplardan biri olarak Orta Asya'dan Elam ve İran'a gelip yerleştiler. Yeni Asur kralı Asurbanipal'ın Susa'yı yağmalamasıyla Elam Krallığı'nın sona ermesinden sonra (646) Perslerin Asur tehdidi karşısında, bir Pers ailesinin çatısı altında birleşerek ikincil bir devlet kurdukları görülüyor. İlk gerçekten güçlü kralları o dönemde Med kralının uyruğu olan küçük Anşan krallığının yerel kralı Kiros'tur (saltanatı MÖ 559-522). MÖ 550'de Med kralı Astyages'in saldırısını engelledikten ve onu yenilgiye uğrattıktan sonra Kiros Mezopotamya'nın dışındaki topraklarında güçlü bir krallık oluşturmaya başladı; bu, Antikçağ imparatorlukları döneminde bir ilkti. Başkenti Pasargad idi.

Kiros'un krallığı altıncı yüzyılda politika sahnesinde birdenbire belirdi. Bir Anadolu krallığı ve Babil'in müttefiki olan Lidya'nın kralı Krezüs onu engellemek için derhal harekete geçti. Lidyalılar son zamanlarda genişlemişler ve Batı Anadolu'nun önemli bölümlerini ellerine geçirmişlerdi. Bu kez Lidya toprakları Kiros'un eline geçti. Bu topraklar arasında ileride tarihte önemli rol oynayacak olan ve kısa süre önce Krezüs'ün egemenliği altına giren, Yunanların İyonya dedikleri Batı Anadolu'daki Yunan kent-devletleri de bulunuyordu. Aslında Kiros Krezüs'e karşı ayaklanırken İyonya'daki bu Yunan kent-devletlerinden yardım istemişti. Bunun hemen ardından 539'da Babil Pers egemenliği altına girdi. Kiros'un ünlenmesi, yönetimi ve ölümü hakkında çok sayıda söylence bulunmaktadır. Bunun başlıca nedeni "Tarihin Babası" ya da "Yalanların Yunan Babası" olarak bilinen yazar Herodotos'un ona duyduğu ilgidir. Herodotos'la bir sonraki bölümde tanışacağız ama onun *Tarih* adıyla bilinen ünlü eseri Pers İmparatorluğu ve özellikle onun batıdaki toprakları

Görsel 4.4. Ahameniş Pers İmparatorluğu haritası. *Cambridge Ancient History*, cilt IV, bölüm 1, s. 2-3.

Görsel 4.4. (*Devamı.*)

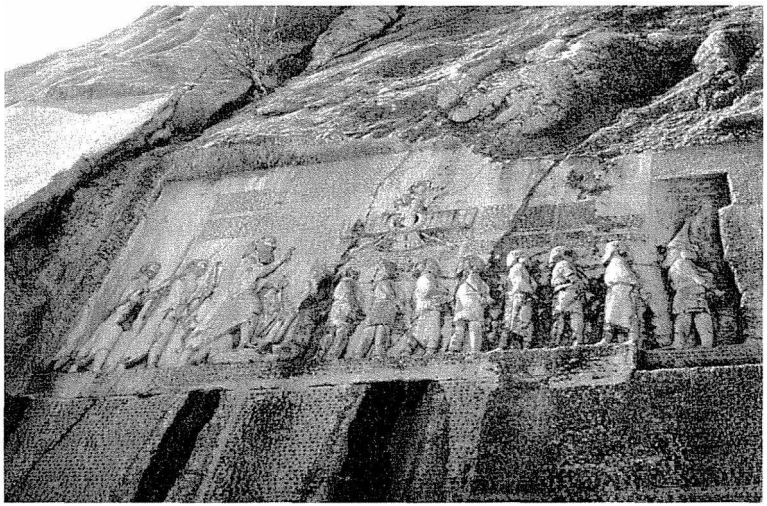
hakkında elimizde bulunan en önemli –ve sorunlu– kaynaklardan biridir.

Tüm ulaşılabilen kaynaklara göre Perslerin Babil'i ele geçirmeleri sırasında hemen hiç kan dökülmemiştir ve Marduk rahiplerinin ya Kiros'a yardımcı olduklarına ya da en azından önemli bir direniş gösterilmemesini sağladıklarına inanılmaktadır. İşgal edilen topraklarda uygulanan yöntemler gereği Kiros en yüksek mevkilerdeki Babilli yetkilileri görevlerinden aldı ve yerel yöneticileri, özellikle seçkin işbirlikçileri yerlerinde bıraktı. Bundan sonra Kiros doğuya yöneldi ve Orta Asya'nın önemli bir bölümünü –Afganistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı– ele geçirdi, daha fazla halkı antikçağ imparatorlukları dönemine ekleyerek imparatorluğunu daha önce kendilerini "dünya kralı" ve "evrenin kralı" ilan edenlerin hayal bile edemediği sınırlara ulaştırdı. Herodotos'a inanacak olursak, Kiros Orta Asya'daki Massagete/İskit kraliçesi Tomris'le savaşırken korkunç bir şekilde öldü.

Kiros'un oğlu ve halefi Kambises (saltanatı 530-522) Mısır'ı fethederek onu Antikçağ imparatorlukları dönemine katmakla ünlüdür. Bu fetih için Mısır'ın deniz gücüne karşı etkili bir Pers deniz gücü oluşturmayı başarmıştır ve bu tarihte bir ilktir. Herodotos'a göre Kambises'in akli dengesi yerinde değildi ve Mısırlıların kültürünü tümüyle göz ardı ederek onları sürekli ve gereksiz şekilde tahrik ediyordu. Öte yandan Mısır kaynaklarında Kambises tipik bir Pers yöneticisi olarak yer alıyor. Persler çeşitliliğe olanak tanıyan yönetimleri ile ünlüydüler ve Pers hükümdarları çoğu kez Kiros'un Babil'de yaptığı gibi yerel hükümdarlar nasıl davranıyorsa öyle davranıyorlardı. Mısır metinlerinde ve yazıtlarında Kambises'in Mısırlı bir firavun gibi giyindiği belirtilmektedir. Hatırlanacağı üzere, ünlü işbirlikçi Mısırlı Udjahorresnet'e onursal görevini veren de odur; bu da onun yerel gelenek ve görenekleri gözeten ve Pers yönetimine geçişin sancısız gerçekleşmesini önemseyen bir yönetici olduğunu göstermektedir.

Herodotos'un anlattığına göre Kambises'ten sonra yönetimde birtakım gariplikler yaşandı. Önce Kambises bir suikastı önlemeye çalışırken atından düşerek hayatını yitirdi. Kendi silahının üzerine düşerek ölümcül bir yara aldı; yarası daha önce Mısır'da kutsal bir boğayı yaraladığı bölgedeydi. Ondan sonra tahta geçenlerle ilgili bir sürü ilginç ama pek de güvenilir olmayan öyküler anlatılır: Tebdili kıyafet içindeki bir sahtekâr kulaklarından (ya da kulakları olmamasından) ötürü yakayı ele vermiştir. Persler en iyi yönetim şekli konusunda ciddi ama anakronistik tartışmalara girişmişler, monarşi, aristokrasi ya da demokrasi mi olması gerektiğinde anlaşamamışlar ve sonunda tahta kimin oturacağını saptamak için bir at yarışı düzenlemişlerdir; yarışı kazanan aygır daha önceden en sevdiği kısrağın kokusu ile gizlice tahrik edilmiştir. Tahta kimin çıkacağı konusu gizemini sürdürmeye devam etmiş ve muhtemelen çok ciddi entrikalara, hatta suikastlara yol açmıştır. Kesin olan ise, bir yıl süren kavgaların sonunda Daryus'un (saltanatı 521-486) üstünlüğü elde etmesi ve Pers İmparatorluğu'nu neredeyse Asurlularınkine eş düzeyde bir acımasızlık ve uzlaşma ile bütünleştirmeye girişmesidir. Neredeyse ulaşılamayan bir kayalığın üstünde bulunan Behistun (ya da Bisitun) yazıtı onun dönemindeki olayları aktarır ve Herodotos'un onun tahta geçişiyle ilgili abartılı öyküsünü bir miktar dengeler (Görsel 4.5).

Kiros öncelikle bir fatih iken, Daryus gerçek bir birleştirici ve Pers İmparatorluğu'nun yönetiminde bir dehadır. Onun döneminde yayılma sürmüşse de ülke sınırlarında belirgin bir genişleme olmamıştır. Behistun yazıtında görüldüğü gibi, önceliği bu denli geniş topraklara yayılmış genç imparatorlukta baş gösteren ayaklanmaları bastırmak olmuştur. Nakş-ı Rüstem'deki mezarında Daryus iktidara geldiğinde dünyanın bir "kargaşa" içinde olduğu ve kendisinin onu "düzene soktuğu", tahta geçtikten sonra kaos yerine düzeni/kozmosu

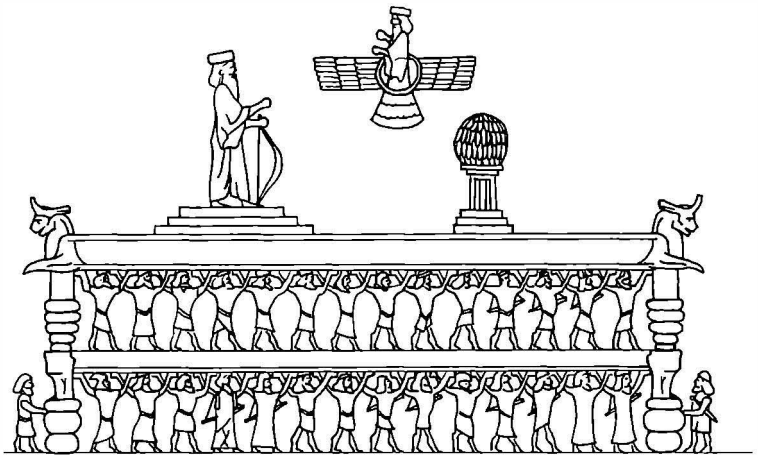

Görsel 4.5. Behistun Yazıtı. Alinari/Art Resource, NY.

sağladığı belirtilmektedir. Mısır'da kendinden önce yönetimde bulunan Pers selefinin stratejisini sürdürerek kendisini bir Mısırlı firavun ve savaşçı bir kral, aynı zamanda bir fatih ve yabancı olarak tanımlamaktadır.

Daryus özellikle yeni bir inanç olan Zerdüştçülüğü benimsemiş, desteklemiştir ve bu dinsel ideoloji üzerinde yoğunlaşmıştır. Zerdüştçülüğün temeli altıncı yüzyılda Pers kâhini Zerdüşt tarafından atılmıştır. Daryus hemen tüm yazıtlarında ülke yönetiminin kendisine Zerdüştçülüğün baş tanrısı Ahura-Mazda tarafından verildiğini ve kendisinin Ahura-Mazda adına ve onun inayetiyle bu büyük imparatorluğu yönettiğini söylemektedir. Kendi ifadesiyle o birleştirici olarak ama aynı zamanda genişlemenin aracı olarak seçilmiştir ve Ahura-Mazda adına yol almaktadır.

> Ahura-Mazda dünyayı, bu harika gökyüzünü, insanı, insanlar için mutluluğu yaratan ve tüm krallar ve efendiler arasından Daryus'u seçerek onu kral yapan yüce bir tanrıdır. ... Kral Daryus der ki: "Ahura-Mazda'nın inayetiyle İran dışındaki ülkeleri ele geçirdim ve onları yönetiyorum, onlar bana 'vergi' veriyor-

Görsel 4.6. II. Daryus'un mezarı. Çizim: Kathryn Brunk.

> lar, emirlerimi yerine getiriyorlar; yasalarım Medya, Elam, Parthia, Aria, Bactria, Sogdiana, Chorasmia, Drangiana, Arachosia, Sattagydia, Gandara, Hindistan, İskit ... Babil, Asur, Arabistan, Mısır, Ermenistan, Kapadokya, Sard ve İyonya'da ... Trakya'da, *petasos* giyen İyonyalılar, Libyalılar, Habeşler, Maka halkı ve Karyalılar için geçerlidir."[12]

Zerdüştçülüğün temelini *Arta* olarak bilinen düzen, hakikat ve dürüstlük oluşturuyordu. *Arta* ışık ve düzenin güçlü tanrısı Ahura-Mazda tarafından oluşturulmuştu. Ahura-Mazda'nın karşıtı, kaos, karanlık ve yalanların tanrısı Ehrimen ya da *Drauga* idi. *Dragua*'ya karşı çıkan ve onun hakkında uyarılarda bulunan yazılar bu dönemden sonraki Pers metinlerinde geniş çapta yer alır. Bu ikili dinsel sisteme Daryus'un yönetim ve fetihlerinde her zaman rastlanmaktadır:

> Kral Daryus diyor ki: "Bundan sonra kral olacak kişi; kendini yalanlardan korumaya özen göster ve yalancıları gerektiği gibi cezalandır, ancak bu şekilde "ülkem güvende" diye düşünebilirsin."[13]

Daryus ve ondan sonra gelen Pers hükümdarları Ahura-Mazda'nın seçtiği kralın imparatorluğun başında olduğu, yönetilenlerin onu içtenlikle desteklediği bir dünya görüşüne sahiptiler. *Arta*'nın izinden gidenler imparatorluğun kozmik kazanımları ile ödüllendirilmekteydi (Görsel 4.6).

ÇOK KÜLTÜRLÜ BİR İMPARATORLUĞUN ÖZELLİKLERİ

Persler imparatorluk sınırları içinde farklı halkların yaşadığı gerçeğini daha önce görülmedik oranda kabullenmişlerdir ama görünüşe göre birçok yerel seçkin de Pers geleneklerini benimsemiştir. Krallığın tüm resimlerinde "kendilerine özgü yapıları olan çeşitli halkların imparatorluğun başındaki Pers hükümdara hizmet için uyumlu bir şekilde bir arada bulunduğunun" altı çizilmektedir.[14] Öte yandan, imparatorluğun gerçek özellikleri Behistun yazıtında yer alan *Arta-Drauga* karşıtlığı kadar netlik ve kesinlik içermekte midir?

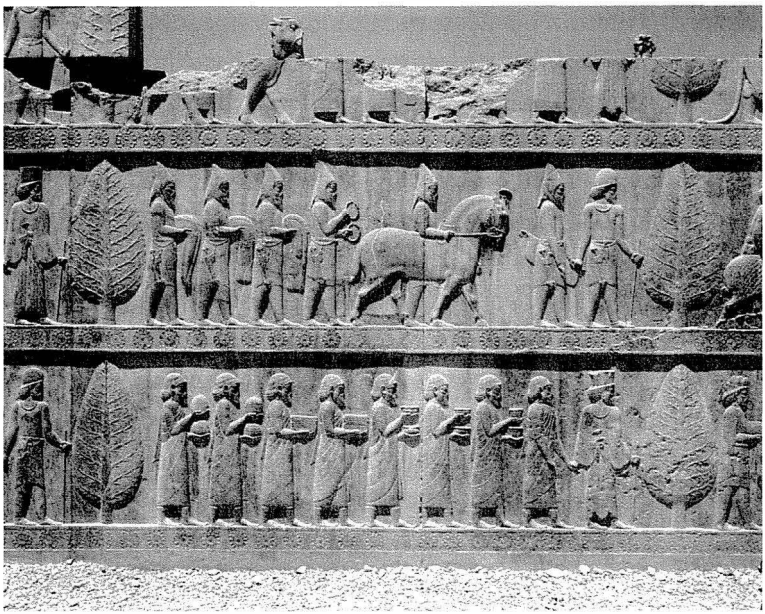
Pers İmparatorluğu'nu değerlendirirken karşılaşılan en önemli sorun, imparatorluğun çeşitli kesimlerinden temin edilen kaynak materyali miktarındaki dengesizliktir; araştırmacılar imparatorluğun batı bölgelerinde, Herodotos'un *Tarih* adlı eseri ile Yunan-Pers Savaşı dönemine ait diğer Yunan kaynakları sayesinde çok daha iyi belgelere ulaşmıştır. Pers İmparatorluğu'nun doğu kesimleri hakkında çok az belge olduğundan tüm imparatorlukla ilgili genel bir değerlendirme yanıltıcı olabilir. Gene de dikkatli bir yaklaşımla, Pers yönetimi genel hatlarıyla belirlenebilir. Bazı genel eğilimler yerel göreneklere uyumlu şekilde uygulanmasına karşın imparatorluğun tümü için geçerli olabilir.

Daryus Pers İmparatorluğu'nu yüzyıllar boyu var olabileceği sağlam bir idari temel üzerine oturtmuştur. İmparatorluğu seçkin Persler (satraplar) tarafından kral adına yönetilen satraplıklara bölmüştür. Çeşitli kaynaklara göre satraplar yönetimlerini daha önceden var olan yerel göreneklere göre

sürdürüyorlardı ve belli oranda bir özerkliğe sahiptiler. Persler yönetime kendi seçkinlerini atama geleneklerini sürdürmekteydiler ama en azından bir yerel işbirlikçinin iktidar çatışması sırasındaki desteği sayesinde satrap olarak atandığını biliyoruz. Udjahorresnet örneği, aynı zamanda oldukça yüksek bir makama yapılan atamaların devam ettiğini gösteriyor. Satrapların altında yerel faaliyetleri dikkatle izleyen yerel yöneticiler yer alıyor, bunların çoğu yerel halk arasından seçiliyordu. Pers yöneticiler kısmen bunca geniş bir imparatorluğu yakından izlemek amacıyla birçok başkent oluşturdular; Persepolis, Susa, Pasargad, Ektabana ve Babil de bunların arasındaydı. Buralarda Yeni Asurlular tarafından yaptırılan ve Persler tarafından genişletilen Pers Kral Yolu aracılığı ile vergiler toplanıyor, iletişim sağlanıyordu. Tüm imparatorluk içindeki iletişim ağında Aramice Yeni Asurlular dönemindeki gibi ortak dil olmayı sürdürdü.

Pers İmparatorluğu'ndaki sanatsal gelişim daha önce görülmemiş bir çeşitlilik içeriyordu. Saraylardaki resimlerde uyruklar yerel giysileri içinde yer alıyor ve adil yöneticiyi içtenlikle destekler *görünüyorlardı*: Giysiler, sakallar, kullanılan şapkalar Perslerin imparatorluk içindeki çeşitliğin farkında olduğunu ortaya koymaktadır. Sergilenen her bölge bütünün yaşamsal bir parçasını oluşturmaktaydı. Dahası, Persler Babil'de Marduk'un ve Mısır'da Mısır giysileri içindeki Pers yetkililerin heykellerini dikiyorlardı.

Bununla beraber verilen mesaj kimi zaman tümüyle çelişkili hatta tutarsız da olabiliyordu. Mısır'daki bir dikilitaşın (Şaluf ya da Çaluf Dikilitaşı) bir yüzü Mısır dilinde yazılmıştı ve Pers yönetimini övüyordu. Öbür yüzde Pers, Med ve Asur dillerinde yer alan aynı metinde ise itaat edilmesi gereken bir efendiden söz ediliyordu. Ahura-Mazda'ya, dolayısıyla evrensel düzene karşı gelmek ise ünlü Behistun yazıtında tanık olunduğu gibi Asurluları aratacak sertlikte cezalandırılıyordu. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, imparatorluğun

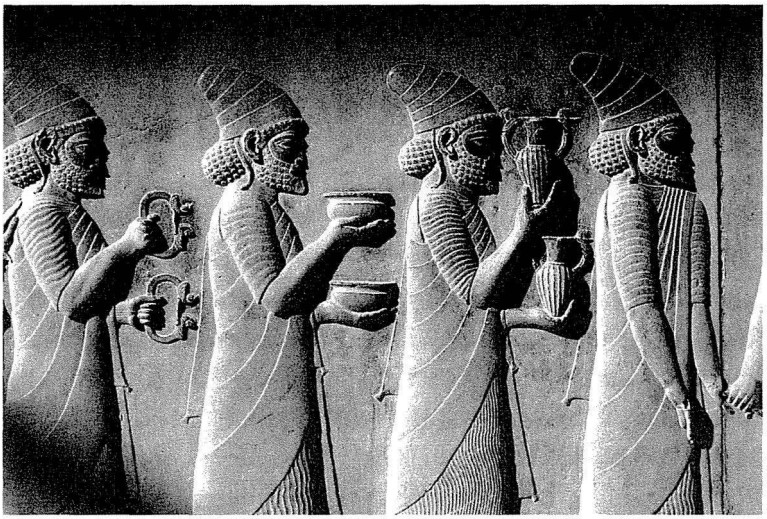

Görsel 4.7. Haraç getiren heyet. Bridgeman-Giraudon/ Art Resource, NY.

batı köşelerine ve ötesine dağılmış ufak bir grup kendini bilmez, kısa sürede çeşitliliğin aslında hoşgörü ile karşılanmadığını öğrenecekti.

Krallar uyrukları ile gerçekten yakın ilişki içindeydiler ve çoğu kez yerel din ve göreneklere destek veriyorlardı. Eski Antlaşma'nın Ezra ve Nehemya adlı bölümlerine bakılacak olursa Yahudiler kendi gelenek ve inançlarını uygularken Pers kralından büyük teşvik ve destek görmekteydiler. Her ne kadar Aramilerden ödünç alınan Aramice ülkede en yaygın kullanılan resmi dil idiyse de kararnameler çeşitli dillerde; Eski Farsça, Akadca ve Elamca olarak da hazırlanıyordu. Yazıtlar da yerel seçkinlerin okuyabilmesi için birçok dile çevriliyordu; örneğin, daha önce gördüğümüz gibi, Mısırlıların hiyeroglif yazısına.

Vergilendirme ve iletişim imparatorluk dahilinde daha önce hiç görülmedik oranda standartlaştırılmıştı. İmparatorluğun boyutu ve çeşitliliği göz önüne alındığında bu çok etkin

Görsel 4.8. "Apadana" kabul salonunda haraç getirenleri gösteren kabartma. DeA Picture Library / Art Resource, NY.

bir düzenleme idi. Vergilendirme aynı zamanda gönüllü bir eylem olarak nitelendiriliyordu (bu, imparatorluğun lütfuna mazhar olmak için gerekliydi) ve saraylardaki kabartmalar imparatorluğun dört bir yanındaki zengin kaynaklardan getirilen armağanları sergilemekteydi (Görsel 4.7). Kimileri gümüş, kimileri altın, kimileri dokuma, kimileri tütsü, kimileri de hayvan getiriyordu (Görsel 4.8). Persler yerel moda ve beğenilerin etkisi altında kalabiliyor, kimi zaman belli bir yerel biçemi tüm imparatorlukta kullanılacak şekilde geliştiriyorlardı. Zamanla ülkenin batı ucunda bulunan satraplar Yunan mimari tarzına öykünmeye başladılar ve hatta paralı Yunan askerlerini silah altına aldılar.

İMPARATORLUĞA TEPKİLER

Daryus döneminden sonra imparatorluğun genişlemesi sona erdi ama dahildeki yönetime karşı tepkiler sürdü. Sanat eserlerinin çoğunda sergilenen huzurlu ve hoşgörülü sahnelere karşın Pers İmparatorluğu'nda ayaklanmalar ve direnişler

hiçbir zaman son bulmadı. Batı Anadolu'da Yunanların ünlü ayaklanmaları ayrıntılı olarak bir sonraki bölümde ele alınacak. Diğer kesimlerde Daryus ve Serhas'ın saltanatı (MÖ 486-465) sırasında geleneksel fitne kaynakları Mısır ve Babil'de isyanlar ve ayaklanmalar yaşandı. Çoğu kez olduğu gibi, ayaklanmalar en fazla yerel kimliğin ve geçmişe bağlılığın güçlü olduğu bölgelerde gerçekleşti. Daha sonra bu bölgelerdeki ayaklanmaların Perslerin Yunan toprağındaki ünlü intikam girişimini geciktirdiğine ve Yunan-Pers savaşlarının ikinci döneminde Serhas'a zor günler yaşattığına tanık olacağız. Serhas'ın halefi Artaserhas (saltanatı 465-424/423) da Mısır'daki bir ayaklanmayı bastırdı. İleride göreceğimiz gibi, Persler batılarındaki Yunanları egemenlikleri altına almayı başaramadılar; bununla beraber bazı Yunanlar kendi istekleriyle Pers İmparatorluğu'na boyun eğdiler ve ona bağlandılar. Diğerleri ise direnişlerini sürdürdü.

Yahudiler Pers İmparatorluğu tarafından yönetilmeyi kabullenmiş görünüyorlardı ve daha önce belirtildiği gibi, onun hoşgörüsünden, hatta uyruklarına sağladıkları destekten yararlandılar. Mısır'ın Elephantine kentindeki bir garnizonda bulunan Yahudiler tarafından Aramice yazılmış bir dizi mektup, Pers liderlerinin Yahudileri mutlu etmek için neleri göze aldıklarını gözler önüne seriyor: Pers kralı II. Daryus (saltanatı 424-404) garnizonda Yahudiler için bir hamursuz festival düzenlenmesini bile onaylamıştı.[15] Dahası, Ezra ve Nehemya kitaplarında belirtildiği üzere, Pers kralı Yahudilerin İsrail'e dönmesine ve orada kendi tapınaklarını inşa etmesine izin verdi. Daha sonra Pers kralı Yahudilerin yeniden Kudüs'te yerleşmesini istemeyen çevredeki halkın direnişinin bastırılmasına yardımcı oldu.

Yeni Asurlular gerçekten Yakındoğu ve hatta ötesine damgalarını vurmuşlardır. Birbiri ardına imparatorluklar kurulurken onların bıraktığı miras varlığını sürdürmüş, yeniler kendi yönetim ve yeniliklerini oluştururken, bilinen görenek

ve dinamiklerden de yararlanmışlardır. Dünyayı fethetme hayali giderek gerçeğe daha yakınlaşmış ve sonunda Ahameniş Pers İmparatorluğu'nda zamanın ve mekânın ötesinde bir güç gösterisi yaşanmıştır. Bu arada direniş geleneği de sürdürülmüş, hem büyük imparatorluklarda hem de Yahudiler gibi ideolojileri sayesinde kimliklerini devam ettirmek ve yeniden canlandırmak isteyen ve emperyalizmin emredici ve türdeşleştirici gücüne karşı var olma savaşı veren gruplarda direnişler görülmüştür.

Şimdi üzerinde duracağımız önemli bir gelişim, Akdeniz'i çevreleyen bölgelerde ve batıda bu yeni akımlara karşı verilen tepkiler olacak.

5

TARİHİN POTASI: DOĞU BATI İLE TANIŞIYOR

Köleliğin nasıl bir şey olduğunu biliyorsunuz ama asla özgürlüğü tatmadınız ve bunun güzel bir duygu olup olmadığı konusunda hiçbir fikriniz yok. Eğer bilseydiniz bizim onu savunmak için yalnızca mızraklarımızı değil savaş baltalarımızı bile kullanmamızı önerirdiniz.

— Herodotos, *Tarih*, 7.135[1]

- Felsefi düşünceler tarihteki eylemleri nasıl biçimlendirmiş ya da etkilemiştir?
- Dış ve iç etmenler Yunanların MÖ sekizinci yüzyıl ile beşinci yüzyılın başına kadar yaşadığı olayları nasıl etkilemiştir?
- Yunanların ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi (İEAS) uygulamaları ile Yakındoğu'nunkiler arasında ne gibi farklar vardı?
- Yunanlar Ahameniş Pers İmparatorluğu'nu yenmeyi ve ülkelerini savunmayı nasıl başardılar?

Batı felsefesi ve bilimi MÖ 28 Mayıs 585'te (ya da belki 21 Eylül 582'de) akşam 18:00'den az sonra dünyaya geldi. Yunanistan'daki Yedi Bilge'den biri olan Miletli

Thales güneşin tutulacağını öne sürmüş ve bu gerçekleşmişti. Böylece evrende bir düzenin var olduğunu göstermiş, bilim ve felsefeyi dünyaya tanıtmış oldu. Bu çok önemli andan başlayarak matematik, astronomi, coğrafya, tarih, mantık, siyasi bilimler ve çok daha fazlası ortaya çıktı.

Çok sık anlatılan bu öykü ilginç, öğretici ve tümüyle yanıltıcıdır. Tarihteki bütün çok önemli anlar hakkındaki ilginç ve kısa özetler gibi burada da gerçek, abartıların içinde yer almaktadır. Güneş tutulmasıyla ilgili öyküdeki gerçek, Batı Anadolu'daki İyonya kıyılarında yer alan Milet ve Samos gibi kentlerde yaşayan az sayıdaki ilerici fikirlere sahip Yunan düşünürlerinin MÖ altıncı yüzyılda daha önce görülmedik biçimde fiziki dünya üzerinde durmaya başlamalarıdır. Hem ay ve güneş tutulmaları hem de insan evrimi gibi gözlemlenebilen oluşumların gerisindeki doğal ve mantıklı nedenleri keşfetmeye çalışmaktaydılar. Thales, bilimadamları tarafından İyon Devrimi olarak bilinen bu geniş kapsamlı harekete ışık tutmaktaydı. İyon'daki bu kent-devletlerinde devrim niteliğindeki entelektüel ve politik eylemler sonucunda bir dizi etmen derlendi. Astronomik öngörülerinin yanı sıra Thales aynı zamanda Yunan kolonilerinin Yakındoğu'daki krallık ve imparatorluklara karşı birleşmesini savunan açık sözlü bir politik düşünürdü. Bu konuda başarısız oldu ama Yunanların Antikçağ imparatorlukları dönemindeki yerini kavramak için onun "bilim" ve siyaset gibi birbiriyle ilgisiz görünen konular arasındaki bağlantılarla ilgili çalışmalarını anlamak gerekiyor.

Yunanlar araştırmamızın temelini oluşturan önemli bir Yakındoğu yaklaşımına bir süre uzak kaldılar. İlahi güç ve dinsel ideoloji (İ) yerine çok daha güçlü bir politik ideolojiyi (P) önemsediler. İlerideki bölümlerde göreceğimiz gibi, Yunanlar bir süre savaştıktan ve sonunda komşuları Makedon devleti tarafından fethedildikten sonra Helen dünyasında (İ) ön plana çıktı.

Gene de, "Batı düşüncesi"nin Yunanistan'da oluştuğunu göstermek için çoğunlukla Thales öyküsünden yararlanılmasına karşın, aslında Yunanistan'da oluşan yenilikler Yakındoğu'da daha önce yaşananlar ve onların etkisi olmadan gerçekleşemezdi. O dönemde Yeni Asurlular en parlak dönemlerini yaşıyorlardı; Yakındoğu ile Akdeniz bir kez daha Tunç Çağı'ndaki gibi birbirine bağlanmıştı ve köklü kültürler batıya akmaktaydı. Hatta daha önce Fenikeliler hem kendilerinin hem de diğerlerinin kültürünü batıya taşımışlardı.

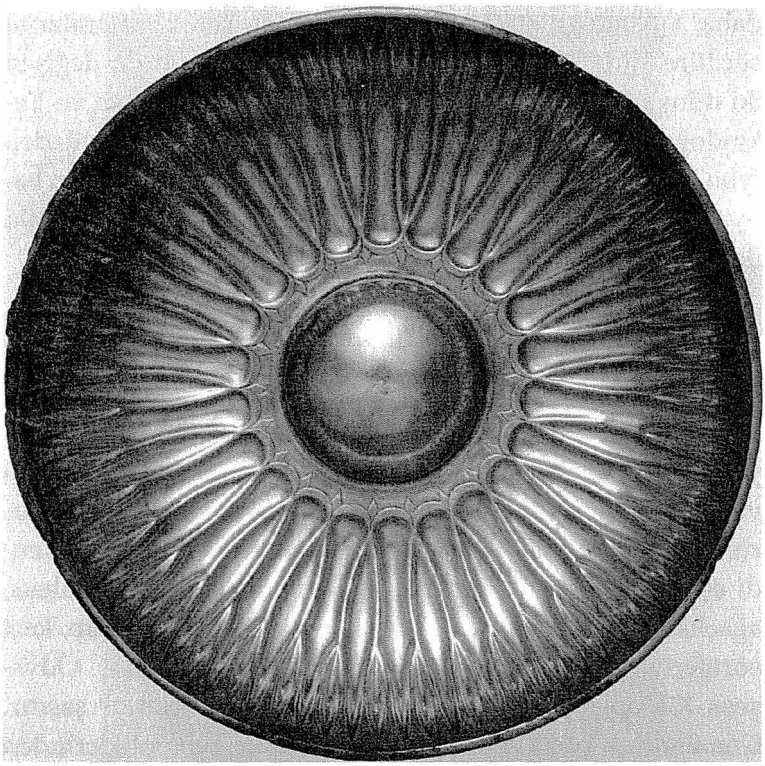
Yunanların doğusunda, Anadolu'nun batısında ve ortasında birbiri ardına ortaya çıkan iki küçük krallık Yakındoğu ile Ege'nin arasında bağlantı kurulmasına yardımcı oldu. Batı ve Orta Anadolu'da gerçekten yaşamış (bir efsaneye göre, dokunduğu her şeyi altına dönüştüren) ünlü Kral Midas'ın hükümdarlık ettiği Frigya Krallığı Yakındoğu kaynaklı birçok kültürel faaliyeti Yunanlara aktarmıştı. Frigyalılar MÖ sekizinci ve altıncı yüzyıllar arasında Batı ve Orta Anadolu'da bir krallık kurdular; güney ve doğuda Asurlularla, batıda ise Yunanlarla komşu idiler. Krallığın hem Yeni Asurlularla hem de Yunanlarla önemli ilişkileri vardı ve dolayısıyla son derece hareketli bir kültür alışverişi sürdürmekteydiler. Frigyalılar Yakındoğu'yu çeşitli sanatlarla, Yunanları da cam ve metal işleme teknolojileriyle tanıştırdılar (Görsel 5.2). Ondan sonra kurulan Lidya Krallığı, yedinci yüzyılda Asurluların yayılmasına karşı direnirken bile batı komşusu Yunanlarla son derece yoğun ilişkiler içindeydi. Ünlü kralları Krezüs'ün saltanatı sırasında (MÖ 560-546) birçok Yunan kent-devletini büyüyen ama kısa süre sonra yıkılacak olan imparatorluk sınırları içine aldılar. Altıncı yüzyıl başlarında Mısır, Babil ve Med devletleri Asur İmparatorluğu'ndan geri kalanlar için birbiriyle savaşırken, Lidyalılar Yunanlar üzerinde oluşturdukları baskı sayesinde vergilerini toplayabiliyorlardı.

Görsel 5.1. Yunan anakarası ve Ege Denizi haritası.
Cambridge Ancient History, Harita 5, cilt VIII, bölüm 1, s. 222-3.

Görsel 5.1 *(Devam.)*

Görsel 5.2. Parlak taç yaprakları motifleri bulunan kâse, Frigya döneminden. The Metropolitan Museum of Art / Art Resource.

Bu küçük krallıkların ve yeni gelişmeye başlayan imparatorlukların yanı sıra sekizinci ve altıncı yüzyıllar arasında Yakındoğu'daki büyük imparatorlukların –Asurlular, Babilliler ve Perslerin– gölgesi de İyon kent-devletlerinin ufkunu karartı. Özellikle Asur kenti Ninova 612'de yıkıldıktan sonra İyonların fikirlerini ateşleyen bazı bilgiler Yakındoğu'dan gelen sığınmacı ve diğer gezginler tarafından Ege dünyasına taşındı.

Öte yandan, Thales ve onun çağdaşı olan birkaç İyonlu düşünür o güne kadar bilinmeyen, son derece ilginç fikirler ileri sürüyor ve eylemlerde bulunuyorlardı.

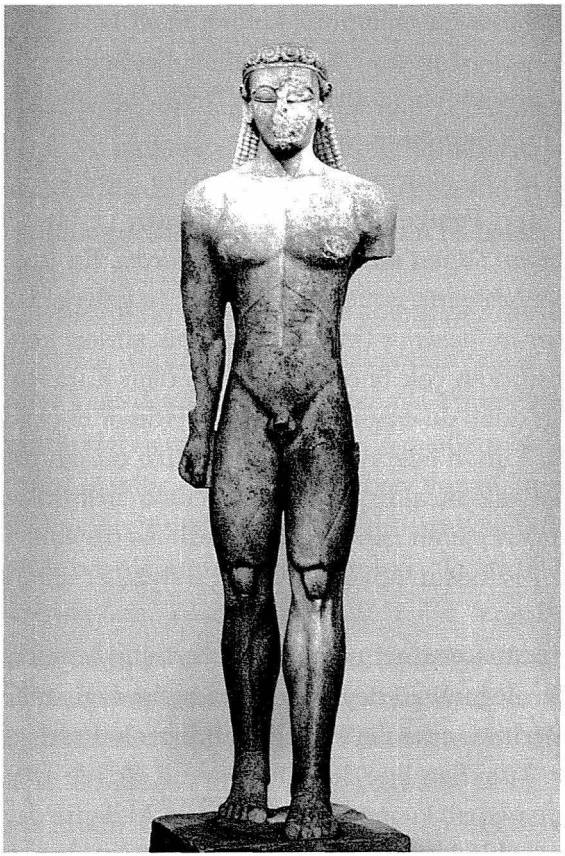
Geçmişte her zaman görüldüğü üzere, kültür yayılımı için yalnızca öykünmek söz konusu değildir. Ege'de bir kez

daha Yakındoğu'daki kültürel unsurlar kendi yaşamlarını sürdürebilirlerdi ve sürdürdüler de. İyonlular hızla değişen iki dünyanın arasında yer almaktaydılar: Yunanistan ve Yakındoğu. Bu karışım bazen geçici de olsa etkiliydi. Bu yüzden İyon Devrimi'ni anlayabilmek için önce İyon kıyılarından batıya doğru bakmak, Ege'nin ötesinde, Yunan anakarasındaki ilginç değişimleri görmek zorundayız.

YUNAN YAYILMASI VE KENTLERİN DOĞUŞU

Homeros'un *Odysseia* adlı yapıtının dokuzuncu kitabında, destanın kahramanı Odysseus Kiklopların konuksever olmayan ülkesine yelken açar. Odysseus bu tek gözlü yaratıkların vahşi yapısını şöyle anlatır: Tarımla uğraşmıyorlar, hiçbir kuruma sahip değiller, toplanan meclisleri yok, her biri "kendi eşi ve çocukları dışında kimseyi umursamıyor".[2] Dahası, ağaçlıklı, güzel bir limana ve bereketli topraklara sahip, keçi sürüleriyle dolu bir adanın yanı başında yaşıyorlar. Odysseus Kiklopların bu adayı sömürgeleştirmemelerine şaşırır. Gemiler inşa edebilselerdi, hem bu adanın zenginliklerinden yararlanabilir, hem de "başka kentler"e gidebilirlerdi, diye hayıflanır.[3] Bu etkili karşılaşmadan söz ederken Homeros, sık sık yaptığı gibi, kendi döneminin temel öngörülerini ortaya koymaktadır: Uygar olmak yelken açmak, sömürgeler kazanmak, yakın ve uzak yörelere denizden ulaşarak oralardaki zenginliklere el koymak anlamına geliyordu. Ege dünyasını en son gördüğümüzden bu yana çok şey değişmişti.

Sekizinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Homeros döneminde, Yunan anakarasında yaşayanlar Karanlık Çağ'ı geride bırakmaya başlamışlardı. Birinci bölümden anımsayacağımız gibi, on ikinci yüzyılda Mikenlerin yıkılışından sonra Ege'de karmaşık toplumlar ortadan kalkmıştı. Yunan anakarasının nüfusu yüzde 75 azalmış, kurumsal yapılar son derece basite indirgenmiş, okuryazarlık neredeyse tamamen yok olmuştu. Çeşitli gruplar dışarıdan Yunan anakarasına geldiler ve

Görsel 5.3. Sounion'dan Kouros. Vanni/Art Resource, NY.

oldukça farklı bir nüfus, bir aşiret şefinin ya da (*wanax* adı verilen) bir savaşçının yönetiminde küçük çapta topluluklar oluşturdu. Bununla beraber, Homer'in yaşadığı döneme gelindiğinde her yerde Yakındoğu ile kendine özgü Helenistik unsurların şaşırtıcı bir karışımından oluşan bir canlanış gözlemlenmeye başladı.

Anıt yapımında, çömlekçilikte ve heykelcilikte uygulanan yeni sanatsal yöntemler karmaşık bir kültürün doğmakta olduğunun habercisiydi. Bunların çoğu bir önceki yüzyılda Yakındoğu ve Mısır'da kendini gösteren kayda değer değişimlerin izinden gidiyordu (Görsel 5.3). "Oryantalizm" olarak

bilinen Yakındoğu stillerinin kullanılması ve kopyalanması sonucu ortaya çıkan yeni tür çömlekler, heykeller ve cam eşya yüzyıllar süren bir boşluktan sonra Doğu-Batı ilişkilerinin yeniden hayata geçtiğinin canlı kanıtıydı.

Edebiyat ve okuryazarlık birdenbire yeniden canlandı; şimdi denizci Fenikelilerden ödünç alınan ve biraz değişikliğe uğrayan Yunan alfabesi kullanılıyordu. En ünlü Yunan yazarları edebiyatta unutulmaz eserler ve gelenekler yarattılar. Homer'in *İlyada ve Odysseia* gibi epik şiirleri kendi dönemini yansıtırken çok önce sona ermiş olan Karanlık Çağ ve Tunç Çağı'ndan de çizgiler taşıyordu. Homer'in çağdaşı olan Hesiodos, Yunan edebiyatının günümüze ulaşan diğer ünlü yapıtlarını kaleme aldı: Antik Yunan'daki tarımsal ve sosyal uygulamaları içeren *İşler ve Günler* adlı eserin yanı sıra, tanrıların ve kozmosun kökenleriyle ilgili öyküler anlatan *Tanrıların Doğuşu.*

Sekizinci ve yedinci yüzyıllarda yerleşim boyutları ve biçimleri de olağanüstü değişime uğradı; bu değişimler cenaze merasimlerinin arkeolojik değerlendirmelerinde görülebilmektedir. Tüm Batı Ege'de nüfus önemli ölçüde arttı; kuşkusuz bunun nedeni kısmen Yakındoğu ve Akdeniz'de yaşanan iklim değişiklikleriydi. Yunan anakarasının her tarafında gelişen toplumlar kentlere (*polis*, çoğulu *poleis*) dönüşmeye başladılar, bunlar Yunanların en karakteristik politik kurumlarıydı. Yunanistan'ın bereketli vadilerini çevreleyen dağlık arazi koşulları bu gelişmekte olan ve en az 750'sinin adı bilinen toplulukların sayısını, boyutunu ve özelliklerini belirlemeye yardımcı oldu. Bu arada yeni topluluklar da oluştu ve daha önce var olanlar nüfusun artması ile daha da geliştiler.

Kentler Yunan anakarasında ve ötesinde çeşitli biçimlerde gelişti. Ender görülen Sparta'daki ikili krallıkta olduğu gibi kimi zaman monarşik, ama çoğunlukla oligarşik bir yönetim sergilediler. Çok ender olarak Atina'daki gibi bir demokrasi biçimi benimsendi ama bu genellikle daha sonraki dönemler-

de söz konusu oldu. Kentin biçimi genelde durağan değildi, birçok kentte geleneksel oligarşiler yavaş yavaş yerlerini halk meclislerine bıraktı. Bu değişim altıncı yüzyılda çok daha fazla gerçekleşti ve bir kentte yaşayanların topluma sahip çıkma duygusunu geliştirdi. Aynı zamanda bu değişim Yunanlarda bir süre politik gücün (P) ideolojik güçten (İ) üstün tutulmasına yol açtı.

Ege dünyasındaki birçok unsur gibi kent konusunda da dışarıdan örnek alınmaktaydı. Mezopotamyalılar ve Doğu Akdenizliler kent-devletlerinde yaşamaya Yunanlardan önce başlamış oldukları için Fenikeliler de Yunanlara bir kent modeli sunmuş olabilir. Bununla beraber Yunan toplulukları belli bir bakımdan öteki toplumlardan kesinkes farklıydılar; bu nedenle birçok bilimadamı bunları "kent-devleti" değil "yurttaş-devleti" olarak nitelendirir. Bu terimin çevirisi kentin bir yer değil bir halk olduğunu vurgulamaktadır. Bu önemli farkın sonuçları da son derece büyük oldu.

Yunan kentlerinin çok azında "demokratik" diyebileceğimiz kurumlar oluşturulduysa da çoğunda atanmış (ya da kutsal) bir kralın uyrukluğuna karşıt olan özgür vatandaş kavramı geliştirildi. Ege'deki bu toplumlarda, Tunç Çağı'ndaki atalarına ve doğudaki Yeni Asur, Babil, Lidya gibi çağdaş devletlere kıyasla ideolojik/dinsel güç daha zayıftı. Politik güç ve iktidar Yunanlarda alışılmadık oranda ön plana çıktı. Bu gelişmenin sonucu olarak Yunanlar hegemonyaya görülmedik bir biçimde karşı çıktılar. Burada da dışarıdan alınan bir model sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Yunan anakarasının kendine özgü politik, coğrafik ve entelektüel ortamına uygulandı.

Yunan kentlerinin politik düzeni büyük ölçüde Yunan kültürünü yansıtır. Ünlü askeri örgütlenmelerinde de siyasete katılım ve eşitlik kavramlarının etkinliği görülür. Yunan

Görsel 5.4. Bir hoplit. Ressam Oltos'un fırçasından (yak. MÖ 525-500). Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY.

uygarlığının tipik askeri birlik formasyonu olan hoplit* falanksı, bir ideolojik ve politik güçler matrisinden doğmuştur (Görsel 5.4). Falanks bu dönemde hoplitlerin arka arkaya sekiz sık saf halinde dizilmesiyle oluşan bir formasyondu. Hoplitler savaşta omuz omuza durur, düşmanın silahlarından sağlarındaki askerin kalkanı ile korunurdu. Ön saftaki hoplitler saldırı için uzun mızraklar kullanır, arka sıradakiler onlara geriden destek verir ve düşen olduğunda hemen onun yerini alırdı.

Siyasete katılım ve eşitlik kavramlarına dayanan hoplit falanksı insanlar arasında belli bir güven ve saygınlığın oluşmasını, kentte eşitlik ortamının gelişmesini sağladı. Bunlar

* Ağır zırhlı Eski Yunan piyadesi. Eski Yunanca *hoplitēs* sözcüğünün Avrupa dillerine geçmiş halidir. "Silah" anlamına gelen *hoplon* sözcüğünden türemiştir. (Ed.)

olmadan falanks oluşamazdı. Ağır ve pahalı zırh ile silahların maliyetini hoplitler kendileri karşılıyorlardı; bu da falanksı oluşturan politik ve ekonomik sistemin bir başka unsuruydu. Krala vergi vermeyen ya da yerel bir hükümdara kira ödemeyen bağımsız çiftçilerden seçilen hoplitler kendi ekonomik getirilerini denetliyor, böylece zırh ve silahları kendi paralarıyla satın alabiliyorlardı. Çoğunlukla fazla bir askeri eğitimden geçmiyorlardı (Spartalıların askerlik eğitimi daha ağırdı, ama yine de günümüzdeki kadar ağır bir askeri eğitim almıyorlardı).

Falanksın başarısı Yunan politik, sosyal ve ideolojik değerlerini yansıtan örgütlenmesinden kaynaklanıyordu. Yunanların Persler karşısındaki inanılmaz başarısı bu askeri örgütlenmenin etkinliğini kanıtlar. Yunanların askeri örgütlenme sayesinde Ahameniş Pers İmparatorluğu'nu büyük bir yenilgiye uğrattığını ileri sürmek kısa ve özlü bir iddia olur ama böyle bir açıklama bu örgütlenmeyi gerçekleştiren ideolojik, ekonomik ve politik güçleri görmezden gelmektir. Dolayısıyla falanks İEAS modelinin küçük bir parçasıdır. Bu kitapta gözlemlediğimiz gibi, birlikte hareket eden toplumsal güçler yalnızca imparatorlukları kurmakla kalmamış aynı zamanda onlara direnmeyi ve onları yok etmeyi de mümkün kılmıştır.

Gelişen kentler Fenikelilerin izinden giderek sekizinci yüzyılın başlarından itibaren denizaşırı koloniler oluşturmaya başladılar. Bu tür bir kolonileşme yarım yüzyıl kadar sonra Homeros döneminde de geçerli olmalıydı ki, Homeros bundan "barbar ve uygar olmak arasındaki fark" olarak söz ediyor. Kolonilerin bazıları anakente buğday gönderirken diğerleri Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'den lüks tüketim maddelerinin ulaşımına yardımcı oluyor, hepsi de anakentte giderek artan nüfusa yeni yerleşim olanakları ve fırsatları sağlıyordu. Çoğu kez anakent ile ilişkiler kısa sürede bozuldu ve koloniler kendileri bağımsız kentlere dönüştü. Sekizinci yüzyıl başında Suriye'deki El Mina'da bir ticaret kolonisi kurarak işe

başlayan Yunanlar kısa sürede her yöne yayıldılar. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Güney İtalya ve Sicilya koloniler için ana hedef haline geldi. Birkaç yüzyıl boyunca bu bölgelerde o kadar çok Yunan kolonisi oluştu ki Güney İtalya daha sonra Magna Graecia ya da Büyük Yunanistan diye anılmaya başlandı. Güney İtalya'daki Napoli (Yunanca neopoli, yani yeni şehir sözcüğünden) kenti gerek adı gerekse ayakta kalan kalıntılarla Yunanistan'ın bu erken döneminin kanıtıdır. Yunanlar zamanla Fransa'da, İspanya'da, Kuzey Afrika'da ve Karadeniz kıyılarında koloniler oluşturacaktı. Bununla beraber, daha sonraki tarihler açısından en önemli kolonileri Anadolu'nun İyonya kıyılarında ve onun yakınındaki adalarda yer almaktadır.

İYON ENTELEKTÜEL DEVRİMİ VE PERS HOŞGÖRÜSÜNÜN SINIRLARI

Çoğu entelektüel devrimin periferide meydana geldiği düşünülür. Bu, kültürlerin daha ziyade sınır bölgelerinde birbirine karışmasından ya da devrimci hareketlerin (yenilikten ziyade düzeni kollayan) merkezi gücün uzağında daha rahat oluşmasından, her ikisinden ve daha fazla nedenden kaynaklanıyor olabilir. Altıncı yüzyılda, uzakta, İyonya kıyılarında bulunan Yunan kolonilerinde birbiriyle bağlantılı gibi görünmeyen koşulların oluşmasından ötürü İyon Devrimi gerçekleşti. İyonya'daki bu merkezlerde "Yunana özgü" politik ve entelektüel bağımsızlık duygusu belki de Yunan anakarasından daha güçlüydü.

Ticari ilişkiler ve bunların yarattığı etkiler gibi Miletli Thales tarafından başlatılan entelektüel hareketin de Yakındoğu ve Mısır'la derin bağlantıları vardı. Onun ünlü güneş tutulması öngörüsünden çok önce bile hem pratik hem de teorik açıdan bilimsel düşünce mevcuttu. Güneş ve ay takvimi arasındaki karşıtlıkların tanımı ve Venüs'ün yörüngesini açıklamak için kullanılan matematiksel dil sekizinci yüzyılda

Mısırlı ve Mezopotamyalı düşünürler tarafından çok önceden beri biliniyordu. Yeni Asur İmparatorluğu döneminde geometri hayli gelişmiş ve araştırma teknikleri uygulanmaya başlanmıştı. Bu geometri bilgisi astronomi alanında takvimlerin hesaplanmasında kullanılıyordu. Asurluların Ninova kentinden gelen mülteciler bu bilgiyi Batı'ya yayarak İyonya'da aydınlanma tohumlarını ektiler.

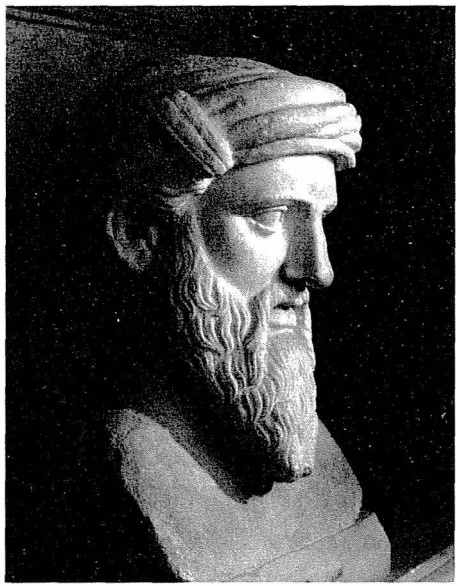
Her ne kadar geleneksel olarak bu gelişmelerde Yunanların önemli bir rol oynadığına inanılıyorsa da, daha önceden var olan fikirlerin farklı bir kültürel, politik, entelektüel ve kurumsal ortamda yeni sonuçların oluşmasına nasıl yardımcı olduğuna işaret etmek gerekir. İyonya'da kurulan kentlerdeki kurumlar çeşitli konuların özgürce tartışılmasını ve fiziksel süreçlerin açıkça, hatta cesurca açıklanmasını mümkün kıldı. Yunan politik anlayışı akılcı tartışmalara ve teorik eleştirilere bizim politika adını verdiğimiz ortamdan çok daha açıktı. Kentlerde yaşam çok yoğundu. Bazı İyonyalılar evrenin maddi oluşumundan politik iktidarın işlevine kadar birçok konuya dair geleneksel açıklamaları sorgulamaya, tartışmaya başladılar. İdeolojik açıklamalar –ve onların içerdiği güç– Yakındoğu'daki kadar ön planda değildi.

Bu yüzden "bilimsel" araştırma açısından İyonyalılar Yakındoğu'daki çağdaşlarından farklı bazı önemli özelliklere sahiptiler. Öncelikle İyonyalılar *nasıl* sorusunun yanı sıra *neden* diye sormaya başladılar. Sadece tanımlama ile yetinmiyor, açıklama ile de ilgileniyorlardı. İkinci olarak, açıkça belirtmek gerekirse, verdikleri yanıtlarda tanrıları kapsam dışı bırakmaya çalışıyorlardı. Hiçbir İyonyalı düşünürün ateist olduğu söylenemezdi ve çoğu dinine son derece bağlıydı ama bu düşünürler nedeni araştırırken işin içine tanrıları sokmak istemiyorlardı. Onların açıklamaları her şeyi tanrılardan bilen Homeros, Hesiodos ve diğer ozanlarınkinden çok farklıydı. Üçüncü olarak onlar doğal düzeni tanımlarken sistematik teorilerden yararlanmak istiyorlardı. Evrendeki olayları

açıklarken akla yakın ve tutarlı teorilere ulaşmak istiyorlardı, entelektüel anlayışları akla, mantığa ve nispi özgürlüğe değer veriyordu. Bazı çevreler İyonyalılara hümanist, natüralist ve rasyonel düşüncelerinden dolayı övgüler yağdırmaktaysa da (modern yaşamda bizler geçmişteki insanların bize benzediklerini söylemekten hoşlanırız; tarihçiler buna teleoloji adını verirler), aslında eski fikirlerden kaynaklanan bu yeni kurumsallaşmalar önemli sonuçlara yol açtı. Ayrıca Antikçağ imparatorluklarının onların gözlerinin önünde çevirdikleri politik oyunlar yüzünden bu biraz antika ama engin düşünürlerin indinde geleneksel ve göreneksel açıklamalar yetersiz kalmaktaydı.

Sokrates'ten önce yaşadıkları için "Sokrates öncesi" adı verilen bu düşünürlerin engin bilgilerini, geride bıraktıkları bölük pörçük ya da üstünkörü metinlerden değerlendirmek zordur. Öte yandan onların etkinlikleri akılcı düşünme ve deney yapmanın ilk aşamalarını temsil eder. Bu alandaki birkaç öncü örnek olarak verilebilir. Örneğin astronomi araştırmalarının yanı sıra mühendislik ve geometri ile ilgilenen Thales her şeyin kaynağının su olduğunu göstermiştir. Aslında Mısırlı ve Babilli düşünürler ve Hesiodos da bunu ileri sürmüştür ama Thales açıklamasını doğal nedenlere dayandırmaktadır. Daha önceki düşünürler suyu din kitaplarında ya da mitolojide sözü edilen evrenin sudan oluşan kaosunun bir unsuru olarak görüyorlardı.

Thales'in ünlü öğrencisi Miletli Anaksimander de (öl. yak. MÖ 547) nesnelerin kökeni üzerinde durmuş ama bunu dünyanın çevresindeki sonsuz boşlukla açıklamıştır. Maddi dünyanın oluşumunu soğuk-sıcak, ıslak-kuru gibi karşıtlıkların ayrışmasına bağlamıştır. İnsanların bir zamanlar balık olduğu konusundaki görüşler de ona atfedilmektedir. Çoğu İyonyalı düşünür gibi o da bir bilge idi ve coğrafi bilgileri derleyerek en eski haritalardan birini oluşturdu.

Görsel 5.5. Pisagor'un büstü. Scala/Art Resource, NY.

Samoslu Pisagor melodik uyumun temel yasaları üzerinde uzun çalışmalar yaptı ve hâlâ kendi adıyla anılan ünlü teoremi geliştirdi (Görsel 5.5). Bu arada gizemli kültler üzerinde de araştırmalar yaptı. Daha başkaları da vardı. Örneğin Kolophonlu Ksenophanes dünyadaki ve sudaki maddelerin kökenini araştırmak için fosilleri inceledi. Burada önemli olan, bu düşünürlerin her birinin yeni fikirleri araştırmaya ve kökenler ya da nedenler hakkında yeni teoriler geliştirmeye cesaret etmeleri, geleneksel açıklamalarla, hatta geleneksel sorunlarla yetinmemeleridir. Felsefe, bilim, politika ve tarih hakkında yeni görüşler oluştururken eskilerin görüşlerine karşı çıktılar. Thales'in güneş tutulması öyküsünde belirtilmek istenen gerçek budur.

Bu düşünürlerin bir kısmı aktif olarak politikaya da katıldı. Hatırlanacağı üzere, Thales dışarıdan gelen saldırılara karşı bir İyon birliği oluşturulmasını savundu. Pisagor'un öğrencisi olan Miletli Hecataeus Ahameniş Pers İmparatorluğu'na karşı nasıl bir tepki verileceği tartışmalarında yer aldı. Özgür

düşünce kavramı çok çeşitli ve birbirine bağlı görünmeyen konularda yerini aldı. Ne var ki, bu devrimci yeni düşünceler kısıtlı entelektüel ortamlardan, İyonya'daki "fildişi kuleler"-den dışarıya doğru yayılmaya başlamışken çevredeki politik manzara inanılmaz biçimde ve birdenbire değişime uğradı. Örneğin, önde gelen düşünürlerden bazıları entelektüel açıdan doruğa ulaşmak üzereyken Lidyalı Krezüs İyonya kentlerini ele geçirdi.

Bu dönemde böyle entelektüel ve felsefi atılımlar sadece İyonya'da yaşanmıyordu. Nedeni bilinmese de –tarihçilerin Eksen Çağı adını verdikleri– MÖ altıncı yüzyılda Yunanlar, Yahudiler, Hintliler ve Çinliler de benzer gelişmeler yaşamaktaydı. Tarihçiler bu yüzyılda tüm dünyadaki bu kalıcı entelektüel mayalanmanın nedenini bir türlü çözemediler, zira Yunan dünyasındaki Sokrates öncesi düşünürler, Yahudilerin sürgündeki ünlü peygamberleri (Yeremya dahil), muhtemelen İran'da ortaya çıkan Zerdüştçülük, Hindistan'da Budizm ve Caynacılık, Çin'de Laozi (Lao-Tzu) öğretisi ve Konfüçyüsçülük gibi tarihteki en belirgin ve etkin düşünce sistemleri bu yüzyılda gelişti. Bu arada tüm bu toplumlar tanrısal krallardan uzaklaşmakta ve daha merkezi bürokratik devletlere dönüşmekteydiler. Çeşitli yörelerdeki insanlar belki de bu gelişmelere karşı kişisel gelişim ve kendini aşma üzerinde yoğunlaşan kalıcı düşünce sistemleri oluşturdular. Şimdiye kadar kimse bu global hareketler arasında kesin bir bağlantı kurabilmiş değil ve Yakındoğu ile Ege arasındaki ilişkiler en azından bu ikisinin birbiri üstündeki etkisinin önemini ortaya koyuyorsa da diğerleri için aynı şey söylenemez.[4]

Her hâlükârda altıncı yüzyılın ortalarında Persler egemenlik alanlarını genişletmekteydiler. İyonyalı Yunanlar ve kısa bir süre onlara egemen olan Lidyalılar Kiros tarafından yenilgiye uğratıldılar. Anımsanacağı üzere Pers İmparatorluğu'nun uyrukları yeni yönetime ayak uydurabildiler. Tabii ki hiçbiri Mısırlı çanak yalayıcı Udjahorresnet kadar sadık (ya

da şımarık) değildi ama imparatorluğun boyutu düşünüldüğünde Mısır ve Babil gibi bölgelerde yaşanan ayaklanmaların şaşılacak kadar az sayıda olduğu görülmektedir. Bununla beraber, İyonyalı Yunanlar belirli ve kendilerine özgü ideolojik ve politik direnişler sergilediler. Öncelikle daha "laik" politikaları kralın/imparatorun Ahura-Mazda'nın temsilcisi olarak kabul edildiği Perslerin ideolojik sistemiyle bağdaşmıyordu. Behistun yazıtı Daryus tarafından yönetilen "ülkeler" arasında İyonya'dan da söz eder:

> Bu ülkelerde bana sadık olanları ödüllendirdim, kötü niyetli olanları gerektiği gibi cezalandırdım, Ahuramazda'nın inayetiyle bu ülkeler benim yasalarıma saygı gösterdiler ve emirlerimi yerine getirdiler.[5]

Behistun yazıtındaki kabartmalar Yalan'a (*Dragua*) inanan ve Daryus/Ahuramazda'nın kurallarına karşı gelenlerin cezalandırılmasını sergilemektedir. Ayaklanan İyonyalılar da bunların arasında yer almakta ve ilahların gazabına uğramaktadır.

TARİHİN POTASI

> İşte Halikarnasoslu Herodotos tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçları [Yunanca yazılmış olan *Historia*'dan]. Bu araştırma insanlarla ilgili olayların izlerinin zamanla silinmesini engellemek ve hem Yunanların hem de Yunan olmayanların önemli ve kayda değer başarılarının ününü sürdürmek amacını gütmektedir. Özellikle Yunanlar ile Yunan olmayanlar arasındaki düşmanlığın nedenleri üzerinde durulmuştur.[6]

Yazılı tarihin bu dönemde ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Devrimci İyon görüşü ayaklanmaları tetiklemiş olabilir ama bunları izleyen Yunan-Pers Savaşı'nı daha eleştirel bir mantıklı bir yaklaşımla değerlendirmenin yararı var. İyon Devrimi'nin düşünürleri çeşitli fikirler üzerinde dururken bir

yandan da yazılı tarih ortaya çıkmaktaydı. "Bilim" ve tarihi birbirinden ayrı olarak görsek de İyonyalıların sosyal, bilimsel ve politik düşünceleri dünyayı, onun işleyişini, yaşadığı ani değişimleri keşfetmek amacını gütmekteydi. Bu yüzden Miletli Hecataeus ve Halikarnasoslu Herodotos gibi ilk Yunan tarihçilerinin İyon Devrimi içinde yer almalarına şaşmamak gerek.

Yakındoğu'da gözlemlediğimiz gibi, Yunanların tarih kavramı belli kalıplar içinde gelişmişti. Anımsanacağı üzere, MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıldaki politik ve sosyal değişimler tüm Yakındoğu'da belli bir tarihsel bilincin oluşmasına yol açtı. Asur Kralı Asurbanipal geçmişin korunması için ünlü kütüphanesini yaptırdı. Babilliler geçmişlerine, onun yeniden yapılanmasına ve sürdürülmesine neredeyse tutku ile bağlıydılar. İbranice yazılmış tarihi kayıtlara da aynı zamanda, Antikçağ imparatorlukları döneminin başlarında rastlanır. Belki de Tunç Çağı'nın doruk noktası ile daha sonra oluşan imparatorluklar arasındaki tarihi mesafe Yakındoğu'da, Ege'de ve Doğu Akdeniz'de yaşayan insanlarda bir tarih bilinci geliştirdi. Uzak geçmişlerinin kalıntılarını görüyor (kahramanlarını tanrı ya da yarı tanrı olarak hayal etmelerine şaşmamak gerek) ve onlarla kendi aralarındaki mesafenin ayırdına varıyorlardı; bu ise tarihsel düşüncenin başlangıç noktasıdır. Antikçağ imparatorlukları dönemi geçmişi yeniden keşfetme ve onun Karanlık Çağ'daki gibi yok olmasını engelleme arzusunun doğmasına yol açmıştır.

Aynı şekilde, "tarihin babası" Halikarnasoslu Herodotos da "insanların yaşadığı olayların zamanla silinmesini engellemek"[7] arzusundaydı. Öte yandan bunu yapabilmesini büyük çapta İyon Devrimi'ne borçludur. Aslında yapıtlarını kaleme alırken yazılı tarihle ilgili belirgin bir Yunan geleneği oluşmaktaydı. Az önce sözünü ettiğimiz, Pisagor'un ünlü öğrencilerinden biri olan Miletli Hecataeus Pisagor teorilerini sosyal konulara uygulamaya başladı. Birçok İyonyalı gibi o da

etnografya, coğrafya ve politika ile ilgiliydi ve doğal olaylar –özellikle insan davranışları– ile ilgili rasyonel açıklamalar bulmak peşindeydi.

> Miletli Hecataeus şöyle diyor: Ben, bana doğru gelenleri yazıyorum, zira Yunanlar hakkında çeşitli öyküler anlatılıyor ama bunlar bana saçma görünüyor.[8]

Hecataeus sekizinci yüzyılda Yunanların kökeni ve geçmişi hakkında Homeros ve Hesiodos'un aktardığı söylenceleri kabul etmiyordu. O Yunanların şeceresi –Yunan ailelerinin kutsal atalarına kadar uzanan öyküleri– ile ilgileniyordu. Aile öykülerindeki ilahi ve efsanevi unsurları ayıklayarak tarihsel gerçeklere ulaşma yöntemini benimsemişti. Bu yöntemi uygularken Sokrates öncesi düşünürlerin eleştirel ve rasyonel yaklaşımını yansıtmaktaydı. Herodotos daha sonra Hecataeus'un bu yaklaşımını, özellikle onun kutsal şecerelere duyduğu ilgiyi eleştirir ama bu, eleştirel ve rasyonel sorgulamayı (şiir biçiminde değil) düzyazı olarak yapmayı Hecataeus'tan öğrendiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Herodotos'un yapıtlarında tanrılara zaman zaman yer verilmektedir ama Hecataceus'ta genellikle ilahi güçler ile salt insani ve rasyonel terimlerle açıklanabilecek şeyler arasında kesin bir ayırım yapılmaktadır. Herodotos'un tarihsel kayıtlarını daha önce yazılanlardan farklı kılan da budur.

Yakın geçmişteki önemli politik olaylar ona insanlık tarihiyle ilgili yeni bir düşünce tarzını uygulama fırsatı verdi. Herodotos sevimli öyküsünü yazarken –Yunan, Pers, Mısır vs. kökenli– birçok kişiyle görüştü. *Tarih* adlı eserinde kaynaklarını titizlikle değerlendirmekte, onları çeşitli konumlarda sergilemekte, kimi zaman birinin, kimi zaman bir diğerinin yanında yer almakta ve bazen de nihai kararı okuruna bırakmaktadır. Yapıtının önsözünde Herodotos Yunanların Ahameniş Persleriyle çatışmasının (Ege'de yaşanan Tunç Ça-

ğı'ndaki gibi) "zamanla silinmesi"ne ya da (Homeros, Hesiodos ve diğer ozanların öykülerindeki gibi) inanılmaz biçimde efsaneleştirilmesine karşı olduğunu belirtiyor. Savaşın nedenleri üzerinde yaptığı araştırma, hem Yakındoğu'da ortaya çıkan tarih bilinci, hem de İyon Entelektüel Devrimi sayesinde düzyazı olarak kaleme alınmış ilk önemli tarihsel yapıtın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

YUNAN-PERS SAVAŞI

Herodotos'un *Tarih* adlı yapıtının varlığı ve günümüze ulaşması sayesinde, tüm savaşlar içinde en iyi belgelenmiş olan, Yunan-Pers Savaşı'dır. Bu eser aynı zamanda Ahameniş Pers İmparatorluğu ve özellikle onun batı bölgelerinde olup bitenlerle ilgili başlıca kaynaktır. Herodotos bu savaşın kimi dolaylı kimi dolaysız tüm esas nedenlerini dile getirmektedir: Perslerin İyonyalı Yunanlara saldırganca yaklaşımı, "deli fişek" Pers satrap ve generallerinin İyonluları kışkırtması, gözü kara Yunanların kışkırtıcılığı, hükümdarlar arasındaki kişisel intikam duyguları ve –en çok üstünde durduğu– Yunanların yayılmacı ve despot bir imparatorluğa karşı direnişlerinde rol oynayan güçlü bağımsızlık ve özgürlük tutkuları. Sonuç olarak, Batı'da birlik olmayı beceremeyen, tümüyle bağımsız kentlerde yaşayan "sonradan görmeler" Yakındoğu'daki bir süper gücü yenmeyi başarmışlardır. Yunanların bağımsızlığa olağanüstü tutkuları imparatorluğa karşı uzun soluklu direnişi sağlamıştır. Yahudiler bir devlet oluşturmadan halk olarak güçlü bir kimlik oluştururken, Yunanlar da kentlerinin özgürlüğünü savunan kimlikleriyle aynı derecede etkili ve kalıcı olmuştur.

Her ne kadar Herodotos'un öyküsü aslında daha önceki dönemde başlıyorsa da savaşa yol açan olaylar altıncı yüzyılın ortalarında yaşanmıştır. MÖ 546'da Pers Kralı Kiros Lidya ve Batı Anadolu'nun diğer kesimlerini ele geçirdi. Anımsanacağı üzere, MÖ 539'da Kiros Babil'i teslim aldı ve MÖ 530'lar-

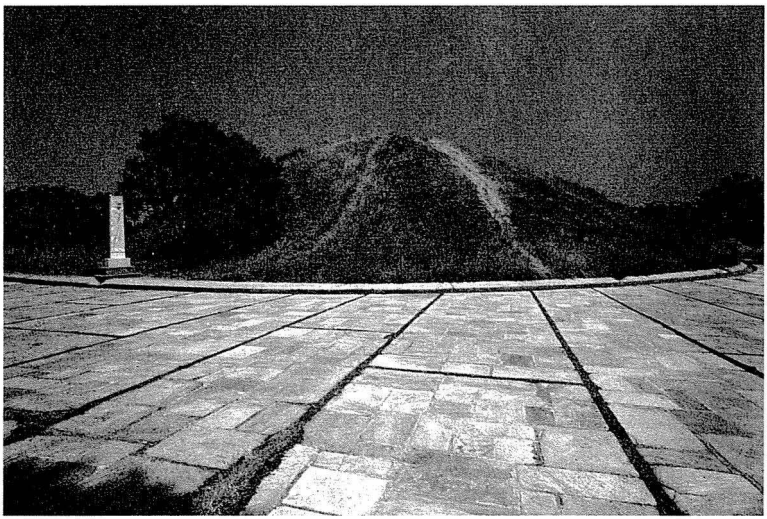
da doğuya ilerledi. Bu bölgelerle ilgili kaynaklar nispeten kısıtlı olduğundan imparatorluğunun doğusunda neler olduğunu kestirmek zordur. O dönemde batıdaki yayılmacılığına son vermiş görünüyor; muhtemelen Ege'yi Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun doğal sınırı olarak kabul ediyordu. Ya da bunun nedeni, Perslerin tek bir cephede savaşmak eğiliminde olmalarıydı. Bu eğilim yayılmayı tek yönlü kılmanın yanı sıra misilleme hareketlerini de geciktirmekteydi. Öte yandan Persler MÖ 520'den sonra Daryus döneminde yeniden batıya doğru genişlemeye başladılar. Herodotos bunun nedenini açıklamakta zorlanıyor.

Bununla beraber MÖ 500'den önce Daryus Pers iktidarını Akdeniz'e doğru genişletmek arzusunda olmasına karşın yayılmacılığı belirgin bir "Yunan siyaseti" içermemekteydi. İyonya ve İyonya kıyıları yakınındaki büyük Yunan adaları zaten kontrolü altındaydı; hatta Avrupa'ya bir saldırı düzenlemek için buralarda yaşayanlardan yardım aldı. Batıya doğru ilerlerken Tuna'yı geçip bugünkü Romanya'nın doğusuna ulaştı. Dünya fatihi olarak topraklarını genişletmeye devam ediyordu. Öte yandan Yunan anakarasını işgal etmeyi de tasarlıyor muydu? Bu soru yanıtsız kalabilir, zira kısa süre sonra, gözlerini henüz ciddi olarak bu bölgeye dikmemişken, Yunanlar onu kendi ülkelerine "davet ettiler."

Çatışma resmi olarak Yunan uyruklarının ayaklanması ile başladı. Anlaşılan İyonyalıların ataklığı ve gözü karalığı yalnızca entelektüel alanla kısıtlı değildi. Öte yandan ayaklanmanın asıl kaynağını belirlemek zor. Herodotos'un anlattığına göre bu ayaklanma Pers egemenliğine bir başkaldırıdan ziyade satrap ve generallerin denetlenemeyen davranışlarına verilen bir tepkiydi. Örneğin Samos Daryus'un emirlerine rağmen yağmalandı. Diğer İyonyalılar da mantıksız davranan Pers yetkililerine isyan ettiler. Aynı zamanda, daha önceki imparatorluklara direnen Yahudilerde tanık olduğumuz gibi, birtakım kavgacı İyonyalılar Yunan politikacılarına karşı

Perslerle ittifak kurdular. Daryus'un bu ayaklanmaları tamamen bastırması beş yılını aldı ama sonuç önceden belliydi. Perslerin baskısı altındaki bazı İyonyalılar Ege'nin öbür yakasındaki anakaradan "Hellas'ın çocukları"nı yardıma çağırdılar. Anakaradaki kentlerin çoğu İyonyalıların yardım çağrısına kulak vermedi ama Atinalılar ve Eretrialılar son derece elle tutulur, unutulmaz ve simgesel bir yardımda bulundular: MÖ 498'de Lidya'nın başkenti olan Perslerin kontrolü altındaki Sardis kenti ele geçirildi ve yakılıp yıkıldı. Herodotos'un anlattığına göre, Daryus Sardis'le ilgili haberi alınca önce "Kim bu Atinalılar?" diye sormuş, sonra okunu havaya fırlatarak intikam yemini etmiştir.

Daryus ancak sekiz yıl sonra yirmi bin askerden oluşan ordusunu Ege'nin karşı yakasına gönderecekti. Ordunun amacı Atina ve Eretria'yı cezalandırmak ama aynı zamanda daha sonra Yunan anakarasına tasarlanan bir saldırının zeminini hazırlamaktı. İlk önce Eretria'dan intikam alındı ve kent sakinlerinin tümü tehcir edildi. Donanma daha sonra Atina'nın 7 kilometre dışında olan Maraton ovasına yelken açtı ve orada yaklaşık on bin Atinalı ve Platealı hoplit ile karşılaştı. Güneydeki Spartalı savaşçılar yardım etmeye söz vermişlerdi ama ayın belli bir evreye girmesini beklerken geciktiler (bu, Atina'da uzun süredir geçerli olan bir gelenekti). Bundan sona başlayan savaş askeri tarihin en ünlü olaylarından biridir. Bu savaşta falanks düzenindeki ağır zırhlı ve silahlı, sayıca az Atinalı/Platealı hoplitlerin daha hafif zırhlı ve silahlı fakat daha hareketli ve sayıca üstün Pers saflarını yarmayı başardı. Bunun üzerine Yunan ordusu dönüp Persleri çembere aldı ve dengesiz, kanlı bir çarpışma başladı. İhtiyatlı tahminlere göre 6.000 ila 7.000 Pers askeri hayatını kaybetti; Yunanların kayıpları yalnızca 192 idi. Maraton Muharebesi'nden sonra Atina'ya koşan ve son nefesini vermeden önce, "Sevinin, biz kazandık!" diyen haberciyle ilgili öykü gerçek olmayabilir ama bu şaşırtıcı zafer gerçektir.

Görsel 5.6. Atina Höyüğü (Soros), Maraton. Vanni/Art Resources, NY.

Bu, Perslerin Batı'da yaşadığı ilk önemli yenilgiydi ve öfkelenen Daryus hedefi belirlenmeyen ama bu kez Ege'nin batısını ve Yunan anakarasını fethetmeye yönelik büyük bir istila planı yapmaya girişti. Yunanlarda ise Maraton'un anısı özellikle Atinalıların moralini çok yükseltmiş ve Yunan anakarasını ele geçirip imparatorluğuna katmak isteyen bu yabancı istilacıya karşı direnme azmini kamçılamıştı.

Bu arada Mısır'daki bir ayaklanma Daryus'un dikkatini başka bir cepheye vermesine neden oldu ve Yunanları cezalandıramadan MÖ 486'da öldü. Halefi Serhas babasının ne istediğini unutmadı; zaten o da imparatorluk sınırlarını genişletmek istiyordu. Herodotos onun şöyle dediğini anlatır:

> Savaşmadığımız hiçbir dönem olmadı. ... Bizi bu yola tanrılar sevk ediyor; biz de her zaman onun rehberliğinde refaha kavuşuyoruz.[9]

Persler yayılmaktaydı ve Herodotos Serhas'ın "sadece sömürgelerimizi çoğaltmak istiyoruz" dediğini belirtiyordu. Bu sözleri Serhas'a söyleten Herodotos olabilir, zira Yunan-

ların epik geleneklerinin etkisi altında kalarak Serhas'ın kibrini sergilemek istemiş olabilir. Yine de bu sözler yazıtlarda da görüldüğü gibi Perslerin genel yöntem anlayışına uygun düşmektedir. Yaklaşık on yıl kadar başka yerlere sefer düzenleyen Serhas MÖ 481'de Yunan anakarasını işgal edip topraklarına katmak amacıyla büyük bir ordu oluşturdu. Herodotos aynı zamanda Pers seçkinleri arasındaki bölünmelerin de imparatorluğu saldırıya zorladığını belirtiyor. En inanılır kaynaklara göre bu kez Pers ordusu yaklaşık 100.000 askerden oluşuyordu (Herodotos'un verdiği rakamlar ise Persler dışında 1.700.000 ile 5.283.200 arasında değişiyor). Böylesine büyük bir ordu sadece Yunan kırsalını yağmalayarak beslenemezdi, dolayısıyla kıyıya yakın konuşlanarak Pers üslerinden takviye alması gerekiyordu.

Serhas ordusunu toplarken Yunanlar saldırıya karşı hemen hiç hazırlık yapmadılar. Teb gibi bazı kentler ve Tesalya gibi bölgeler ise Perslerle ittifaka girdiler. Yunan kentleri hâlâ eskisi gibi kavgacı, dağınık ve bağımsız birimler halindeydi. Ayrıca "Hellas'ın çocukları"nın indinde bu öncelikle Atina'nın ve Eretria'nın savaşıydı. Atinalı liderlerden Temistokles bir donanma oluşturmaya kalkışmıştı ama bunun dışında fazla bir şey yapılmamıştı. Bununla beraber, Pers ordusu yaklaşırken Spartalılar derhal harekete geçtiler ve onlara karşı bir Helen Birliği oluşturdular. Yunan anakarasının arazi koşulları ve devasa bir istila ordusunun gereksinimleri söz konusu olduğunda Yunanlar Perslerin Ege kıyılarında belirli bir yol izlemek zorunda kalacağını biliyorlardı. Leonidas'ın liderliğindeki Spartalılar ordunun gelmesini (ya da ay evrelerini) beklememeye karar vererek Persleri karşılamak üzere kuzeye doğru ilerlediler. Kıyıya yakın oldukça dar bir geçit olan Termofil'de (Sıcak Geçit) konuşlandılar ve çeşitli kentlerden altı ila yedi bin Yunan Hellas'ı savunmak üzere buraya akın etti. Bu dar geçitte Pers ordusunun ancak bir bölümü çok sayıdaki

Yunan askerleriyle savaşabilirdi; Yunanlar sağlam bir cephe kurmuşlardı. Sonuç olarak, bir hain Perslere başka bir yol gösterinceye kadar, üç yüz Spartalı ve sekiz yüz diğer Yunan askeri geçidi tutmayı başardı. Geçittekilerin hepsi son nefeslerine kadar savaştılar. Yıllar sonra Herodotos burada ölenlerin isimlerinin bulunduğu anıtı ziyaret etti. Çoğu Yunan gibi en az üç yüz Spartalının adını belleğine kazıdı.

Termofil'den sonra Korint Boğazı'nın kuzeyindeki tüm Yunan toprakları Perslere açık hale geldi, onlar da Sardis'in öcünü almak için derhal Atina'yı yaktılar. Daha sonra Spartalılar birleşik Helen ordularının boğazın güneyine çekilmesini, bu dar boğazda daha kolay savunma yapılabileceğini ileri sürdüler. Atinalı Temistokles kuzeyin terk edilmesine karşı çıktı ve Spartalıları Salamis Körfezi'nde Atinalılarla buluşmaya ikna etti. Persleri bu dar boğaza çekerek Yunan donanması Termofil'deki kara savaşında uygulanan taktiklerle çok daha büyük ve genellikle hantal olan Pers deniz gücünü yok edebilirdi. Serhas'ın yakınlardaki bir tepeden izlediği savaşta Yunanlar bir kez daha inanılmaz bir zafer kazandılar.

Kısa bir süre sonra Serhas hızla İran'a döndü. Bu onur kırıcı yenilginin yanı sıra Babil'de huzursuzluk yaşandığını öğrenmişti. Önde gelen adamlarından biri olan Mardonius'u yaklaşık yüz bin askerin başına bıraktı. Burada da Maraton'daki olayların bir kısmı tekrar yaşandı, bu kez çoğunluğu Spartalılardan oluşan yaklaşık otuz beş bin Yunan MÖ 479'da Persleri Platea'da korkunç bir yenilgiye uğrattı. Bu Perslerin Yunanistan'ı fethetmek yolundaki son büyük girişimi olacaktı ama Yunanlar henüz bunu bilmiyorlardı. Yunanlar bu kez ciddi olarak hep beraber bir sonraki Pers saldırısına hazırlanmaya başladılar. Bu saldırı asla gerçekleşmedi ama bunun olasılığı ve bununla ilgili hazırlıklar, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, beşinci yüzyılın büyük bir bölümünde Yunanistan'ın şekillenmesinde önemli bir rol oynadı.

Görsel 5.7. Leonidas anıtı. Termofil. Vanni/Art Resource, NY.

Yunanlar için bu zafer, despot yönetime ve emperyalizme indirilen güçlü bir özgürlük darbesi oldu. Savaşın bir evresinde İyonya ordusunun Pers komutanı teslim oldukları takdirde kendilerine yüksek rütbeler verme olasılığı yüksek, güçlü Pers kralına karşı direnmeyi neden sürdürdüklerini sorduğunda Spartalılar şu dikkate değer yanıtı verdiler:

> Köleliğin nasıl bir şey olduğunu biliyorsunuz ama özgürlüğü asla tatmadınız ve bunun güzel bir duygu olup olmadığı konusunda hiçbir fikriniz yok. Eğer bilseydiniz onu sadece mızraklarımızla değil baltalarımızla da savunmamızı önerirdiniz.[10]

Ve Herodotos bu öyküyü şöyle yorumlar:

> Onlar [Atinalılar] ülkenin özgür kalması gerektiğine karar vererek tüm Yunanistan'ı ayaklandırdılar. ... Delfi'den gelen son derece ürkütücü kehanetler bile onlara Yunanistan'ı terk ettiremedi; dimdik ayakta kaldılar ve işgalciye karşı direnme cesaretini gösterdiler.[11]

Dahası, Yunanlar Serhas ve Perslerin aşırı kibrinin evrenin doğal ve temel yasası *physis*'i çiğnediği kanısındaydılar. Perslerin dünya görüşüne direnen Yunanlar Ahura-Mazda'nın atadığı kralın temsil ettiği dürüstlük, adalet ve dengeye karşı çıkıyor ve *Dragua* ile işbirliği yapıyorlardı ama Yunanlar bundan daha da yüce olan *physis*'e inanıyorlardı. Kazandıkları zafer kendilerinin ve inançlarının haklı olduğunu kanıtladı. Politik bir özgürlük kavramı (güçlü bir dinsel ideolojinin tersine) askeri ve siyasi güç ile işbirliği içinde onların direnişini ve sonunda muzaffer olmalarını mümkün kıldı.

Çağdaş tarihçiler için tabii ki ne Yunanların ne de Perslerin görüşü geçerlidir. Bu kitap boyunca tanık olduğumuz gibi, böyle tarihi olaylar sadece tek bir ideolojik değer sisteminin diğerinden, bir askeri örgütün bir başkasından üstün olması olarak görülemez. Gerçek çok daha karmaşıktır. Daha önce gördüğümüz üzere, Pers ordularına karşı son derece etkin olan hoplit falanksı bile Yunanların sahip olduğu sosyal ve politik yapıdan kaynaklanmıştır. Yunanların bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik kavramları Perslerin saldırısı sırasında imparatorluğa karşı inanılmaz boyutta güçlü ve etkin bir direniş örgütlenmelerini, emperyalist yayılmacılık karşısında ayakta durmalarını sağlamıştır. Bununla beraber, güçlü ve kendine özgü bir askeri sistemin de bu politik kavramlara destek olması gerekiyordu. Falanks formasyonu uygulanmasaydı Yunanlar tümüyle yenilebilir, hatta Maraton Muharebesi'nin ilk etabından sonra moral bozukluğuna uğrayabilirlerdi. Kendi silahlarını satın almaya yetecek zenginliğe sahip çok sayıda

hoplit olmasaydı falanks ve direniş başarısızlıkla sonuçlanabilirdi. İEAS modelleri hem imparatorlukların kuruluşunun, hem de etkin direnişlerin açıklanmasına yardımcıdır. Aynı zamanda Yunanların kendilerine özgü politik görüşlerini de sergilemektedir.

SONUÇ: DOĞU, BATI VE ORYANTALİZM

Doğu ile Batı yeniden bütünleşirken buna paralel olarak Doğu-Batı ilişkilerini tanımlamayı sürdürecek bir başka görüş ortaya çıktı. Yunanlar zaferlerini özgürlük sevdalarına, üstün güçlerine ve sade yaşamlarına bağlıyorlardı. Herodotos Yunanları özgür ve pratik düşünen küçük gruplar olarak tanımlarken Perslerin de despot, olağanüstü saldırgan, ahlaksız ve zengin olduklarını ileri sürüyor. Oryantalizm olarak isimlendirilen, Batı'nın Doğu'yla ilgili görüşleri ve Batı'daki çelişkili görünümler daha sonraki yüzyıllarda yeniden gözden geçirilip geliştirilecekti. Bu oluşum Edward Said'in aynı isimli ünlü eserinde araştırılmaktadır. Ona göre, Batı için "Doğu" her zaman ahlaksızlığı, yozlaşmayı, şehvet düşkünlüğünü ve hiçbir gelişime açık olmayan bir kültürü temsil etmiştir. Bu tanımlamalar Yakındoğu sahnesinde gözlemlediğimiz çeşitli ve dinamik değişimlerle uymasa da Batılıların "Doğu" hakkındaki görüşleri Herodotos geleneğini sürdürmektedir. Bu görüşlerin renkli yansımaları MS 2007 yılında gösterime giren, Serhas ve Perslerin canlandırıldığı *300 Spartalı* adlı filmde görülebilir.

6

ATİNA VE İSKENDER DÖNEMİNDE DEMOKRASİ VE İMPARATORLUK

... ve her yerde arkamızda dostlarımız için yaptığımız iyiliklerin ve düşmanlarımıza reva gördüğümüz acıların asla silinmeyecek izlerini [bıraktık.]

— Perikles'in cenaze töreni konuşması, Thucydides, *Peloponez Savaşı* 2.4[1]

- Bu kadar gerilimli ve bunalımlı bir yüzyıl nasıl yaratıcı olabildi?
- Atina neden ve nasıl bir imparatorluğa dönüştü?
- Yunanların ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi (İEAS) alandaki uygulamaları Yakındoğu'daki uygulamalarla nasıl kıyaslanabilir?
- İmparatorluk demokrasi ile yönetilebilir mi?
- İskender neden ve nasıl başarılı oldu? Neden ve nasıl başarılı olamadı?

Ahameniş Pers İmparatorluğu karşısında kazandıkları zaferden gurur duyan Yunanlar emin adımlarla en ünlü dönemlerini başlattılar. Yunan-Pers Sava-

şı'ndan sonraki yarım yüzyılda yaşanan kültürel gelişimler insanlık tarihinin en yaratıcı dönemlerinden biridir. Edebiyat, tarih, heykeltıraşlık, mimarlık ve daha birçok alanlarda Yunanlar –özellikle Atinalılar– bugün de esin kaynağı olan ve hayranlık uyandıran eserler yarattılar. Atinalılar aynı zamanda çok parlak bir imparatorluk kurdular. Güzelleştirme projeleri dolaylı olarak diğer Yunan kentlerinden topladıkları fonlarla karşılanmaktaydı. Kısa ömürlü imparatorluklarında Pers İmparatorluğu'na karşı direnişin başında çok önemli bir rol oynadılar. Yakındoğu'daki emperyalist yayılmacılık diğer bölgelerde imparatorluklar oluşmasına yol açtı. İmparatorluğa direnenlerin kendileri imparatorluğa dönüştü.

Beşinci yüzyılda ışıldayan görünümünün altında Atina –yaratıcı ve yıkıcı– bir gerilim içindeydi. Bu gerilim siyasi, kültürel ve entelektüel alandaydı ve çoğunlukla Yunan-Pers Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştı. Aslında Yunan-Pers Savaşı MÖ 479'da sona ermişti. Oysa Yunanlar bunun farkında değillerdi. Persler her an geri gelebilirlerdi ve savaştan yıllar sonra bile bir işgale uğrama endişesinden kaynaklanan politik karmaşa ve belirsizlik devam etmekteydi. Platea Muharebesi'ni izleyen yıllarda Perslerle önemli çatışmalar yaşandı. Hâlâ Persler tarafından yönetilen İyonyalılar yeniden ayaklandı ve diğer Yunanlar bir kez daha onların yardımına koştu. Atina İyonya kıyılarında başlayan ve daha sonra anakaraya da yayılan özgür Yunanistan kavramının gerçek savunucusu oldu. İşin garibi, onların özgürlük kavramı imparatorluklarının esas kaynağını oluşturdu. Atina imparatorluğu askeri, politik ve ekonomik güçle birleşen herhangi güçlü bir ideolojinin –özgürlük ve bağımsızlığı savunsa bile– zamanla imparatorluğa dönüşmeyi engelleyip engellemeyeceğinin sorgulanmasını gerektiriyor.

Bununla beraber birçok Atinalı imparatorluğa dönüşmekten ya da böyle tanınmaktan pek memnun değildi. Beşinci yüzyılın sözde değişen dekoru içinde Atina aslında tarihte

imparatorluk ilkelerinin tartışıldığı ilk yer oldu. Atina zamanla diğer kentler üzerindeki ekonomik, politik ve askeri denetimini artırırken bir yandan da imparatorluk için ideolojik bir gerekçe oluşturmaya çalışıyordu. Atinalılar imparatorluk ideolojisini hangi kaynaktan alabilirlerdi? İyon Entelektüel Devrimi diğer Yunanları bir tanrı ya da tanrılar adına fethetmeyeceklerini anlamalarını sağlamıştı. Yunanistan'ın özgürlüğünü savunan Atina diğer kentler üzerindeki egemenliğini daha ne kadar sürdürebilirdi?

Bu sorular bir dizi derin ve uzun soluklu sorunları yansıtmaktaydı. Yunanlar en az Asurlular, Babilliler ve Persler kadar kozmosu sürdürmeyi, onu adalet ve dürüstlükle savunmayı istiyorlardı. Tüm Yakındoğu'da görüldüğü gibi, heykeltıraşların ve mimarların kamu için yaptıkları çalışmalar kozmos ve adalete dayanıyordu. Öte yandan, oyun yazarlarının, düşünürlerin ve tarihçilerin de görüşlerini biliyoruz. Bunların tümü incelendiğinde bu eserler görkemli bir insancıl ruha ve acımasız bir imparatorluk eğilimine işaret ediyorlar. Beşinci yüzyılın büyük bir bölümünü kapsayan Aiskhylos, Sofokles ve Euripides'in ünlü tragedyaları endişe ve gerilim dolu bir dünyada kozmosa ve adalete duyulan özlemi yansıtmaktaydı. Çağdaş düşünürler –Sokrates, Platon ve Aristoteles– ise kısa süre sonra yoğun politik gerilim ve çatışmaların yol açtığı devasa etik sorunları dile getirmeye başladılar. Atinalı bir general ve Yunan tarihçilerinin en ünlüsü olan Thucydides'in Peloponez Savaşı ya da büyük Yunan Savaşı hakkındaki insancıl ve eleştirel değerlendirmesi adaletle ilgili sonu gelmez soruları içeriyor. Tüm bu akil insanların güncelliğini koruyan çeşitli yapıtları çelişkilerin yaratıcılığı kışkırttığına dair eski inancı güçlendirmektedir.

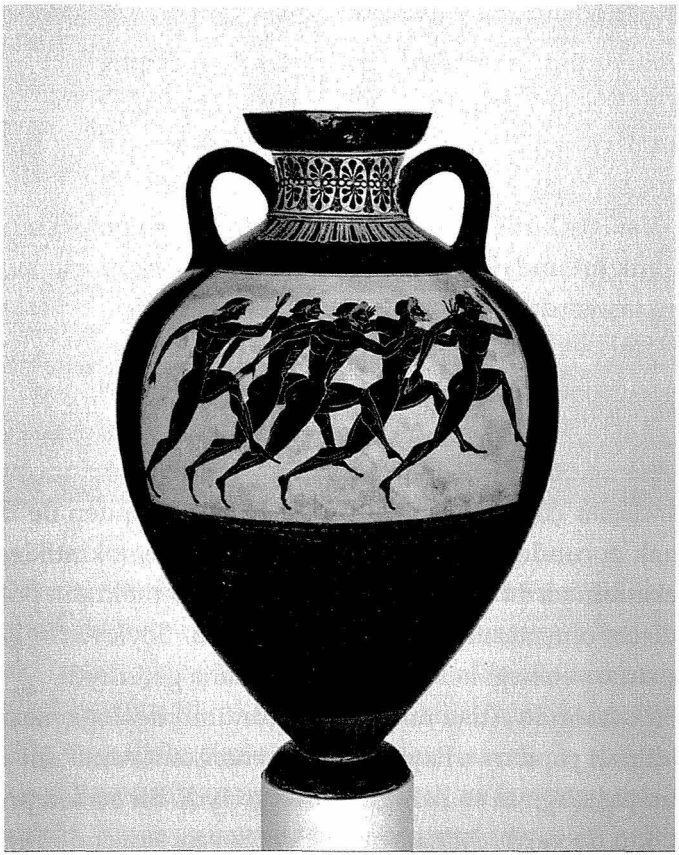
Bu kısa süren parlak dönem başladığı kadar hızlı biçimde sonra erdi. Yunan dünyası yaklaşık bir asır boyunca kaos ve çekişmeler içinde kaldı. Daha da önemlisi, Peloponez Savaşı kentlerin yaklaşık otuz yıl süren çift kutuplu mücadelesine

tanık oldu. Daha sonra kent sisteminin çöküşü dünyanın en ünlü fatihinin önünü açtı. Makedonyalı İskender bir zamanlar özerk olan Yunan kentlerinin zorla "bütünleşmesini" gerçekleştirecekti. Daha sonra da Yunan kültürünü Doğu'ya taşıyarak Doğu ile Batı'nın daha yoğun biçimde kaynaşmasına yol açacaktı. Aynı zamanda ideolojik gücü (İEAS modelimizdeki İ) ön plana çıkarttığına tanık olacağız.

ATİNA'DA BİR ALTIN ÇAĞ

Bu dönemdeki Yunan edebiyatında ve sanatsal çalışmalarda birtakım ortak değerler yer alıyordu. Bunlar yalnız Atina'ya özgü değildi ama başı çeken bu kentti; dolayısıyla ona başrol vermek gerekiyor. Bu dönemde yaratılan tüm sanat eserlerinde Yunanların hümanizma, kişisel tutkular ve ılımlılık gibi değerleri sergilenmektedir. Yunan "hümanizması" insanın sade ama ideal olduğu inancına dayanıyor. Kentin nispeten özgür atmosferinde vatandaşlar sanatla, sporla, hitabetle ya da siyasetle ilgilenebiliyorlardı. Yunanlar yarışmaya olağanüstü düşkündüler; bu eğilim Ege ve ötesindeki "uluslararası" ortamda –savaşlar kadar Olimpiyat oyunlarında– olduğu kadar kişisel ilişkilerde de görülmektedir (Görsel 6.1). Gerek yazarların gerekse düşünürlerin ileri sürdüğü gibi, burada önemli olan ılımlı davranmak, "aşırıya kaçmamak" idi. Kişi ön plana çıkmaya çalışmalı ama bunu belli ölçüde yapmalı, böylece kente zafer kazandırmalıydı. Diğer vatandaşlardan üstün olmayı hedeflerken aşırı gurura kapılma riski de vardı. Yunanlar kentte düzenli bir toplum oluşturmak için kişisel özgürlüğün ve vatandaşlık sorumluluğundan kaynaklanan itidal duygusunun birlikte var olması gerektiği kanısındaydılar.

Öte yandan bunlar tatsız konulardı ve tutku ile itidalin tanımlanması ve sınırlanması özellikle Atina'da hararetli tartışmalara yol açtı. Bu tartışmaların çoğu seçimlerin yer aldığı halk meclislerinde yapılıyordu. Tam bu sırada insanlara ikna

Görsel 6.1. Ressam Euphiletos. The Metropolitan Museum of Art/ Art Resource, NY. Rogers Vakfı, 1914.

sanatını öğreten, Sofistler olarak bilinen gezgin hitabet öğretmenleri ortaya çıktı. Bu hatipler seçmenleri ve yasa koyucuları ikna yetenekleriyle ünlendiler. Bu bölümde göreceğimiz üzere, Atina'da giderek demokratikleşme akımında bu hatipler kamu yaşamında etkin kişiler oldular.

Bu dönemde en fazla tartışılan konu adalet ve hakların nasıl tanımlanacağı idi. En hararetli tartışma konusu ise *nomos* (gelenek görenek ve bunlara dayanan yasalar) ile *physis*'in (doğal düzen ve doğaya dayanan yasalar) tanımlanmasıydı. Bu tartışma bir bakıma *physis*'i rasyonel bir şekilde tanımla-

mış ve incelemiş olan İyon Entelektüel Devrimi'nden kaynaklanıyordu. Yunanların bu konudaki eleştirel, rasyonel düşünce ve tartışmaları ile Yakındoğu'nun kozmos ve adalet kavramları farklıydı. Özellikle adalet, hak ve ahlak sorunları üzerinde duran Sofistler ile Sokrates ve Platon gibi düşünürler sık sık bu tartışmalara katılıyorlardı. O dönemdeki sıkıntılı politik ortamda bu sorunlar kentin vatandaşları için büyük önem taşıyordu.

Siyasetteki yaşamsal değişimler –özellikle Atina'da yaşananlar– bu tartışmaları daha da yoğunlaştırıp tetikledi. MÖ 462 yılına gelindiğinde Atina'da soylulardan oluşan geleneksel Areopagus meclisinin gücü son derece kısıtlanmıştı ve vatandaşlar çoğunluğun kararına her zamankinden de fazla uymak zorundaydılar. Bu giderek gelişen demokratikleşme hareketinin ya da daha geniş kapsamlı bir demokratik politik kültürün oluşmasından kaynaklanıyordu. Söylevlerle halkı ikna etme yeteneği her zamankinden daha geçerliydi.

Bu dönemde Atina'nın fiziki görünümü de değişmekteydi. Mimari yapılar ve heykellerle bezenen kent Atina'nın altın çağını yaşadığının en belirgin göstergesiydi. Bir açıdan pratik bir yönü de vardı. Atina Yunan-Pers Savaşı sırasında Persler tarafından yakılıp yıkılmıştı. Bugün Atina'daki akropolden görülebilen eserlerin çoğu beşinci yüzyıldaki bu imar planının ürünüdür. Beşinci yüzyıl ortalarında Atina'nın en ünlü lideri olan Perikles bu yapılanma ve güzelleştirme programının en büyük destekçisiydi. Baş mimarlar İktinus ve Kallikrates ile baş heykeltıraş Phidias Yunanların Yunan-Pers Savaşı'ndaki zaferi için tanrılara ve tabii ki Atinalılara şükranlarını sunmak üzere Partenon'u tasarladılar. Böyle bir anıtın, savaşın gerçek galibi Atina'da yer alması çok doğaldı (Görsel 6.2).

Atina'da beşinci yüzyıldaki edebiyat, özellikle unutulmaz tragedyalar kaleme alan üç tiyatro yazarı, Aiskhylos, Sofokles ve Euripides, bu dönemde yaşanan gerilimleri, dengeleri

Görsel 6.2. Partenon. Celine Leon arşivi.

ve görkemi sergilemekteydi. Örneğin bu yazarlar adalet ve kozmos hakkında ciddi sorular sorarak *nomos* ve *physis* arasındaki farkı araştırıyorlardı. Bu konuları ele alış tarzlarında ilerici bir laiklik eğilimi açıkça görülebilir. Yazdıkları eserler özellikle önemlidir çünkü tiyatro eseri insanların düşüncelerini açıklar ve dile getirirken hareketli ve karmaşık beşinci yüzyıldaki Yunan anlayışına da ışık tutmaktaydı.

İlk ünlü Yunan tiyatro yazarı olan Aiskhylos Yunan-Pers Savaşı'na bizzat katılmıştı. Maraton Muharebesi'nde ve muhtemelen Salamis Körfezi Muharebesi'nde de yer almıştı. Mezar taşında yazarlığından ya da Atina'da düzenlenen tiyatro festivallerinde aldığı ödüllerden çok yaşamında en fazla gurur duyduğu Maraton Muharebesi'ndeki başarısından söz edilmektedir. Aiskhylos diğer yazarlara kıyasla dinsel değerlere daha fazla yer vermekteydi. Onun indinde yaşamdaki iniş çıkışlar ve trajediler ilahi adaletten kaynaklanıyordu. Tüm eserlerinde "aşırıya kaçmama" konusu üzerinde duruyordu. Tarihi gerçeklere dayanan tek Yunan piyesi olan *Persler* adındaki eseri kitabımızdaki konularla yakından

bağlantılıdır. Tüm diğer eserler efsanelere ya da geçmişteki öykülere dayanmaktadır. Aiskhylos *Persler* isimli oyununda Yunan-Pers Savaşı'nı ele alıyordu. Bu oyun ilk kez Salamis Körfezi Muharebesi'nden sadece sekiz yıl sonra ilk kez sergilendi ve ana temalarından biri de bu savaştı. Aiskhylos bu oyunu yazarken Yunan geleneğine uygun olarak Yunanistan ve özellikle Atina'yı övmenin yanı sıra duygusal bir denge sağlamaktaydı.

Oyunda Atina'yı dengeli bir şekilde övmektedir ve dengeyi sağlama yöntemi kayda değerdir. Kuşkusuz Atina'daki izleyicilerinin kentin zaferini ve geçmişini göklere çıkarmak için teşvike gereksinimleri yoktu. Sadece kamunun duyduğu gururu yansıtan bir piyes aşırı kibre yol açabilirdi. Oyununda çok sayıda Pers savaşçısının ve Pers kraliyet ailesinin isimlerine yer verirken tek bir Atinalının adı geçmemektedir. Salamis Körfezi'nin ünlü kahramanı Themistokles'ten bile "bir adam" olarak söz etmektedir. Temsil sırasında izleyicilerin hep bir ağızdan ünlü liderlerinin ismini andıklarını rahatlıkla hayal edebiliriz. Bununla beraber tragedya için gerekli denge sağlanmıştır, zira piyes sadece Atina için bir zafer türküsü oluşturmamaktadır.

Öte yandan Aiskhylos Perslerin yenilgisi yüzünden büyük bir sevinç duymamaktadır. Hatta Atinalı izleyicilerini düşmanların kayıpları için üzülmeye davet etmektedir. Bu tür insancıl bir yaklaşım Yunan değer yargılarına tamamen uygundur. Perslerin Salamis Körfezi'nde yenildiği haberi Susa'ya ulaştırıldığında Yaşlı Perslerden oluşan bir koro şöyle haykırır:

> *Göklerin acımasız hâkimi*
> *Perslerin büyük kayıpları yüzünden*
> *Yıkıcı bir fırtına oluştur*
> *Onun tüm mağrur görkemi yok oldu.*
> *Ecbatana'nın asil başını*

Kapkara bir kedere gömdün
Susa'nın sarayından ağıtlar yükseliyor
Yumuşak eller yaşmaklara sarılıyor
Genç kızların döktüğü gözyaşları
Çıplak göğüslerine akıyor
Dul kalan gelin yatağında doğruluyor
Efendisinin hayali ruhuna akın ediyor
Gençliğin tüm bezekleri bir kenara atılıyor
Ve onu kedere boğuyor
Öldürülen için duyduğu acı boşuna değil
Gözyaşlarımız onun acısını hafifletmeye çalışıyor.[2]

Trajedinin son derece kasvetli bir havası var. Aiskhylos izleyicilerini Yunanların kazandığı zaferin canlı anıları ile coştururken bir yandan da ölen Perslerin yasını tutmalarını isteyerek inanılmaz bir denge kuruyor. Salamis Körfezi'nde gemiler birbirini rampaladığı anda şu haykırışlar yükseliyor:

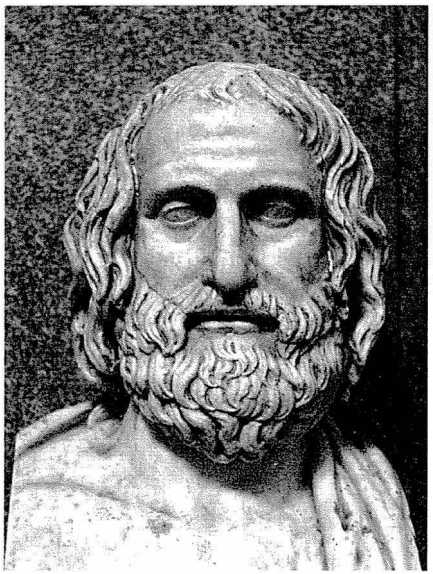
İleri, Yunanistan evlatları, esaretten kurtuluş için,
Ülkenizi, eşlerinizi ve çocuklarınızı kurtarmak için,
Tanrılarınızın tapınaklarını, kutsal mezarı
Atalarınızın gömüldüğü.
Hepsi sizden kahramanlık bekliyor.[3]

Ama hemen akabinde, "göğüs göğüse çarpışma" kısaca anlatıldıktan sonra yeniden hüzün egemen oluyor:

... deniz artık eskisi gibi değil, parçalanmış gemiler,
Kanlar içinde yüzen cesetlerle dolu
Cesetler sahildeki kayalara vuruyor,
Barbar askerler kaçmaya çalışırken
Korkuyla küreklere asılıyor.
Feryatlar, ağıtlar yükseliyor gece boyunca
Karanlık arttıkça sessizleşiyor ortalık.
Ah, nasıl bir felaket çökmüş
Perslerin ve tüm barbar ırkın üstüne.[4]

Bu ve *Agamemnon, Teb'e Karşı Yediler, Zincire Vurulmuş Prometheus* ve *Eumenides* gibi diğer ünlü eserlerinde Aiskhylos insanların eylemlerini evrensel açıdan değerlendirir. Yunanların, düşmanın tanrıların gazabına uğrayarak yenildiğini ve böylece düşmandan intikam alınmış olduğunu düşünerek sevineceklerine ölen düşmanlar için yas tutmaları derin bir insanlık gösterisiydi. Yazar tüm yapıtlarında evrendeki düzen ve hedefin kişisel gururun çok ötesinde olduğunu ileri sürüyor. Onun indinde güçlü olan haklı değildir; aynı şekilde asıl olan kent ve kentsel gelenekler değildir. Evrensel yasalar (*physis*) geleneklerden ve vatandaşlık haklarından (*nomos*) üstündür. Herodotos gibi o da Serhas'ı aşırı kibirli olmakla suçlar. Her Yunan kahramanı gibi Serhas da sonunda kendini beğenmişliği ve aşırıya kaçması yüzünden cezalandırılır. Adalet Yakındoğu'daki gibi kendileri adına fetihleri ve adaletin uygulamasını emreden tanrıların iradesine uyarak değil, daha geniş kapsamlı *physis* ile dinsel, doğal ve fiziksel yasalarla sağlanır. Soru Yakındoğu'da sorulanın aynısıdır: Adalet nasıl tanımlanmalı? Ama yanıt son derece farklıdır.

Bir başka ünlü trajedi yazarı olan Sofokles beşinci yüzyılda yaşanan zaferlere ve felaketlere bizzat tanık oldu. Yunan-Pers Savaşı sırasında doğan yazar on altı yaşındayken her yıl Salamis zaferini kutlayan koronun başına getirildi. Perikles'in politik danışmanlığını yapmanın yanı sıra Peloponez Savaşı'nda bir Strategoi yani general olarak görev aldı. Kamudaki görevi beşinci yüzyılın neredeyse tamamında devam etti. Aiskhylos kadar geleneklere bağlı olmayan Sofokles adalet ve hakların tanımında tanrıların iradesine fazla yer vermez. *Kral Oedipus, Antigone, Electra* ve *Oedipus Colonus'ta* dahil tüm oyunlarında yoğun tutkuların dizginlendiği görülür. *Antigone, nomos* ile *physis* arasındaki çatışmayı kesin olarak ortaya koyar. Efsanede anlatılan Teb Savaşı sırasında Oedipus'un oğulları Eteokles ve Polynikes birbirlerini öldürür. Amcaları ve Teb'in yeni kralı olan Kreon hain olarak gördüğü Poly-

Görsel 6.3. Euripides büstü. Wikimedia.

nikes'in gömülmesini yasaklar. Eteokles ve Polynikes'in kız kardeşi olan Antigone Kreon'un yasağına rağmen kardeşini gömer. Kreon'un emriyle temsil edilen *nomos*, ölenlerin leş yiyicilerden korunması için gömülmesini ve kardeşlerin birbirlerine karşı görevleri olduğunu öngören evrensel yasayla çelişmektedir. Kral, Polynikes'i hain ilan etmiştir ama Antigone onun iradesinden daha üstün bir yasa (*physis*) olduğunu savunmaktadır ve oyunun devamında kralın emrine (*nomos*) karşı çıkan Antigone bunun bedelini öder. Bu tür sahneler dönemin etik ikilemlerini açıkça ortaya koymaktadır.

Beşinci yüzyıl oyun yazarlarından sonuncusu olan Euripides'in yaşamıyla ilgili çok az ayrıntı mevcuttur (Görsel 6.3). Doğrulanmayan ama etkileyici bir öyküye göre ünlü deniz muharebesinin yapıldığı gün Salamis'te dünyaya gelmiştir. İyonlulara özgü bir rasyonalizm ve Sofistlerden esinlenen törebilim ile yazar oyunlarında intikamcı ya da ödüllendirici tanrılara çok az yer verir. En ünlü oyunları *Medea, Heracleida, Yakarıcılar, Truvalı Kadınlar, Hekabe* ve *Bakhalar*'dır. *Hekabe*'deki şu satırlar onun kuşkuculuğunu sergiler: "*Nomos* ile tanrıla-

ra inanıyor, yaşadığımız adaleti ve adaletsizliği tanımlıyoruz."[5] Bu tür beyanlar Peloponez Savaşı'nın başında ya da ortasında bulunan izleyicilerden ses getiriyordu. *Medea* ilk kez savaşın başladığı 431 yılında sahnelendi. Geleneksel hak ve adalet ilkeleri hemen her gün dile getiriliyor ve çiğneniyordu. Medea gibi karakterlerle Euripides geleneksel ahlak kurallarını sonuna kadar zorluyordu. Bu büyücü kadın kendi çocuklarını öldürüyor ama izleyiciler gene de onun aşığının ihanetinden kaynaklanan korkunç öfkesini neredeyse anlayışla karşılıyordu.

İMPARATORLUK DEMOKRASİ İLE YÖNETİLEBİLİR Mİ? PELOPONEZ SAVAŞI

Atinalılar edebiyat, mimari yapılar ve heykellerle insani değerlerini sergilerken bir yandan da bir imparatorluk kurmaktaydılar. Aslında Atina'yı güzelleştirmek için gerekli fonlar Atina'nın uyrukları tarafından ödenen vergilerden sağlanıyordu. Atina İmparatorluğu öteden beri süregelen bir örüntüyü devam ettirmekteydi: İmparatorluğun oluşumunu görkemli yapılarla dünyaya duyurmak. Yakındoğu'daki çağdaşları gibi onlarda da acımasızlık ile kültürel yaratıcılık el ele sürdürülmekteydi. Değişime açık olmayan bir ideolojik temel üzerinde iş görmek imparatorluk için riskliydi ve Atina'da da ilk tartışmalar imparatorluğun ahlak kavramları konusunda ortaya çıktı. İmparatorluk doğru seçim miydi? Yunanlar için? Herhangi bir halk için? Güçlü olmak haklı çıkmak için yeterli miydi? *Nomos* adaleti temsil ediyor muydu? Üç ünlü Yunan düşünürün –Sokrates, Platon ve Aristoteles– adalet, ahlak ve siyasal güçle ilgili sorular üzerinde durmalarına şaşmamak gerekir. Antikçağ imparatorlukları dönemi bir kez daha adalet ve kozmos konusunda devasa soruları gün ışığına çıkarmıştı.

Peloponez Savaşı Pers İmparatorluğu'nun genişlemesinin dolaylı sonuçlarından biri olarak görülebilir. Her zaman olduğu gibi, yayılmacılıkta merkez genişledikçe buna karşı direnişte ya da emperyal güçlere boyun eğmede kimin lider olacağı hususunda bir mücadele başlar. Gene her zaman olduğu gibi, bu mücadele kısa sürede direnişten ya da imparatorluğa teslim olmaktan daha fazla önemsenir. Peloponez Savaşı çevrede yaşayanları bu mücadelenin içine çekmeye başladı. Az sonra göreceğimiz gibi, Makedonya, İtalya ve Kartaca gibi bölgeler de savaşın içinde yer aldı.

Atina'nın imparatorluğa dönüşüm süreci aslında Yunan-Pers Savaşı'nda başladı. Serhas istila ordusunu hazırlarken Yunanlar Spartalıların önderliğinde Helen Birliği adıyla bilinen bir savunma konfederasyonu oluşturdular. Konfederasyonun bütün üyeleri "ortak özgürlükleri" için sonuna kadar Perslerle savaşmaya ant içtiler. Platea Muharebesi'nden kısa süre sonra, Yunan-Pers Savaşı'nın sonunda İyonyalılar bir kez daha başlarındaki Pers yöneticilere karşı ayaklandılar ve anakaradan yardım istediler. Yunan kentleri bu çağrıya verilecek yanıt konusunda bir uzlaşma sağlayamadılar. Spartalılar bu savunulması güç ve çok dağınık kent-devletlerine yardımcı olmaktan yana değillerdi; bunun yerine İyonyalıların anakarada Perslerle işbirliği yaptıkları için işgal edilen daha güvenli birkaç kentte iskan edilmesini önerdiler. Atina İyonyalıların yüzyıllardır vatanları olan toprakları terk etmesine karşı çıktı. Anakaradaki birçok kent kısıtlı destek verdi ama İyonyalıların savunulması için öne atılan gene Atina oldu; böylece Yunanistan'ın gerçek koruyucusu olduğu iddiasını daha da pekiştirdi. Bazı kentler Atina'nın davranışını kuşkuyla karşıladı; Atina'nın bu fırsattan yararlanarak ister İyonya sahilinde, ister adalarda, ister anakarada olsun "Hellas'ın Çocukları"nın savunucusu ve koruyucusu sıfatıyla diğer kentlerin bağımsızlığına ve özerkliğine zarar vereceğinden endişe ediyorlardı.

İyonyalıları ve diğerlerini bir Pers saldırısından korumaya yardımcı olmak için Atina, Spartalıların Helen Birliği'nin Yunanları savunması konusundaki isteksizliğini öne sürerek 477'de yeni bir birlik oluşturdu. Delos Birliği'nin merkezi, anakara ile İyonya sahili arasında bulunması nedeniyle Ege'de stratejik bir konum işgal eden ve aynı zamanda bir kült merkezi olan Delos Adası'ndaydı. Üyeliklerinin sonsuza dek süreceğine yemin eden katılımcılar ortak savunma için her yıl Delos'taki hazineye para ve diğer maddi kaynaklar aktardılar. 470 ve 460'larda Delos Birliği Perslere karşı girişilen önemli eylemlere destek oldu; örneğin 469'da Pamfilya'daki Eurymedon Irmağı'nın ağzında vuku bulan Eurymedon Muharebesi bunlardan biriydi. Birlik aynı zamanda Atinalıların daha ötelere uzanmasını sağladı. Doğu Akdeniz'deki bir olayda yer aldı; bazı kaynaklara göre burada amaç Pers kralı I. Artaserhas'ı Yahudilerin Ahameniş saray mensubu olan kendi ırklarından Ezra ve Nehemya'nın tapınaklarını yeniden inşa etme çabalarına destek vermeye ikna etmekti. Bu bölgede büyük bir desteğe gereksinim vardı. Atinalılar Kıbrıs'ta Ahamenişlere baskı yapmayı sürdürdüler; hatta muhtemelen 449'da Perslerle imzalanan barıştan önce Mısırlıların (başarısız) bir ayaklanmasına destek verdiler. Bu konuda yeterli kanıt yok ama bu tarihte Persler İyonya kent-devletleri üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiş olmalıdır.

Öte yandan Atina nefret edilen Perslere karşı ayaklanma, direnme ve ülkedeki gücünü pekiştirme fırsatlarını kaçırmıyordu. Tüm bu dönemde Delos Birliği'nin fonlarıyla deniz gücünü oluşturmaya devam etti ve diğer fonları da imar ve güzelleştirme faaliyetlerine harcadı. Perslerin Yunanistan'a tehdidi ortadan kalkınca bazı kentler birlikten ayrılmaya ya da bunun getirdiği mali yükten kurtulmaya çalıştılar ama bu girişimleri hızla ve kesin bir şekilde bastırıldı. Atina birlikten ayrılmanın bir seçenek olmadığını açıkça ortaya koydu. Atinalıların denetlediği birlik fonları pek de üstü örtülmeyen

bir vergi sistemine dönüşmekteydi. Atina'daki yazıtlarda ve daha sonraki tarihi belgelerde diğer Yunan kentlerinden uyruk değilse bile alt düzey oluşumlar olarak söz ediliyor. Atinalılar Delos Birliği'nin hazinesini 454'te Atina'ya taşıyınca artık daha fazla tahminde bulunmanın gereği kalmadı; Atina kelimenin tam anlamıyla bir imparatorluk olmuştu.

Kendilerine karşı çıkıldığında Atinalılar hemen Maraton, Salamis Körfezi ve başka yerlerde Perslerin kendileri tarafından yenilgiye uğratıldığını; kendi kentlerinin yıkılmasını dahi göze alarak "Hellas"ı kurtardıklarını ve Pers saldırganlığına karşı durmaya devam ettiklerini, bu yüzden diğer Yunan kentlerinden daha ön planda olmayı hak ettiklerini ileri sürüyorlardı. Sparta yavaş yavaş ve başlangıçta pek de istemeden Atina hegemonyasına karşı çıkan kentlerin sözcüsü oldu. Atina Delos Birliği fonlarını kullanarak kenti doğrudan limanı Pire'ye bağlayan Uzun Surlar'ı inşa ederken Sparta ve diğerleri buna seyirci kaldı. Atina bunun bir Pers saldırısına karşı gerekli olduğunu iddia ediyordu. Oysa diğerlerinin gözünde bu surlar Perslerden ziyade diğer kentlere karşı oluşturulan bir savunma hattı idi; Atina bir kale inşa etmekteydi. Öte yandan Atina'nın girişimlerine tepkiler hızla gelişmedi ve Atina bir süre dilediği gibi hareket etti. Thucydides Peleponez Savaşı'nın nedenlerini anlatırken çok açık sözlü davranır:

> Atinalılar ve Peloponezliler Euboea'nın işgalinden sonra imzaladıkları Otuz Yıllık Barış'ı bozdular. Bunu neden yaptıklarını açıklamak için tüm yakınmaları ve uzlaşmazlıkları yazdım, böylece kimse Helenler arasında böylesine büyük bir savaşın neden çıktığını araştırmak zorunda kalmayacak. Zira asıl nedenin en az dile getirilen olduğu kanısındayım. Atina'nın giderek büyümesi ve Lacedaemonyalıların [Spartalıların] bundan duyduğu korku savaşı kaçınılmaz kıldı.[6]

Savaş hazırlıkları beklendiği şekilde gerçekleştirildi. Her zamanki gibi, Atina denizde, Sparta da karada egemendi. İlk

Peloponez Savaşı'nın şartları MÖ 461'de çoktan oluşmuş, taraflar birbirlerine düşmüştü. O yılın başında Atina tahıl taşıyan gemilerin Pire limanına saldırıya uğramadan girebilmesi için ünlü Uzun Duvar'ı inşa etmişti. Spartalılar karada Atinalıları yenebilmek için mümkün olduğu kadar çok müttefik edindiler. Daha önce birçok çatışma yaşanmasına karşın Peloponez Savaşı'nın Archidamia Savaşı olarak bilinen esas bölümü MÖ 431'de başladı.

Thucydides savaşın öyküsünü hem eleştirel bir gözle ve ustaca aktardığı anlatılarında hem de kendi yaptığı ya da başkaları için hazırladığı konuşmalarda etkin bir biçimde dile getirir. Bu konuşmalar üzerinde uzun uzadıya durmakta yarar var. Antikçağ dünyasının en ünlü konuşmalarından biri savaşın ilk yılından sonra MÖ 430'da Atinalı Perikles tarafından yapıldı (buna tarihteki en ünlü konuşmalardan biri diyebiliriz; Abraham Lincoln Gettysburg'daki konuşmasında bunu örnek aldı). Perikles'in söylevi hem *nomos* ile *physis* arasındaki çatışmayı hem de Sofistlerin söz (*logoi*) ile eylem (*erga*) kavramlarına duydukları ilgiyi içerir. Atinalıların özgür, şatafatlı ve güzel yaşamıyla Spartalıların sade yaşamını uzun uzun ve ayrıntılı olarak kıyasladıktan sonra Perikles asıl konuya girer:

> Tüm bunların ışığında, kentimizin Yunanistan için bir eğitim fırsatı oluşturduğunu ve vatandaşlarımızın her birinin hayatın her alanında olağanüstü bir zarafet ve çok yönlü olarak kendi kişiliğinin efendisi olduğunu gösterdiğine inanıyorum. Bunun içi boş bir böbürlenme değil bir gerçek olduğunu anlayabilmek için kentimizin sözünü ettiğim özelliklerine ve bu özelliklerle elde ettiği güce bakmak yeterlidir. ... İmparatorluğumuzun damgasını taşıyan simgeler ve anıtlar gerçekten görkemlidir. ... Maceraperest ruhumuz her denize ve karaya girmemizi ve her yerde arkamızda dostlarımız için yaptığımız iyiliklerin ve düşmanlarımıza reva gördüğümüz acıların asla silinmeyecek izlerini bırakmamızı sağladı.[7]

Perikles Atina'daki yaşam biçiminin üstünlüğünün, diğerlerine egemen olması ile kanıtlandığını ileri sürüyordu. Mimarlık, edebiyat ve diğer alanlardaki kalıcı eserleri ile Atina "Yunanistan'ın eğitmeni" olmuştur. Ne tuhaftır ki özgürlük ideolojisi imparatorluk ideolojisine dönüşmüştür.

Savaş boyunca Atina imparatorluk kisvesini taşımıştır. Thucydides çeşitli tartışmalarında bunun örneklerini verir. MÖ 428'de savaşın başında Atina'nın Delos Birliği müttefiki/uyruğu olan Lesbos [Midilli] adasındaki Mytilene kenti ayaklandı. Atinalılar isyanı bastırdıktan sonra buradaki tüm erkekleri öldürmeye ve kadınlarla çocukları esir pazarlarında satmaya karar verdiler. Ama ertesi gün bazı Atina vatandaşları fikirlerini değiştirdi ve daha ılımlı bir yol izlenmesini önerdiler. Bu konu, Atina'da adet olduğu üzere, önemli mevkilerde olan iki hatip tarafından tartışmaya açıldı: Kleon ile Atinalı siyasi önderlerden Diodotus tarafından. Konuşmalardan sonra Mytilenelilerin kaderini belirlemek için oylama yapılacaktı. Bu konuşmalar tarihte imparatorluk kavramı hakkındaki ilk geniş kapsamlı tartışmadır ve bazı bölümleri özellikle dikkat çekicidir:

> **Cleon**: Şahsen ben birçok kez bir demokrasinin başkalarını yönetemediğine tanık oldum ve şimdi Mytileneliler hakkındaki fikrinizi değiştirdiğinizi görünce buna bir kez daha inandım. ... Farkına varamadığınız husus, imparatorluğunuzun uyruklarına despotça davrandığı ve onların bundan hoşlanmadığı, her zaman aleyhinizde komplo kurduğudur. Kendi çıkarlarınızı gözetmeden onları kayırarak size itaat etmelerini sağlayamazsınız. Liderliğiniz kendi üstün gücünüze bağlıdır, başkalarının iyi niyetine değil. ... Uzun süre önce yapmamız gereken Mytilenelilere diğerlerine davrandığımız gibi davranmaktı ... zira insanlar yapıları gereği kendilerine iyi davrananlardan nefret eder ve taviz vermeyenlere saygı duyar. ... Merhamet etmek, zekice yapılan bir savunmaya kulak vermek ve ölçülü olma taleplerini ciddiye almak emperyal bir gücün çıkarlarına tümüyle ters düşen üç unsurdur. ... Eğer ayaklanmakta haklı bulunurlarsa o

zaman siz güç kullanarak haksızlık yapıyorsunuz demektir. Öte yandan, haklı ya da haksız olarak siz gücü elinizde bulundurmayı amaçlıyorsanız sizin çıkarlarınız da bu kişilerin haklı ya da haksız olarak cezalandırılmasını gerektirir. Bunun dışındaki tek seçenek imparatorluğunuzu teslim ederek hayırseverliğe soyunmaktır.

Diodotus: Ben burada Mytilene aleyhinde konuşmak ya da herhangi birini suçlamak için bulunmuyorum. Eğer mantıklı insanlarsak sorunun onların suçlu olup olmadığı değil, bizim doğru kararı alıp almadığımız olduğunu görürüz. ... Kentler ve insanlar yapıları gereği yanlış yapabilirler ve hiçbir yasa (*nomos*) bunu engelleyemez. ... Tek kelime ile özetlersek (ve bunu ancak cahiller yadsıyabilir), insan yapısı (*physis*) belli bir karar aldıktan sonra bunu gerçekleştirmesini hiçbir yasal güç (*nomos*) ya da başka engeller önleyemez. Bence imparatorluğumuzun devamını sağlamak adına, hatalı insanları öldürmek yerine adaletsizlikle başa çıkmamız daha yararlı olur.[8]

Diodotus'un önerisi çok az bir oy farkıyla onaylandı ve Mytilenelilerin büyük bir kısmının hayatları bağışlandı.

MÖ 421'e gelindiğinde her iki taraf da büyük kayıplar verdikten sonra iki saldırgan güç ve müttefikleri arasında kısa ömürlü Nicias Barışı imzalandı. Archidamia Savaşı sona erdi. Kısa süre sonra savaşın ikinci bölümü başladı. İlk başta Atinalılar tez canlı, kendini beğenmiş, genç ve zeki komutanları Alkibiades'in yönetiminde başarılı oldular. Çok geçmeden Alkibiades (belki de haklı olarak) dine saygısızlıkla suçlandı, Sparta'ya kaçtı ve orada kendi kentine karşı onlarla işbirliği yaptı. Bu savaş için haklı bir neden bulmak ve bunu ileri sürmeye devam etmek giderek daha zorlaşıyordu.

Alkibiades'in sürgün edilişinden bir yıl önce, MÖ 416'da Melos'ta yaşayanların kaderini tayin edecek olan Melos Diyaloğu, Atina'nın emperyalist yaklaşımına en açık şekilde karşı çıktı. Thucydides'in anlattığına göre Melos aslında bir Sparta kolonisiydi ve suçları "Atina İmparatorluğu'na katılmayı reddetmek" idi. Bir süre tarafsız kalmaya çalışmışlar ama Ati-

na'nın büyük baskısı sonucu isteksizce Spartalıların yanında yer almışlardı. Diyalog, Atinalıların Meloslulara tümüyle imparatorluğa katılmaları için ısrarı ve onların da tarafsız kalmakta direnmesi ile başlar. Diyaloğun ilk bölümünde Atinalılar Meloslulara şöyle seslenir:

> Siz de bizim kadar iyi biliyorsunuz ki, böyle konular sağduyulu kişiler arasında görüşülürken adalet güç eşitliğine bağlıdır ve aslında güçlü olan zorunlu adımları atar ve güçsüzler de bunu kabullenir [ya da "güçlü yapabildiğini, güçsüz de yapması gerekeni yapar"].[9]

Atina emperyalizminin bundan daha açık bir söylemini bulmak çok zor. Melosluların "güçlü haklıdır" görüşüne karşı daha yüce bir adalet standardı (yani *physis*) istemine Atina'nın yanıtı çok kesindir:

> Tanrılar hakkındaki düşüncemiz ve insanlar hakkındaki bilgimiz bizi doğa yasası (*physis*) uyarınca başkalarına egemen olmak gerektiği sonucuna ulaştırıyor. Bu, bizim çıkardığımız bir yasa (*nomos*) değil, buna ilk uyanlar da biz değiliz. Bu zaten var olan bir yasaydı ve bizler de bunun bizden sonrakiler döneminde sonsuza dek geçerli olmasını sağlayacağız.[10]

Buna karşın Meloslular "kurulduğundan beri özgür olan kentin bağımsızlığından bir anda vazgeçmeyi" reddederler. Kendilerinden başkasının özgürlük istemlerine aldırmayan Atinalılar Melos'u kuşatır, tüm erkekleri öldürür ve kadınlarla çocukları esir pazarlarında satarlar. Atina kendinden öncekiler kadar gaddar bir imparatorluk olmuştur, sadece bunu destekleyecek güçlü bir dinsel ideolojiden yoksundur. Atinalıların emperyalist özgürlük ideolojisi her zaman tartışmalı olmuştur.

Öte yandan Atina daha önce Yakındoğu'da gördüklerimizden çok farklı bir imparatorluk oldu. Bunun nedeni kıs-

men Atina'nın daha önce gördüğümüz imparatorluklardan daha az fetih yapmasına yol açan dengeli ve homojen yapısıydı. Bu, aynı zamanda kısmen ideolojilerden, daha doğrusu dinsel ideolojiden kaynaklanıyordu. Perikles'in cenaze töreni konuşması Mytilene Tartışması ve Melos Diyaloğu, Asur, Babil ve Pers imparatorluklarının ideolojileriyle çelişmektedir. Yakındoğu'daki metinlerin aksine Yunan kaynakları tanrıların arzusuyla gerçekleştirilen toprak işgallerinden hiç söz etmemektedir (aslında Melos Diyaloğu'nun bir başka bölümünde tanrıların bu işe hiçbir şekilde karışmadıkları açıkça belirtilmektedir). Asurbanipal her fırsatta tanrıların zafer istediğini belirtmiştir. Anlaşıldığına göre Yunanlar devlet gücünü daha önce Yakındoğu'da kurulan imparatorluklardan farklı algılamaktaydılar, ya da başka bir deyişle, S İ, E ve A'ya ağır basmaktaydı. Bu açıdan Roma'nın gelişmesinde tanık olacağımız bir tutum sergilemektedirler: Romalılar öykülerini tümüyle laik bir biçimde dile getirmektedirler.

İmparatorluğa geçiş tüm Yunanlar için kolay olmadı. Thucydides'in canlı anlatımıyla Atina'nın belleğine kazınmış olan Melos Diyaloğu gibi olaylar birçok Atinalıyı tedirgin ediyordu. Çatışmalar sürerken bazıları, özellikle resmi söylemlerdeki adalet ve hakla ilgili tanımlarla yetinmeyen düşünürler hak kavramının temel standardını araştırmaktaydı. Tam bu dönemde Peloponez Savaşı'nda birçok cephede hoplit olarak görev yapmış olan Sokrates gerçekle ilgili ünlü araştırmasını başlattı. Gerek kendisi gerekse ünlü öğrencisi Platon, Sofist söylemlere ve Atina'nın yaptığı ve onayladığı aşırı eylemlere şiddetle karşı çıkmaktaydılar.

Platon *Devlet* adlı meşhur eserinde ve diğer konuşmalarında Peloponez Savaşı'nı değerlendirirken ideal toplumu ve onun etik ve ahlaki niteliklerini tanımlamaya çalıştı. Oluşturduğu tablo yakın geçmişteki Atina ile taban tabana zıttı. Gerek *Devlet*'te gerekse konuşmalarını derlediği *Gorgias*'ta konuşturduğu karakterler Atinalıların Meloslularla görüşme-

lerinde dile getirdikleri "güçlü her zaman haklıdır" ilkesini temsil etmektedir. *Gorgias*'taki Kallikes daha sonra vatanına ihanet eden Atinalı lider Alkibiades'e son derece benzemektedir. Platon, Sokrates aracılığı ile hem Kallikes'e hem de Sofist hatiplere karşı çıkarak kesin gerçeği ve iyiliği savunmaktadır. "Öyleyse haksızlık yapmanın haksızlığa uğramaktan daha kötü olduğu ve eşitliğin haklı olduğu inancının temelinde hem doğa (*physis*) hem de gelenekler (*nomos*) yer alıyor."[11] Bu konuşmanın tümünde Platon hata yapmaktansa haksızlığa uğramanın daha doğru olduğunu savunmaktadır. Bu tutum, somut bir etik gerçeğin ifadesidir. Bunun Atina'nın yakın geçmişiyle bağlantısı ortadadır. Platon sonunda demokrasiyi tümüyle reddetmekte, bunun yerine bilge ve akılcı bir yönetim sergileyen bir filozof-kral görüşünü savunmaktadır. Yaşamı boyunca kentin savunucusu olmuş ama hatiplerin ve Sofistlerin demagojilerinin etkisindeki kitlelerin yönetimi olarak gördüğü demokrasiye karşı çıkmıştır.

Peloponez Savaşı'nın daha sonraki yıllarında Atina'nın özgüvenli ve değişmez emperyalist tutumu giderek zayıfladı. Bununla beraber Sparta Uzun Duvar ile korunan Atina'nın tahıl ithalatının önünü tamamen kesmeyi başaramadı ve savaş Yunanistan'da ve Sicilya'da devam etti. Sonunda Spartalılar *şehinşah* (şahların şahı) II. Artaserhas (saltanatı MÖ 405-359) döneminde Ahameniş Persleriyle işbirliği yaparak MÖ 404'te Atina'yı teslim olmaya zorladılar. Burada bir sürü çelişki görülür; özgürlük ideolojisi ile kurulan bir imparatorluk sonunda Spartalıların Yunanistan'ın baş düşmanı ile oluşturduğu bir koalisyon tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

Yıllar süren bu yıkıcı savaşın sonunda kutlanacak çok az şey kaldı. Atina birkaç kez imparatorluğu yeniden canlandırmaya çalıştıysa da Sparta yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Yunanistan anakarasının hemen hemen hepsine egemen oldu. Atina'nın teslim olmasından hemen sonra Sparta Atina İmparatorluğu'nun uyruklarını vergiye bağladı. Spartalılar da

imparatorluğa direnenlerin kısa süreli de olsa imparatorluğa dönüşmesinin bir başka örneğidir. Kendi imparatorluklarını savunmak adına Spartalılar Ahameniş Perslerinden yardım almayı sürdürdüler. Aslında Persler Peloponez Savaşı'nın gerçek galibi oldular, çünkü bir yüzyıl önce Yunan-Pers Savaşı'nda başaramadıklarını şimdi gerçekleştirdiler. Peloponez Savaşı'ndaki yardımları karşılığında Persler İyonya kent-devletlerinin tümünün denetimini ellerine geçirdiler. Persler usta bir kuklacı gibi Yunanlar üzerinde egemenlik kurdular, hatta zaferi kazanmış Spartalıları bile kontrol altına aldılar. Atina, Korint, Teb ve Sparta Yunanistan'a egemen olmak için kendi aralarında mücadele etmeyi sürdürdüler.

Yunan dünyası bir daha asla eski yapısını yeniden kazanamadı; çok şey değişmişti. Özgür ve özerk kent kimliği yeniden canlanamadı. Öte yandan son araştırmalar, Yunanların çoğunun maddi açıdan eskisinden daha iyi durumda olduğunu gösteriyor. Bu dönemde Yunanistan'da nüfus da arttı. Bu arada Yunanistan sınırındaki devletler güney komşularından taktik, maliye, politik ve askeri yönetim alanlarında çok şey öğrenmişlerdi ve kısa sürede güneydeki kentlerden daha başarılı oldular. Çevredeki devletlerin öne çıkma süreci bir kez daha yaşandı. Örneğin Tesalya 370'lerde sınırda güçlü bir örgütlenme oluşturdu. Ortaya çıkan devletlerin en güçlüsü Makedonlarınki oldu ve kentlerin birleştirilmesiyle ilgili "nazik önerisi" askeri olmasa bile bir miktar ideolojik direnişle karşılaştı. Önünde sonunda birilerinin Pers kuklacıyı alt etmesi gerekiyordu.

İMPARATORLUKTAN KARŞI SALDIRI: BÜYÜK İSKENDER

Büyük İskender hakkındaki en ünlü öykülerden birinde onun uyurken yastığının altında iki şey bulundurduğundan söz edilir: bir hançer ve Homeros'un *İlyada*'sı. Bu tür öyküler Yunanların çoğunun Makedonya ve Makedonlarla ilgili gö-

rüşlerini pekiştirir. Atinalıların ve diğerlerinin indinde Makedonya geri kalmış bir yer, hatta taşraydı. Burada Homer'in *arête* kavramı tümüyle geçerliydi; bu, bir şeyleri erkekçe başarmak için gerekli "mükemmel" güce, üstünlüğe ve yeteneğe sahip olmak demekti. İskender'in öğretmeni Aristoteles ve onun öğretmeni Platon için *arête* maço bir erkekliği değil, iyi ahlakı simgeleyen "erdem" anlamına geliyordu. Yunanlar Makedonya'nın "yarı Homerik" bir dünyada yaşadığını, yani Karanlık Çağ'dan bu yana Yunanistan'da gerçekleşen değişimlerin Makedon devletine yansımadığını düşünüyorlardı. Daha da beteri, Makedonya hiçbir zaman kentlerden oluşmamıştı. O bir krallıktı. Aristoteles insanoğlunu "politik bir hayvan" olarak tanımlarken kent oluşumundan söz etmekteydi. Makedonlar bu kavrama uygun değildi. Orada gece boyu içki âlemleri düzenleniyor (Yunanlar sempozyum adı verildiği sürece prensip olarak buna karşı değillerdi) ve su gibi, su katılmamış şarap içiliyordu (Yunanlar bunu kesinlikle onaylamıyorlardı).

350'li yıllarda Makedonların kralı II. Philip Yunanistan'ın iç işlerine karıştı. Kendisini Yunanların "birleştiricisi", Perslerin saldırılarına karşı Hellas'ın koruyucusu olarak betimledi. Direniş yoluyla imparatorluk kurma örüntüsüne uygun biçimde Atinalılar geleneklerini sürdürmeye devam ettiler. Philip Yunan askeri örgütlenmesini benimsedi ama onda önemli değişiklikler yaptı. Savaşlarda önemli bir rol oynayan atlı birliklerini daha da güçlendirdi; hoplitlerin taşıdığı kargıların boyunu uzattı ve her falankstaki hoplit sayısını artırdı. Harekete geçtiğinde Yunanlar her zamanki gibi buna verecekleri karşılık konusunda anlaşmazlığa düştüler. İki ünlü hatip bu konuda tartışma başlattı. Atina'nın en ünlü hatiplerinden biri olan Demosthenes *Philippikos* (Philip'e Yönelik Ağır Eleştiriler) adıyla bilinen konuşmalarında Philip'in yasadışı ve kana susamış bir fatih, aynı zamanda da yeteneksiz bir politikacı olduğunu ileri sürüyordu. Yunanların Makedonlara karşı

Perslerle işbirliği yapmasını savunuyordu. İsokrates ise kendi *Philippus* adlı konuşmasında Philip'e Yunanları bir araya getirerek çektikleri acılara son vermesi ve Persleri yenmesi için çağrıda bulunuyordu.

Yunanistan'ın fatihi ya da kurtarıcısı Philip MÖ 338'de Kaironea Muharebesi'nde Atina-Teb ittifakını yendi. Atlı birliklerinin başında on sekiz yaşındaki oğlu İskender bulunuyordu. İki yıl sonra Philip bir suikastçı tarafından öldürüldü ve İskender Makedonya tahtına oturdu; babasının "birleştirme" ülküsünü sürdürmeye kararlıydı ama gözlerini Yunanistan'ın da ötesine dikmişti. Küçük yaşlardan beri İskender'in Ahameniş Pers İmparatorluğu'nu yıkmayı düşlediği belliydi.

İskender hemen fetihlere girişti. MÖ 335'te Teb'de baş gösteren bir ayaklanmayı acımasızca bastırdı ve böylece yirmi yaşındaki kraldan bağımsızlık isteyenlere açık bir mesaj vermiş oldu. Sonra doğuya yönelerek bir dizi fetih hareketinde bulundu ve bir daha asla evine dönmedi. Tarihçiler Pers İmparatorluğu'nun İskender'in seferleri sırasındaki durumunu farklı değerlendirmektedirler. Bazılarına göre imparatorluk yeteneksiz III. Daryus'un yönetimi altında zayıf düşmüştür. Diğerleri ise ne imparatorluğun ne de kralın herhangi bir direnişte bulunmadığına inanır. Aslında ortada bayağı güçlü bir Pers İmparatorluğu vardı ve İskender de hatırı sayılır bir tehdit oluşturmaktaydı.

İskender'in seferlerinin ayrıntıları son derece karmaşık ve çelişkili bir öykü oluşturur. Ölümünden yüzyıllar sonra yazılan çeşitli yaşam öykülerine dayanarak parçaları birleştirmek gerekir. Kuşkusuz, Libya'dan Hindukuş Dağları'na ve Balkanlar'dan Sudan'a kadar uzanan güçlü olmasa bile geniş bir imparatorluk kurdu. Ama onu harekete geçiren neydi ve fetihlerinde nasıl bu kadar başarılı oldu? Bir yoruma göre İskender "büyük ve asil bir vizyona" sahipti ve fetihleri temelde Yunan kültürünü Doğu'ya yaymak ve onu Pers kültürünün en mükemmel yanlarıyla birleştirmek gibi asil bir amaca

yönelikti. Dört yüz yıl sonra onun yaşam öyküsünü kaleme alan Plutarkos'a göre:

> O tanrılar tarafından dünyayı yönetmek ve uzlaştırmak için gönderildiğine inanıyordu; ikna edemediklerini ordularıyla yenerek tüm dünya insanlarını bir araya getirdi; onların yaşamlarını, geleneklerini, evliliklerini ve yaşam biçimlerini bir sevgi ortamında birleştirdi.[12]

Yakındoğu ve Yunanistan kültürlerini bir araya getirmesi onun "İnsanlığın Evrensel Kardeşliği"ni gerçekleştirmek için attığı bir adımdı.

Birçok öykü bu görüşü destekliyor. MÖ 331'de Gaugamela'da Ahameniş Kralı III. Daryus'u kesin yenilgiye uğrattıktan sonra İskender Pers giyim tarzını benimsedi. Yakın çevresi bundan fazla hoşlanmamıştı ama bu İskender'in Doğu ile Batı arasındaki kültürel boşluğu kapatmaya çalıştığının göstergesidir. Birkaç yıl sonra Roxanne adında Baktriyalı bir prensesle evlenen İskender Pers krallarının dayattığı "yere kapanarak selam verme" (*proskynesis*) yöntemini benimsedi. Her ne kadar bu Perslerin saygısını kazanmak için çok mantıklı bir yaklaşım idiyse de yakın çevresi İskender'in "yerlileştiği" kanısındaydı ve ona boyun eğmeyi reddettiler. Makedonlarla Yunanlara ayrıcalık tanıdı ama eski Pers İmparatorluğu tebaası İskender'i önünde yere kapanarak selamlayacaktı. Hedefi her ne idiyse İskender Yunan kültürünü tüm Doğu'ya yaydı; bugünkü Afganistan'dan başlayarak daha ötedeki yörelerde Yunan tapınakları, spor salonları ve heykeller yaptırdı. Aslında Yunan heykellerinin daha sonraki yüzyıllarda Çin ve Japonya'ya kadar yayılan Buda heykellerinin esin kaynağı olduğuna inanılır (Görsel 6.4).

Başkalarına göre İskender böylesine insancıl bir vizyona sahip değildi; bu bilimadamları onun kendisinin tanrı ya da yarı tanrı ve bu yüzden de yenilmez olduğuna inandığı kanısındalar. Dolayısıyla onun ideolojisi (İ) hem Yunanların

önemsedikleri S ile çelişmekte, hem de daha önceki kuralları reddetmektedir. Homer'in öykülerine olan merakı yalnızca boş zamanlarını değerlendirmekten ibaret değildi; o kendisini Akhilleus ile hemayar bir kahraman olarak görüyordu. Seferinin başında, III. Daryus'u ilk kez püskürttükten hemen sonra İskender Mısır'a esrarengiz bir ziyarette bulundu. Mısırlılar direnmeden teslim olunca İskender yüzünü batıya çevirerek Perslerden uzaklara, Mısır Tanrısı Amon'a (Hammon) adanan Siwa'daki vaha ve kehanet merkezine yöneldi. Oraya yolculuğu tehlikeliydi ve hiçbir askeri ya da siyasi kazanımı bulunmuyordu. Bununla beraber kendisi bu yolculuktan ideolojikman çok yararlanmış gibi görünmektedir. Amon rahipleri tarafından *"O paidie"* (oğlum) denerek karşılanmasını *"O pai dios"* (Zeus'un oğlu) olarak algılayan İskender bir zamanların kutsal kahramanlarından biri olarak tanınmasından cesaret aldı. Oradaki kehanet onu dünyayı fethedeceğine inandırmış olmalıdır. Artık tanrılarla bağlantıları sayesinde kendini Yakındoğu krallarından üstün değilse bile onlarla eşit düzeyde görüyordu. Böylece Yunanlara ihtiyaçları olan güçlü bir örgütlenme kavramı; onları birleştirecek merkezi ve yönlendirici dinsel bir ideoloji aşıladı. Yakındoğu halkı ile de derin ideolojik bağlar oluşturdu. İskender'den sonra gelenler de bu yarı tanrı konumunu sürdürerek Yakındoğu ve ötesinde yıllar öncesinden beri var olan akımlarla bağlantı kurdular. Yakındoğu ve Mısır'ı ele geçirmek isteyen her imparatorluk için dinsel ideoloji vazgeçilmez bir unsurdu.

Bu görüşe göre İskender, Yunanistan'ın klasik çağında İ temelinden S temeline kaymış olan sosyal gücü tekrar İ temeli üzerine oturttu. S'ye bağlı güçler yoğunlaştığı anda sarkaç bir kez daha geleneksel yönetici güçlerden yana harekete geçti ve direnişi azalttı. Öz yaşamı bu görüşü destekleyen örneklerle doludur. Mısır ve İran'da kendini firavun ve Ahamenişvari bir kral ilan etti. Hatta MÖ 324'te Yunanların kendisine tanrı olarak tapınmalarını dahi emretti. Tabii ki Yunanlar İsken-

Görsel 6.4. Ayakta duran Bodisavatta Maitreya (Geleceğin Buda'sı).
The Metropolitan Museum of Art/ Art Resource, NY. Rogers Vakfı, 1913.

der'i tanrı olarak tanımayı reddettiler. Öte yandan ölümünden sonraki yıllarda tanrılar ve tanrısal güçlere sahip yöneticiler yeniden ortaya çıkacaktı. Göreceğimiz üzere, bu eğilim Helenistik dönemde başladı ve Roma İmparatorluğu döneminde doruğa ulaştı.

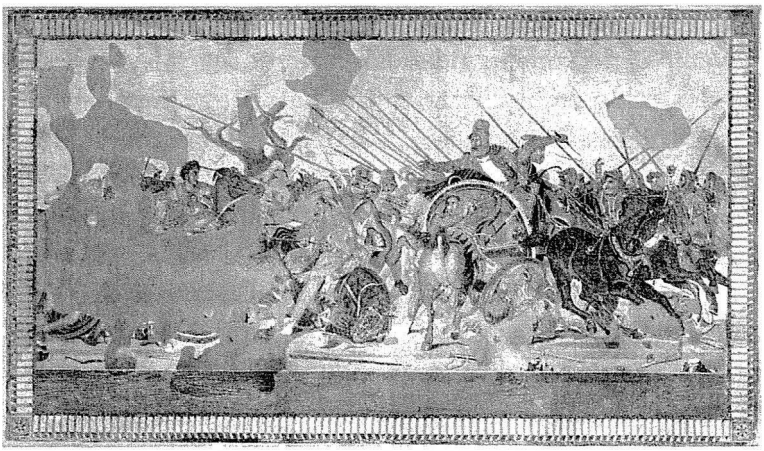
Diğer tarihçiler onu öncelikle cesareti ve halkı uğruna ortaya koyduğu kişisel özverisi ile ordusuna esin kaynağı olan inanılmaz karizmaya sahip bir lider olarak görürler. Bu görüşü destekleyen birçok öykü vardır. Askerleri susuz kaldığında su içmeyi, aç kaldıklarında yemek yemeği reddetmesi, onlar uğruna kişisel özveride bulunması emrindekiler tarafından çok sevilmesini sağlamıştır. MÖ 333'teki Sur kuşatması

sırasında asla geri adım atmadığı açıkça görülmektedir. Artık Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olan bu eski Fenike kenti bir adanın üzerinde bulunduğu için kuşatılması çok zordu. İskender Sur'la anakara arasında bir köprü yaptırarak kuşatmayı daha fazla yeğlediği bir kara savaşına dönüştürdü. Sur derhal teslim oldu ve bugün İskender'in bıraktığı gibi bir yarımada üzerinde bulunmaktadır. Aynı yıl İssus Muharebesi'nde III. Daryus'un tüm Pers topraklarını geçerek doğuya kaçmasını sağladı. Bir Roma kenti Pompei'de bulunan daha sonraki döneme ait bir mozaik İskender'in karizmatik bir lider olduğunu ortaya koyar. Daryus'a saldırırken ön saflarda yer alışına, dimdik ileriye bakışına ve başında koruyucu hiçbir şey bulunmamasına, Pers *şehinşah*'ın korkulu yüz ifadesine dikkat edin (Görsel 6.5).

Bununla beraber, MÖ 362'de Hint Kralı Porus'u yendikten sonra hiç durmadan doğuya doğru ilerleme niyetinde olduğu ortaya çıkınca ordusunun ona duyduğu güven sarsılmaya başladı. MÖ 325'te askerleri ayaklanmaya kalkıştı ve İskender Gedrosya Çölü'nü geçerek (bu arada askerlerinin dörtte üçünü yitirerek) ordusunu batıya yönlendirmek zorunda kaldı ve sonunda MÖ 323'te otuz üç yaşındayken Babil'de öldü. Muhtemelen bundan sonra batıya, Yunanistan'a doğru ilerlemeyi, Kartaca İmparatorluğu'nu yenmeyi ve sonra da Roma kentinin kendini göstermeye başladığı İtalya'ya kadar uzanmayı tasarlıyordu.

Bazı tarihçiler İskender'in acımasız ve eli kanlı bir fatih olduğunu, başkalarına boyun eğdirmek ve kendi gücünü artırmaktan başka bir derdi olmadığını ileri sürer. Bu yaklaşım daha önceki görüşleri küçümsemekte, iktidar ve egemenliğin fazlasıyla karmaşık yapısını göz ardı etmektedir ve Büyük İskender'in yanı sıra Şarlman, Cengiz Han, Napolyon ya da Adolf Hitler için de geçersizdir.

İskender'in bir imparatorluk kurmaktaki başarısı ve onu sürdürmekteki başarısızlığı İEAS'ın nasıl işlediğini gösterir.

Görsel 6.5. İssus Muharebesi, mozaik. Scale/ministero per i Bani e le Attivitavulturali/Art Resource, NY.

Tanrı ya da yarı tanrı bir kahramana dayanan ideoloji sadece mevcut Helenistik krallıklar ve imparatorluklar için değil daha sonraki antikçağ fatihleri, kralları ve imparatorları için de esin kaynağı olmuştur. İdeolojinin kendisi kadim Yunan ve Yakındoğu kültürünün sentezi olup Doğu ile Batı'nın yeniden bütünleşmesine örnektir. Bundan yararlanan İskender kendi ordusuna ve buyruğu altına aldığı halklara esin kaynağı olmuştur. Bu ideoloji olmadan Yakındoğu'da fethettiği uyrukların sadakatini kazanamazdı.

Ekonomik güç açısından İskender Yakındoğu'da izlenenlere yakın yöntemler uyguladı. Haraçlar ve yağmalar bir süre askerlerini zenginleştirip mutlu etti. Ondan sonra gelenler ve aynı şekilde vergi toplamayı sürdürdüler. Elde ettikleri gelirlerle antik dünyadaki en görkemli anıtları yaptırdılar. Aslında İskender'den sonra imparatorluğun başına geçen Yunan-Makedon halefler Antikçağın Yedi Harikası üzerinde kendilerinden önce ve sonra gelenlerden çok daha fazla hak iddia edebilirler.

İmparatorluğunda askeri gücün rolünü göz ardı edemeyiz. Daha sonraki yüzyıllarda da İskender karizmatik bir as-

keri deha olarak tanımlandı. Babasının orduda gerçekleştirdiği yeniliklerin izinden giden İskender Yunan falanksını Pers İmparatorluğu'nun sınırları dışına, Yakındoğu imparatorluklarının ulaşmadığı bölgelere taşıdı. Savaş alanlarında kimse onunla boy ölçüşemezdi ve ölümünden yüzyıllar sonra da Romalı general ve imparatorlara, Müslüman imparatorlara, Bizans imparatorlarına, ortaçağda İngiltere krallarına ve Malezya hükümdarlarına esin kaynağı olmaya devam etti.

Bununla beraber siyasi gücü hakkında fazla bir şey söylenemez, sadece buradaki zaafın ölümünden sonra imparatorluğunun parçalanmasına yol açan en önemli nedenlerden biri olduğuna dikkat çekilebilir. Karizmatik bir lider olmanın dışında güçlü bir politik model oluşturmadı. Kimse onun yerini dolduramazdı. Ölümünden sonra halefleri Doğu ile Batı'nın kaynaştığı bu yeni dünyada nasıl bir siyasi gücün geçerli olabileceğini araştırmak zorunda kaldılar.

Atina ve İskender imparatorlukları kısmen Ahameniş Pers İmparatorluğu'na direnmek üzerine kurulmuştu ve böylece Antikçağ imparatorluğu süreci devam etti. Dış ve iç etmenler bir araya gelerek bunu kendilerine özgü bir biçimde mümkün kıldılar. Yeni kaynaklar sayesinde her ikisi de büyük siyasi portrenin gerisindeki entelektüel ve kültürel güçlerin karışımını ortaya koymaktadır. Kısa ömürlü olmasına karşın İskender'in imparatorluğu son derece etkili olmuştur ve gelişen Yunan ve Yakındoğu unsurlarının tümüyle bütünleşmesini temsil eder. Yunan kültürüne Akdeniz ve Yakındoğu dünyalarında uzun süre geçerli olacak güçlü bir dinsel ideoloji sağlamıştır. Onun döneminde Antikçağ İmparatorluk Dönemi batıdan doğuya doğru en geniş yayılımı yaşadı. Onun batı yönündeki gelişmesi daha sonraki yüzyıllarda Roma İmparatorluğu Batı'da boy gösterirken en önemli konu olacaktır. Ama bu konuyu ele almadan önce İskender'in halefi niteliğindeki krallıklara ve imparatorluklara bir göz atalım.

7

MIZRAKLA KURULAN İMPARATORLUKLAR: HELENİSTİK SENTEZ

> Ve şimdi artık imparatorluğu devralacak kimse yoktu, halkları ya da kentleri yönetenlerin hepsi bir krallık düşü kurabilir ve sahip oldukları toprakları mızrakla kurulmuş bir imparatorluk olarak yönetebilirlerdi.
>
> — Sicilyalı Diodorus[1]

- İskender'in halefleri iktidarı nasıl sağlamlaştırdılar?
- Helenistik dünya eski yöntemlerini nasıl sürdürdü ve yeni gelişimlere nasıl tanık oldu?
- İmparatorluk hangi açılardan bireylerin yaşamını biçimlendirdi?
- Helenistik imparatorluk ve krallıklara karşı direnişe toplumsal güç kaynaklarının ne gibi katkısı oldu?

İskender Babil'de ölüm döşeğinde yatarken generallerinin ondan halefini belirlemesini istediği, onun da "en güçlü olan" dediği söylenir. Kuşkusuz "ölümünden

sonra cenaze töreninde yarışmalar düzenlenerek"[2] bu kişinin kim olacağına karar verileceğini düşünüyordu. Ne o ne de başkaları yarım yüzyıl boyunca çok ciddi çatışmalar olmasını beklemiyordu. Bir general "başını ötekilerden daha fazla kaldırdığı an" hemen ona karşı bir koalisyon oluşturuluyordu. Bu çatışmada başrolü oynayan, İskender'in subayları olan Diadochoilerin sonuncusu da MÖ 281'deki savaşta öldüğünde artık ortada bütünleşmiş bir İskender İmparatorluğu kalmamıştı. Bunun yerine birbirine düşman iki imparatorluk, Seleukoslar ve Ptolemaioslar ve birtakım daha ufak krallıklar Yakındoğu ve Akdeniz'de görülen ikinci büyük ve en kısa ömürlü imparatorluğun parçalarını oluşturdular.

Antikçağ imparatorlukları alanında Helenistik Çağ'ın taşıdığı önem, bu çağın ünlü imparatorluklar üretmesinden değil (en büyükleri Seleukoslar kurucularının ölümünün hemen ardından çöküşe geçmişti), Yunan, Makedonya, Yakındoğu ve Kuzeydoğu Afrika dünyalarını bütünleştirme biçiminden kaynaklanmaktadır. Doğu ve Batı'nın kültürel ve ekonomik bütünleşmesi Yakındoğu ve Akdeniz tarihinin bundan sonraki beş yüz yılını oluşturacaktır. Helenistik dünya –çoğu kez eski malzemelerden yararlanarak– onu izleyen Antikçağ imparatorluklarının temellerini attı: Roma İmparatorluğu, yenilenen Pers İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve son olarak da İslam İmparatorluğu.

İSKENDER'İN "CENAZE OYUNLARI"

Helenistik dünyada gelişmenin nasıl ve kimin yönetiminde olacağı önceden kestirilemezdi; çok değişik ve sonuçları farklı olasılıklar mevcuttu. İskender'in ölümünden sonraki yarım yüzyıl boyunca yaşanan olaylar siyaset sahnesini altüst etti. En beklenmedik zamanlarda ortaya çıkan savaşlar, işgaller ve suikastlar olayların akışını sürekli değiştirdi.

Makedonya siyasetini bilenler için İskender'in ölümünün bir dizi iktidar krizine yol açması şaşırtıcı değildi. Makedonya'da her dönemde yönetime kimin geçeceği ve bunu ne şekilde sürdüreceği her zaman büyük bir sorun olmuştu. Diadochoiler arasında çıkan savaş aslında her ne pahasına olursa olsun birlik ve beraberlik isteyenler ile ayrılıkçı ve bölücülerin çatışmasıydı.

"Birlik"ten yana olanlar İskender'in ölümünden hemen sonra dünyaya gelen IV. İskender ile İskender'in zihinsel engelli üvey kardeşi Arrhidaueus (daha sonra III. Philip) safında yer aldılar. Bu iki lider tüm ülkeyi yöneteceklerdi; bu, karşıt unsurları bir arada tutmayı hedefleyen garip ve daha önce hiç denenmemiş bir yöntemdi. Bu naiplik dönemi baştan beri istikrarsız oldu ve düzenlenen çeşitli "konferanslar" sonuçsuz kalırken Diadochoi birbirine düştü ve sahneye yeni oyuncular çıktı. İlk yirmi yılda öne çıkan "birlikçiler" İskender'in satraplarından olan "Tek Gözlü" Antigonus ve İskender'in ölümünden sonra Babil'e satrap olarak atanan "Fatih" Seleukos oldu. Bu ikisi başlangıçta işbirliği sağladılar ama "birlikçi" kampta çatışmalar başlayınca istikrar bozuldu.

Ayrılıkçıların başını çeken Ptolemaios en istikrarlı ve uzun ömürlü krallıkların önünü açtı. İskender'in muhafızlarından biri olan Ptolemaios, İskender'in ölümünden hemen sonra Mısır'a gitti ve kendini önce satrap sonra da firavun ilan etti. İki yıl sonra Makedonya'ya nakledilmekte olan İskender'in mumyalanmış cesedini ele geçirip Mısır'a getirdi. İskender bir defasında Siwah vahasında gömülmek istediğini söylemişti; bu da cesedin çalınmasına bir gerekçe olarak ileri sürülebilirdi. Aslında ceset Siwah'ya kadar götürülmedi; İskenderiye'deki bir mozolede sergilendi. Makedonya geleneklerine göre bir liderin gömülmesi yasal bir halefin var olduğunu simgeliyordu. İskender hem II. Philip'in öldürülmesinden hem de III. Daryus'ün ölümünden sonra bunu yapmış, böylece kendini Makedonya ve Ahameniş'in gerçek varisi olduğu-

nu ilan etmişti. Ptolemaios da yasal halef olarak kendi Ptolemaios krallığını ilan etti.

Diğer Diadochoiler iktidar kavgasını sürdürürken eskiden beri var olan bir sorun yeniden kendini gösterdi: Yunanların özerlik isteği uzaktan kumandalı liderlikle nasıl bağdaşacaktı? Bağımsızlık bir kez daha en önemli slogan ve zamanla imparatorluğun bir aracı haline geldi. Yunanları destekleyen ya da onları rakiplerine karşı ayaklanmaya teşvik eden Diadochoiler "Yunanistan'ın bağımsızlığını" ilan ettiler. Bu, yüzyıllar boyunca bu bölgeye egemen olanlar tarafından tekrar tekrar dile getirilecekti. İlk iki Diadochoi imparator Antigonus ve Ptolemaios'un Yunanların bağımsızlığını ilk ilan edenler olması bir rastlantı değildi. MÖ 314'te "Tek Gözlü" Antigonus halka "tüm Yunanların özgür, askerlikten muaf ve özerk" olması gerektiğini duyurdu.

> Askerler buna olumlu oy verdiler ve Antigonus (Tek Gözlü) her tarafa haberciler göndererek bu kararı açıkladı. Şöyle düşünüyordu: Yunanların bağımsızlık beklentileri onların gönüllü olarak savaşa katılmalarını sağlar; öte yandan Antigonus'un İskender'den sonra başa geçen kralları devirmek niyeti olduğundan kuşkulanan general ve üst düzey satraplar da onun savaşta kendi saflarında yer aldığını görerek fikirlerini değiştirecek ve gönüllü olarak emirlerine uyacaklardır. ... Ptolemaios, Antigonus yönetimindeki Makedonların Yunanistan'ın bağımsızlığı hakkındaki kararını öğrenir öğrenmez benzer bir bildiriyi kaleme alarak Yunanlara özerklik tanınmasına en az Antigonus kadar istekli olduğunu gösterdi. Her iki taraf da Yunanların desteğinin sağlanmasında büyük yarar görüyor, bu yüzden de onlara ödün vermekte birbirleriyle yarışıyordu.[3]

Öte yandan bilimadamlarının hepsi Diodorus'la aynı görüşte değildi; çoğu, bu koşullar hüküm sürerken Yunanların özerk kılınmasının en azından çözülmesi güç bir sorun yarattığı kanısındadır: Zira bir liderin ya da liderlerin bağım-

sızlık vaat etmesi veya ilan etmesi bunu geri alma yetkisine de sahip olduğunu göstermekteydi. Bu gerçek bir bağımsızlık mıydı yoksa üstü kapalı bir hegemonya mıydı? Bilimadamlarından biri buna "totoloji" adını veriyor.[4] Birkaç yıl sonra Yunanlar Antigonus ve oğlu "Kuşatmacı" Demetrius anısına bir sunak hazırlayarak onları tanrısal kurtarıcı ve kutsal aracı olarak tanımak suretiyle Yunanistan'ın bağımsızlığını onayladılar. Bu tutum, daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, ideolojik güçten (İ) geri adım atmak olarak açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında, daha sonra tanık olacağımız üzere, kutsal statünün ilanı, Yunanların siyasal ideolojiyi (S) öne çıkarmalarından sonra genel olarak dinsel ideolojiye geri dönüşe işaret etmektedir.

Yunanların tam desteğini sağlayan Antigonus Ege'den Hindukuş'a kadar uzanan birleşik bir krallık oluşturdu. Görünüşe bakılırsa İskender'in imparatorluğunu yeniden canlandırmayı hedefliyordu ama diğerleri onun bu davranışını "kendilerine tepeden bakmak" olarak değerlendirdiler; bu yüzden Diadochoilerin geri kalanları ona savaş ilan ettiler. MÖ 311'de başroldekiler arasında bir uzlaşma sağlandı (buna "311 Barışı" adı verildi). Barış dönemi gergin geçti ve kısa sürdü; bu da İskender'in "cenaze oyunlarının" en akla yakın çözümünün birçok krallık olduğunu ortaya koydu. Avrupa (yani Yunanistan ve Makedonya), Asya ve Mısır için ayrı liderler seçildi. Hepsi de zorunlu olarak "Yunanistan'ın bağımsızlığına" saygı duyacaklarını belirttiler.

O ana kadar Diadochoi'nin çoğunluğu genç IV. İskender'in (Arrhidaeus/III. Philip MÖ 317'de öldürülmüştü) naibi olduklarını, onun rüştünü ispat edip babasının yerine geçmesini beklediklerini ileri sürüyorlardı. Hiçbiri henüz resmi olarak kral (*basileus*) unvanını almamıştı ama kimileri kral gibi davranıyordu. Genç IV. İskender ve annesi Roxanne MÖ 310'da öldürülünce bu hikâye de sona erdi: "Zira artık imparatorluğun başına geçecek kimse kalmamıştı ve halkı ya da

kentleri yönetenler kral olmayı umabilir ve savaşta (mızrakla) kazanılan bölgeleri denetim altına alabilirlerdi."[5] Çok geçmeden, MÖ 306'da "Tek Gözlü" Antigonus ve oğlu "Kuşatmacı" Demetrius resmi *basileus* unvanını aldılar, Diadochoi içinde bunu ilk yapan onlardı; servetleri giderek artmaktaydı. Öte yandan, birkaç yıl içinde diğerleri de aynı unvana sahip çıktılar ve çatışmalar devam etti. Beş yıl sonra (MÖ 301) antikçağ tarihinin en büyük kara savaşlarından biri olan (savaş alanında 150.000 asker vardı) İpsus Muharebesi'nde "başı çeken" Tek Gözlü Antigonus ve birleşik imparatorluk hülyası Hindistan fillerinin ayakları altında ezildi ve "Fatih" Seleukos Asya'yı denetim altına aldı.

MÖ 281'de İskender'in hayatta kalan sonuncu generalleri Korupedion Savaşı'nda karşı karşıya geldiler. Her ikisi de o dönemde seksenlerindeydi. Savaşı Seleukos kazandı; kısa süre önce bulunan bir Babil kaynağına göre, artık Mısır dışında kalan İskender imparatorluğunda birlik sağlayacak, hatta Makedonya'ya "benim vatanım" diyecek konumdaydı. Fakat Seleukos'un Ptolemaios'un Makedonya tahtında gözü olan vatan haini ve dışlanmış oğlu ("Yıldırım" Ptolemaios) tarafından öldürülmesi Diadochoilerden birinin yönetimi altında birleşme hayallerinin yıkılmasına yol açtı. Böylece, bir kez daha, bir anlamda sıradan bir olay dönemin akışını değiştirdi.

Ertesi yıl bir başka olay Helenlerin politik bulmacasının son parçalarını oluşturdu. Kuzeyde aniden ortaya çıkan Göçebe Keltler/Galyalılar Makedonya ve Yunanistan'ı yakıp yıkmaya başladılar. Keltler "Yıldırım" Ptolemaios'u katlettiler (ve başını bir mızrağa takıp gezdirdiler) ve Balkanları işgale koyuldular. Bu, Antikçağ'da Makedonya'nın Yunanistan için bir tampon olamadığı ender dönemlerden biridir.

Daha sonra, Yunanistan'ın merkezinde kurulmuş federal bir birliğin liderleri olan Aitolialılar, Keltleri yendi ve yakın-

lardaki Delfi tapınağının işgalini önledi. Bunun üzerine birlik kendilerini "Yunanistan'ın kurtarıcısı" ilan etti ve Yunanistan'ın merkezinde büyük bir güç kazandı. Bu arada "Kuşatmacı" Demetrius'un oğlu ve "Tek Gözlü" Antigonus'un torunu olan "Paytak" Antigonus Konatus şimdiye kadar politika sahnesinde fazla görünmemesine karşın, Keltler karşısında büyük bir zafer kazandı; böylece Makedonya tahtına sahip çıkarak uzun ömürlü Antigonlu hanedanını başlattı.

Helen dünyasının siyaseti sadece bundan iki yıl önce kimsenin öngöremeyeceği bir tarzda şekillendi. Seleukos İmparatorluğu Asya'ya egemen oldu, Ptolemaios İmparatorluğu Mısır'ı yönetmeyi sürdürdü ve Antigonlular Makedonya'da iktidara geçtiler. Merkezi Yunanistan Aitolia Birliği'nin yönetimindeydi. Bu birlik aynı zamanda ortaya çıkan Akaea Birliği (ya da Ege Birliği) adındaki eski bir Yunan birliği ile birlikte tüm Yunanistan'a egemen oldu. Cenaze oyunları sona ermişti ama imparatorluklar arası çatışmalar daha yeni başlıyordu.

HELENİSTİK İEAS SENTEZİ

Helenistik kral *basileus* krallığı yani *basileia*'yı yönetiyordu. *Basileia* belli bir bölge ya da yerden ziyade uyrukların toplamından oluşuyordu; sınırları başka halkları yenilgiye uğratarak genişlemekteydi, dolayısıyla "mızrakla kurulmuş" bir ülkeydi. Helenistik imparatorluklar ve krallıklar neredeyse sürekli olarak birbirleriyle savaşmaktaydılar. Politik ve ekonomik sistemleri yeni zaferlere dayanıyordu, bunun sonucu olarak da kahramanca fetihler yapan askeri lider kutsallaştırılıyor, hatta tanrılaştırılıyordu; bu, (İ) öğesinin öne çıktığı dinamik bir İEAS senteziydi. Yunan, Makedon ve Yakındoğu sosyal düzenleri –tarihin orta tabakasında– üst düzey politik olaylarla Helen dünyasını biçimlendirdi. Her Helenistik imparatorluk ve krallığın kendine özgü nitelikleri olmasına karşı dikkate değer ortak özellikleri de bulunmaktaydı.

Görsel 7.1. Helen dünyasının haritası. *Cambridge Ancient History*, 2. Basım, cilt VII, s. 24.

Görsel 7.2. I. Seleukos'a ait tetradrahmi. The Metropolitan Museum of Art/ Art Resources, NY.

Yakındoğu'daki seçkinleri görevden alma geleneğine uyan Helenistik fetihler yenik düşen krallık ve imparatorlukların tahtları ile en yüksek bürokratik ve sosyal makamlarına Makedon ya da Yunan-Makedon görevliler atadılar. Daha az sanayileşmiş ülkelerde yaşayan birçok çağdaş Batılı yabancı gibi Makedonlar ve Yunanlar da yeni fırsatlar ve daha yüksek politik ve sosyal statü sunan bu uzak bölgeleri çekici buluyorlardı.

Daha önceki kuşaklarda bilimadamları Makedon/Yunan yöneticiler ile yerli nüfuslar arasında kesin bir ayrım yapıldığını ve yerlilerin sürekli istismar edilip dışlandığını ileri sürüyordu. Daha yeni görüşler ise yöneticilerle yönetilenler arasında, çeşitli dönem ve yörelerde daha ortak bir bağlantı bulunduğu yolundadır. Örneğin Ptolemaios yönetimindeki Mısır'da yerli bir rahip buradaki yönetim geleneğine uygun olarak yerel bir bürokrat olabiliyordu. Seleukos ordusunda birçok Persli bulunuyor, bazıları yüksek mevkilere gelebiliyorlardı. Makedonlar ve Yunanlar genel olarak bu yeni koşullara ayak uydurdular; bununla beraber, Ege'den sürekli olarak gelen göçmenler İskender'in fetihlerine konu olan tüm

bölgelerde nüfusta ve sosyal yaşamda belli değişimlere yol açtı.

Helenistik politik sistem yeniden boy gösteren güçlü kutsal yöneticilik ideolojisine dayanıyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, kutsal krallıkların kökeni eski anlayışlar, ideolojik ve sosyal yapı idi. İEAS'ın S öğesini öne çıkaranlar bile, belki bilinçaltında, krallardan ve kutsal aracılardan vazgeçmeleri yüzünden sosyal yaşamlarında yüzyıllardır bir şeylerin eksik olduğu hissini taşıyorlardı. Krallığı devam ettiren Makedonlar ise monarşinin bu boyutunu tümüyle göz ardı etmediler.

II. Philip muhtemelen ölümünden az önce hayalinde kendini Olimpos'taki tanrıların yanına yerleştirirken böyle bir zihniyet ile hareket etmekteydi. İskender kendisine tanrı gözüyle bakılmasını destekliyor, en azından buna karşı çıkmıyordu. "Kurtarıcı" I. Ptolemaios İskender kültüne bağlılığını ilk ilan eden yönetici oldu. Onu izleyen II. Ptolemaios babasının ölümünden sonra I. Ptolemaios'u tanrı ilan etti ve böylece uzun bir gelenek başlatılmış oldu. Ptolemaioslar arasında kutsal firavun kavramına ve Makedonyalıların kahramanlara tapma alışkanlığına çok şey borçlu olan yeni bir yönetim kültü oluştu (Görsel 7.3).

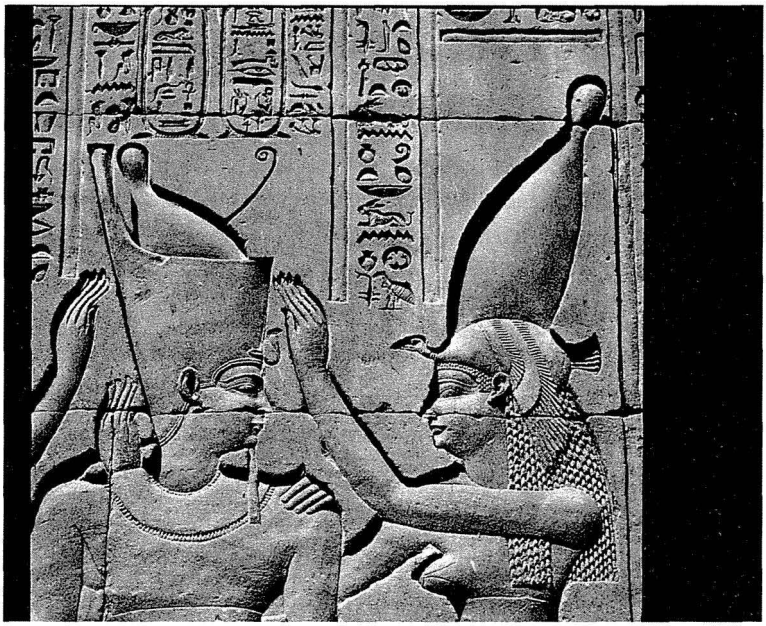
Açık bir yönetici kültü oluşturmakta biraz geç kalan Seleukoslar kısmen eski Ahameniş ilkelerini benimsemişlerdi. "Büyük" III. Antiokos (saltanatı MÖ 233-187) kendisi ve ataları için bir devlet kültü oluşturan ilk yönetici oldu. Kısa süre sonra her Seleukos satraplığında kutsal yöneticinin yanında üst düzey bir rahibe yer almaya başladı. Daha sonraki yıllarda Romalılar Helen atalarından yöneticilerin kutsallığı hakkında çok şey öğrenecek ve eski ideolojik kavramlar geri gelecekti.

Zaman zaman yönetim kültü yukarıdan aşağıya doğru oluşuyordu ama aynı zamanda aşağıdan yukarıya doğru da gerçekleşebiliyordu. "Kuşatmacı" Demetrius Atina vatandaşları tarafından (MÖ 291'de) şöyle karşılandı:

> İşte tanrıların en yücesi ve en sevileni kentimize geldi!... Görkemli bir görüntüsü var, dostları güneşi çevreleyen yıldızlar gibi onun etrafını sarmışlar. Tanrıların en güçlüsü Poseidon ve Afrodit'in oğluna selam olsun! Diğer tanrılar ya çok uzaktalar ya da kulakları veya kendileri yok veyahut bizlere aldırdıkları yok; ama biz senin burada olduğunu görüyoruz, sen ahşaptan veya taştan yapılmış değilsin, sen gerçeksin. Bu yüzden sana dua ediyoruz.[6]

Bu ilahi yalnız meydanlarda değil evlerde de söyleniyordu. Athenaeus şöyle diyor: Helenistik hükümdarları kutsal görmek, bağımsızlıklarına düşkün Atinalılar için bile emperyalist hegemonyayı kabul etmek meselesi değildi. Bu yaklaşımı sorgulamanın en etkin örneğini yirminci yüzyılın ünlü tarihçisi E. R. Dodds vermektedir: "Eski tanrılar geri çekilince boş kalan tahtlar bir halef peşine düşerler ve başarılı bir yöntemle, hatta bazen başarısız bir yöntemle dayanıksız bir kemik torbası bile boş tahta oturabilir."[7]

Helenistik ekonomi yöntemleri hem Makedonya'daki hem de Yakındoğu'daki uygulamaları yansıtmaktaydı: Makedonya'da ekonomi "Kahramanlık" ya da "Statü dağıtma" eğilimlerini takip ediyordu. Tüm topraklar onları fetheden ya da miras alan krala aitti; kral bu toprakları parselleyip yakınlarına bağışlıyor ve kral ile yakınları bu topraklar üzerinde yetiştirilen tüm tarımsal ürünlerden vergi alıyordu. Çiftçiler bu vergileri toplama hakkını almak için başvuruyorlar, toplanan vergiler imparatorluk hazinesine değerli madenler halinde aktarılıyordu. Yakındoğu imparatorluklarındaki ekonomi geleneği uyarınca nihai amaç kraliyet hazinesini doldurmaktı. Bu yüzden İskender Ahameniş'in her kraliyet merkezinde olağanüstü miktarda altın ve gümüş buldu. Helenistik imparator ya da kral, Ahameniş muadili gibi, hazinenin küçük bir bölümünü kendi imajını pekiştirecek kamusal anıtlar yaptırmak ve *basileia*'sını savunmak için harcıyordu.

Görsel 7.3. III. Ptolemaios, I. Euergetes ve tanrıça detayı. DeA Picture Library, Art Resource NY.

Gümrük vergileri de kraliyet hazinesini zenginleştirmekteydi. Helenistik krallar bu alanda klasik Yunan geleneğinden ziyade eski Yakındoğu uygulamalarını izlediler. Klasik yunan geleneğinde gümrük vergileri hem düşük hem de kısıtlı idi; yüzde 5'i geçmiyordu. Yunan vatandaşları bu vergiden hiçbir zaman hoşnut kalmadılar. Ptolemaioslar ise yüksek gümrük vergileri ve karmaşık gümrük yapılarıyla ünlüydüler, zeytinyağı ya da şaraptan alınan vergi yüzde 50'ye kadar çıkabiliyordu. Gene de ticaret gelişmekteydi ve bazı vatandaşlar bu sayede büyük servet sahibi oldular. Sermaye artıyor, kapsamı genişliyordu, sonunda az sayıdaki seçkin bundan yararlanıyor; sonunda tüm bu zenginliğe karşın zenginle yoksul arasındaki uçurum daha da derinleşiyor, kitlelerin yaşam standartları düşüyordu.

Para politikasının geçmişi pek eskiye dayanmıyordu. İskender ve halefleri Yakındoğu ekonomisinde, özellikle kent-

lerin ekonomisinde parayı kullanıma soktular. Para zaten MÖ 600 civarında, Ahamenişlerin yükselişinden hemen önce keşfedilmişti. Ahamenişler az sayıda sikke bastılar ve genellikle bunları paralı askerlerin maaşlarını ödemek ya da Yunan politikacılarına rüşvet vermek için kullandılar. İskender muazzam miktarda para bastırdı; Ahameniş İmparatorluğu'nun hazinesinde bulunan 300 milyar dolardan daha değerli altın ve gümüşü Akdeniz ve Yakındoğu piyasalarına sürdü. Halefleri de aynı yolu izlediler ve birçok bölgede sikkeler orduya yapılan ödemelerin ötesinde günlük iş yaşamına girince ekonomi ilk kez para yüzü gördü. Helenistik krallıklar ve birliklerin çoğu bir sikke için temel bir ağırlık standardı belirlediler; tetradrahmi (17 g) ticari ilişkilerin akışını sağladı. Her zaman ayrılık çıkaran Ptolemaioslar tetradrahmi için farklı bir ağırlık belirlediler (13-15 g).

Yağma ve savaş, üretimi modernize etme ya da yeni piyasalar bulma gibi öteki ekonomik yayılma modlarından ahlaki bakımdan çok daha üstün görülüyordu. Bu nedenle savaş durumu Helen dünyasında sıradan bir yaşam tarzına dönüştü. Aslında MÖ 323 ile 150 yılları arasında yalnızca dört kısa barış süreci vardır: MÖ 299-297, 249-248, 205-204 ve 159-149.[8] Fetihler aynı zamanda Helenistik krallık ve imparatorluklara düzenli bir köle akışını sağladı; Aristoteles onlara "hareketli aygıtlar" diyordu. İleride göreceğimiz gibi, tüm bunlar ilk yıllarında inanılmaz sayıda köle ele geçiren Roma İmparatorluğu için bir örnek oluşturdu.

Helenistik askeri sistem bazı klasik Yunan ve Yakındoğu uygulamalarının izinden giderken bazı temel alanlarda değişiklikler gerçekleştirdi. Yakındoğu örneklerinden hareketle Helenistik ordular çok daha fazla çeşitlilik içeriyor ve klasik Yunan ya da Makedon ordularından daha fazla paralı askerden oluşuyordu. Artık vatandaş-askerler savaş gücünün esas kaynağı değildi; diğer taraftan Yunan hoplit falanksı (Makedonların yaptığı bazı değişikliklerle) standart olarak kullanıl-

maya devam etti. İskender özellikle atlı birliklere öncelik tanıdı ama halefleri genellikle bunu yapmadılar. Helenistik ordulardaki asker sayısı klasik Yunan dünyasındakilere kıyasla muazzamdı ve bu dönem antik çağlardaki en geniş kapsamlı kara savaşlarına tanık oldu.

Basileus için savaş kraliyet gücünün ve kutsal yetkisinin temelini oluşturuyordu. Onun yasaları kılıç ile mızraktı ve savaş alanlarındaki zaferleri onun hem siyasi konumunu hem de kraliyet kültünü pekiştirmekteydi: Fetihler "zaferin ilahi gücüne görkemli bir gizem"[9] katmaktaydı. Asurlularda olduğu gibi, savaş Helenistik dinsel inancın bir parçasıydı. Askeri zaferler politik ve ideolojik saygınlık kazandırıyor, kraliyet hazinesini zenginleştiriyor ve vergi gelirlerini artırıyordu; bu İEAS sentezi tüm Helenistik imparatorluk ve krallıklar için geçerliydi.

İMPARATORLUK VE KENT

İskender on altı yaşında ilk askeri zaferinden sonra bir kent kurup ona adını verdi. Alexandropolis onun adını taşıyan kentlerden ilkiydi. Oysa babası bunu onaylamadı; onaylamamasının sebebi böyle bir bencilliğe (ya da kendini beğenmişliğe) karşı olması değil –Philippi ve Philippopolis bunun kanıtıdır– kentler kurup adını ölümsüzleştirmeyi Makedon kralının bir ayrıcalığı olarak görmesiydi. Sonunda Philip kentin –ve adının– olduğu gibi kalmasına izin verdi. Zamanla kent hem Makedonyalılardan hem de İlliryalılardan oluşan karma bir nüfusa sahip oldu. Bu, hem geriye hem de ileriye bakan tipik Helenistik kentin habercisiydi. Belirgin sentezleri ve kültür karışımı ile Antikçağ İmparatorlukları Dönemi'nden sonraki tüm kentlerin özelliklerini, bir yandan da sömürgecilik ve anıtsal mimari açısından yüzyıllık eski Yunan ve Yakındoğu kentlerinin izlerini taşımaktaydı.

Bu dönemde kurulan yüzlerce kent, Yunan kültürünü Helen dünyasının en uç noktalarına kadar taşıyarak "Hele-

nizasyon" diye bilinen dinamik bir süreci başlattı. Kentlerin yapı ve mimarisinin yanı sıra sokaklarda *koiné* şivesiyle konuşulan Yunanca'da Helenizasyon etkisi gözlemlenebiliyordu. Sırasıyla Ptolemaios İmparatorluğu'nun, Seleukos İmparatorluğu'nun ve (Seleukos'un batısında kurulan) Attalos Krallığı'nın başkenti olan İskenderiye, Antakya ve Bergama şehirleri klasik Yunan'daki en büyük kentlerden birkaç misli fazla nüfusa sahipti. Birçok büyük kentte yüz binlerce insan yaşıyordu. Bu kentlerin çoğu Seleukos topraklarında kuruldu; Ptolemaios İmparatorluğu'ndaki kentler çok daha az sayıdaydı ama bunlardan bazıları Helenizasyonun önde gelen örnekleriydi.

Bununla beraber bu kentler Helen dünyasındaki diğerleri gibi klasik Yunan kentlerin birebir kopyası değildi; bunlar Yunan ve Yakındoğu kültürünün elle tutulur bir karışımıydı. Baktriya'nın (bugünkü Afganistan'ın) doğusundaki bir kentte yapılan kazılar bu çok yönlü sentezin öyküsünü anlatır. Bugün Ay Hanım diye anılan bu kent Seleukosların daha önceki bir Ahameniş yerleşiminin üzerine kurduğu berkitilmiş bir kentti. Doğu kesimi bir Yunan kentinin tüm özelliklerini taşıyordu: Yunan stili tapınaklar, spor sahası, tiyatro vb. Ama burada aynı zamanda bir Pers stili saray ve Mezopotamya tarzı tapınaklar da bulunuyordu. Bunların hepsi Helenizasyon kültürünün kanıtlarıdır (Görsel 7.4).

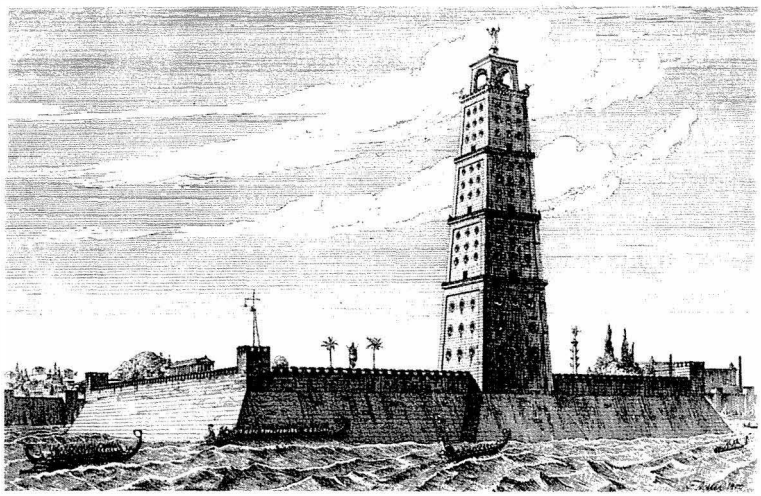
Bazı bakımlardan Helenistik kentler eskilere dönüşü andırıyordu. Koloniler olarak Fenike ve eski Yunan kentlerinin özelliklerini taşıyorlardı ve Antikçağ imparatorlukları döneminde kurulanlara çok benziyorlardı. Olağanüstü görkemli kentler her zaman büyük imparatorlukların ve krallıkların simgesi olmuşlardı. Gerçekten de dünya ile rekabete girişmek ve halkın saygısını kazanmak için hayranlık uyandıracak anıtsal yapılar gerekiyordu. Helenistik kralların derhal büyük anıtlar yaptırmaya başlaması bu önemli hususu kavradıklarını gösteriyor. İpsus Muharebesi'ni izleyen nispeten

Görsel 7.4. Baktriya sikkesi. Çizim: Andrew Welton.

barışçı on yıl boyunca tüm Helenistik krallar Yakındoğu'da daha önceki dönemleri anımsatan boyutta anıtlar yaptırmaya girişti.

Eski bir dünyayı yeniden canlandırmak bu dönemin önde gelen özelliklerinden biriydi. Helenistik krallar eski dönemdeki metinleri ve eserleri korumak ya da onarmak amacıyla büyük kütüphaneler ve müzeler oluşturdular. En ünlü ve büyük kütüphane İskenderiye'de idi ama Bergama'da da muhteşem bir kütüphane vardı ve Pella ile Antakya'da da kütüphaneler oluştu. Daha önceki Antikçağ imparatorlukları da geçmişe özlem duyuyor ve onu yeniden canlandırmak istiyorlardı; Asurbanipal'ın Yeni Asurlular döneminde yaptırdığı kütüphaneyi ve Yeni Babillilerin müzelerini anımsayın (Bölüm İki ve Bölüm Dört). Bir önceki büyük imparatorluğun anılarını korumak şimdikinin yaşadığı sorunların üstünü örtmeye yarayabilirdi. Daha önce gördüğümüz gibi, geçmiş böylece emperyalist iddiaları haklı kılıyordu. Helenistik kütüphaneler yeni olanaklar tanınmasının yanı sıra İskenderiye örneğinde görüldüğü gibi, Yunan kültürünün yerel kültürden daha üstün olduğunu da kanıtlamaktaydı. Çok daha sonra, on dokuzuncu yüzyılda Napolyon ve özellikle İngilizler eski Roma İmparatorluğu'nun yöntemlerini uyguladılar.

Görsel 7.5. İskenderiye Feneri (Adler'in rekonstrüksiyonu).
Fotoğraf: Marburg / Art Resource, NY.

Bu nostalji ve Yakındoğu ve Mısır'ın görkemli geçmişiyle kıyaslanma arzusu (ne de olsa onlar İskender'in varisleriydiler) Helen dünyasının devasa eserlere olan tutkusunu tetikliyordu. Örneğin tiyatrolar ve tapınaklar eskilerinden çok daha büyük boyutta inşa edildi. Bunun mantıklı bir nedeni vardı – kentlerin nüfusu çok artmıştı– ama yapıların çoğu Helenlerin görkemli binalara olan tutkusunu da sergilemektedir. Söylendiğine göre İskender babası için Mısır'daki piramitlerin en büyüğü ile eş boyutta bir mezar yaptırmayı tasarlamıştı. "Dünyanın Yedi Harikası" listesi ilk kez bu dönemde oluşturuldu –hepsi de olağanüstü boyutlardaydı– ve "görülmesi gereken yerleri" belirtirken Helenlerin tutkusunu da ortaya koymaktaydı. Bu liste zamanla biraz değişime uğradı ama aralarından üçü o dönemden kalmadır.

Bu üç anıt çeşitli Helenistik imparatorluk ve krallıkların ortak noktasını sergiler. Rodos Heykeli I. Ptolemaios'un "Kuşatmacı" Demetrius'un adaya uyguladığı kuşatmayı sonlandırması anısına dikilmiştir; bu İskender'in ölümünden sonraki yıllarda yaşanan çok sayıda çatışmalardan biridir.

Antikçağın en büyük heykeli olan 33 metre boyundaki bu yapıt Amerika'daki Özgürlük Anıtı'na esin kaynağı olmuştur. Efes'teki Artemis Tapınağı eski bir tapınağın üstüne inşa edilmiştir ama ondan çok daha büyük ve yüksektir ve 122 metre yüksekliğindeki İskenderiye Feneri ile birlikte listede yerini almaktadır. O dönemde bu ikisinden biraz daha yüksek olan yalnızca iki yapı bulunuyordu: Mısır'daki Büyük Piramitler'den ikisi (Görsel 7.5). Antikçağ imparatorlukları dönemindeki standartlara kıyasla daha az görkemli olan imparatorluklarda böylesine devasa yapılar o dönemdeki zenginliği ortaya koymaktaydı; ama sadece zenginlik bu anıtların olağanüstü boyutlarını açıklamaya yetmez. Helenistik yöneticiler emperyalist geçmişin ağırlığı altında ezilmekteydiler ve böylesine olağanüstü boyuttaki yapılarla döneme damgalarını vurmak istiyorlardı.

Tüm bu değişimler bir Yunan kentinin yaşamını nasıl etkiledi? Helenizm tarihçilerinin en fazla –ve en hararetle– tartıştıkları konu yurttaş-devletinin akıbetidir. Bunlar Yunanistan'da varlıklarını koruyabildiler mi? Yeni kurulan kentlere örnek oluşturdular mı? Geleneksel görüşe göre kent-devletleri Helenistik imparatorluk, krallık ve birlikler döneminde artık yok olmuşlardı ve İskender'den önce işlevlerini yitirmişlerdi. Revizyonistler ise kent-devleti sisteminin bu dönemde de geçerli olduğunu savunmaktadır.[10] Önde gelen bilimadamları her iki safta da yer almakta, bazıları uygulama ne olursa olsun "kent-devleti" kavramının artık geride kaldığını ileri sürmektedir.[11] Hangi görüş doğru olursa olsun, hiçbiri Helen dünyasında insanların yurttaş değil uyruk olduğunu yadsımaz. Ya da başka bir deyişle Ay Hanım'daki Yunan mimarisi bir kent-devleti oluşturmamıştır.

HELENİSTİK DÜNYADA BİREY

Helenistik dünya tarihte imparatorluğun bireyler üzerindeki etkisinin görüldüğü ilk örneklerden biridir. Bu alandaki kanıt-

lar Helen dünyasının bazı alanlarında günümüze kadar ulaşmıştır. Yunanlar için imparatorluk çoğu kez bireyin siyaset arenasında yer almaması anlamına geliyordu; insanlar artık yurttaştan ziyade uyruk durumundaydılar. Ya da bazılarının ileri sürdüğü gibi, bu dünyada yaşayanlar artık *kozmopolit*, yani "kozmos vatandaşıdırlar". Bunun sonucu olarak çoğu kez bireyler aşırı davranışlarla içedönüklük arasında değişen şekillerde kendilerini ifade ediyor, felsefi değerlendirmeler ve/veya dini inançlarla oyalanıyordu. İster Ptolemaios, ister Seleukos olsun, emperyal sistem siyasi tartışmalara ve nutuklara yer vermiyordu; bu yüzden insanlar genellikle koşullar ve kozmos içindeki yerini bulmaya yöneliyordu ("her şey seninle ilgilidir").

Bu dönemin edebiyatı bu değişimleri çeşitli açılardan yansıtmaktadır. Altıncı bölümden anımsanacağı gibi, MÖ beşinci yüzyılda Atina'da ünlenmek ile kendini beğenmişlik, kişiliğin öne çıkmasıyla toplumun yararını gözetmek arasında yaşanan gerilimler ünlü tragedya yazarlarının hayal gücünü harekete geçirmişti. Şimdi ise imparatorluklar, büyük krallıklar ve Helenistik birlikler egemen politik birimler oluşturduğundan kentleri canlandıran sosyal ve dinsel gerilimler ortadan kalkmıştı. Kültür alışverişi –tamamen değilse bile– büyük çapta kralın sarayında gerçekleşiyordu. Örneğin hemen tüm Helenistik tragedya yazarları kutsal Helen krallarına övgüler yağdırıyor, methiyeler düzüyordu.

Öte yandan, Helenistik yaklaşımın belirgin bir örneği olan, özellikle (yirminci yüzyılda bir mumyanın tabutunda gün ışığına çıkan) Menandros'un oyunlarının temsil ettiği Yeni Komedi akımında karakterlerin günlük yaşamı yer almaktaydı. Bu akımda karakterler kendi sorunlarıyla –para, seks, evlilik– uğraşmakta, çevrelerindeki siyaset dünyasıyla nadiren ilgilenmekteydi. Bu, klasik Atina komedisinin temel taşıydı. Beşinci yüzyıldaki Atina standartlarına göre bu karakterler *ahmak*, yani ilgili bir vatandaş değil, tümüyle kendine dönük,

bir köşeye çekilmiş kişi olarak tanımlanabilirdi. Dolayısıyla edebiyat ya tepelerdeki kutsal kralları övüyor ya da bireylerin sıradan yaşamlarını ele alıyordu.

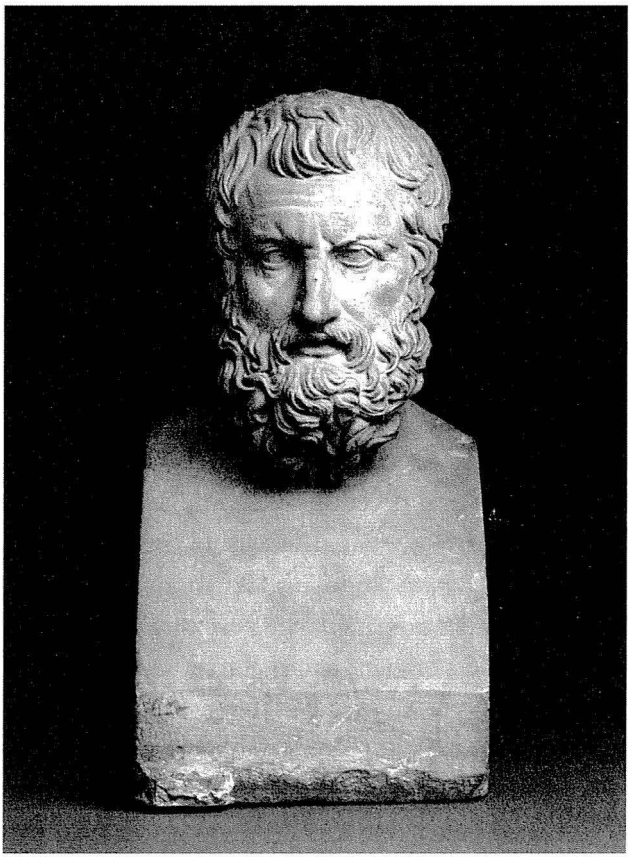
Bireyin geniş ve çoğu kez kafa karıştırıcı emperyal dünyada yerini bulmasına yardımcı olmak için yeni felsefi ekoller oluştu. Epikürcüler ve Stoacılar yandaşlarına politik ve sosyal açıdan denetleyemedikleri bir dünya ile başa çıkmayı öğretti. "Yunanların oluşturduğu tek misyoner felsefe" olarak tanınan Epikürcülük Atina'da Samoslu Epikür (MÖ 341-270) tarafından ortaya atıldı. Onun görüşüne göre zevk almak (*ataraxia*) ya da istifini bozmamak en yararlı durumdu. İddiaların aksine, ilke olarak hedonizmi ("ye, iç, mutlu ol, zira yarın hepimiz öleceğiz") değil, rastlantılara dayalı bu dünyadan uzaklaşmayı ve güçlü duygulardan uzak durmayı savunuyordu. Gerçek mutluluğa ancak tek başına ya da az sayıda dostun bulunduğu bir toplumda bilgeliğin peşine düşerek ulaşılabilirdi.

Büyük çoğunluk (tabii ki nispi olarak; düşünürler ne zaman kitlelerin tamamını etkileyebilmiştir ki?) zamanın en "popüler felsefelerinden" biri olan Stoacılık'tan yanaydı. Kıbrıslı Zenon (MÖ 335-263) tarafından oluşturulan bu akım adını Atina'daki Agora'da bulunan *Stoa Poecile*'de (Renkli Sundurma) yapılan ilk toplantıdan almaktaydı. Başlıca hedefi *apatheia* yani yaşamın iniş çıkışlarından etkilenmemekti, gerçek erdem *Logos* diye bilinen doğa yasalarına, evrenin kurallarına göre yaşamaktı. Bu felsefenin savunucularından biri olan Krysippos Stoacı yaşam için bir at arabasının arkasına bağlanan bir köpeği örnek gösteriyordu. Köpek atın devinimlerine karşı direnebilir ya da arabayı izleyerek bir sürü dert ve sorundan kurtulabilirdi. Aynı şekilde *Logos* insanları yönlendirmekteydi; insanlar ilahi iradeye uymanın bir yolunu bulmalı ve acı ve stres içindeki bir yaşamdan kaçınmalıydılar. Bir başka Stoacı, Kleanthes, bu felsefeyi "Zeus İlahisi" adlı eserinde şöyle özetler:

Dünyada hiçbir şey senin dışında oluşmuyor, Tanrım,
Ne göklerde, ne de denizlerde
Kötülerin yaptıkları dışında
Sen bilirsin onların hakkından gelmeyi
Ve sen iyi ve kötü olan her şeyi getirdin bir araya
Böylece oluştu her şeyin sonsuz Logos'u
Yadsıyor ve görmezden geliyor bunu tüm kötü niyetli faniler
Sahip olmaya çalışıyor sürekli bir şeylere mutsuz zavallılar
Ne görüyor, ne de duyuyorlar tanrının evrensel yasalarını
Oysa mutlu bir yaşam sürebilirler bunlara uysalar.[12]

Helenistik dünyaya yayılmaya başlayan ve Gizem Kültü olarak bilinen popüler dinler daha sonra Roma Cumhuriyeti ve İmparatorluğu'nda da etkili oldu. Bunlar çok çeşitli olmasına karşın bireylerin sonsuzluk, kişisel kurtuluş ve ölümden sonra mutlu bir yaşam konusundaki inançları ortak noktalarıydı. Çoğunda kişisel hakların yanı sıra insanların birey olarak kozmostaki yerlerini anlamalarını sağlayacak ayrıntılı bir evrenbilim de yer alıyordu. Helenistik felsefeler özellikle Yunanistan'da ortaya çıktı ama popüler dinler tüm Yakındoğu ve Akdeniz'e yayıldı. Ölüm ve yeniden doğuşu esas alan Kibele ya da Büyük Anne kültü Frigya'da oluştu. Yunanistan'da ve diğer yörelerde sevecen bir anne ve kurtarıcı olarak tanımlanan Mısır tanrıçası İsis çok popülerdi. Bugünkü Türkiye'nin doğusunda küçük bir Helenistik krallık olan Komagene'nin kralı I. Antiokos'un da yandaşı olduğu Mitracılık adındaki askeri kült geç Helenistik dönemde Perslerdeki Zerdüştçülüğün bir türü olarak ortaya çıktı. Şarap tanrısına adanan Dionysos kültü eski Yunan inançlarından kaynaklanıyordu ama üçüncü yüzyılda Helenistik dünyaya yayılınca buna birtakım kişisel ayinler eklendi. Tüm bunlar Helenistik döneme damgasını vuran kültürel sentezlerdi.

Bununla beraber Helen dünyasında yaşayanların çoğu için yaşamın gerçek anlamı hayattaki basit mutlulukların pe-

Görsel 7.6. Kıbrıslı düşünür Zenon'un büstü. Réunion des Musées Nationaux/ Art Resource, NY.

şinde olmaktı. Bunun bir örneği son derece duygusal bir mezar taşıdır:

> *Ey yolcu, mezarımın yanından geçerken üzülme:*
> *Ölüm bile beni kederlendirmedi.*
> *Çocuklarım ve torunlarım oldu, mutlu yaşlandım*
> *Sevgili karım hep yanımdaydı, üç oğlumu evlendirdim*
> *Onların çocuklarını dizimde uyuttum*
> *Ve hiçbiri hastalanmadı, ölmedi: hiç acı çekmedim*
> *Şimdi onlar beni rahat yolculuğuma şarapla uğurluyorlar,*
> *Kutsal ölülerin yanında tatlı bir uykuya dalacağım.*[13]

Kozmopolit ile *ahmak* (sırf kendileriyle ilgilenenler) arasında aslında pek fark yoktu. Her ikisi daha önceki Yunan döneminde yaşayan *politiklerden*, siyaset ile gerçekten ilgilenen yurttaşlardan çok farklıydılar.

DİRENİŞ VE AYAKLANMA: MAURYALILAR VE MAKKABİLER

Helenistik imparatorluklara karşı direniş bilinen şekilde gelişti: İmparatorluğun varlığı bazı kimlikleri pekiştirirken bazılarının da birleşmesine yol açtı. Her zamanki gibi, sınırların ötesinde imparatorluğun kurallarına uyum göstermeyen geçmişe, geleneklere ve kimliklere sahip olan ve bu kurallara boyun eğmeyi reddeden halklar vardı ya da uzun süredir barış içinde yaşayan bu halklar beklenti ve kuralların değişmesinden tedirginlik duydular.

Kendilerinden önceki Ahamenişler gibi Seleukos ve Ptolemaios imparatorlukları da direniş ve ayaklanmalar yaşadı. Seleukos İmparatorluğu'nun sürekli tacizine uğrayan bölgeler, özellikle doğuda, imparatorluğun oluşumundan kısa süre sonra direnişe geçtiler. Partiya ve Baktriya'da ayaklanan krallıklar MÖ 250 yılından az sonra imparatorluğun bazı bölümlerini ele geçirdiler. Bu topraklar daha sonra büyük zorluklarla kısmen ve geçici olarak geri alındı. Arsak hanedanı tarafından yönetilen Partlar zaman içinde Seleukos İmparatorluğu'ndan da daha uzun yaşayarak 450 yıl boyunca varlığını sürdüren ve merkezi Tizpon olan büyük bir krallık kurdular. Birkaç yüzyıl boyunca Yunanlar doğuda Hint-Yunan ve Yunan-Baktriya olarak bilinen ayrılıkçı krallıklara egemen oldular. Bergama'da Helenistik hanedanların en önemlilerinden biri olan Attaloslar batıdaki Seleukos İmparatorluğu'ndan ayrılarak kendi krallıklarını kurdular. Ptolemaioslar Mısır'daki ruhban sınıfına boyun eğdirmeyi zorlu (ve pahalı) bir iş olarak gördüler, yerel yöneticiler olarak rahipler ayaklanmalarda önemli bir rol üstlendiler. Üçüncü yüzyılın sonunda

ve ikinci yüzyılın başlarında yirmi yıl süresince Mısır yerel rahiplerin desteğiyle Nübye firavunlarının yönetiminde bağımsız kalmayı başardı.

Özellikle iki direniş vakasının incelenişi, okumakta olduğunuz bu araştırmanın önemli temalarından birine örnek teşkil etmektedir. Seleukos'un doğu sınırlarının dışında, Seleukos İmparatorluğu'nun oluşumuna tepki olarak hemen hemen aynı dönemde Maurya İmparatorluğu kuruldu ve neredeyse tüm Hindistan topraklarına egemen olan ilk devlet oldu. Seleukos İmparatorluğu'nun batısında ünlü Makkabi Yahudi Ayaklanması sonucunda bağımsız bir Yahudi krallığı kuruldu. Bu, Antikçağ imparatorlukları döneminde Yahudi kimliğinin ruhunu ve direncini kanıtlıyordu.

İskender MÖ 327'de bu bölgeye geldiğinde Kuzeybatı Hindistan'ın bir bölümü (bugünkü Pakistan) yüzyıllardır Ahameniş İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Daha önce MÖ 600 civarında burada bölgesel devletler ortaya çıkmıştı. İskender bu yörede iki yıl boyunca sürdürdüğü seferler sırasında Gandhara'daki Ahameniş satraplığını ele geçirdi; bu, onun tüm hayatı boyunca en zor kazandığı zafer oldu. İskender Yunanların "özerk kentler" diye isimlendirdiği, Ahameniş ya da Kuzey Hindistan'daki diğer küçük krallıklar tarafından yönetilmeyen yarı bağımsız kentlerin çoğunu ele geçirdi. Ordusunun ayaklanma tehdidi karşısında Hindistan'dan ayrılırken bu kentlerin yönetimini kendi adamlarına bıraktı. Ölümünden hemen sonra bu yöneticiler buralardan ayrılarak Hindistan'ın kuzeybatısında belirsiz ve karmaşık bir politik durum yaşanmasına yol açtılar.

Birkaç yıl sonra, MÖ 321'de Kuzey Hindistan'ın ortasında yaşayan Maurya ailesinin genç bir üyesi olan Çandragupta İskender'in en son zapt ettiği toprakların hemen ötesinde küçük ama gelişmekte olan (bugünkü Buhara eyaletinde bulunan) Nanda krallığı tahtını ele geçirdi. Kimileri Nanda'nın artan gücünün İskender'in daha fazla ilerlememe kararın-

da rol oynadığını ileri sürerler. Nanda topraklarına ve Ganj Ovası'na egemen olan Çandragupta, İskender'in ölümü ve yöneticilerin buraları terk etmesi sonucu oluşan boşluktan yararlanarak kuzeybatıya doğru genişleme harekâtına girişti. Bu arada "Fatih" Seleukos da bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmişti; bu yüzden Çandragupta geri çekilmek zorunda kaldı ama MÖ 305'te yeniden tüm gücüyle yüklendi.

Çandragupta ile Seleukos arasındaki savaşın sonucu kesinlikle bilinmiyor ama muhtemelen kazanan Çandragupta olmuştu. Seleukos bugün Doğu Afganistan, Belucistan ve Makran olarak bilinen önemli bölgeleri Çandragupta'ya terk ederek geri çekildi. Buna karşılık Çandragupta da Seleukos'a beş yüz fil verdi (bunlardan biri MÖ 301'deki İpsus Muharebesi'nde "Tek Gözlü" Antigonos'u ayakları altında ezerek öldürdü). Böylece Hindistan'daki ilk imparatorluk ülkenin tüm kuzeydoğu bölümünde kurulmuş oldu. Çandragupta'nın torunu Aşoka Hindistan'ın geri kalan topraklarının çoğunu Maurya İmparatorluğu'na kattı. İmparatorluk en parlak döneminde Seleukos İmparatorluğu'ndan çok daha geniş topraklara sahipti (Görsel 7.7). Maurya İmparatorluğu'nun MÖ 185'teki yıkılışına kadar Seleukos ve diğer Helenistik krallıklarda diplomatik ve ticari ilişki ve yazışmalar devam etti. Bu topraklar üzerinde ikinci bir imparatorluk ancak yarım yüzyıl sonra ortaya çıkacaktı.

Çandragupta'nın imparatorluk oluşturma dürtüsünün Nanda krallığı içindeki genişleme eğilimlerinden kaynaklanmış olduğu düşünülürse de birçok bilimadamı İskender'in ve daha sonra Seleukos İmparatorluğu'nun saldırılarına direnişin Hindistan'da bu ilk büyük çaplı imparatorluğun oluşmasına yol açtığı kanısındadır. Hindistan'ın kuzeyindeki özerk kentler ve daha küçük boyutlu krallıklar Çandragupta'nın onları kendi imparatorluğuna katma girişimlerine direnmemişler, onun egemenliğini batının öbür ucundan gelen Makedonyalılarınkine yeğlemişlerdir. Hintli bir tarihçinin belirttiği

gibi, kuzeybatıdaki Hint halkı "bağımsızlığa duyulan özlem ve aşkın kararlı bir fatihin gücü ile boy ölçüşemeyeceğinin"[14] farkına vardılar. Bir Yunan ya da Makedonyalı yerine Çandragupta'ya sadık kalarak Maurya İmparatorluğu'nun bir parçası oldular. Helenistik bir tarihçinin dediği gibi, Çandragupta "Pencap'ın özgürlük sevdalısı halkından disiplinli bir ordu" oluşturdu ve onların emperyalistlere karşı direnmesini sağladı.[15] Başka etmenlerin yanı sıra, bir imparatorluğa karşı direniş, bir kez daha bir başka imparatorluğun oluşmasına yol açmış ve bu sonuncusu o dönemin en büyüklerinden biri olmuştu.

Bir yüzyıl sonra Seleukos İmparatorluğu'nun batı kesiminde başka bir direniş yaşandı. Antikçağ imparatorlukları döneminde en etkin direnişçiler olan Yahudiler Seleukos ve Ptolemaios İmparatorluğu içindeki birçok diğer gruplar gibi Helenizasyon akımına kapılmışlardı. İskender'in ölümünden sadece sekiz yıl sonra Yunan edebiyatında ilk kez Yahudilerin kimliğinden ve imparatorluğundan söz edilmekteydi:

> Ama sonra onlar (Yahudiler) dışarıdan gelenlerle kaynaşmanın sonucu olarak Perslerin ve Makedonyalıların egemenliği altına girdiklerinde birçok atadan kalma geleneklerini yitirdiler.[16]

Kabul edilse de edilmese de, Yahudilerin çoğu Helenistik dünyada çok erken boy göstermişlerdir.

Helenistik yönetim altındaki Yahudilerin siyası öyküleri pek açıktır. İskender MÖ 332'de bölgeyi Ahameniş Perslerinin elinden aldı; burada daha önce İsrail ve Yahuda krallıkları hüküm sürmüştü. Yahudiler MÖ 320'den 312'ye kadar Ptolemaiosların, 312'den 301'e kadar Seleukosların, 301'den 200'e kadar tekrar Ptolemaiosların ve 200'den 167'ye kadar bir kez daha Seleukosların egemenliği altında yaşadılar. Bu gerçekler bölgenin iki imparatorluk arasında bir rekabet konusu olduğunu gösteriyor. Yahudiler arasında Seleukos ve

Görsel 7.7. Maurya hanedanının haritası.

Ptolemaios taraftarları bu topraklar el değiştirirken imparatorluklardan politik ayrıcalıklar sağlamaya çalıştılar. Genellikle hem Ptolemaioslar hem de Seleukoslar Yahudilere bir oranda politik özerklik tanıyarak siyasette başrahiplerinin onları temsil etmesine izin verdiler; nesilden nesile geçen ve yaşam boyu süren bu görev uzaklardaki Helenistik krallarla Yahudiler arasında önemli bir politik bağ oluşturdu.

Bu arada Yahudiler bu bölgede gelişmekte olan kültürler arasında kendilerine bir yer açtılar. Babil'de, İskenderiye'de, Cyrene'de ve Efes'te oldukça büyük Yahudi toplulukları yaşıyordu. Aslında İskenderiye antikçağdan Geç Roma İmparatorluğu'na kadar Yahudiliğin en büyük merkezi oldu. Yahudi topluluğu siyasetten çok sinagoglarda ibadet etmek ve Tevrat okumakla ilgileniyordu. Yunan kurumları, dili ve kültürünün egemenliği altındaki Yahudiler bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendi geleneklerinden çok mevcut kültürlere ayak uydurdular. En önemlisi de yerli İbrani dillerini unuttular. Bir kaynak II. Ptolemaios'un onların kutsal kitaplarını Yunancaya çevirttiğini ileri sürüyor ama daha büyük bir olasılıkla *Septuagint* denilen bu çeviriler yerel Yahudiler tarafından gerçekleştirilmişti.

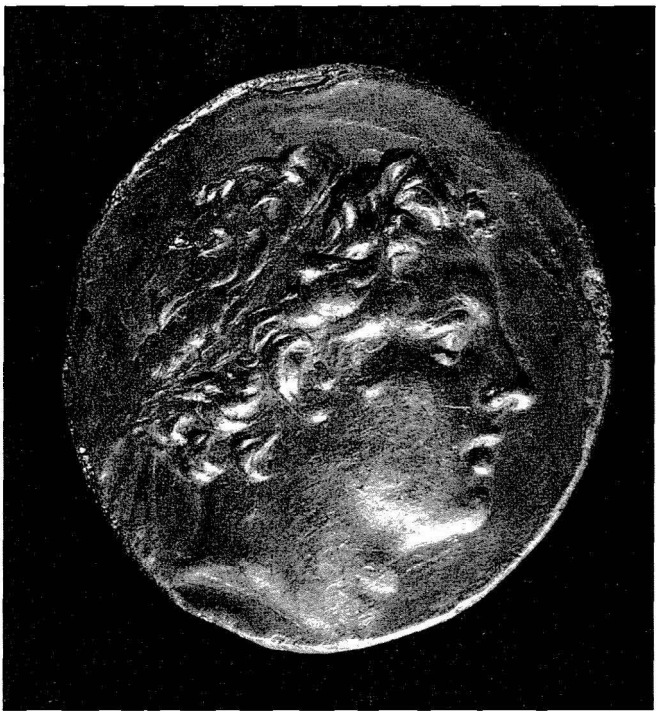
IV. Antiokos "Epiphanes" ("Tanrı Temsilcisi") (saltanatı MÖ 175-164) döneminde Yahudiler ayaklanıp Seleukos yönetiminin dışında resmen bağımsız bir krallık kurdular (Resim 7.8). Bu, Helenistik dönemdeki en dikkate değer ve başarılı ayaklanmalardan biriydi. MÖ 200'de Seleukos uyruğu olmalarından sonraki yıllarda başrahipler hanedanı Seleukoslarla somut ve karşılıklı çıkarlara dayanan ilişkiler yürüttü. Bu dönemde gene de iktidarı ele geçirmek isteyenler arasında çatışmalar yaşandı. Sorunu kendi aralarında çözemeyenler Seleukos yöneticisinden destek istedi. Antiokos'un bu talebe acımasızca yanıt vermesi Yahudiler kadar başkalarını da şaşırttı. Kısa süre önce Batı'da Romalılar tarafından hezimete uğratılan kralın Yahudilerin çekişmeleriyle uğraşacak za-

manı yoktu ve taraflar arasında çıkan yeni çatışmaları fırsat bilerek Yahudilere amansızca saldırıp kimilerini öldürttü, kimilerini esir aldı. Bu sert davranışı hakkında çeşitli yorumlar yapılır. Bazıları bunun Yahudilerin kültürel ayrılığını ve geri kalmışlığını ortaya çıkararak onları Helenize etme arzusundan kaynaklandığını ileri sürer. Diğerleri ise onun para sıkıntısını çektiğini ve Yahudilerin tapınaklarındaki hazinelere el koymayı amaçladığını, başkaları ise vergi ödemeyen Yahudileri cezalandırmak istediğini iddia eder. Kimileri ise onun zaten bir çılgın olduğunu, başka bir açıklama aramanın gerekmediğini söyler.

Her hâlükârda böyle davranışlar o zamana kadar antikçağda hiç görülmemişti; anlaşılan bir dini ve belki de bir etnik grubu yok etmek peşindeydi. Yahudilerin önde gelen dinsel kurumlarını, sünneti, Sebt gününü ve tapınaklarda kurban kesimini yasakladı. Anlatılanlara göre Yahudilerin en kutsal merkezinde bir "Olimpik Zeus Kültü" oluşturdu, Yahudilerin domuz yemesini emretti, hatta Kudüs'teki bir tapınağın sunağında bir domuz kurban etti.

Yahudilerin tepkisi hızlı ve şiddetli oldu; kırsal Yahudi topraklarında Antiokos Epiphanes'e karşı bir gerilla hareketi oluştu. Hasmon sülalesinden gelen Mattathias ve en ünlüleri Judas ("Çekiç") Maccabeus olan beş oğlu bu hareketi başlattı ve Antiokos ile Seleukoslara karşı kesin bir ayaklanmayı gerçekleştirdi: Makkabi Ayaklanması. Mattathias'ın çağrısı antik dönemdeki "Kitap Halkı"nınkini anımsatıyordu: "Yasalara bağlı olan ve inancımızı destekleyenler peşimden gelsin. ... Çocuklarım artık yasalara saygınızı gösterin ve atalarımızın inancı uğruna canınızı feda edin."[17]

Ayaklanmanın temelini Yahudi ideolojisi oluşturuyordu ama Yahudi isyancıların askeri gücü de etkileyiciydi. Antiokos ayaklanmayı şiddetle bastırmayı denedi ama başaramadı. Yaşanan katliamlar yüzyıllar boyu dile getirilmeye devam etti ("ölümü hatırlatan; korkunç" anlamlarına gelen İngilizce

Görsel 7.8. IV. Antiokos Epiphanes. Erich Lessing/ Art Resource, NY.

"macabre" sözcüğü bu olaydan türemiştir). Sonunda 167'de Antiokos Epiphanes geri çekilmek zorunda kaldı ve Mattathias'ın soyundan gelen Hasmon hanedanı başrahipliği üstlenip Romalıların sahnede belirmesine kadar bir asırdan uzun bir süre yarı özerk Hasmon krallığını devam ettirdi.

Yahudi ayaklanması kocaman bir imparatorlukta Yahudi etnik grubunun somut olmayan bir bağımsızlık elde etmesini sağladı. Makkabi Ayaklanması yüzyıllar boyu Yahudi kimliğinin ve yapısının tanımlanmasına yol açtı. Hanuka kutlamaları ayaklanma sırasında Yahudi tapınağının yeniden kutsanmasını temsil etmektedir. Öte yandan Yahudiler tüm bu süreçte Helenleşmeyi sürdürdüler; çocuklarına Yunanca isimler vermeye, Yunan okullarına gönderip okutmaya devam ettiler. Genelde bu dönemde Hasmonlar ile Seleukoslar

arasındaki diplomatik ilişkiler her zaman sorunsuz ve her iki tarafın da çıkarına olarak sürdürüldü.[18]

Bu dönemde Yahudiliğin çeşitli mezhepleri ortaya çıktı: Ferisiler, Sadukiler, Esseniler, Sağaltıcılar gibi. Bunların bir kısmı Helenizasyon yanlısı, bir kısmı da kesin olarak karşıtı gruplardı. Bilinen tek husus bu gruplardan her birinin, tümüyle Helen karşıtı olanların bile Yunan felsefi görüşlerinin etkisi altında olduğudur; Yahudi kimliği bir hayli arka planda kalmıştı ama Yahudi ideolojisi bir kez daha imparatorluğa karşı direnişte önemli bir güç oluşturuyordu.

Helenistik imparatorluk ve krallıkların bundan sonraki tarihsel süreci, incelemeye başlayacağımız Roma İmparatorluğu'nun ortaya çıkış öyküsünün önemli bir kısmını oluşturuyor. Batıda boy göstermeye başlayan imparatorluk Helenlerin işlerine karışmaya son derece hevesliydi. Eski görkemlerinin soluk bir gölgesine dönüşen Seleukoslar MÖ 63'e, Ptolemaioslar ise MÖ 31'e kadar ayakta kalabildiler. Öte yandan, Yunanistan, Makedonya, Yakındoğu ve Mısır'ın birleşiminden oluşan Helenistik dünya Roma ve daha sonraki Antikçağ imparatorlukları üzerinde derin bir iz bırakacaktı.

8

BATI AKDENİZ VE ROMA'NIN YÜKSELİŞİ

Gnaeus'un soyundan, akıllı, yakışıklı ve cesur bir adam olan Lucius Cornelius Scipio bayındırlık memuru, konsül ve denetçi idi. Taurasia ve Cisauna'yı Samnitlerden aldı, tüm Lucani topraklarını ele geçirdi ve oradan tutsaklar getirdi.

— Roma'da bir mezar yazıtı, MÖ üçüncü yüzyıl.[1]

- Roma İtalya'nın merkezinde küçük bir kasaba iken tüm yarımadayı nasıl ele geçirdi?
- Roma İmparatorluğu daha öncekilerle nasıl kıyaslanabilir?
- Kozmos/düzen ve adalet konusundaki Roma görüşü ile öncekiler arasında ne gibi farklar var?

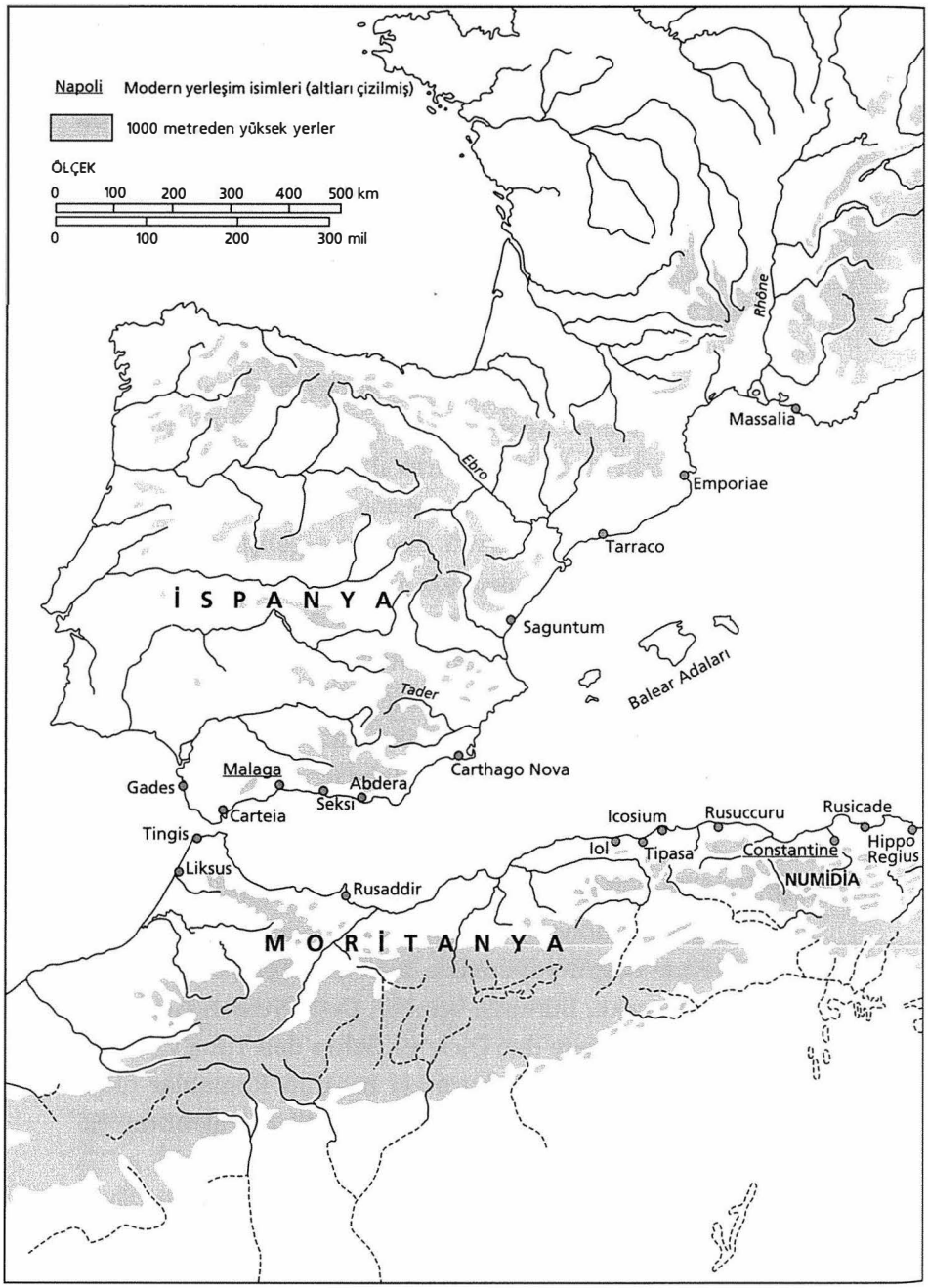
Buraya kadar imparatorluğun "vazgeçilmez unsuru" olarak Yakındoğu ve Doğu Akdeniz dünyalarındaki oluşumların nedenlerini araştırdık. Olaylar ana hatlarıyla şöyle gelişti.

MÖ dokuzuncu yüzyılda kısmen genel bir iklim değişikliği yüzünden Karanlık Çağ sona erdiğinde Yeni Asur İmpa-

ratorluğu Yakındoğu'yu zorla bir araya getirerek çevredeki halklarda bir dizi ideolojik, ekonomik, askeri ve politik tepkiler oluşmasına yol açtı. Yeni Asur'u izleyen Babil, sonra da Ahameniş Pers İmparatorluğu Antikçağ imparatorlukları döneminin Mezopotamya'nın ötesine yayılmasına neden oldu. Fenikeliler Yeni Asurluların yükselmesine tepki olarak denize el atınca Akdeniz de işin içine girmiş oldu. Kısa süre sonra Yunanlar Fenikelileri örnek aldılar ve Ege, Güney İtalya ve Anadolu'nun İyonya sahilleri bir araya getirildi. Yunan-Pers Savaşı Yunanları Yakındoğu'daki politika çatışmalarının içine çekti; Yunanların Ahameniş Pers İmparatorluğu'na direnişi ise tarihteki en ünlü kültürel altın çağlardan birinin ve Atina İmparatorluğu'nun oluşmasına yol açtı. Büyük İskender Ahamenişlere karşı kendi direnişini geliştirdi ve Doğu ile Batı'yı daha da bütünleştirdi. Bundan sonraki Helenistik imparatorluklar ve krallıklar imparatorluk oluşturma, direniş ve bütünleşme geleneğini sürdürdüler.

Öte yandan, Antikçağ İmparatorlukları Dönemi henüz başlamamıştı. Batı'da İskender'inkinden ve daha önceki imparatorluklardan daha büyük ve daha uzun ömürlü imparatorluklar özellikle İtalya'da boy göstermekteydi. İskender'in Batı Akdeniz ile ilgili tasarıları olabilirdi ama Yakındoğu'daki hiçbir imparatorluk henüz burada bir bütünlük sağlayamamıştı. Roma bir dönem, batıdaki rakibi olarak, Kuzey Afrika ve ötesine doğru yayılmakta olan eski Fenike sömürgesi Kartaca'yı alacaktı. Bununla beraber, Doğu ve Batı Akdeniz'i birleştiren ve İngiltere'den Dicle'ye, Sahra'dan Tuna'ya kadar uzanan bir imparatorluk kurmayı başaran Romalılar oldu. Bu, tarihte ilk ve son kez Akdeniz'in politik olarak bütünleşmesini sağladı.

Roma son derece mütevazı ve belirsiz bir geçmişe sahipti. Bilindiği kadarıyla, Yeni Asurluların doğuda yayıldığı dönemde o da Tiber Irmağı üzerinde ufak bir kasaba olarak boy göstermekteydi ama ikisi de birbirinden habersizdi. Dar-

Görsel 8.1. Batı Akdeniz haritası. *Cambridge Ancient History*, Cilt VII, Bölüm II, s. 488-9.

Görsel 8.1. (*Devam.*)

yus tüm ülkesinde "Yalan"ı yok etmeye çalışırken Romalılar kentsel bir devrim yaşamaktaydılar; arkeologlar hâlâ bu devrimin ayrıntılarını bir araya getirmeye çalışıyorlar. Atinalılar altın çağlarının doruğuna ulaşırken Romalılar ilk yazılı yasalarını, On İki Tablet'i hazırlamaktaydılar. Romalılar tüm İtalyan Yarımadası'na egemen olduğu ve Kartaca'ya karşı ilk zaferini kazandığında Akalar Birliği oluşturuldu. Burada bilinen birtakım yöntemler yeniden sahneye çıkıyor; bunun nedeni Yakındoğu ya da Helenistik dünya ile doğrudan veya dolaylı ilişkiler olabileceği gibi zaman içinde kurulan imparatorlukların aynı dinamikleri sergilemesinden de kaynaklanabilir. Roma'nın imparatorluğa dönüşmesi yalnızca çeşitli imparatorluklarda değil aynı zamanda genel anlamda tarihteki farkları ve çeşitlilikleri de sergilemektedir.

BATI AKDENİZ SAHNESİ

Tüm Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da olduğu gibi sekizinci yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar olan dönem Batı Akdeniz'de de büyük değişimler içermektedir. Yeni Asurluların yükselmesinden önceki genel iklim değişiklikleri Batı'da da birtakım farklılaşmalara yol açmıştır ama aynı yönde değil. Başka bir deyişle, tarihin derinliklerindeki değişimler (ekolojik olanlar) yüzeydekilerle uyumluydu ama bundan sonraki iki düzeyde (sosyal yapı ve olaylar) yaşananlar hayli farklıydı. Yakındoğu'daki gibi nüfus artışları ve demografik değişiklikler oluştu. Bununla beraber, Batı'da Asur, Babil ya da İran'dakilerle kıyaslanabilecek önemli, ağırlık merkezi niteliğindeki kentler kurulmadı.

Gerçekten de daha küçük, politik açıdan özerk, çoğunlukla tarımla uğraşan, çeşitli dillere, politik örgütlere ve yaşam biçimlerine sahip topluluklar ortaya çıktı. Bu topluluklar çevrelerindeki daha geniş dünyada yaşanan değişikliklerden tümüyle habersiz değillerdi; bazıları yakın geçmişte buralara göçmüşlerdi ve çoğu çeşitli düzeylerde Doğu'dan kendi

dünyalarına ulaşan gelişmiş gruplarla ilişki içindeydiler. Dolayısıyla, İtalya'nın kuzeyinde ve merkezinde yer alan küçük toplulukların Asurlularla doğrudan teması bulunmasa da dolaylı ilişkileri mevcuttu. Özellikle Batı Akdeniz sahilindeki üç grupla ilişkiler söz konusuydu: Fenikeliler, Yunanlar ve Etrüskler.

Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, ilk grup olan Fenikeliler Tunç Çağı'nda yok olan Doğu-Batı ticaretini yeniden canlandırmışlardı. Sekizinci yüzyıla gelindiğinde Yeni Asur İmparatorluğu'nun yükselmesinin etkisiyle Akdeniz'de uzak ülkelerle sürdürülen maden ticaretine egemendiler. Fenikelilerin kent-devleti Sur en önemli koloniydi ve Kuzey Afrika, İspanya ve Güney Fransa ile Akdeniz'deki birçok adada bir günde ulaşılabilecek bir liman ya da koloni oluşturmuştu. Muhtemelen MÖ dokuzuncu yüzyılın son yıllarında kurulan kolonilerinden biri olan Kartaca'da sekizinci yüzyılın başlarına tarihlenen arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır.

Bugün Tunus'ta Sidi Bu Said'deki yüksek buruna oturup bir zamanlar Kartaca'nın yer aldığı, Tunus Körfezi'nin güneyine doğru bakarsanız Fenikelilerin neden burasını seçtiğini anlayabilirsiniz (Görsel 8.2). Yüksek bir burunla açık denize kapalı olması burasının bir kent kurmak için ideal olduğunu ortaya koyuyor. Kartaca bir kent-devleti olarak son derece işlevsel bir ticaret merkeziydi ve yerel nüfusun çoğunluğunu barındırıyordu. Yakındoğu'nun etkisi altında bulunması doğaldı ama Kartaca kültürü Sur ile doğrudan temas bittikten sonra bile Doğulu olmayı sürdürdü (Görsel 8.3). Altıncı yüzyıla gelindiğinde Kartaca çoktan kendi kolonilerini kurmuş ve beşinci yüzyılda Akdeniz'de önemli bir güç haline gelmişti. Kısa süre sonra da gelişmekte olan Roma kent-devleti ile rekabete girişti.

İkinci grup olan Yunanlar, artan nüfusun baskısı ve uzak mesafelerle gerçekleştirilen maden ticaretinden pay almak arzusu ile sekizinci yüzyılda ilk batı sömürgelerini oluştur-

Görsel 8.2. Sidi Bu Said'den güneydeki Kartaca'ya bakış. Andrew Welton.

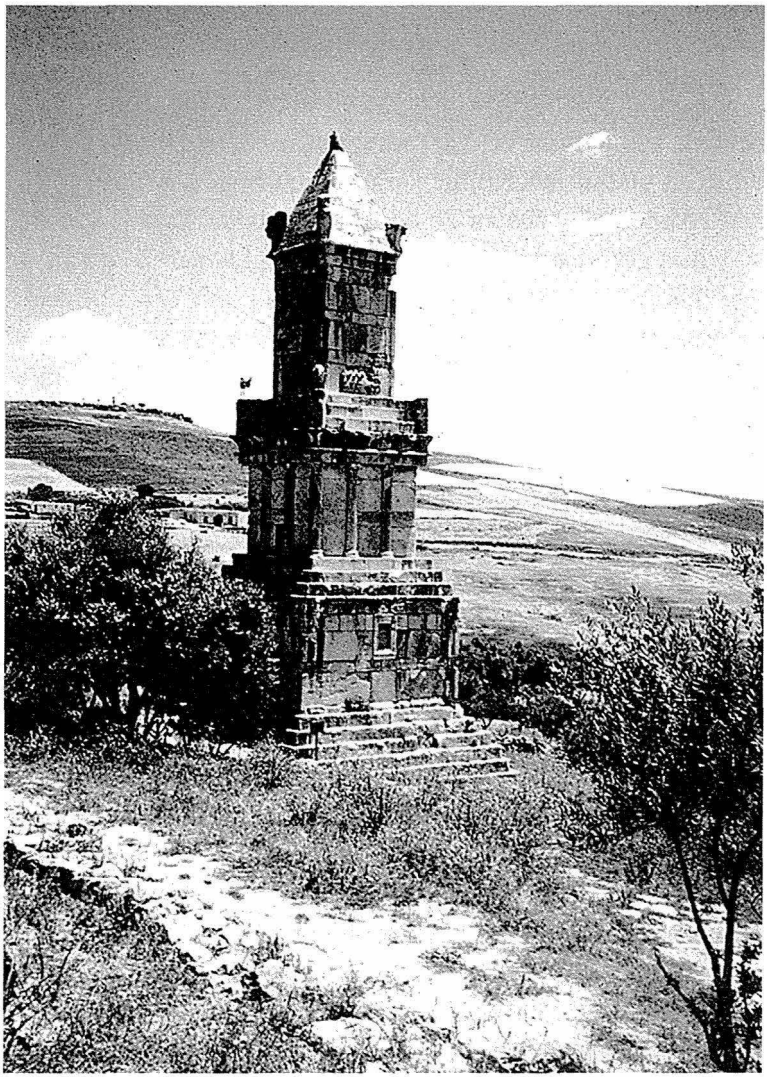
maya başladı. Fenikeliler gibi (aslında onlara öykünerek) yüksek burunlar üzerinde ve sahilde koloniler kurdular ve gene Fenikeliler gibi Yakındoğu kültürünü Batı'ya yaymaya başladılar. Yunanlar Batı'daki ilk kolonilerini MÖ 760 civarında Napoli Körfezi'ndeki en büyük ada olan Pithekoussai'de oluşturdular. Bunun hemen ardından, Yunan kolonilerinin en zengini olan Syracuse MÖ 734'te Korintliler tarafından Sicilya'da kuruldu. Fenikeli çağdaşları gibi Yunan kolonileri de genellikle özerkti. Yedinci yüzyıla gelindiğinde koloniler kendi kolonilerini kurmaya başladılar. Altıncı yüzyılda Yunanlar son büyük sömürge dalgasını başlattılar ve Güney Fransa'da, Korsika'da ve İspanya'da koloniler kurdular. Kolonilerde çeşitli yerli halklar yaşıyordu. Bunlar bazen tümüyle ayrı olarak yaşıyor, kimi zaman da Yunanlarla bütünleşiyordu.

Her ne kadar Fenikelilerin ve Yunanların nereden (ve çoğu kez ne zaman) Batı Akdeniz'e giriş yaptıklarını biliyorsak da üçüncü grup olan Etrüsklerle ilgili kesin bilgi sahibi değiliz. Hint-Avrupa grubundan olmayan ve yöredeki İtalyan dille-

rinden de farklı olan dilleri kökenleri hakkında fazla ipucu vermiyor.

İtalya'da Yunanlarla ticaretten kaynaklanan doğu kültüründen esinlenmiş ve Yakındoğu'nun etkisi altında kalmış bir grup olabilirler. Kültür ve bezemenin yanı sıra batılı Yunanlardan alfabe fikrini de ödünç almışlardı. Eski kaynaklar ve yakın geçmişteki DNA incelemeleri ise Küçük Asya ya da Ege'den geldiklerine işaret ediyor ve bu konu henüz tümüyle aydınlanmadı. Her hâlükârda Etrüskler sekizinci yüzyılda kuzey ve orta İtalya'da en güçlü grup olarak ortaya çıktı. Merkezleri Etrurya'da zengin bakır ve kalay cevherleri vardı ve bu da Etrüsklerin ticari ve politik alanda güçlü olmalarını sağladı. Hiçbir zaman birlik içinde bir devlet ve dolayısıyla gerçek bir imparatorluk olmayan Etrüskler esas itibariyle ortak bir dil ve kültürü paylaşan, birbirleriyle sıkı bağları bulunmayan şehir-devletleri halindeydiler. Her kent-devletine yerel soylular egemendi ve batıdaki Yunanlarla ticareti onlar yürütüyorlardı. Yedinci yüzyılın ortalarında Güney Fransa'daki yerleşim yerleri ile ticarete girişen Etrüskler Batı Akdeniz'de şarap ve zeytin üretimine başlayarak yörenin görünümünü ve yaşam biçimini tümüyle yeniden şekillendirdiler. Kuzey ve orta İtalya'da Roma gibi küçük kentler üzerinde son derece etkili oldular. Şehir planlaması, tapınak mimarisi, dinsel ve kutsal törenler gibi birçok uygulamada ya Etrüsklerin modelleri kullanıldı ya da onlar örnek olarak alındı. Etrüsklerin sahneden çekilmesinden asırlar sonra bile Romalılar kültürlerinin kökeninden emin olmadıkları bölümlerinin Etrüsklerden kaynaklandığına inanmayı sürdürdüler.

Bu üç grupla Batı Akdeniz'deki yerli halk arasındaki ilişkiler zamanla gelişti. Başlangıçta, sekizinci ve yedinci yüzyılda ticaret uyum içinde sürdürülmekteydi. Altıncı yüzyıla gelindiğinde ise kaynaklar konusunda rekabet artınca gerginlik yaşanmaya başladı. Ege'deki Yunanlar koloniler oluşturmayı, koloniler de kendi sömürgelerini kurmayı sürdürdüler.

Görsel 8.3. Yakındoğu tarzında süslemelere sahip Dugga anıtı.
Fotoğraf: Mark W. Graham.

Bu arada Kartaca da yayılmaya devam etmekteydi ve çatışma kaçınılmaz hale geldi. Yunanlar altıncı yüzyıl başlarında Massilia (bugünkü Marsilya) ve Korsika'da sömürgeler kurunca Batı Akdeniz herkese yetmemeye başladı. Kartacalılar

ile Etrüskler yayılmacı Yunanlara karşı birleşerek MÖ 535'te Korsika'daki Yunan sömürgesi Alalia'da bir deniz savaşına tutuştular. Savaşı Yunanlar kazandı ama o kadar çok gemi yitirdiler ki sömürgelerinden vazgeçmek zorunda kaldılar ("Pirus zaferi"). Bunun üzerine Etrüskler Alalia'yı ele geçirdiler ve çatışmalar devam etti. Aynı zamanda Yunan kolonileri de kendi aralarında savaşıyor, hatta bazen Ege kentlerini de bu kavgaların içine çekiyorlardı.

Altıncı yüzyılın sonlarına tarihlenen iki yazıt bu dönemdeki antlaşma ve ittifaklara ışık tutuyor. Bunlardan biri Yunan tarihçisi Polybius tarafından tunç tabletlere kazınmış olan Roma ile Kartaca arasında varılan uzlaşmadır. Yazıtta Roma Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Roma ile Kartaca'nın dost oldukları ve birbirlerinin çıkarlarına zararlı eylemlerde bulunmayacakları beyan edilir.

Bu Roma-Kartaca antlaşması, daha sonra göreceğimiz gibi, cumhuriyetin ilanından sonra Roma'nın bu üç gruptan birinin gözünde ne denli önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Kartacalıların Batı İtalya'da güçlenmesi ticari ilişkilerde risk oluşturmaktaydı.

Yakın zamanda gün yüzüne çıkarılan ikinci yazıt ise Etrüsk'ün önemli bir ticaret limanı ve dinsel kült merkezi olan Pyrgi'de iki dilde kaleme alınmıştı. Etrüsk ile Kartaca dilinde altın varaklara yazılmış olan kitabe Fenikelilerin tanrıçası Astarte ile Etrüsk tanrıçası Uni'ye adanmıştı ve Etrüskler ile Fenikeliler arasındaki bir antlaşmayı içermekteydi. Bu iki yazıt Roma'nın sahneye çıkması sırasındaki bölgesel uzlaşmaları, siyasi gerilimleri ve ekonomideki rekabeti yansıtmaktadır.

ROMA'NIN ORTAYA ÇIKIŞI: İÇTE VE DIŞTA

Muhtemelen sekizinci yüzyıl başlarında Roma Tiber Nehri kıyısında küçük bir kasaba iken İtalya'nın merkezinde çevresindeki yerleşim yerlerini ele geçirerek oldukça gelişmiş bir kente dönüşmeye başladı. Kent daha önceleri mezarlık ola-

rak kullanılan bataklık bir araziyi çevreleyen yedi tepeden biri olan Palatinus Tepesi'nde kuruldu. Burasının stratejik bir önemi vardı, zira Tiber'in en kolay geçit verdiği nokta ve Etrüsk egemenliğindeki Kuzey İtalya ile Yunanların elindeki güney bölgesi (Magna Graecia) arasındaki ticaret ve iletişim yolu üzerindeki bir kavşağın yakınındaydı. Sahile yakınlığından dolayı Romalılar Fenikeli ve Kartacalı tüccarlarla ilişkiler kurabildiler.

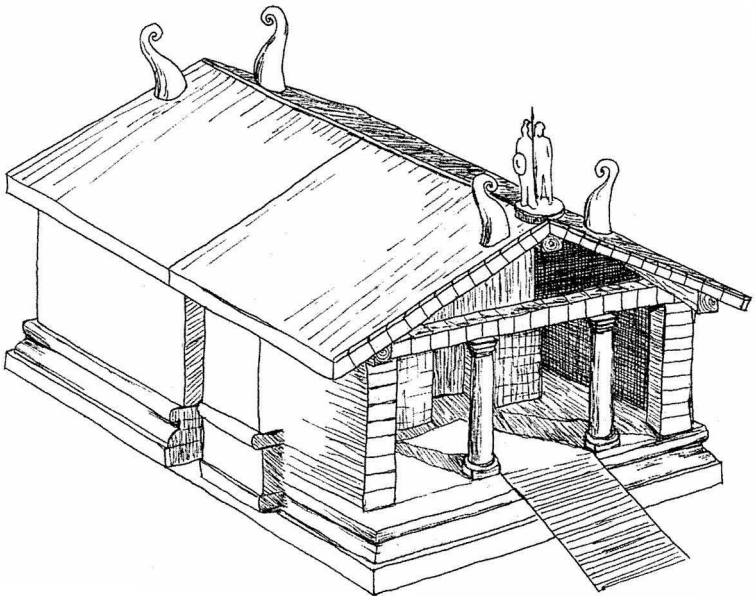
Küçük bir kasaba olan Roma'da halk esas itibarı ile yoksul ve sosyo-politik açıdan eşit düzeydeydi; hepsi küçük, çamurla sıvanmış, damları sazla örtülmüş kulübelerde yaşıyorlardı. Bununla beraber, arkeologların uzun ve titiz çalışmaları bu dönemde olağanüstü değişimler yaşanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bu değişimler sosyal yapıyı da etkiledi. Öncelikle politik ve ideolojik gelişmeler arazinin görüntüsünü tamamen değiştirdi. Örneğin, yedinci yüzyılda vadideki bataklık kurutuldu ve toprakla doldurularak halkın kullanımına açıldı. Bu iş için gerekli olan 10.000 metreküp toprağın taşınması ancak güçlü siyasal liderlerin önayak olmasıyla mümkündü. Vadide bugün de varlığını sürdüren Roma'nın büyük kanalizasyon sistemi Cloaca Maxima inşa edildi (Görsel 8.4). Roma tarihi boyunca sosyal, ekonomik ve politik konuların ele alındığı merkez olan Forum'un temelleri de bu dönemde atıldı.

İkinci olarak, yeni sivil mimari stilleri oluşmaya başladı. Gelişmekte olan karmaşık politik hiyerarşiye uyacak kiremit damlı büyük taş binalar inşa edildi. Bu evler hem daha bütünsel bir yapıyı, hem de iş alanlarında uzmanlaşmayı temsil etmekteydi. Bu evleri kuracak uzmanlar gerekiyordu, bu da Roma toplumunda giderek daha gelişen elle tutulur bir hiyerarşinin göstergesiydi. Roma halkının çoğu sazlarla örtülü, çamurla sıvalı kulübelerde yaşamayı sürdürdü ama artık bu daha görkemli evlerin yapımı sosyal yaşamdaki ayrışmayı ortaya koymaktaydı.

Görsel 8.4. Cloaca Maxima'nın Roma Forumu'ndan gelen kolunun Tiber Nehri'ne boşaldığı nokta. SEF/Art Resource, NY.

Üçüncü olarak, belirgin ve merkezi bir devlet dini oluştu. Kuşkusuz eski Romalılar da süregelen bir din sistemine sahiptiler ama bu alandaki bilgimiz hem çok az hem de tartışma götürür nitelikte. Bir devlet dininin belirgin kanıtı altıncı yüzyılda ortaya çıkıyor; Capitolinus Tepesi'nde inşa edilen muazzam Jupiter Optimus Maximus (En İyi ve Yüce Jüpiter) Tapınağı hem politik hem de dinsel yaşamın odak noktasıdır. Etrüsk mimarisinden esinlenen tapınak bu bölgedeki en etkileyici yapıydı ve güçlü ideolojik ve politik mesajlar veriyordu (Görsel 8.5). Yakındoğu'daki gibi, din ve politika bu yeni güç gösterisinin vazgeçilmez unsurlarıydı. Orta ve Ku-

Görsel 8.5. Etrüsk tapınağı. *Cambridge Ancient History*, Cilt VIII, Bölüm II, İkinci basım, 1989, s. 79, şekil 27b.

zey İtalya'daki küçük kentlerden biri olan Roma şimdi büyük değişimlerin ve gelişimin belirtilerini sergiliyor, ileride yaşanacakların ipuçlarını veriyordu.

Son olarak, Roma'nın sınırları bu yeni tapınağın egemen olduğu çok büyük bir alanı kapsayacak şekilde genişledi. Kent doldurulan saha ile çevredeki birçok yerleşim yerini kapsamına aldı. Bu büyüyen yerleşim merkezini belirlemek ve korumak amacıyla inşa edilen surlar arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarıldı. Çok sayıda küçük kasabadan Forum ve Jupiter Optimus Maximus Tapınağı çevresinde tek ve saygın bir kent-devleti doğdu. Bu dönemde Roma, çevresindeki topluluklarla, Etrüskler, Kartacalılar ve Yunanlarla da ticari ilişkiler geliştirdi.

Bu dört değişim tarihte orta düzeydeki, yani sosyal yapıdaki hareketliliği ortaya koyuyor. Bunun sonucu en az üst düzeydeki, yani yaşanan olaylardaki kadar dramatik oldu.

Roma tarihinin ilk dönemlerinde yaşanan olayları yeniden canlandırmak olağanüstü zor ve çoğunlukla bu kitabın kapsamı dışındadır ama Roma'nın daha sonra bir imparatorluğa dönüşeceğine dair ilginç ipuçları bulunmaktadır. Asur kralları uzun yazıtlarla evrene yaptıklarını ve amaçlarını açıklarken Romalılar hemen hiçbir şey yazmadılar.

Roma'nın ilk yüzyıllarıyla ilgili çok az sayıda –ve sadece bölük pörçük– yazıtlar var. Erken Roma dönemiyle ilgili çok sayıda ünlü söylence bulunuyor ama burada da önemli sorunlar yer alıyor. Öncelikle bu söylenceler ancak yaşananlardan yüzyıllar sonra yazıya döküldü. Özellikle ilk yazılanlar o dönemde yaşandığı ileri sürülen olaylardan çok yazıldıkları dönemin siyasetini yansıtmaktalar. Gene de Titus Livius'un *ab Urbe Condita* (*Şehrin Kuruluşundan İtibaren*) isimli eserinde yer alan öyküler daha önce sözünü ettiğimiz arkeolojik malzeme ile birlikte ele alındığında bir değer taşımaktadır. Dikkatle incelendikleri takdirde bu öyküler eski Roma kavramları, düşünceleri ve dünya görüşü konusunda çok şey açıklayabilir; bunların çoğu Roma emperyalizminin temelini oluşturmaktadır. Aslında bu öyküler olmadan Roma'nın yükselişini anlamak olanaksızdır.

Arkeoloji başlangıçtaki ideolojik ve yapısal değişimlerin gün ışığına çıkmasına yardımcı olurken Livius'un öyküleri isimleri ve tarihleri belirtmektedir. Roma'nın MÖ 753'te, Roma takviminin birinci yılında, adaşı Romulus tarafından kurulduğu varsayılmaktadır. Mars ve Vesta Bakiresi'nin çocukları olan o ve ikiz kardeşi Remus nehirde yüzen bir sepet içinde bulunmuş ve bir dişi kurt tarafından emzirilmiş (yüzyıllar öncesinde Akadlı Sargon'un kuruluş söylencesi gibi), daha sonra da bir çoban ve karısı tarafından büyütülmüşlerdir. Şiddetli bir kavga sırasında Romulus kardeşini öldürmüş ve bu kenti kurmuştur. Yakın dönemlerdeki araştırmalar tarafından doğrulanmayan söylenceye göre Roma'da ilk kurulan kent Etrüsk kültürü ve siyasetinin etkisi altındadır.

Başlangıçta Romalılar palazlanan kentlerini koruyup genişletmek için sürekli savaş halindeydiler. Livius bu savaşları yıldan yıla (neredeyse an be an) aktarırken kurulmakta olan kentteki önemli olaylara yer vermediği takdirde anlattıkları son derece sıkıcı bulunabilirdi. Öykülerin gerçeklik payını bir yana bırakarak bazıları üzerinde durmak yararlı olabilir.

En iyi bilinen öykülerden biri Roma'nın ilk kurulduğu Palatinus Tepesi'nden çevreye yayılmayı nasıl başardığını ortaya koyar. Livius "kentlerinin" kurulduğu ilk yılda Roma'da "yeterli sayıda kadın bulunmadığını ve komşu topluluklarla evlilikler gerçekleşmediği için de nüfusun devamlılığını sağlamakta zorlandıklarını" belirtir.[2] Bu sorunu çözümlemek için çeşitli yollara başvuran Romalılar sonunda tanrı Neptün adına bir şenlik düzenler ve tüm komşularını davet ederler. Beklenen işaret gelince de Sabin kadınlarını yakalayıp kendileriyle evlenmeye zorlarlar. Çok geçmeden Sabin ordusu intikam almak için Roma'ya saldırır. İki ordu karşı karşıya geldiğinde Sabin kadınları "saçları başları darmadağın ve paçavralar içinde,"

> havada uçuşan mızraklar arasından koşup iki savaşan grup arasında bedenleriyle bir kalkan oluşturdular. Kavgacıların arasına girdiler, babalarını bir yana, kocalarını öbür yana toplayarak kardeş kanı dökülmesi yüzünden lanetlenmeyi engellemeye çalıştılar. "Biz artık anneyiz," diye bağırdılar. "Bizim çocuklarımız sizin oğullarınız, sizin torunlarınız; onları baba katili yapmayın."[3]

Bu girişim başarılı oluyor ve her iki ordu arasında barış sağlanıyor. "Hatta daha da ileri gittiler, iki devlet Roma'nın idaresi altında bir araya geldi. Böylece Roma'nın nüfusu iki katına çıktı," diyor Livius.[4]

Bu olayın gerçekten yaşanıp yaşanmadığını kim bilebilir? Öte yandan, öykü Roma'da öteden beri var olan yabancıları içine alıp genişleme eğilimini sergilemektedir. Gerçekten de

Görsel 8.6. "Lupa Capitolina" adıyla bilinen tunç heykel. Romalı ikizler Romulus ve Remus'un bir dişi kurt tarafından emzirilişini betimliyor. Vanni / Art Resource, NY.

Roma'nın imparatorluğa dönüştüğü yüzyıllarda aynı şeyin yaşandığına tanık olacağız. Romalılar hep şu ya da bu şekilde üstün gelmeyi başarmış ve diğerleri Roma'ya katılmışlardır. Roma bir kenti yenilgiye uğrattığında hep aynı öneride bulunmuştur: Eğer yenemiyorsanız bize katılın. Livius, her zamanki gibi, "Alba'nın teslim olması Roma'nın daha fazla büyümesiyle sonuçlandı. Nüfus ikiye katlandı," diye yazar.[5] Böylece Roma'nın gücü ve boyutu İtalya'nın merkezinde ve ötesinde giderek arttı.

Bir başka öykü ise MÖ 509'da Roma Cumhuriyeti'nin kuruluşunu anlatır. Livius'a göre, Roma ve Etrüsk soylularıyla prenslerinden bir grup beraberce yakınlardaki Ardea kentini kuşatırlar ve bir mola sırasında bir parti düzenlemeye karar verirler. Kafaları bulunca kimin en sadık eşe sahip olduğu

konusunda hararetli bir tartışma başlar. Collatinus adındaki birinin önerisi üzerine bu sorunu çözmenin tek yolunun gece karanlığında gizlice Roma'ya girip tüm eşleri izlemek olduğunda karar kılarlar. Her biri eşinin Roma sosyal yaşamına uygun şekilde kendi aralarında eğlenceler düzenlediğine tanık olur. Yalnızca Collatinus'un karısı mum ışığında yün eğirmektedir; mükemmel bir ev kadınıdır. Tabii bahsi kazanan Collatinus olur ama yabancı bir ülke kralı olan Tarquinius Superbus'un oğlu Prens Sextus Tarquinius onun bu çekici ve mükemmel eşine sahip olmak ister. Birkaç gece sonra Sextus Lucretia'nın odasına sızmayı başarır. Sonra isteklerine boyun eğmediği takdirde onu öldürmekle tehdit eder, ama boşuna, zira iffetli Lucretia ona karşı direnir. Sonunda adam onu öldürüp yanı başına da erkek bir kölenin cansız ve çıplak bedenini yerleştirerek şerefini beş paralık edeceğini söyleyince Lucretia boyun eğmek zorunda kalır. Ertesi gün kadın hem babasını ve hem de kocasını yanına çağırıp Sextus Tarquinius'un iğrenç davranışını anlatır. Sonra kalbine bir hançer saplayarak kendini öldürür. Collatinus hemen Romalıları bir araya toplar ve Roma'yı Etrüsk despot Tarquinius Superbus'tan kurtarmaya ve böylece kralların Roma'yı yönetmesine son vermeye yemin eder. Tarquinius Superbus ve oğulları Roma'dan kovulur ve Collatinus ile Brutus'un ilk iki konsül olarak görev yaptığı cumhuriyet kurulur. Bu öykü en azından Romalıların onura ve vazife anlayışına verdiği önemi ortaya koymaktadır; bunlar da Roma'nın büyümesinin temelinde yatan ilkelerdir. Yüzyıllar sonraki İngiliz emperyalistler gibi, Romalılar da onur ve görev bilincine olan bağlılıkları ile adil –ama gene de emperyal– bir yönetim oluşturma arzusundaydılar.

İlginç ama biraz kuşkuyla karşılanan öyküler bir yana, tüm ayrıntılar bilinmese bile, Roma Cumhuriyeti muhtemelen altıncı yüzyılın sonunda kuruldu. Roma Cumhuriyeti'nin sosyal ve politik düzenlemeleri daha ilk dönemde belirlen-

mişe benziyor. Roma'nın sosyal ilişkileri dış işleriyle birlikte yürütülüyor, çoğunlukla iç ve dış olaylar birbirini biçimlendiriyordu. Bu, Roma tarihinin her döneminde geçerliydi. Roma'daki siyasal iktidarın ve sosyal itibarın en önemli cephesi buradaki özgür insanları karşılıklı yükümlülükler, ödünler ve hizmetlere dayalı gayri resmi güven anlayışıyla birbirine bağlayan hami-tabi ilişkisiydi. Hamiler koruma sağlıyor, tabiler de sadık destekçiler oluyordu. Hamilik statüsü onun çevresinde toplanan ve hatta her sabah onu selamlamak için evine gelen tabilerin sayısı ile belirleniyordu.

Sosyal ilişkiler genellikle Roma'nın diğer topluluklarla kurduğu bağlantılarını belirlemekteydi. Özellikle Yunanlar tarafından kendilerinden yardım istendiğinde Romalılar bunu bir onur meselesi yapıyor ve gerekli yardımı sağlıyordu ve Yunanlar Romalıların ilke ve eğilimlerinden yararlanmayı başarıyordu. Burada da yüzyıllar sonra kurulan İngiliz İmparatorluğu ile aralarında birçok paralellik bulunmaktadır. Daha önceki dönemlerde de birçok örnek bulunabilir ama ilk belgelenen olay Roma'nın kuzeybatısındaki komşusu Caere ile MÖ 390'da oluşturduğu dostluk (*amicitia*) anlaşmasıdır. Yunanlar dahil daha birçok toplulukla yapılan dostluk anlaşmaları bunu izlemiştir. Daha az uzlaştırıcı olan bir başka yöntem Romalıların kesin bir zafer sonrası zorla kabul ettirdiği *deditio in fidem* törenidir. Bu törende liderler halkını, mal varlıklarını, topraklarını, binalarını vb. Roma halkına teslim ederlerdi.

Roma toplumu önceleri resmi olarak iki tabakaya ayrılmış haldeydi: patrisiler (soylular) ile plebler (alt tabaka) ya da hamiler ile tabiler. Cumhuriyetin kurulmasıyla (belki daha da önceden) belli bir servete, mala ve politik konuma sahip olanlar (patrisiler) ile onların altındakiler (plebler) arasında kesin bir ayrım oluştu. Palatinus'taki görkemli evler bu sosyal ayırımın gözle görünür bir simgesiydi. Zamanla bazı patrisilerin varlıkları azalırken kimi pleblerin de durumu iyileşti,

dolayısıyla bu tanımlar artık servete dayalı kalmadı. Gene de sosyal statü kişinin sülalesiyle bağlantılıydı ve asla değişmemekteydi. Bir patrisi her zaman patrisi, bir pleb de her zaman bir pleb olarak kaldı.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde politik görevlerin çoğu patrisiler tarafından yürütülmekteydi; aslında isimleri de Latince *patres* sözcüğünden gelmekte ve "Babalar", yani senatörler anlamında kullanılmaktaydı. Gelenekler, görenekler ve kurumlar patrisilerden yanaydı ama zamanla plebler kendilerini daha fazla temsil ettirme olanağına kavuştu. Livius'un anlattığına göre plebler "Babalar"ın elindeki güce sahip olmak için zekice bir strateji uyguladılar. Patrisiler giriştikleri askeri harekâtta plebleree muhtaçtılar, bu yüzden plebler politik ve yasal alanlarda daha fazla temsil hakkı alıncaya kadar savaşmayı reddeden "grevler" düzenlediler. Bu yöntem işe yaradı ve beşinci yüzyılın ilk yarısında plebler belki de cumhuriyeti kurtaracak olan önemli bazı haklar kazanmayı başardılar. Bunlardan ilki "Pleb Tribünü" kurumu oldu. Bu kurumdaki temsilcilerin kutsal varlığı sayesinde plebleriin yargıçlar tarafından istismar edilmesi önlendi, yani bir plebin fiziksel saldırıya uğraması korkunç sonuçlara yol açabilirdi. Zaman içinde bu Tribünler Senato'nun herhangi bir kararını veto etme hakkını kazandılar; böylece senatörlerin ve genelde patrisilerin gücünü dengelerken bir yandan da plebleriin çıkarlarını koruyabildiler.

MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda diğer politik uzlaşmalar ve tanınan haklar Roma'yı şekillendirmeyi sürdürdü. Bunlar genellikle Güçlerin Çatışması diye bilinen olaylardan kaynaklanıyordu. Zamanla Roma, askeri açıdan büyük bir baskı altına girince plebler daha yüksek politik ve dinsel makamlara getirildiler. MÖ beşinci yüzyıldaki sosyal ve ekonomik koşullarla ilgili çok tartışılan ama cumhuriyetin ilk dönemi hakkındaki en önemli kaynak olarak görülen On İki Tablet MÖ 450 civarında yazıldı. İç ve dış ilişkiler her zaman bir-

biriyle bağlantılıydı; askeri harekâtın sürmesi için pleblerin memnun edilmesi gerekiyordu; onları memnun etmek için de soylular ödün vermek zorundaydılar. Bu alışveriş, Roma toplumunu bir arada tutan sosyal yapışkandı. Gruplar arasında bağlantı sağlama gereği yaşamsal önemdeki sivil örgütlenmenin gelişmesine yol açtı; bu bağlantı sayesinde Roma büyük bir güç haline geldi.

Her ne kadar plebler siyasi alanda daha fazla güç kazanmış olsalar da politik makamların çoğu patrisilerin elindeydi. Biri bir makama (ya da sulh yargıçlığına) atanıyor, bir başkası Senato'ya aday oluyor ve seçilince de, uygunsuz bir davranıştan ötürü uzaklaştırılmazsa, ömür boyu bu görevi sürdürüyordu. Senato Roma'da kamu harcamalarını, dış ilişkileri düzenleyen ve yasa koyan asıl yönetici güçtü. Çeşitli yargıçların atanması için oylama tüm vatandaşlardan oluşan iki mecliste yapılıyordu: *Comita Centuriata* ve *Comitia Tributa.* Zamanla çeşitli mevkiler üçüncü yüzyılın sonunda *cursus honorum*, şeref kürsüsü adı ile tanımlandı. Uygulamada bu katı bir sistem değildi; her makamın kendine özgü bir önemi vardı. Mevkiler için rekabet son derece acımasız ve kamu önünde cereyan ederdi ve *cursus honorum* saflarına seçilmek büyük bir başarı sayılırdı. Altıncı yüzyıl ile dördüncü yüzyıl arasında çeşitli makamlar oluşturuldu ve buralara atananlar genellikle bir yıl görev yaptılar.

Roma'nın muhtemelen en eski memuru olan *quaestor* (defterdar) devlet hazinesinin para durumunu yönetiyordu. *Aediles* (bayındırlık memuru) kamu düzeninden; maç, oyun, gösteri gibi halka açık organizasyonlardan; ve tahıl temininden sorumluydu. *Praetor* mahkemelerde yargıçlık yapıyor ve senatoyu toplantıya çağırıyordu; kentte konsül olmadığında onların görevini üstleniyordu. En önemli görevliler konsüllerdi ve her yıl iki tane seçilirdi; Senato'ya başkanlık yapar, yasaları yürürlüğe koyar ve seferberlikte general olarak ordunun başında bulunurlardı. *Praetor*lar ile birlikte *imperium*'u, devletin

en yüksek kademesini (ve günümüzdeki "emperyalizm" sözcüğünün kaynağını) oluşturmaktaydılar.

Bunlardan başka yıllık atamalar yapılmayan, bu yüzden diğerlerinden farklı olan iki makam daha vardı. Her beş yılda bir seçilen iki denetçi senatör listesinde değişiklikler yapar, senatoda boşalan yerleri doldurur, vatandaşların ödedikleri vergileri denetler ve ritüel arıtmalar düzenlerdi. Cumhuriyetin ilanından kısa süre sonra oluşturulan diktatörlük makamı ise yoğun kriz dönemlerinde devlet yönetiminde kesin söz sahibiydi. Çok ender oluşturulan bu makam kriz sona erinceye kadar veya en fazla altı ay boyunca görev yapardı.

Daha sonra göreceğimiz gibi, konsüllük konusundaki rekabet Roma'nın yayılmasının hem nedeni, hem de sonucuydu. Kişinin bu onura ulaşmak için basamak basamak yükselmesi gerekiyordu. Savaş alanında öne çıkmak bu terfileri sağlayabilirdi. Bir kez daha dış ve iç ilişkiler iç içeydi.

ROMA EMPERYALİZMİNİN KÖKENLERİ

Yunan Yazar Polybius Roma'nın yükseliş tarihiyle ilgili eserinin altıncı cildinde Roma'nın kentin sınırlarını aşarak başarıyla büyümesinin sırrını açıklar: Roma toplumunun yapısı. Ona göre, Roma'yı özgün ve güçlü kılan şey birbirine bağlı üç unsurdur: konsüller, senato ve halk. Konsüller savaş alanındaki lejyonları istedikleri gibi idare edebilirdi; sadece Senato savaş açılmasını tavsiye edebilir ve savaş için gerekli fonları sağlayabilirdi. Savaş ilan eden ve barış antlaşmalarını onaylanan ise halktı; görevlileri halk seçmekteydi, dolayısıyla onları onurlandırmak ya da cezalandırmak hakkı da halka aitti. Polybius bu üç unsurun en etkin güç dengesini oluşturduğunu ileri sürer:

> İşte sistemdeki bu üç unsurun sahip olduğu güçler başkalarına yardımcı olabilir ya da onlara zarar verebilir; bunun sonucunda da tüm acil durumlarla başa çıkabilecek bir birlik oluşmaktadır,

> bu yüzden bundan daha mükemmel bir anayasa yapılamaz. Herhangi bir dış tehdit bu üç unsurun bir araya gelip birlikte çalışmasına yol açtığında devlet olağanüstü güç kazanır. Bunda hiçbir zorlama söz konusu değildir zira tüm unsurlar o an gerekeni yapma yollarını araştırmak için bir araya gelir ve alınan her karar derhal uygulanmaya başlar, çünkü hepsi hem kamu hem de birey yararına iş görmektedir.
> Bunun sonucunda bu kendine özgü yapı belirlenen hedefe ulaşmaya yönelik karşı konulmaz bir güce sahiptir.[6]

Roma'yı MÖ ikinci yüzyılda başarılı bir Akdeniz imparatorluğu olarak gören Polybius kuşkusuz bu karmaşık ve çoğu kez dağınık politik sisteme hayranlık duymuş ve bu sistemi fazlasıyla yalınlaştırmıştı. Bununla beraber birçok tarihçi Roma'nın yayılmakta bu denli başarılı olmasının Roma'daki sistemden kaynaklandığı ve bir bakıma en iyi savunmanın saldırı olduğu konusundaki görüşüne katılır. Polybius Roma'nın belirlediği hedeflere ulaşacak güce sahip olduğunu ve dünyayı birleştirmek amacıyla yayıldıklarını söylüyor. Aslında Roma kişinin daha yüksek mevkilere gelebileceği ve komşularını alt etmek suretiyle fatih olarak tanınabileceği rekabetçi bir oligarşiydi. Ve hemen her an bir savaş vardı.

Savaşların bu kadar sık olması Roma'nın yayılmacılığının nedeni mi yoksa sonucu muydu? Tarihçiler uzun süre bu konuyu tartışıp sorguladılar. Tartışmaların odak noktası Roma'nın yayılmaya başlamasının nedeniydi. Bu yayılma, Roma'nın sosyal yapısından ve yaşam felsefesinden mi kaynaklanmıştı yoksa kararlar olayların gelişmesine bağlı olarak savaş alanında ya da Senato'da alındığı için mi vuku bulmuştu?

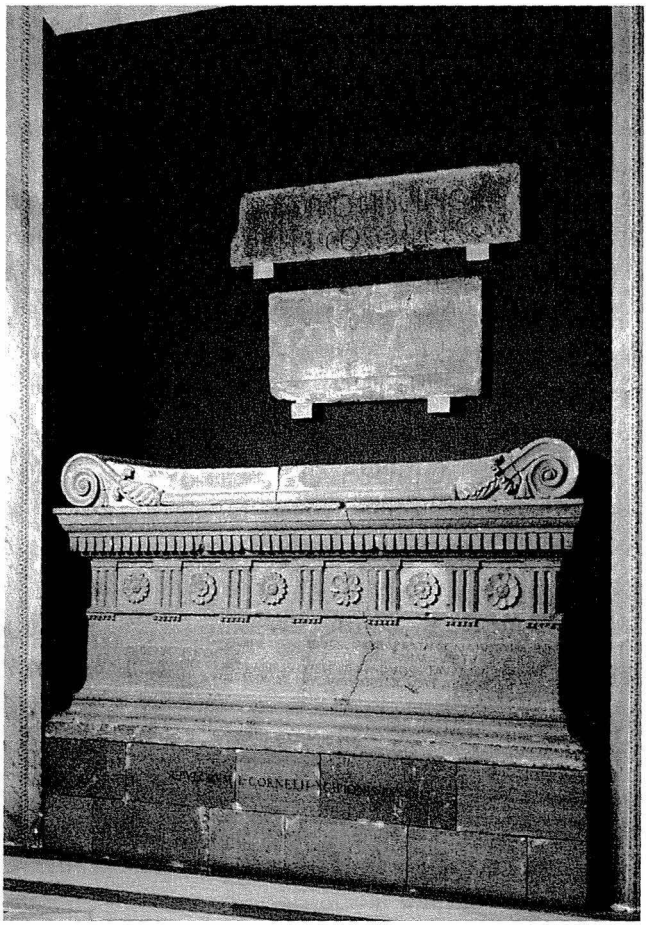
Kimi tarihçilerin görüşüne göre, Roma aslında İtalyan Yarımadası'na yayılırken tedirgin, ürkek ve tepkiliydi. Bu uzmanlar Roma'nın fetih planları yaptığına dair hemen hiçbir kanıt olmadığını, belirli bir anda yaşanan olayların Roma devletinin harekete geçmesine ya da gönülsüzce çatışmaya katılmasına neden olduğunu ileri sürmekteler. Bu tarihçiler

MÖ 390'da barbar bir grup olan Galyalılar karşısında aldığı yenilginin Roma'nın fetih psikolojisinde bir dönüm noktası oluşturduğuna dikkat çekiyorlar. O andan itibaren Romalılar güçlü komşularından çok korkmaya başladılar ve bundan sonraki tehditleri savuşturmaya çalıştılar; bu, savunmaya dayalı bir tür emperyalizm idi. Bu savunmaya dayalı çatışmalarda elde edilen beklenmedik başarı ile (Polybius'un Roma toplumunun yapısı hakkındaki yorumu bu bakımdan çok açıklayıcıdır) Roma devletinin sınırları genişledi ama bu Roma'nın seçimi ya da planı değildi ve zaman içinde neredeyse rastlantısal biçimde bir imparatorluk oluştu (burada ise Polybius'un görüşleri pek açıklayıcı değildir).

Diğer tarihçiler ise savaş, fetih ve saldırganlığın Roma'nın sosyal yapısında var olduğu, bu yüzden de yayılma ve "güç kazanma arzusu"nun Romalıların kimliğinde yaşamsal bir rol oynadığı kanısındadır. Dolayısıyla emperyalizm başından beri ya da ilk başlarda onların yüzyıllar boyu edindiği ve sergilenmek için uygun bir fırsat beklendiği "ulusal bir alışkanlık" idi. Polybius'a göre, "onun yorumunu okuyanlar Romalıların başından beri bir dünya imparatorluğu kurmayı tasarladığından ve bu amaca ulaşmak için yeterli kaynaklara sahip olduklarından kuşku duymayacaklardır".[7]

Başka tarihçiler her iki görüşe de yer vermekte, örneğin alınan bireysel kararların zaman içinde sosyal yapıyı ve dış politikayı oluşturduğunu ileri sürmektedir. Uzmanların fikir birliğine varması çok zor bir şey olmakla birlikte Roma'nın sosyal yapısının bilinçli ya da bilinçsiz olarak, onun yayılmacılığında rol oynadığı da yadsınamaz.

Bundan sonraki bölümde Roma emperyalizminin daha belirgin örnekleri üzerinde duracağız, zira Romalılar Helenistik dünya ile karşı karşıya geldiklerinde sahneye tümüyle yeni unsurlar çıktı. Bununla beraber, tüm İtalyan Yarımadası'na egemen oldukları döneme kadar birtakım önemli olayları görebiliyor ve bazı yöntemleri izleyebiliyoruz. Roma emper-

Görsel 8.7. Lucius Cornelius Scipio'nun mezarı. Scala / Art Resource, NY.

yalizminin kökeni ile ilgili olarak bir patrisi ailesinden gelen ve renkli bir geçmişe sahip olan Scipio'nun mezar yazıtından daha sağlam örnek düşünülemez. Yazıt üçüncü yüzyıl başlarına tarihlenmektedir (Görsel 8.7).

> Gnaeus oğlu Lucius Cornelius Scipio
> Gnaeus'un soyundan, akıllı, yakışıklı ve cesur bir adam olan Lucius Cornelius Scipio bayındırlık memuru, konsül ve denetçi idi. Taurasia ve Cisauna'yı Samnitlerden aldı, tüm Lucani topraklarını ele geçirdi ve oradan tutsaklar getirdi.

> Lucius Cornelius Scipio, Lucius'un oğlu, bayındırlık memuru, konsül, denetçi
> Birçok kişinin kabul edeceği gibi, Lucius Scipio adındaki bu adam Roma'daki en yakışıklı delikanlılardan biridir. Barbatus'un oğlu bayındırlık memuru, konsül ve denetçiydi. Korsika'yı ve Aleria kentini ele geçiren de oydu. Mevsim tanrıçasına ona layık bir tapınak adadı. Lucius'un oğlu, Publius'un torunu, defterdar, askerlerin hamisi. Otuz üç yaşında öldü. Babası Kral Antiokos'u yendi.[8]

Fark edeceğiniz gibi tüm yazıtlarda toprak işgal etme, kentleri ele geçirme, tapınak adama, kralları yenme, onur ve mevki kazanma konuları üzerinde durulur. Bir makama atanma ile fetihte bulunma arasındaki bağlantı özellikle dikkat çekicidir. Fazla bir başarısı olmayan son Lucius Cornelius Scipio bile bulunduğu görevler ve babasının, dedesinin zaferleri ile anılmaktadır. Muzaffer olmak için hem düşmanı yenmek hem de vatandaşlarınızdan daha yüksek makamlara ulaşmak zorundaydınız. Roma yayılmacılığının olası sonuçları açıkça görülebiliyor.

Bu, Roma'nın gelişigüzel savaştığı ve fetihlerin bir ordu oluşturmak ve kendi itibarını artırmak isteyen herkesin kolladığı bir fırsat olduğu anlamına gelmiyor; en azından Roma tarihinin bu döneminde böyle değildi. Yakındoğu'daki gibi Roma savaş yönteminin ve yayılmasının temelinde de mantıksal ve kozmik bir düzen yer almaktaydı. Örneğin Asurlular ya da Persler gibi Romalılar da gerek savaş gerekse barış döneminde adalet ve dürüstlük kavramlarına büyük önem veriyorlardı fakat bu kavramların karşılığı onlar için daha farklıydı. Livius bu adalet geleneğini Roma tarihinin başlangıcına kadar taşımakta, bunun daha sonraki fikir ve eylemlerin temelini oluşturduğunu ileri sürmektedir:

> O [Roma'nın dinsel gelenek ve göreneklerini yeniden canlandıran ilk Roma krallarından Ancus Marcius] yalnızca savaşmanın

> yeterli olmadığını düşünüyor, bunun resmen ilan edilmesi gerektiğine inanıyordu. ... İzlenmesi gereken yöntem şuydu: Hedeflenen devletin sınırına ulaşan temsilci başına yün bir kasket giyer ve "Jüpiter, duy beni. Şu şu ülkelerin toprağı, duy beni! Dürüstlük, duy beni, Ben Roma halkının sözcüsüyüm. Adalet ve din adına onları temsil etmek için buraya geldim. Sözlerimi doğrulatabilirsin," der. Söz konusu doğrulama istenir ve temsilci Jüpiter'den tanık olmasını ister ve şöyle devam eder: "Eğer bana verilmesini istediğim adamlar ya da mallar dine ve adalete uygun değilse asla ülkemin vatandaşı olmayayım."... Eğer isteği geri çevrilirse otuz gün sonra (yasal süre buydu) aşağıdaki şekilde savaş ilan edilir: "Jüpiter, duy beni; Janus Quirinus, duy beni; gökyüzündeki ve yeraltındaki tüm tanrılar, duyun. ... ülkesinin halkı haksızlık ediyor ve tazminat ödemeye karşı çıkıyor. Ama hakkımızı nasıl alacağımız konusunda ülkemizin bilgelerine danışacağız."[9]

Eğer bilgelerin büyük çoğunluğu Roma'nın davasında adil ve dürüst olduğuna karar verirse savaş ilan edilirdi. Livius daha sonra Fetial rahiplerden oluşan bir heyetin savaş ilan etme ve antlaşma imzalama yasalarının uygulanmasından sorumlu olduğunu açıklıyor ve okurlarına "benzer resmi süreç daha sonraki kuşaklarca da benimsendi" diye garanti veriyordu.[10] Bu töreni bu kadar ayrıntılı anlatması onun döneminde bu yöntemin çoktan unutulduğunu gösterir. Öte yandan, böyle sahneler daha önce yaşanmış olabilir ve kuşkusuz Livius'un döneminde bile Romalıların adalet anlayışını yansıtabilir. Fetial rahipleri Romalıların yabancı devletlerle olan ilişkilerinde imparatorluk döneminde bile başrol oynamışlardır.

Bir sonraki bölümde Roma İmparatorluğu'ndaki adalet kavramı üzerindeki tartışmaları ele alacağız. Roma emperyalizmi birçok bakımdan Yakındoğu'dakilere benzer ama birçok bakımdan onlardan ayrılır. Öncelikle, görünüşe göre, dinsel ideoloji Roma yayılmacılığında önemli bir rol oynamamaktadır. Dikkat ederseniz, az önceki savaş ilanında fetih Jüpiter'in

emri ve sevki ile gerçekleşmemektedir. Temsilci, tanrıları bir yanlışa tanık olmaya davet etmektedir; savaş konusundaki nihai karar yaşlılar meclisi tarafından alınmaktadır. Romalılar hemen hiç ya da nadiren Mars, Jüpiter ya da başka bir tanrı adına fetihten söz eder. Yakındoğu kaynaklarında sık sık Asur, Marduk ya da Ahura-Mazda adına kazanılan zaferlerden söz edilmesine karşın Romalıların yayılmalarının tanrı buyruğu olduğunu ileri sürdüklerine hiçbir yerde rastlanmaz. Tabii ki Romalılar dinsel ideolojiyi tümüyle terk etmediler; aslında önemli fetihleri tanrılara verdikleri sözü yerine getirdiklerini gösteren tapınaklar inşa ederek kutladılar. Tanrıların güvencesi altında savaştılar çünkü onlar adil bir savaşa girdikleri ve *pax deorum*, tanrılarla barış içinde olmak konusunda üstlerine düşeni yerine getirdiklerine inanıyorlardı.

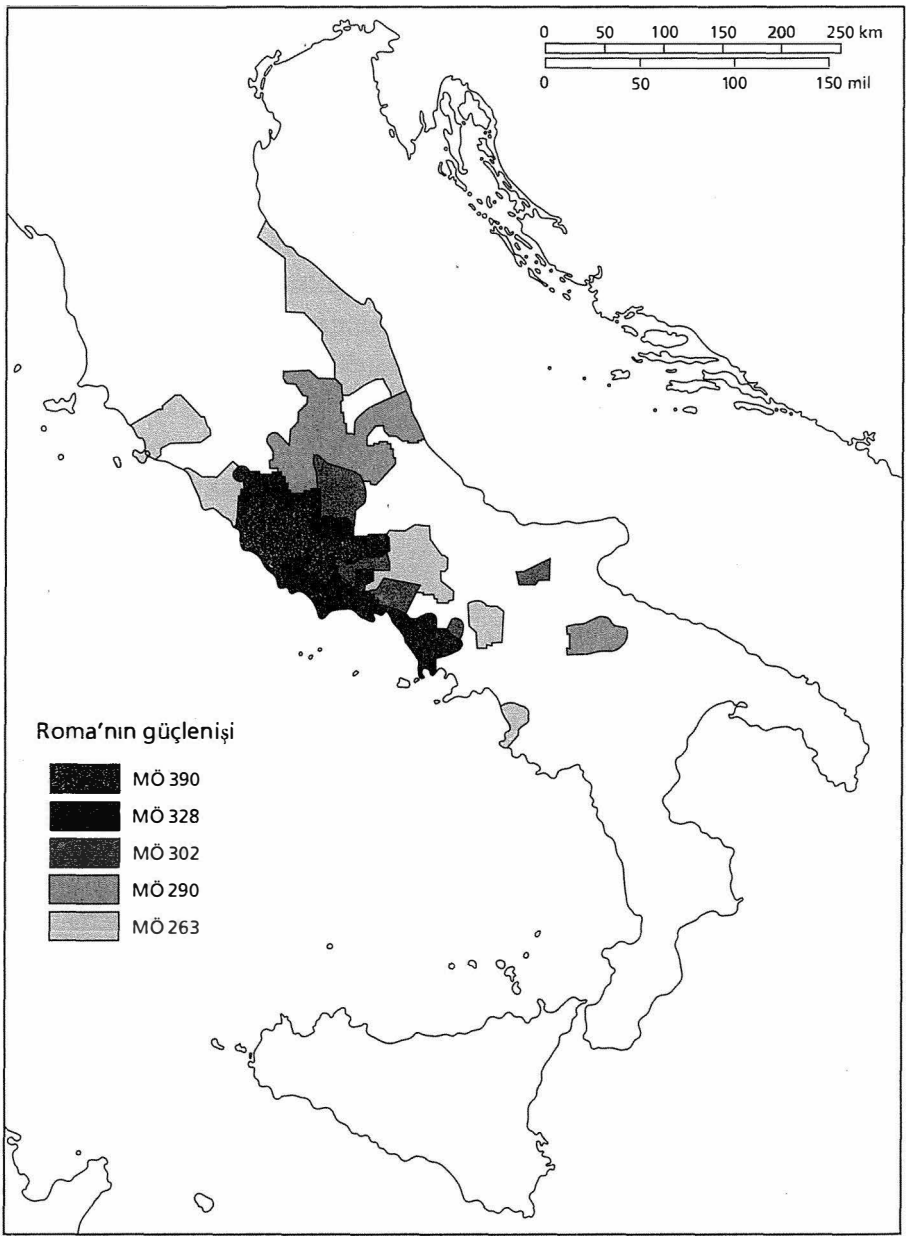
Bir başka önemli fark da seçkinlerin görevden alınması yerine Romalıların seçkinlerle işbirliği denebilecek bir sistem oluşturmalarıdır. Yenilen ya da teslim olan seçkinlere genellikle gerçek politik güç sağlanmaktaydı (bu, Udjahorresnet'e verilen onursal konumun tam tersiydi). Aslına bakılırsa, Roma emperyalist sistemi, topraklarına el konulmuş seçkinlerin ya da belli makamlarda bulunan politik görevlilerin yerinde kalmasına dayanıyordu. Bu seçkinlerin çoğu seve seve Roma'ya katılıyor ve onun çıkarlarını paylaşıyorlardı. Yenik düşen seçkinler ve onların uyrukları çoğu kez ya Roma vatandaşlığına alınıyor ya da dördüncü yüzyıldan başlayarak *sine suffragio* –yani oy verme hakkı bulunmayan– yarı vatandaşlık statüsüne sahip oluyorlardı. Bir açıdan bu yabancı seçkinler Romalıların *amici* (dostlar) ya da *socii* (müttefikler) adı verilen yerel nüfusu denetlemesine yardımcı oluyorlardı. Roma her zaman böyle müttefikler kazanarak zamanla yenilenebilen bu insan gücü ile düşmanlarını alt etmeyi başarıyordu. Müttefikler aynı zamanda savaş ganimetlerinden de paylarına düşeni alıyorlardı; dolayısıyla bu sistem her iki tarafın da yararına oluyordu. Aralarında sıkı bir bağlantı vardı ve müttefikler na-

diren ayaklanıyor ya da Roma ile olan bağlarını koparmaya kalkışıyordu. Öte yandan, dostluk bağlarını (*deditio in fidem*) yenileme törenleri de yapılıyordu. Romalılar müttefiklerinin iç işlerine karışmamayı ve ihaneti orantısız güç kullanarak cezalandırmayı içeren bir politika benimsemişti.

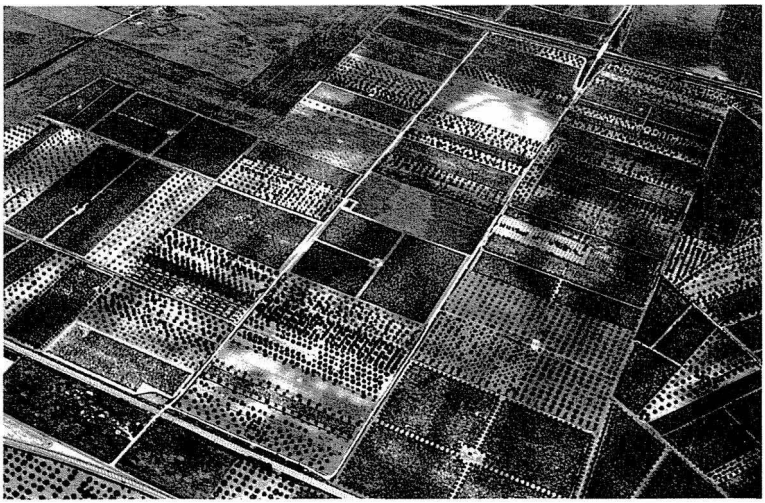
Tahrik edildiklerinde ve özellikle dostlarını savunurken Romalılar fetihlerinde çok acımasız olabiliyorlardı; aslında onlarınki sevecen ya da nazik bir imparatorluk değildi. Örneğin, üçüncü yüzyıl başlarında tek bir savaş sırasında altmış binden fazla insanı esir aldılar (Üçüncü Samnit Savaşı). Zaman zaman tahrik edilmeden de zulme kalkıştıkları oldu; bu üçüncü ve bilhassa ikinci yüzyılda daha da arttı. Bunun yeni fırsatlar, sosyal yapıdaki derin değişimler ya da içgüdülerden mi kaynaklandığı sorusu bizi emperyalizmle ilgili tartışmalara geri götürür.

Kurduğu ittifaklar ve bunların sonucundaki fetihler sayesinde 264 yılı geldiğinde Roma tüm İtalya'ya egemen olmuştu (Görsel 8.8). Dönem dönem yeni toprak kazandılar ama asıl kazanımları MÖ 264'ten önceki yetmiş yıl boyunca aldıkları yardım isteklerini karşılarken gerçekleşti; örneğin Capualılar 343'te Samnitlere karşı, Turialılar 282'de Lucanilere ve Tarentum kentine karşı Romalılardan yardım istediler. Her iki örnekte de tehdit altındaki toplumlar Roma ile dostluk kurdular ve böylece ona tabi oldular; Romalılar ise hem Roma'nın onurunu korumak hem de bireysel olarak askeri bir zafer kazanma fırsatını değerlendirmek istediler.

Her fetih ve işgalde Romalılar ele geçirdikleri topraklara damgalarını vurdular; bunlar egemenliklerinin somut kanıtlarıydı. Bölünen araziler, yapılan yollar ve kurulan kentler iki bin beş yüz yıl sonra bile seçilebilmektedir. Her defasında yetkin bir yönetim için rasyonel ve mantıklı bir sistem geliştirdiler. Yeni topraklar elde edip sömürgeler oluştururken Romalılar buradaki toprakları *centuriatio* adı verilen bir sistemle kare ya da dikdörtgen şeklinde parsellere bölüyorlardı. Ha-

Görsel 8.8. İtalya'da gelişmekte olan Roma iktidarının haritası.
Cambridge Ancient History, Cilt VII, Bölüm 2, İkinci basım, 1989, s. 588-89.

Görsel 8.9. *Centuriatio.* Fotoğraf: Francesca Radcliffe (c) 2003.

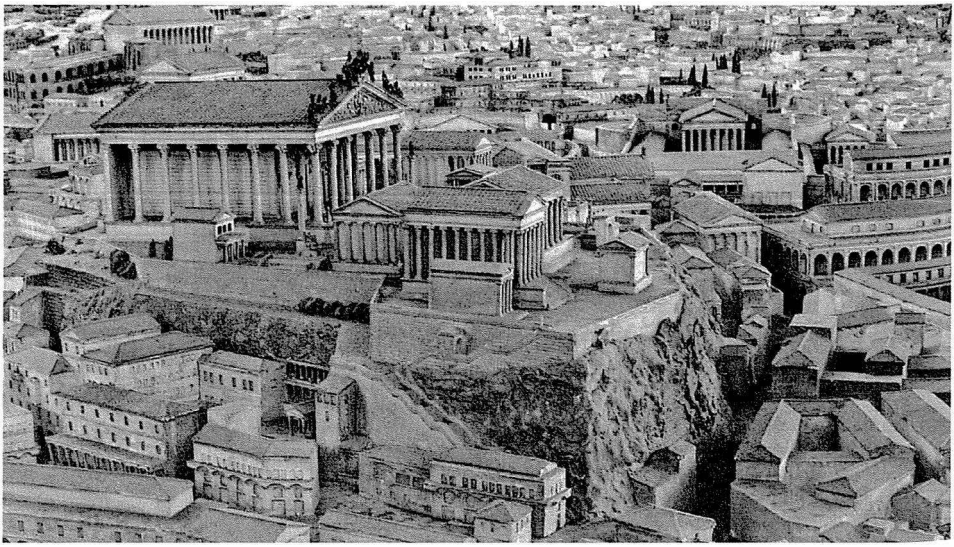
vadan çekilen fotoğraflarda bu parselasyon ya da uzun yıllar uygulanan sistemin belirtileri gözle görülebilir (Görsel 8.9). Bu sistem MÖ dördüncü yüzyılda başlatıldı ve imparatorluğa katılan topraklarda sürdürülerek bölgelerin elden geldiğince bir Roma görüntüsüne bürünmesi sağlandı.

Roma'nın en büyük girişimi olan yol yapımı MÖ dördüncü yüzyılda başladı ve zaman içinde uzak yakın tüm toprakları, toplumları ve müttefikleri kapsamına aldı.

Bunların en ünlüsü olan, Roma'yı Capua'ya bağlayan ve bir kısmı bugün de kullanılan Via Appia'nın yapımı MÖ 312'de başladı. Yol yapım teknikleri Etrüsklerden alınmıştı ama Romalılar bunları son derece geliştirdiler. Bu sistemde Roma evrenin merkezi olarak alınıyor, çevresi buna göre düzenleniyordu. Aslında en azından İtalyan Yarımadası'ndaki tüm yollar Roma'ya çıkıyordu. Bu yollar Roma'nın genişlemesinin bir sonucu ya da aracıydı; Amerika'daki eyaletler arası yollar gibi, bunlar askeri nakliyat amacıyla inşa ediliyordu. Yollar ticaret ve ulaşım amacıyla kullanılırken aynı zamanda orduları ekonomik ve politik olarak bir araya getiriyordu (Görsel 8.10).

Görsel 8.10. Ostia'daki Roma yolu. Fotoğraf: Mark W. Graham.

Görsel 8.11. Roma imar planı. Fotoğraf: Barbara McManus, the VRoma Project.

İmar planı da ilk yıllardan itibaren uygulanmaya başladı ve zaman içinde Roma'nın genişlemesinin en tipik özelliklerinden biri oldu (Görsel 8.11). Roma kendi dışındaki toplulukları denetim altına aldıkça gerçek bir imar planı oluşturularak, forum, meclis binası, çeşitli tapınaklar, sokaklar, kanalizasyon sistemi ve diğer anıtlar yaptırıldı. Daha önceden var olan topluluklarda bu yapılar mevcut binalara eklendi. Zaman içinde Romalılar ele geçirdikleri Yunan toplumlarının stilini uyguladıkça bir Roma kentindeki anıtlar daha da görkemli hale dönüştü. İmparatorluk döneminde bu plana hamamlar, tiyatrolar ve amfiteatrlar da eklenmeye başladı.

Kişisel askeri başarı ve politik onur kazanma arzusu, başkalarına egemen olma hevesi, destek için yardımda bulunma eğilimi, güçlü komşulardan duyulan tedirginlik, onurunu koruma ve üstlenilen görevi yerine getirme zorunluluğu; tüm bunlar Romalıların Antikçağ imparatorlukları döneminde önemli bir rol oynamasına yol açan nedenlerden bazılarıdır. Bizim imparatorluk için yaptığımız tanıma uygun olarak Roma "dış ve iç siyasette denetimi" sağlayan "ilişkiler sistemini" uygulayarak Roma kökenli olmayan birçok topluluğu içine alan "yetkin bir egemenlik" kurma yolundaydı.

İtalya'nın merkezinde ve kuzeyinde yer alan çok sayıda yerleşim arasında Roma sürekli güçlenerek diğerlerine egemen oldu. Daha da önemlisi, az sonra göreceğimiz gibi, iyi günde kötü günde bu egemenliğini sürdürdü. Bu insanlar çoğunlukla büyümekte olan Roma devletinin bir parçası olmaya, hatta onun hedeflerine ulaşmasına yardım etmeye istekli idiler. Anımsanacağı üzere, Ahameniş Pers liderleri de gönüllü uyruklardan oluşan bir imparatorluk oluşturduklarını ileri sürüyorlardı ama bu hedefe gerçekten yaklaşan Romalılar oldu. Görünüşe bakılırsa bu toplumlar ve halklar aleni ve artık kalıplaşmış otoriter güçlerin baskısı altında değillerdi. Gene de, çıplak bedenler kazığa oturtulmuyor, derileri yüzülüp yapılarda dekorasyon olarak kullanılmıyor, "hainlerin"

kafatasları ayaklar altında ezilmiyor, tarafsız kalan ve tehdit oluşturmayan toplumlar acımasızca katledilmiyor olsa da, emperyalizm gerçek anlamda gelişmekteydi. Dilimize giren "imparatorluk" ve "emperyalizm" sözcükleri bu yüzden Roma kültüründen ve onların dilinden kaynaklanmıştır. Eskisinden aşağı kalır yanı olmayan, yeni bir imparatorluk türü oluşmaktaydı ve kısa sürede imparatorluğun anavatanı olan doğuya doğru yayılacaktı.

9

IMPERIUM SINE FINE: ROMA EMPERYALİZMİ VE ESKİ DÜZENİN SONA ERMESİ

Dehanı burada göstereceksin; barışı sağlayacak, fethedilenlerin hayatını bağışlayacak ve mağrurları ezeceksin.

– Vergilius, *Aeneas* 6.853

- Roma tüm Akdeniz'e nasıl yayıldı?
- Bu yayılmanın merkezdeki sosyal düzene etkisi, yansıması nasıl oldu?
- Tüm bunlar gelişmekte olan bir imparatorluğun sosyal gücü açısından nasıl bir anlam taşıyor?
- Çağdaş dünya tarihin derinliklerinde yer alan iki dönemdeki değişimlerin anlamına ne oranda varabilir?

Dönemselleştirmede ve uygun terminoloji bulmakta zorlanabiliriz. Örneğin, şu sorunun yanıtını düşünün: "Roma İmparatorluğu ne zaman oluştu?" Bunun en akla yakın yanıtı MÖ üçüncü ve ikinci yüzyıllar olabilir. Bu dönemde Roma İtalyan Yarımadası'nın ötesine Batı'da

İspanya'ya ve Doğu'da Helenlere doğru genişlemekteydi. Öte yandan, imparatorluğunun başlangıcının MÖ 27'de Octavianus'un Senato ile anayasal anlaşmayı imzalayıp Augustus unvanını alması olduğu da söylenebilir. Birinci yanıt harekete geçen bir imparatorluğu, ikincisi ise cumhuriyetin sona ermesini izleyen daha sonraki Roma İmparatorluğu'nu tanımlamaktadır. Bu iki yanıt bir açıdan birbirine karmaşık bir biçimde bağlıdır. Roma'nın tüm Akdeniz'e yayılması cumhuriyetin yıkılmasına yol açmıştır. Aslında Roma cumhuriyet döneminde de imparatorluk dönemindeki kadar olmasa bile yayılmaktaydı. Dolayısıyla elimizde cumhuriyet döneminde imparatoru olmayan yayılmacı bir imparatorluk ve hemen hiç yayılma göstermeyen bir Roma İmparatorluğu dönemi var. Konuya açıklık getirmek için bu kitapta kullandığımız "imparatorluk" deyimi ile onuncu bölümde ele alacağımız "Roma İmparatorluğu"nu belli bir tarihsel dönem olarak ayrı ayrı algılamakta yarar var.

Hangi deyimi kullanırsak kullanalım, Roma İtalyan Yarımadası'nı ele geçirdikten sonra tümüyle yeni bir döneme girdi. MÖ ikinci yüzyılda Roma tüm Akdeniz'de savaşmaktaydı. *Imperium sine fine*, sonsuz, sınırsız imparatorluk gücü ideolojisi MÖ ikinci yüzyılda oluşmuş ve yüzyıllar boyu Roma'da egemen olmuştur. Bu ideolojiye göre Roma sınırlarını belirlemek zorunda olmayan, kaderinde *orbis terrarum* yani tüm dünyaya yayılmak bulunan, canlı bir kimliğe sahiptir. Bu, zaman ve mekânla kısıtlı değildi. Vergilius'un *Aeneas* adlı eserinde Jüpiter Romalılara şu vaatte bulunuyordu: "Onların varlıklarını ve zamanlarını sınırlamıyorum; onlara sonsuz, sınırsız imparatorluk veriyorum."[1]

Bu dönem tekrar fetih için ortaya çıkan yeni fırsatların Roma'nın "güç kazanma" tutkusunu daha da mı pekiştirdiği yoksa gerçek bir emperyalizm sahneye çıkarken Roma'nın yayılmacılığında önemli bir değişiklik mi yaşandığı sorusuna yol açıyor. Bu bölümde Roma emperyalizminin en önemli iki

Görsel 9.1. İlk Roma gümüş sikkesi. Çizim: Andrew Welton.

göstergesi üzerinde duracağız: Roma'nın Kartacalılarla çatışmaları ve Helenistik Doğu'nun büyük bölümünü ele geçirmesi. Sonra da Roma'nın dış ilişkilerinin Roma'daki sosyal gücü nasıl etkilediğini değerlendireceğiz; cumhuriyet içte olduğu kadar dıştaki koşullarla da değişime uğramıştır.

ROMA KARTACA'YA KARŞI

MÖ 264'te Roma İtalya'da öne çıkarken Kartacalılarla çatışmalar yaşadı. Birbirinin can düşmanı olan bu iki kent arasındaki paralellikler dikkat çekicidir. Yarım yüzyıl farkla ortaya çıkmışlardır; biri dokuzuncu yüzyılın sonunda, öbürü sekizinci yüzyılın ortasında kurulmuştur. Sosyal düzenleri birbirine benzer: Her iki kent-devletinde de yerel soylular egemendir. Altıncı yüzyıl sonunda her ikisi de bağımsızlıklarına kavuştular: Roma kralı devirdi, Kartaca da Sur'la olan bağlarını kopardı. Daha önceki bölümde Roma Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde iki kent arasında dostluk antlaşması im-

zalandığına tanık olmuştuk. Üçüncü yüzyıla gelindiğinde her ikisi de güçlü ve yayılmacı durumdaydılar. Savaş çıkıncaya kadar çeşitli antlaşmalar ve ittifaklar oluşturmalarına karşın kısa sürede çatışmalar boy gösterdi.

Üçüncü yüzyılın ilk yarısında her ikisi de güçlenmeye başladı. Yazılı kaynak bulunmadığından Kartaca'nın tarihini belirlemek zor ama bazı ipuçları var. O döneme ait Roma kaynaklarına ulaşmak da kolay değil. Daha sonraki dönemlerde yaşamış Yunan ve Roma yazarlarının çok sayıda eseri bulunuyorsa da, bunlar çoğu kez Roma'nın geçmişine dair kendi görüşlerini ele aldıklarından, geçmişte yaşanan zorluk ve sorunları bu kişisel görüşlerden ayrıştırmak kolay olmaz. Bununla beraber, Roma-Kartaca çekişmesinin başladığı dönemle ilgili bir kanıt Roma'nın giderek artan özgüvenini açıkça ortaya koyar. MÖ 269'da Roma ilk gümüş sikkesini bastırdı (Görsel 9.1). İlk tunç sikkeleri bastırdıkları yıllara oranla artık tüm Akdeniz'de gümüş ticareti gelişmişti. Bu sikkelerde Herkül, Kurt ve İkizler, Mars ve Kanatlı Zafer Tanrıçası yer almaktaydı; bu da bize "o dönemde bir devletin kendini dünyaya sikkeler aracılığıyla tanıttığını anımsatır."[2] Roma artan gücünün farkında olarak daha saldırganlaşmaktaydı ve şimdi bunu açıkça ortaya koyuyordu; Kartaca da ticarette büyük çapta kullanılan bu sikkelerdeki mesajı doğrudan doğruya algılıyordu.

Öte yandan her iki tarafın da savaşa girme niyeti açıkça belirtilmiyor. Çatışmanın başlamasına kadar olan dönemde birtakım antlaşmalarla birbirlerine bağlı bulunmaları önceden kestirim yapmayı zorlaştırıyor. Bununla beraber, artık aşinası olduğumuz koşullar Roma'yı uzlaşmazlığa yönlendirmiş ya da ülke dışında atağa geçmesi için bir bahane oluşturmuş olabilir. İki güç arasındaki sorun Sicilya'da kendini gösterdi. Artık kentleşmiş olan Yunan kolonisi Syracuse İtalya'nın topuğunun hemen ötesinde bir başka Yunan sömürgesi olan Messana'ya saldırdı. Messana'nın karmaşık bir geçmi-

şi vardı: MÖ dördüncü yüzyılda Kartacalılar tarafından yerle bir edilmiş ve yeniden inşa edilmiş, daha sonra Syracuse'un yönetimi altına girmiş ve akabinde Mammerti'liler olarak bilinen Campani'li İtalyan paralı askerler tarafından ele geçirilmişti. 264'te Syracuse Messana'yı geri almaya kalkışınca Mammerti'liler güçlü komşuları Roma'dan yardım istediler. Zor durumda olanlara yardım etmeyi bir görev ve onur meselesi olarak gören Romalılar derhal kenti savunmak üzere harekete geçtiler.

Roma'nın kendi sahasına müdahalesinden korkan Kartaca Roma'yı Sicilya'nın dışında tutmaya çalıştı. Bunun üzerine Roma ile Kartaca arasında Birinci Pön Savaşı başladı. Savaş Sicilya'nın dışına taşarak Batı Akdeniz'e kadar yayıldı. Derhal bir donanma oluşturan Roma o dönemde denizlere egemen olan Kartaca'yı yenmeyi başardı. Bu zafer sonunda Roma Sicilya, Sardinya ve Korsika'yı ele geçirdi ve Kartaca tazminat ödemek zorunda kaldı. Roma artık kesin olarak dünya sahnesindeki yerini almış ve (istese de istemese de, imparatorluk adını kullanmasa da) denizaşırı bir imparatorluk oluşturmaya başlamıştı.

Roma'nın artan gücü onun İtalya ve çevresindeki adaların ötesine de yayılmasına yol açtı. Bu arada Kartaca'nın Birinci Pön Savaşı'nı sonlandıran antlaşma koşulları hakkındaki hoşnutsuzluğu da artmaktaydı. Roma karşısında güçlü bir merkez oluşturmak isteyen, Birinci Pön Savaşı'nın önde gelen komutanlarından Hamilcar Barca İspanya'da toprak kazanmaya başladı. Oğlu Anibal, Kartaca'nın İspanya'da genişlemesini ve toprak işgallerini sürdürdü. Kartaca'nın İspanya'daki başarısından endişelenen Roma, Kartaca ile sınırlarını belirleyen antlaşmanın ihlâl edildiğini ileri sürerek, tekrar kolayca muzaffer olacağı inancıyla 218'de Kartaca'ya savaş ilan etti. Böylece İkinci Pön Savaşı (MÖ 218-201) başlamış oldu.

Oysa beklenen zafer gerçekleşmedi. Tarihteki en yetenekli ve ünlü generallerden biri olan Anibal'in komutasındaki

Kartacalılar Roma'ya kuzeyden beklenmedik bir saldırı düzenlediler; filler üzerinde Alplerden geçip İtalya'ya girdiler (bu geçiş sırasında belki yalnızca iki fil sağ kalabildi) ve kırsal kesimi yakıp yıkmaya başladılar. Anibal yaklaşık on beş yıl boyunca kuzeyden güneye doğru İtalya'da sürdürdüğü muharebelerin hiçbirini kaybetmedi ve Romalılara büyük kayıplar verdirdi. Bunlardan biri olan Cannae Muharebesi (MÖ 216) bir gün içinde böylesine büyük zayiatla sonuçlanan belki tarihteki tek çarpışmadır (çoğu Romalı olmak üzere yaklaşık seksen bin kişi savaş dışı kalmıştır). Bununla beraber Anibal Roma Kenti'ni ele geçirmeyi asla başaramadı.

Tüm bozgunlara karşın Romalılar özellikle yarımadadaki "dostlarının ve müttefiklerinin" (yani tabilerinin) sadakati ve yedek güçler sevk etmesi sayesinde direnmeyi başardı. Anibal'in stratejisi, ilk yenilgiden sonra bu grupların Roma'dan desteklerini çekmesine dayanıyordu ama ittifak sisteminin gücünü tümüyle göz ardı etmişti ve Romalılar yenilgiden sonra bitmek bilmeyen insan gücüyle tekrar saldırdılar. Roma İtalya nüfusun en az yüzde onunu elinde tutuyordu. Anibal bunu önceden kestiremezdi. Fethedilmiş halkların tekrar tekrar yenilgiye uğrayan fatihin yanında böylesine şevkle yer alması daha önce hiç görülmemiş bir durumdu. Aksine, daha önce tanık olduğumuz gibi, Yeni Asur İmparatorluğu dışarıdan bir saldırıya uğradığında uyrukları onun yıkılmasına seve seve katkıda bulunmuşlardı.

Romalılar Anibal'i İtalya'da yenmeye uğraşmak yerine saldırıya geçmeye karar verince, sürekli zafer kazanan ama savaşı sonlandırmayan Anibal Kartaca'yı Afrika'da savunmak üzere geri çağrıldı. Publius Cornelius Scipio (ya da Scipio "Africanus"), savaşı Kuzey Afrika'ya taşıdı ve MÖ 202'de bugünkü Tunus'un bulunduğu yerde cereyan eden Zama Savaşı'nda Anibal'i kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu zafer sayesinde Roma İspanya'yı ele geçirdi, Kuzey Afrika'da bazı üsler kazandı ve Kartaca'dan daha fazla tazminat aldı. Yenilgiye

Görsel 9.2. Kartaca limanının rekonstrüksiyonu. Erich Lessing/ Art Resource, NY.

uğrayan Kartaca zayıf düştü ama gene de bağımsız olarak varlığını sürdürdü. Bu arada Kartaca'da büyük bir muhalefetle karşılaşan Anibal Helenistik Doğu'ya kaçtı, ölünceye kadar Roma'nın çıkarlarıyla mücadele etti ve Romalılara esir düşmek üzere iken kendi eliyle hayatına son verdi. Romalılar uzun süre Anibal'in hayaletinin etkisi altında kaldılar: Yüzyıllar boyunca Romalı ana babalar gece çocuklarını yatırırken hemen uyumadıkları takdirde Anibal'in gelip onları "alacağını" söylediler.

SYMPLOKÉ: ROMA VE HELENİSTİK DOĞU

> Romalıların insanlık tarihinde örneği bulunmayan başarısının kaynağını, bilinen dünyanın neredeyse tamamını elli üç yıldan kısa sürede ele geçirmeyi nasıl ve hangi yönetim sistemi ile başardığını merak etmeyecek kadar dar kafalı ya da ilgisiz bir dünya görüşüne sahip kimse olamaz.[3]

İkinci Pön Savaşı'ndan hemen sonra doğan (kesin tarih bilinmiyor) Polybius Roma'nın Akdeniz dünyasında liderliğe yükselişini gayet iyi izleyebilecek durumdaydı. Aslında bu

öyküde önemli bir yer tutmaktadır. İtalya'ya sürgüne gönderilmeden önce Roma'ya karşı başlatılan Achaea Birliği direnişine katılmıştı. Daha önceki bölümde gördüğümüz gibi, Scipio Aemilianus'un (Scipio Africanus'un evlat edinilmiş torunu) dostu olarak Roma sistemine hayrandı. Roma'nın Akdeniz'e süratle egemen oluşunu anlatırken son derece etkili Yunanca bir sözcük kullanır: *symploké*. Bir dokuma terimi olan bu sözcük çeşitli ipliklerin bir araya gelerek bir kumaşı oluşturma yöntemi için kullanılır. Polybius imparatorluğun daha önce birbiriyle bağlantılı olmayan geçmişlerin ve olayların bir araya getirilmesiyle oluştuğu görüşündedir. Sözünü ettiği elli üç yılla, İkinci Pön Savaşı'nın başlangıcı ile MÖ 168'deki Pydna Muharebesi arasındaki dönemi kastetmektedir. Bu, Roma'nın Helenistik Doğu'nun önemli bölgelerini ele geçirdiği dönemdir.

Roma'nın Helenistik dünyadaki politik varlığı Birinci Pön Savaşı'ndan hemen önce başladı. İskender'e öykünen Epirus kralı Pirus, Adriyatik Denizi üzerinden İtalya'yı işgal etti. Güney İtalya'daki Tarentum halkı tarafından yardıma çağrılan kral buradaki bazı İtalyan ve Yunan gruplarından destek aldı. MÖ 280 ve 279'daki savaşlarda Romalıları yendi ama o kadar büyük kayıplar verdi ki, bu olayın çağrışımları "Pirus zaferi" deyiminin türetilmesiyle günümüze dek ulaştı (bu deyim teknik olarak kazanılan ama yaşanan devasa kayıplar yüzünden pek de değerli olmayan bir zaferi anlatır).

O yüzyılda, daha sonra Roma ve Kartaca Helenistik Doğu'da birtakım ittifaklar kurdu. Örneğin İkinci Pön Savaşı'nda Makedonyalı V. Philip Kartaca'nın, Roma ise Aitolia Birliği'nin müttefikiydi. O savaşta Romalıların zaferinin hemen ardından kendi komşuları arasında sivrilmek arzusundaki Helenistik kentler ve krallıklar Roma'dan yardım istemeye başladılar. Örneğin Rodos MÖ 201'de, Zama Savaşı'ndan sadece birkaç ay sonra Roma'dan yardım talebinde bulundu.

Görsel 9.3. Baal-Tanit, Pön Savaşları sırasında Kartaca'nın önde gelen tanrıçası. Fotoğraf: Mark W. Graham.

Roma bu yardım çağrıları üzerine İkinci Pön Savaşı'ndan sadece otuz beş yıl sonra Doğu Akdeniz'e de egemen oldu. Önceki bölümde görüldüğü gibi, Roma'nın ne zaman ve nasıl emperyalist ya da bir imparatorluk olduğu büyük çapta tartışma konusudur. Bu tartışmanın bir başka boyutu da Roma'nın Helenistik dünyaya girişine ışık tutar. Anımsanacağı üzere, kimileri Roma'nın fetih konusunda köklü bir "ulusal alışkanlığı" olduğunu, Doğu ile ilgilenmesinin bundan kaynaklandığı görüşündedir.

Başka bir grup tarihçiye göre ise Helenistik Doğu ile olan ilişkileri Roma emperyalizminin başlangıcını oluşturmaktadır. Tarihçiler genel olarak bunun çerçevesi ve içeriği konusunda aynı fikirdedirler ama bu sürecin ayrıntıları konusunda birbirinden farklı düşünmektedirler. Bir görüşe göre Roma öteden beri Helenistik Doğu ile ilgilenmemiştir ve bu ilgi *imperium sine fine* ile dünyaya egemen olma ideolojilerinin bir parçasını oluşturmamaktadır. Yunanlar Romalıları kendi dünyalarına

çekmişler ve sonra da kendi amaçları için onların yardım ve korumasından yararlanmışlardır. Öte yandan Romalılar yardım çağrılarını yanıtsız bıraktıkları takdirde ünlerine gölge düşeceğinden endişelenmiş ve kendi usullerince, himayeci bir tavırla yardımda bulunmuşlardır. Gönülsüz de olsa bu yardımın ardından Roma hegemonyası oluşmuştur.[4] Bir başka görüşe göre Romalılar Yunan kültürüne hayrandılar ve emperyalizm bu hayranlıktan kaynaklanmaktaydı. Romalılar aslında anti-emperyalistti ve Yunan kültürüne, özellikle özgürlük ve bağımsızlık kavramlarına duydukları hayranlık yüzünden Helenistik Yunan sahnesinde yer aldılar. Bununla beraber, Doğu'ya olan bu ilgileri onların burada toprak edinmelerine ve korumacı olmalarına yol açtı ve ister istemez Yunanlara egemen oldular. Üçüncü bir görüşe göre ise Roma'nın başlangıçta Doğu'ya karşı olan ilgisi onun fetih için "önlemez bir tutkuya" kapılmasına yol açtı, bu da yeni bir militarizm ve emperyalizme dönüştü. Bu yüzden onun Doğu'ya olan tutkusu emperyalizmin oluşmasına yol açtığı için nedeni Roma'nın geçmişinde aramamak gerekiyordu. Mevcut kaynaklarda bu üç ayrı görüşe (ve diğerlerine) verilen desteği görmek mümkündür.

Romalıların Yunanların işlerine karışma öyküsü hem olağanüstü karmaşık hem de inanılmaz derecede kafa karıştırıcıdır. Bir iki önemi nokta üstünde durmak, burada gerekli olsa bile, bu karmaşık koşullar ve olayların yüzeysel olarak açıklanma riskini taşımaktadır. Bir takım dönüm noktaları önemli konulara ve imparatorluğun Antikçağ İmparatorlukları öykümüzle bağlantısına ışık tutabilir. İkinci Pön Savaşı'nın hemen sonrasından, MÖ 197-196'dan başlayalım. Cynoscephalae Savaşı'nda Titus Quinctius Flamininus, Makedonya kralı V. Philip ile karşı karşıya geldi. Önemli sayıda Yunan Philip'e karşı Romalılarla ittifak kurdu. Roma'nın zaferinden hemen sonra binlerce Yunan bir Romalının bundan sonra yaşanacaklarla ilgili açıklamasını dinlemek üzere bir stadyumda toplandı. Bir duyuru okundu:

> Kral Philip ve Makedonyalıları yenen Roma Senatosu ve genel vali Titus Quinctius aşağıdaki devlet ve kentleri özgür kılmaktadır; askerleri terhis edilecek, vergi alınmayacak, atalardan kalan yasalar tümüyle geçerli olacaktır: Korint, Fokis, Locri, Eubeoea, Ptiotis Ahaya, Magnezya, Tesalya ve Perrhaebia.

Bu bildiri büyük bir şaşkınlık ve mutlulukla karşılandı:

> Halkın büyük çoğunluğu kulaklarına inanamadı, çünkü yaşananlar o kadar beklenmedikti ki sanki rüyada gibiydiler.

Öte yandan Romalıların ve Yunanların bağımsızlıkla ilgili görüşleri birbirinden çok farklıydı. Roma himayesi birtakım koşullara ve henüz dile getirilmemiş olan uzun vadeli yükümlülüklere bağlıydı. Polybius bile aşağıdaki satırları yazarken Roma sistemine olan hayranlığının etkisi altındaydı:

> Romalıların ve generallerinin Yunanların bağımsızlığını garantilemek amacıyla bir sürü tehlikeyi ve masrafı göze almaları gerçekten hayranlık uyandırıcı bir davranış, üstelik bu ideali gerçekleştirmek için harekete geçiyorlar ve daha da şaşırtıcı olan bu yolda hiçbir terslikle karşılaşmamaları. Aksine, her şey bu muazzam anın yaşanmasını mümkün kıldı ve Asya ve Avrupa'da yaşayan tüm Yunanlar tek bir bildiriyle bağımsızlıklarına kavuştular; askerlik ve vergilerden muaf tutuldular ve kendi yasaları geçerliliğini korudu.[5]

Yunanların bir imparatorluğun ordu, vergi ve yeni yasalar dışında başka yollardan da kurulabileceğinin ayırdına varması biraz zaman aldı. Bu arada "Yunanlara özgürlük" bayrağı altında Roma yayılmacılığını ve değişken Yunan dünyasından gelen yardım çağrılarını yanıtlamayı sürdürdü.

Pydna Savaşı başladığında (MÖ 168) Roma parasının arka yüzü artık görünür olmuştu. Belki Romalılar aslında pek de o kadar hayırsever değildiler. Pydna'yı fetheden Romalı Aemilius Paullus Kral Perseus ve Makedonyalıları yenilgiye uğ-

rattı ve Romalılar yayılmacı ve görülmedik oranda acımasız cephelerini ortaya koydular. Aemilius Paulus Pydna'dan yüz elli bin esirle döndü, Perseus'u destekleyen yetmiş Yunan kentini yerle bir etti ve Roma'da üç gün süren zafer kutlaması düzenledi. Bu seferden elde edilen ganimetlerin kamuya sergilenmesi tam üç gün sürdü ve bunların çoğu Paullus'un kendi hazinesine yerleştirildi.

Pydna'dan hemen sonra yaşanan bir olay Romalıların yeni görüş ve davranışlarını açıkça ortaya koyuyor. Suriye'de IV. Antiokos "Epiphanes", Mısır kralı VI. Ptolemaios'a saldırmaya hazırlanıyor ve Roma Senatosu bunu onaylamıyordu. Senatonun emri üzerine Gaius Popillius Laenas adında bir elçi Kral Antiokos'a giderek Mısır'dan hemen ayrılmasını istedi. Popillius senatonun isteğini kendisine aktardığında Antiokos bu konuyu tartışacak zamanı olmadığını söyledi. Popillius derhal araya girdi:

> Elindeki bir asma dalı ile Antiokos'un çevresine bir daire çizdi ve bu dairenin dışına çıkmadan önce mektubu yanıtlamasını emretti. Kral bu küstahça davranış karşısında şaşırdı ama birkaç dakika duraksadıktan sonra Romalıların isteğine uyacağını belirtti. Bunun üzerine Popillius ve yardımcıları kralın elini sıkıp onu içtenlikle kutladılar.[6]

Orada bulunanların çoğu hem bir Roma elçisinin bir Helen kralına böyle küstahlık etmesine hem de kralın bu davranışı sineye çekmesine çok şaşırdılar. Tüm Akdeniz dünyası Roma'nın gücünün ayırdına varmaya başlamıştı. Aynı oranda dikkate değer olan, Antiokos'un ültimatomu kabul etmesi üzerine Romalıların sergilediği sıcak ve dostça davranıştı. Romalıların davranışlarının büyük oranda değiştiği ortadaydı. Öte yandan Romalıların üstünlüklerini kabul eden uyruklara dostça davranması eski Roma hami-tabi sistemine son derece uygundu.

Pydna'yı izleyen yıllarda yıkım ve acımasız saldırılar devam etti. Roma'nın zayıf düşürdüğü ama hâlâ devlet olarak varlığını devam ettiren Kartaca MÖ 146'da son derece sudan ve tümüyle geçersiz bir bahane ile Romalıların saldırısına uğradı. Üçüncü Pön Savaşı böyle başladı. Savaşın sonunda...

> ... kent tümüyle haritadan silindi ve buraya yerleşmeye kalkışanların suçlu addedileceği açıklandı.[7]

Romalılar kenti öylesine yakıp yıktılar ki Pön Savaşları dönemindeki Kartaca'dan geriye çok az şey kaldı (öte yandan, Romalıların buradaki toprakları tuz ile kapladıkları iddiası bugün de dile getirilen bir söylenceden ibarettir). Aynı yıl Romalılar Aka Birliği'nin bir ayaklanmasını desteklediği için Korint'i yerle bir ettiler ve erkeklerin çoğunu kılıçtan geçirerek kadınları ve çocukları esir pazarlarında sattılar. İkinci yüzyıldaki Roma ile MÖ beşinci yüzyıldaki Atina emperyalizmi arasındaki fark neredeyse tümüyle yok olmaktaydı.

Romalıların davranışlarına çok farklı tepkiler sergilendi. Bazı Yunanlar yüz yıl önce Makedonyalı II. Philip'e yaptıkları gibi yeni hamilerine dört elle sarıldılar. Önünde sonunda onların çoğu o günden bu yana yabancı efendilerin uyrukları olmuşlardı; dolayısıyla arada önemli bir fark yoktu. Hatta isteklerine boyun eğildiği takdirde Romalılar son derece sevecen ve iyi kalpli efendiler olabiliyorlardı. Çoğu zaman aldıkları destekten kazançlı çıkan yerel seçkinler Romalılarla işbirliği yaptılar. Örneğin Polybius gibileri Roma sistemine gerçekten hayranlık beslemekteydi. Polybius, Aka'nın Roma yönetimi altına girmesine yardımcı oldu ve Roma'daki en yüksek mevkilerde bulunan soylularla dostluklar kurdu. Kimi zaman yerel soylular Roma'ya kucak açmamakla birlikte boşu boşuna karşı koymaktan vazgeçtiler. Örneğin Bergamalı Attalos MÖ 133 yılındaki ölümünden önce krallığını Roma'ya bağışladı.

Bazı durumlarda Helenistik Yunanlar Romalılara kesinlikle karşı çıktı. Bunun en önlü örneği MÖ 88'de küçük bir Helen krallığı olan Pontus'taki Mithridates'ın Küçük Asya'daki Yunanlara orada yaşayan Romalıları ve İtalyanları öldürmelerini emretmesidir. Uzun süredir Romalı vergi tahsildarlarının (*publicani*) zulmüne uğrayan halk bu çağrıya seve seve katıldı ve seksen sekiz kişi katledildi. Dehşete kapılan Roma'nın buna verdiği yanıt oldukça dikkat çekicidir:

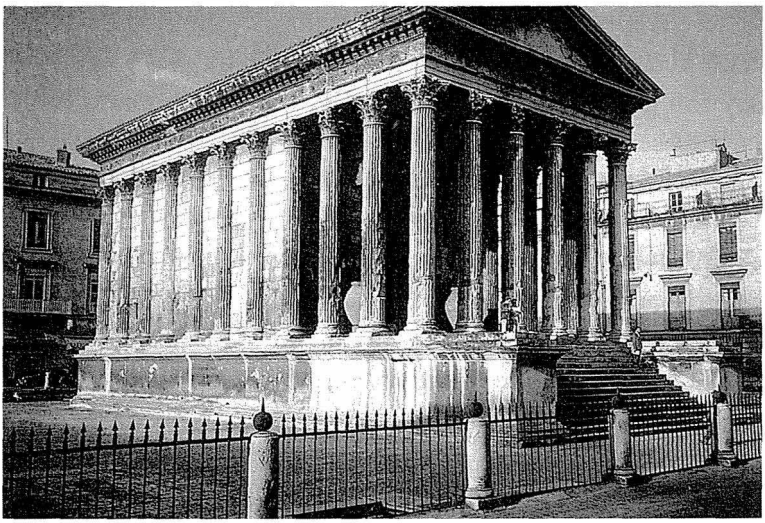
> Uyruğumuz olduğunuzda size sahip olmaya kalkmadık ... aksine sizi özgür ve özerk kıldık ... bağımlı [haraç ödeyen devlet] olarak değil tabi [yandaş devlet] olarak gördük.[8]

O anda bile Romalılar kimseyi incitmeyen, insanlara uyrukları olmasına karşın müşteri gibi davranan bir yönetim sergilediklerine inanıyorlardı. Bu, daha önceki imparatorluklarla aralarındaki paralelleri açıkça ortaya koyuyor. Örneğin Asurlular, Persler ve Atinalılar da uyruklarına lütufkar davrandıkları kanısındaydılar. Romalı bir müşteri gerçekten özgür ve özerk miydi? Kimin tanımına göre? Bir kez daha Roma'nın kendisiyle ilgili görüşü Helenlerin Romalıların davranışları hakkındaki düşünceleriyle çelişmekteydi. Romalılar kendilerini hami gibi görürken Doğu'daki halkların çoğu onların patronluk tasladığı kanısındaydı.

Romalıların Helenlerle ilişkileri farklı farklı sonuçlara yol açtı. Krallıkların bazıları inanılmaz bir servete sahipti ve bu maddi açıdan çok cazipti. Generaller bu bölgelerden kendileri ve/veya askerleri için büyük zafer ve servet sağlayacaklarını çok iyi bildiklerinden buralara egemen olmak için birbirleriyle kıyasıya rekabet içindeydiler. İtalyan tacirler de doğuya akmaya başlamıştı. Geleneksel Roma töreleri patrisi ve senatörlerin spekülatif ticaretle uğraşmasını kesinlikle yasakladığından, zengin piyasadan pay almak isteyen tümüyle yeni bir sınıf ortaya çıktı: şövalyeler. Bu sınıfa katılmak için

en az dört yüz bin *sestertius*'a sahip olmak gerekiyordu ve sürekli gelişen piyasa koşulları ve fırsatlar bu sınırı aşanların sayısını giderek artırıyordu. Şövalyeler aynı zamanda vergilerle de servet kazanıyorlardı. İttifaka dahil olmayan yörelerden vergi toplamak için anlaşmalar yapıyorlardı. Daha yaşlı tarihçiler Roma emperyalizminin bu ticari çıkarlara dayandığını ileri sürmektedir. Bazı Marksist düşünürler tarafından da desteklenen bu görüşe göre, Roma Romalı tacirlerin ve Roma'da gelişmekte olan tüccar sınıfın baskısı altındaydı. Roma başlangıçta sadece Roma'nın ticari çıkarlarını korumak amacıyla politik ve askeri gücünü oluşturmuş, sonra da bunu sürdürmüştü. Daha çağdaş düşünürlerden bazıları bunu tanımlamak için "bayrak ticaretin peşinden gidiyordu" deyimini kullanmaktadır.

Roma'nın Doğu Yunan'la ilişkileri yepyeni bir Yunan kültürü etkisinin ortaya çıkmasına da neden oldu. Roma başından beri Yunan kültürünün etkisinde kalmıştı ama bu dönemde bu çok daha yoğunlaşıp farklılaştı. Yunan tapınakları, siyasi uygulamalar, dinsel tanımlar ve edebiyat Romalıları çok etkiledi (Görsel 9.4). Yunan hayranlığı yeni bir doruğa ulaştı; bu konuya daha sonraki bölümlerde değineceğiz. Buna paralel olarak Büyük İskender'in karizması daha ön plana çıktı ve Romalıların geleneksel lider anlayışı arka planda kaldı. Görsel 9.5 ve 9.6'daki iki heykele dikkat edin. Barberini Togatus Roma geleneğini açıkça temsil etmektedir; ellerinde atalarının büstlerini tutar ve baştan ayağa kadar harmaniye sarınmış durumdadır. Oysa Tivoli generali gelişigüzel omuzlarına atılmış bir harmani ile neredeyse yarı çıplaktır ve ortada atalarından hiçbir iz yoktur. Karizmatik bir fatih olarak kahraman İskender'in çıplaklığını temsil eder. Tutucular Yunan etkisine son derece karşıydılar ama Yunan üslubu Roma toplumunda etkili oldu. Geleneklerine bağlı yaşlı senatör Cato MÖ ikinci yüzyılda, "Romalılar Yunan edebiyatının etkisi altına girecek olurlarsa imparatorluk yıkılır," diyordu.[9] Belki Roma ruhunu

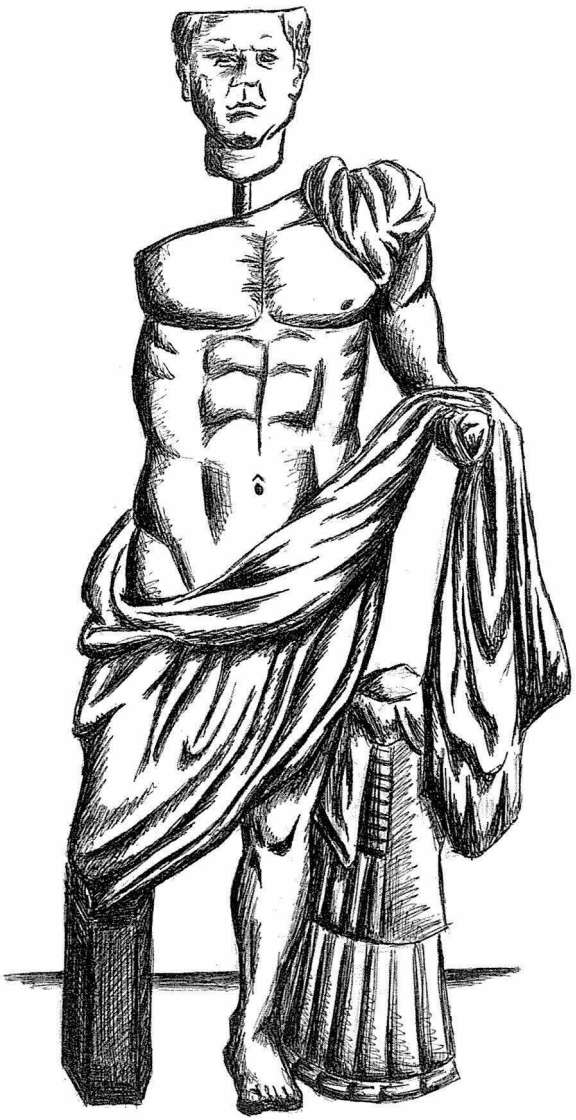
Görsel 9.4. Maison Carée, Yunan üslubunda Roma tapınağı.
Fotoğraf: Céline Léon.

kaybederek tüm dünyaya hâkim oldular ama bu süreçte imparatorluklarını yitirmediler.

SON CUMHURİYET VE ESKİ DÜZENİN SONA ERMESİ

Nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, yayılma artık hızlı ve sürekliydi ve ortalıkta değişen koşullarla başa çıkabilmek için resmi bir plan görünmüyordu. İki Pön Savaşı Romalıların sahip olduğu toprakları ikiye katlamıştı; Doğu'yu hedef alan yayılmacı politika bunu daha da öteye taşıdı. Roma'ya özgü *centuriatio*, yol yapımı ve kent inşası kısa sürede Akdeniz'e Roma (ya da artık Yunan-Roma) damgası vuracaktı. Uzak bölgeler tüm bunların etkisiyle değişime uğradı ama aynı şey Roma için de geçerliydi. Roma'nın dışarıdaki ilişkileri içeride çağdaş gözlemcilerin algılayamadığı değişikliklere yol açtı.

Son cumhuriyetle ilgili eski ve çağdaş değerlendirmeler onun güçlü demagogları, savaşçıları ya da generalleri üzerinde çok fazla –aslında, bu dönemin diğer önemli boyutları

Görsel 9.5. Tivoli generali. Çizim: Stephanie Espeland.

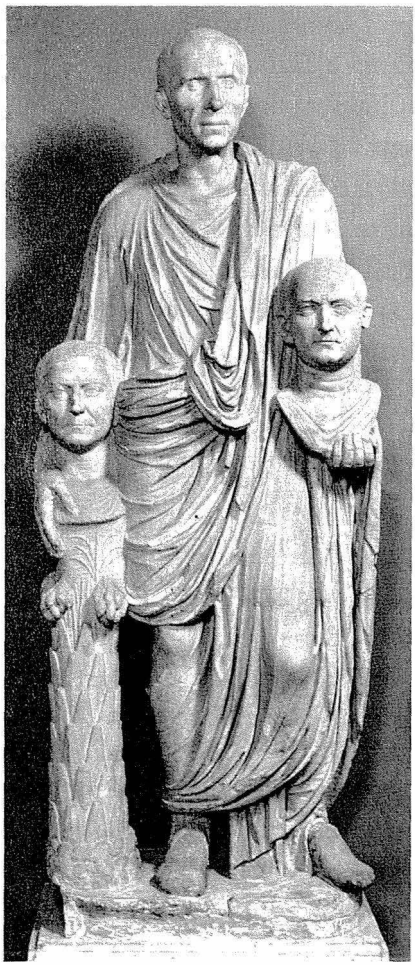
düşünüldüğünde gereğinden fazla– durmaktadır. Bu dönemdeki "Büyük Adamlar" hakkında çok şey yazıldı ama yakın zamanlara kadar daha geniş kapsamlı ideolojik, ekonomik, askeri ve politik güçlerle ilgili yayınlar çok daha azdı. O dö-

nemdeki tarihçilerin çoğu yaşanan değişiklikleri yalnızca ahlaki açıdan ele almaktaydılar. Onlara göre, açgözlü bireyler imparatorluğu yıkıma götürmekteydiler. Sosyal ve kültürel değişimleri ahlaki açıdan ele alan eski yazarları (hatta aynı nedenle çağdaş yorumcuları) da değerlendirirken tedbirli davranmak gerekiyor. Tarihçi Sallustius, Livius ve diğerleri son cumhuriyeti tahlil ederken neredeyse hemen her zaman ahlak dersi vermekten ileri gitmiyorlar. MÖ ikinci yüzyıla MS birinci yüzyıl sonu ve ikinci yüzyıl perspektifinden bakan tarihçi Plutarkos bu yaklaşımın tipik bir örneğidir:

> Roma Cumhuriyeti'nin sınırlarının çok fazla gelişmesi, ilişkiye girdiği çok sayıda devleti ve halkı yönetmesini sağlayan saf ruhunu yitirmesine ve onun olağanüstü farklı alışkanlıklar ve yaşam biçimleri benimsemesine yol açtı.[10]

Tarihçiler bu ünlü dönem hakkında tartışmayı sürdürmektedir: Bu dönemin aktörleri kimlerdi? Bencil bireyler mi, imparatorluğun gelecekteki kurtarıcıları mı, yaşananların bilincinde olan kişiler mi, yoksa bambaşka figürler mi? Tarihin çeşitli dönemlerindeki karmaşık ilişkileri incelemek bu tür soruları yanıtlamakta yardımcı olabilir.

Gözle görülür değişimlerin gerisinde tarihteki ünlü olayların nedenleri ve sonuçları yatıyor. Geçmişteki ekolojik ve sosyal yapı düzeyleri arasında bir yerlerde yaşanan olayların etkisiyle tarımda ve çiftçilikte birtakım değişimler yaşandı. Tarihin çeşitli dönemlerindeki değişimler çok yönlüdür. Temelde savaşta kazanılan ganimetler Roma'nın demografik ve ekonomik yapısının değişmesine neden oldu. Köleler ve malzemeler kente akarken Romalı askerler, halk ve tacirler kent dışına taşınmaya başladı. Savaşlar giderek esirlerin sayısının artmasını sağlarken Roma ekonomisinin belkemiği ve ordusunun ana kaynağı olan küçük çiftçilerin daha fazla yükümlülük altına girmesine yol açtı. Gelenekler icabı, Roma

Görsel 9.6. Atalarının büstlerini taşıyan Romalı. Scala/ Art Resource, NY.

lejyonlarında görev alacak kişinin küçük de olsa bir arazi sahibi olması gerekiyordu. Tutucu Romalıların indinde en başarılı askerler çiftçilerdi. Özgür çiftçinin savaşa gidişi ve sonra (Cincinnatus gibi) küçük toprağına dönüşü, Roma'nın en köklü geleneğiydi. Bu küçük çiftlikler bir zamanlar tüm İtalyan kırsalına dağılmıştı ve Roma'nın başlıca besin kaynağı olan tahıl ürünlerini yetiştiriyorlardı. İkinci ve üçüncü yüzyılda yaşanan değişimler çeşitli biçimlerde Roma demografisinde farklılıklar oluşturdu.

Tarımda daha fazla köle çalıştırılmaya başlandı. Roma'da tarım alanında daha önce de belli oranda kölelerden yararlanılmaktaydı. En verimli üretimin ücretli bir yarıcının denetimindeki kölelerin çalıştığı büyük çiftliklerde sağlandığı görüldü. Bunun sonucu olarak küçük çiftlikler satın alınıp birleştirilmeye başlandı ve tarım alanları olağanüstü büyümeye başladı. Richard Nixon ve Gerald Ford döneminde Birleşik Devletler Tarım Bakanı olan Earl Butz'un dediği gibi, "Ya büyüyecek ya da işi bırakacaktın".

Üç yüz dönümden büyük olan –ve *latifundia* denilen– bu plantasyonda çok sayıda köle çalışıyordu. Günümüzdeki bazı tahminlere göre (ki yakın zamanlarda yapılan araştırmalar bunları fazla abartılı buluyor) zaman içinde köleler İtalyan nüfusunun üçte birini oluşturmaya başladı. Kölelerin ve çiftliklerin sahibi patrisiler ya da zengin pleblerdi. Arazi sahibi olmak zenginliğin en önemli göstergesiydi; aynı zamanda soyluların kendilerini küçümsediğinin farkında olan plebler için de saygınlık kazanma yollarından biriydi. Küçük çiftliklerini satmak zorunda kalan bazı köylüler ve çiftçiler iş bulmak için gittikleri kentlerde *proletarii* olarak isimlendirildiler (Karl Marx'ın proletarya tanımı buradan kaynaklanmakta), diğerleri ise denizaşırı bölgelere yerleştiler.

Roma'da kölelik bu dönemde ortaya çıkmadı. Roma dördüncü yüzyılda da köleler vardı, ama ikinci yüzyıldaki fetihlerden sonra sayıları çok daha arttı. Uzmanlar her ne kadar bu artışı hararetle tartışmakta iseler de kimse değişimlerin başladığını yadsımıyor. Roma'da kölelik ırk ya da milliyete değil savaşa ve ticarete dayalıydı. Kölelerin faaliyet alanları da hayli farklıydı: Bazıları soylu bir *familia*'nın yanında doktor ya da öğretmen olarak rahat bir yaşam sürebiliyordu ama çoğunlukla tarımda ya da daha beteri, madenlerde çalıştırılıyorlardı. En kötüsü madencilikti; burada aşırı istismar edilmekte ve genç yaşta ölmekteydiler. Bununla beraber, köleler

azat edilebiliyor ve çocukları özgür kişiler olarak Roma toplumu içinde yer alabiliyorlardı.

Latifundia'lardaki tarım da eski dönemlerden farklıydı. Esas kazanç kaynağı artık zeytin, şarap ve hepsinden daha fazla hayvancılıktı (özellikle koyun ve at yetiştiriciliği). Bunlar az sayıdaki İtalyan seçkinlerinin tükettiği lüks ürünlerdi. Küçük çiftlik sahipleri bir zamanlar İtalya Yarımadası'nda kendi tahıl ürünlerini yetiştirmekteydiler ama tahıl giderek yarımadanın dışından temin edilmeye başlandı. Sicilya, Kuzey Afrika ve Batı Anadolu gibi bölgeler zamanla İtalya'nın başlıca tahıl ürünleri kaynağı oldu.

Tarımdaki bu değişimden en kârlı çıkanlar senatodaki soylular ve şövalyeler oldu. Topraklarını genişletmenin yanı sıra çoğu teorik olarak Roma halkının malı olan *ager publicus* yani kamu arazilerinde uzun süreden beri tarım faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Zenginler çoğu zaman bu topraklardan elde edilen tarımsal ürünleri yasadışı yollarla sahipleniyor, Senato da, nispeten anlaşılır sebeplerden ötürü, kamu arazisinin bu şekilde kullanılmasına göz yumuyordu. Aynı zamanda, Romalıların fetihleri bitip tükenmez bir servet akışı sağlamasına karşın bu servet İtalya'da eşit olmayan bir şekilde bölüşüldüğünden özgür kentlilerin ve kırsal yoksulların durumu giderek kötüleşmekteydi. Hatta özgür yoksulların durumu o kadar kötüleşti ki bunlar MÖ 77-71'deki ünlü Spartaküs olayı gibi köle ayaklanmalarına katıldılar.

Toplumun her kesiminde yer alan Romalılar bu büyük değişimlere tüm sonuçları kavrayamadan tepki verdiler. Sergiledikleri tepkiler her açıdan cumhuriyeti korumaya yönelikti ama çoğu kez sorunların daha da büyümesine yol açtı. O dönemde bu tür olaylar yaşandı. İlk politik tepkilerin en ünlüsü Tiberius ve Gaius Gracchus kardeşlerinkidir. Gerek eski gerekse çağdaş kaynaklar bunu farklı yorumlamaktadır: Onlar fedakâr sosyal reformcular mı yoksa geleceğin despotları mıydı?

Bu kardeşler olağanüstü yararlandıkları bir soydan gelmekteydiler. Babaları ünlü bir denetçiydi ve iki kez konsül olmuştu; bu bir pleb için büyük başarıydı; anneleri de Scipio "Africanus"un kızıydı. Kardeşlerin kendileri de ünlüydü: Örneğin Tiberius 146'da Kartaca'da başarı kazanan subayların başında geliyordu. Her ikisi de çok soylu kadınlarla evlendiler; Gaius'un eşi o dönemde Roma'nın en zengin ailesine mensuptu. Senatodaki soylularla bağlantıları olmasına karşın gene de plebdiler ve bu durumdan yararlanarak Halk Meclisi'nde (Plebler Tribünü) önemli görevlere geldiler. Her ikisi de reformlarını bu platformda açıkladılar.

Meclise ilk giren ağabey Tiberius oldu ve *ager publicus*'un yeniden paylaştırılmasıyla ilgili bir Toprak Reformu tasarısı sundu. Bu tasarıya göre kamu arazileri, buraları tümüyle kişisel ve yasa dışı olarak kullanan soyluların elinden alınacaktı. Tiberius Kuzey İtalya'daki gezilerinde sıradan Roma vatandaşlarının sefaletini ve buna paralel olarak köleliğin artışını bizzat gözlemlemişti. *Ager publicus* topraksız Romalılara dağıtıldığı takdirde birçok şey başarılmış olacaktı: Küçük çiftçiler yeniden arazi sahibi olacak, böylece orduya daha fazla asker sağlanabilecek ve İtalya'nın tahıl ürünlerinde dışa bağımlılığı azalacaktı.

Teknik olarak bir reformcunun amacı eski koşulları yeniden canlandırmaktır ve Tiberius da bunu yaptığına inanıyordu. Onun düşüncesine göre Roma'nın geleneksel "güçlü köylüsü" yeniden canlanırsa birçok sosyal ve tarımsal sorun çözümlenmiş olacaktı. Saatleri geri alarak Roma'nın düşlerini süsleyen mutlu günlerine dönmek istiyordu. Oysa buna benzer çabalar her zaman şu iki sonuçtan birini verir: Reformcuların yeniden yaşamak istediği "Altın Çağ" aşırı idealize edilen bir hayalden ibarettir ya da "geçmişi yeniden canlandırmak" yeni bir durumun oluşmasına yol açar. Tiberius'un önerisinde bunların her ikisine de tanık olundu.

Toprak Reformu az sayıda güçlü ve reformcu senatör tarafından desteklendi. Bundan cesaret alan Tiberius tasarıyı doğrudan doğruya halkoyuna sundu. Öte yandan bunu yaparken Senato'yu devre dışı bırakmış oluyordu ve birçok senatör bu yüzden kendilerini en azından hakarete uğramış gibi duyumsadılar. Dahası, 133'te, bir halk tribünü olarak Tiberius, kendisine karşı çıkan bir başka tribünü yasadışı yollardan devre dışı bıraktı. O geleneksel gündemini geleneklere aykırı bir şekilde yürürlüğe koymaya hazırdı: Eski düzeni geri getirmek için yenilik yapmak istiyordu. Senatörlerin çoğu onun yöntemini ya da düşünü paylaşmamaktaydı. Derken birdenbire onu daha da cesaretlendiren birçok olay yaşandı. MÖ 133'te Bergama'daki Helen kralı Attalos ölmeden önce krallığını Roma'ya bağışlamıştı. Tiberius bu fırsattan yararlanarak Attalos'un bağışından sağlanacak paranın tasarısı için harcanmasını, bunun topraksız Romalılara, özellikle askerlere tahsis edilmesini önerdi. Aynı zamanda MÖ 135 ve 132 yılları arasında Sicilya'da baş gösteren bir ayaklanma tahıl ürünlerinin sevkiyatını engellemiş ve bu da İtalya'nın bu ürünler için dışa bağımlılığının ne denli sakıncalı olduğunu göstermişti. Küçük çiftçilerin yeniden canlandırılması ileride bu tür olayların yaşanmasını engelleyecekti.

Tiberius'u destekleyenler genellikle kırsal kesimdeki yoksullardı ve meclislerde önemli konular oylanırken bunlar kente akın ediyorlardı. Hasat zamanına denk gelen –dolayısıyla yandaşlarının katılamadığı– önemli bir seçimde Tiberius çaresiz kalıp kentteki yoksulların desteğine başvurdu. Sonuçta arbede çıktı ve senatörler bazı pleblerin de yardımıyla Tiberius'u döverek öldürdüler. Öldürülmesi son derece ciddi bir olaydı. Pleb Tribünü'nün dokunulmazlığı ihlal edilmişti.

Birkaç yıl sonra Pleb Tribünü olan küçük kardeşi Gaius, Tiberius'un reformlarını sürdürmek istedi. Senatörlere karşı çıkışı ağabeyininkinden de daha cesur ve sert oldu. Senatörlerin eyaletlerdeki adaletsiz uygulamalarını yargılayan mahke-

melerde onlara görev verilmesini engellemeye çalıştı çünkü aralarında güçlü bir işbirliği bulunduğundan kuşkulanıyordu. Pleblerin ne kadar önemli olduğunun ağabeyinden daha da fazla bilincinde olarak, onları resmen siyasi bir varlık olarak tanıdı ve onlara sınırların dışında vergi toplama yetkisi verilmesini önerdi. Bir kısmı senatodaki düşmanlarının yandaşı olan çok sayıda sıradan insanı davasına çekmek amacıyla onların vatandaşlık haklarının genişletilmesi için çalıştı (ama başaramadı); tahıl ürünlerinin zaman zaman yoksulların alamayacağı fiyatlarda satılmasına yol açan fiyat oynamalarını engellemek için bu ürünlerin üretiminin desteklenmesini sağlamaya uğraştı. Bu arada Kartaca'ya yerleşmeye kalkışanların lanetleneceği söylentisini göz ardı ederek 122'de burada denizaşırı bir sömürge kurdu. Kartaca Roma'nın ilk denizaşırı sömürgesi oldu ve bunu diğerleri izledi. Gaius tüm bu eylemleri ile, planlarına muhalefet eden senatörlere karşı bir blok oluşturmaktaydı. Senato da buna karşılık kendi yandaş grubunu oluşturdu. Karşılıklı mücadele devam etti. Gaius bir denizaşırı sömürge önerisinde bulunmuştu; bunun üzerine senatörleri destekleyenler on iki denizaşırı sömürge önerdiler vb. Sonunda Gaius da ağabeyi gibi öldürüldü ve Pleblerin Tribünü'nün dokunulmazlığına ikinci bir darbe daha vurulmuş oldu. Bununla beraber kardeşlerin Toprak Reformu gibi tasarıları varlıklarını sürdürdüler.

Her iki reformcu da Roma toplum yapısını o dönemde kimsenin tam kavrayamadığı yeni koşullara zorla uydurarak sürdürmeye çalışıyorlardı. Gracchus'lar Roma toplumundaki birçok derin çatlağı gözler önüne serdiler. Bunlardan biri, doğrudan halkla birlikte çalışarak ve onlara hizmet ederek güçlerini pekiştiren soylular yani *populare* ile Senato'da yer alan statüko simgesi olan *optimate* arasındaki çatlaktı. Her ne kadar o dönemde henüz bu terimler kullanılmıyor olsa da daha sonraki çatışmalarda ve içsavaşta bunlar karşıt cepheleri temsil ediyorlardı.

Sosyal güç uygulamasında yaşanan değişiklikler de, Gracchus'lar gibi, köklü yapısal değişimlere tepki gösteren güçlü generaller tarafından gerçekleştirildi. Büyük Adamlar/düzenbazlar dizisinin ilki, hem pleb hem de *novus homo* ailesi içinde ilk senatör olan Gaius Marius'tur. Marius askeri becerisi sayesinde zirveye ulaştı, MÖ 197 ile 186 yılları arasında yedi kez konsüllük yaptı. Gracchus'ları tedirgin eden aynı sorunların bazılarını çözümlemeye çalıştı. Cumhuriyet için önemli sonuçlara yol açan bir tasarısı topraksız erkekleri (*proletarii*) askere almak ve askerlerin malzeme masraflarını karşılamaktı. Bir önceki yüzyılda ordu için aranan nitelikler kısıtlanmıştı ama Marius sonunda ilk profesyonel orduyu oluşturmayı başardı ve askerlerin fetihler sonrası Roma yerine kendilerini ödüllendiren generallerine sadık kalmalarını sağladı; böylece Roma, ya da en azından Marius, ücret alabilmek için savaşmak zorunda bulunan devamlı bir orduya sahip oldu. Askerler aynı zamanda mühendis gibi çalışıyor, yol, köprü vs. inşa ediyorlardı. Öte yandan, askerler savaş sonrası evlerine döndüğünde ne yapılacağı sorun oluşturmaya devam ediyordu. Hepsine toprak verilmedi ve gerçek sorunlar hâlâ sürmekteydi.

Marius *populares*'ten yanaydı ama karşısına Lucius Cornelius Sulla gibi bir *optimate* rakip çıktı. Sulla'nın yıldızı, Roma müttefiklerinin kendilerine tam vatandaşlık verilmesiyle sonuçlanan Sosyal Savaş (91-89) sırasında parladı. Savaş Mitridates'in Küçük Asya'da 88.000 Romalıyı kılıçtan geçirdiği yıl sona erdi. Sulla derhal bunun intikamını almak için bir sefer düzenlenmesini önerdi. Senatonun onayını aldı ama meclis daha sonra ordunun kumandasını yaşlanmakta olan Marius'a verdi ve bu mecliste ayaklanmalara neden oldu. Bunun üzerine Sulla Roma üzerine yürüdü (bunu yapan ilk Romalı oydu), kenti denetimi altına aldı ve yakalayabildiği her düşmanı öldürerek Senato'yu kendi reform paketini onaylamaya zorladı. Senato'yu yönlendiren bir ordu, Polybius'un idealize ettiği Roma yönetimine kesinlikle uygun düşmemekteydi.

Sulla bundan sonra savaşmaya gitti ve onun yokluğunda Marius 87'de Roma'yı ele geçirdi, muhaliflerinden bazılarını öldürdü ve Sulla'yı kanun kaçağı ilan etti. Sulla doğudaki seferini başarıyla tamamladıktan sonra Marius'un yandaşlarıyla savaşmak üzere geri döndü (bu arada Marius ölmüştü). Yayınladığı bir liste son derece sakıncalı bir eğilime çanak tutmaktaydı: Kanun kaçağı ilan edilen, dolayısıyla katli vacip olan, mal varlıklarına el konulması gereken vatandaşların listesi; tüm Marius yandaşları siyasi düşman olarak bu listede yer almaktaydı. Kendisini diktatör ilan ederek cumhuriyeti korumak adına gerekli gördüğü acımasız ve kanlı bir yönetim sergiledi ve daha sonra siyasi hayattan çekildi.

Anlatılanlara göre, genç bir Marius yandaşı olan Jül Sezar yasadan yakasını sıyırmayı bir şekilde başardı; suya dalıp nefes almak için bir kamış kullanarak Sulla'nın fedailerinin elinden kurtuldu. Seçkin ve çok güçlü ilişkilere sahip bir aileden geliyordu ve Sulla'nın diktatör oluşundan on yıl kadar sonra *cursus honorum*'da yer almayı başardı. *Popularis*'in toprakların yeniden dağıtımını ve borçların silinmesini amaçlayan ünlü Catiline Komplosu içinde olmakla suçlandı. Bu yüzden yargılanmadı ama geç cumhuriyetin önde gelen hatiplerinden olan ve sürekli komplolarla uğraşmakla ün yapan devlet adamı Cicero her zaman Sezar'ın suçlu olduğundan kuşkulandı.

MÖ 60'ta hırslı ve yetenekli genç bir politikacı olan Sezar yaşıtlarından Gnaeus Pompeius ve Licinius Crassus ile işbirliği yaparak güçlü bir cumhuriyet koalisyonu oluşturdu (bu oluşuma kimileri "Birinci Üçlü Yönetim" adını verir fakat bu pek uygun bir isim değildir). Pompeius o dönemde Pontuslu Mithridates'i yenilgiye uğratarak Roma *imperium*'una geniş topraklar kazandırmış ve Akdeniz'deki korsanlara boyun eğdirmiş en yetenekli generallerden biriydi. Crassus Roma'nın en zenginlerinden biri ve oldukça yetenekli bir askeri liderdi.

İkisi birlikte ünlü Spartaküs köle ayaklanmasını (MÖ 74-71) bastırmış, altı bin köle ve onların safında yer alan azat edilmişleri Appia Yolu'nda çarmıha gerdirmişlerdi.

Sezar, Pompeius ve Crassus'tan oluşan üçlü, birtakım ideolojik, ekonomik, askeri ve politik (İEAS) unsurları bir araya getirmişlerdi. Üçü de ekonomik ve politik güce sahipti. Pompeius'un askeri, Sezar'ın da politik deneyimi vardı, fakat içlerinden hiçbiri dört alanın hepsinde birden deneyimli değildi. İdeolojik açıdan ise İskender'in fetih ve zafer ilkeleri esas alınmaktaydı. O dönemde ataları onurlandırmak ve onursal görevlere getirilmek henüz söz konusu değildi.

MÖ 59'da bir yıl konsül olarak çalıştıktan sonra Sezar Galya'da dört lejyonun komutanı oldu (her bir lejyon yaklaşık 5000 kişiden oluşuyordu) ve 58'de emrine iki lejyon daha verildi. Düzenlediği seferlerle ilgili istatistikler Roma İmparatorluğu'ndaki büyük kavram değişikliğini açıkça ortaya koymaktadır: Bir milyon "barbar" öldürülmüş ve yaklaşık bir milyon da esir alınmıştı. Sezar daha sonra kaleme aldığı *Galya Savaşları* adlı eserinde imparatorluğa batıda geniş topraklar kazandıran seferlerinin ayrıntılarını vermektedir. Amacının Roma'nın genişlemesi ve kişisel zafer kazanmak olduğunu hiçbir zaman gizlemeye kalkmamıştır. Bu arada Crassus da doğuda Helenistik Seleukos İmparatorluğu'nun yerine kurulan bir Pers İmparatorluğu ile savaşmaktaydı. Bir sonraki bölümde Partlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olacağız. MÖ 53'teki Carrhae Savaşı'nda ordusu bozguna uğradı, kendisi öldürüldü ve lejyonlarının sancaklarına el konuldu; kesik kafası Euripides'in *Bakkhalar* adlı oyununda dekor olarak kullanıldı. Part İmparatorluğu Roma'nın hegemonyasına karşı çıkıyor olabilirdi ama bir yandan da Yunan kültürüne son derece bağlıydı.

Crassus'un ölümünden sonra üçlü yönetimin diğer iki üyesi arasında içsavaş çıktı. MÖ 49'da Sezar senato tarafın-

Görsel 9.7. Jül Sezar. Mermer büst. Vanni/Art Resource, NY.

dan kanun kaçağı ilan edildi. Sezar İtalya ile Galya arasındaki sınırı oluşturan Rubico Irmağı'nı geçerek Pompeius ve senatoya savaş ilan etti. Sonunda Pompeius Mısır'a kaçmak zorunda kaldı ve orada Ptolemaioslar tarafından öldürüldü. Artık zirvede yalnız Sezar kalmıştı.

Sezar bir süre Roma'yı tek başına yönetti. Bu yönetim kısa ama çok etkili oldu. MÖ 46'da kendisini on yıl için, 44'te ise hayat boyu diktatör ilan etti. Kendini güvenceye almak için meclisten dokunulmazlık sağladı. İskender'in karizmatik liderliğini örnek aldığı açıkça görülmektedir. Örneğin, paraların üstüne kendi resmini koyduran ilk Romalıdır; senatonun kararına göre paralarda tanrıların başları bulunurdu. Bu yüzden Plutarkos'un *Ünlü Yunanlı ve Romalıların Yaşamları* isimli yapıtında Jül Sezar ile Büyük İskender'i aynı kefeye koymasına şaşmamak gerek.

MÖ 15 Mart 44'te Sezar, Gaius Cassius ve Marcus Junius Brutus'un başını çektiği bir grup senatör tarafından öldürül-

dü. Marcus Junius Brutus'un Roma'daki kralın (*rex*) devrilip cumhuriyetin kurulmasına yardım eden Brutus'un soyundan geldiği varsayılır. Brutus ve Cassius bir başka despotu ortadan kaldırarak cumhuriyeti kurtardıklarına inanıyorlardı.

Oysa cumhuriyeti geri getiremediler. Bir asır boyunca "cumhuriyeti kurtarma" çabaları kan dökülmesine yol açtı ve hiçbir girişim zamanı geri döndüremedi. Jül Sezar, Sulla ya da Marius'tan çok önce geleneksel cumhuriyet yapısı zaten tanınmaz hale gelmişti. Onların gerçek ya da hayali anıları yıllar boyu Romalılara esin ya da yıkım kaynağı olmayı sürdürecekti. Roma artık, yalnızca İtalya'da bir cumhuriyet değil, tüm Akdeniz'e egemen bir imparatorluktu ve giderek bir *imperium sine fine*'ye dönüşmekteydi. Cumhuriyet çöktükçe imparatorluk genişlemekteydi. Roma'nın İEAS'ı yeni baştan belirlenmekteydi: Bunun ayrıntıları bir sonraki dönemde, Roma İmparatorluğu'nda daha fazla ortaya çıkacaktı. Birkaç kişiyi sorumlu tutmak ya da suçlamak, tarihin önemli bölümlerinin gözden kaçırılmasına neden olacağı gibi, Büyük Adamlar'ın öyküsünün kısıtlanması sonucunu da doğurur. Roma devasa sosyal değişimler yaşamaktaydı ve bunlar ancak tarihin her üç düzeyinde de değerlendirilmek zorundaydı. Ahlakçılar "eski güzel günleri" özlemeyi sürdürebilir ama tarihe akılcı bakan bir göz, Roma'nın en güzel günlerinin henüz yaşanmamış olduğunu ve yakında yaşanacağını görebilir.

10

YENİ POLİTİK DÜZEN: BİRİNCİLİK'İN TEMELLERİ

Altıncı ve yedinci konsüllük dönemimde içsavaşları sona erdirdikten sonra oybirliği ile bana tanınan yetkiler çerçevesinde yönetimim altındaki cumhuriyeti senatoya ve Roma halkına devretmekteyim.

— Augustus, *Res Gestae*[1]

- Octavius/Augustus Jül Sezar'ın gerçekleştiremediği başarıya nasıl ve neden ulaşabildi?
- Bir Roma imparatorunun ortaya çıkması Roma dünyasında toplumsal gücün uygulanışında ne oranda değişime yol açtı?
- 50 ila 70 milyon insandan oluşan bir imparatorluğu bir arada tutan neydi?
- İmparatorluğun kendinden önceki Yakındoğulu ve Helenistik imparatorluklar ile benzer ya da farklı yönleri nelerdi?

İkinci yüzyıl başlarında çok akıllı ama kuşkucu olan tarihçi Tacitus Roma'nın ilk imparatorunun yönetimini kendine özgü keskin ve veciz stili ile şöyle özetliyordu:

> Augustus askerleri armağanlarla, insanları buğdayla ve herkesi barış vaatleri ile ayartıyor, giderek gücünü artırıyor, senatonun, yargıçların ve yasaların tüm yetkilerini kendi ellerinde topluyordu. Ülkenin her yerinde barış hüküm sürmekteydi ve görevliler eski makamlarını korumaktaydılar. Actium zaferinden sonra yeni bir kuşak doğmuş ve hatta eski kuşağın çoğu da içsavaş sırasında dünyaya gelmişti. Cumhuriyete tanık olan kaç kişi kalmıştı ki?[2]

Diğer ahlakçılar gibi Tacitus da tümüyle Büyük Adamlar ve onların cumhuriyetin tabutuna çivi çakan eylemleri üzerinde odaklanmıştı. Özeti pek ılımlı olmasa da Tacitus Augustus'u ön plana çıkardığı için pek suçlanamaz. Augustus her açıdan antikçağdaki en zeki ve yetenekli liderlerden biriydi. İmparatorluğun başlangıcını hangi döneme bağlarsak bağlayalım, Roma Augustus/Octavianus ile gerçek bir imparatorluğa dönüştü.

Augustus gibi önemli bir kişiliği değerlendirebilmek için onun uzun ve verimli yönetimi öncesinde, sırasında ve sonrasında etkin olan sosyal güçleri dikkate almak gerekir. Bu, onun kişisel dehasını küçümsemek anlamına gelmez; aslında Augustus olmasaydı Roma İmparatorluğu oluşamazdı ve kuşkusuz bugün farklı bir dünyada yaşıyor olurduk. Bununla beraber, güç kaynakları dinamik bir bütünlük sergilemeseydi Augustus imparatorluğun iki yüzyıl boyunca ayakta kalmasını ve sonrasında farklı bir biçimde de olsa varlığını sürdürmesini sağlayacak sağlam temelleri atamazdı. Onun imparatorluğu birtakım bilinen kalıplara uysa da bazı temel hususlarda daha önce incelediğimiz imparatorluklardan farklıdır.

Tarihçilerin Birincilik* olarak isimlendirdikleri, Augustus'la başlayıp iki buçuk yüzyıl devam eden dönemde Ak-

* Tarihçilerin söz konusu dönemi bu şekilde isimlendirmesi, Roma imparatorlarının kendilerini *princeps* yani "eşitler arasında birinci" olarak tanımlama âdetine dayanır. (Ed.)

deniz dünyası bir değişim yaşadı. Bu dünya ne daha önce ne de Roma'nın siyasi sistemi ortadan kalktıktan sonra tek bir hükümetin yönetimi altında olmamıştır. 50 ila 70 milyon kişiden oluşan halk sınırları Tunus'tan Mezopotamya'ya ve Sahra'dan İskoçya'ya kadar uzanan topraklar üzerinde tek bir imparator tarafından yönetilmekteydi. Birincilik döneminde hemen hiç fetih yapılmadı ve Roma sınırlarının ötesinde yaşayan "barbarlara" karşı kendini savunmak zorunda kaldı. Alışılagelmiş yaşam biçimi hem gözle görülür hem de fark edilmez değişimlere uğradı: Eğlence biçimi, yerleşim şekli, üretim tarzı ve yerel politikaya olan ilgi farklılaştı. Bundan sonraki iki bölümde imparatorluktaki bu değişimler üzerinde duracağız.

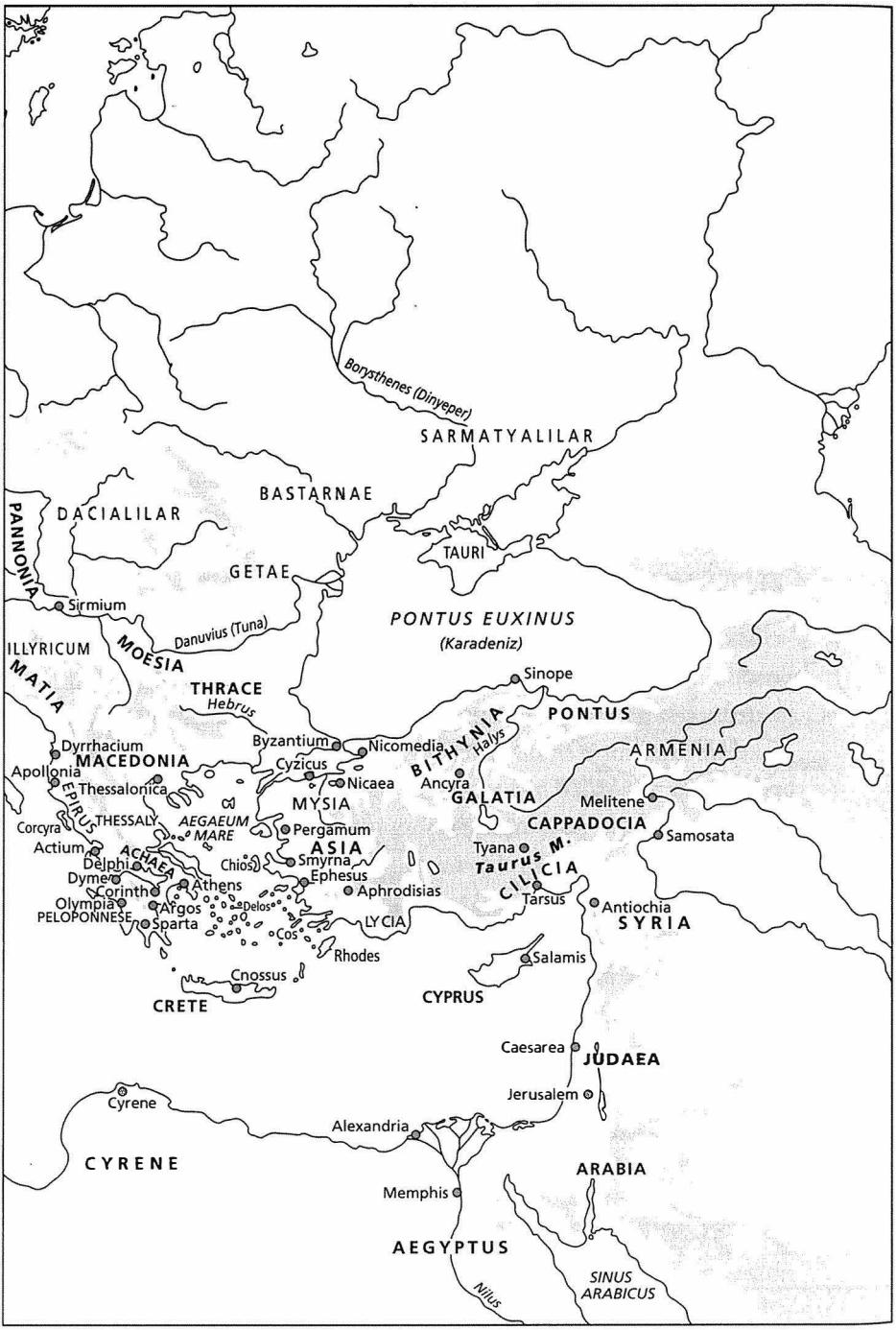
İEAS'IN TA KENDİSİ: OCTAVIANUS/AUGUSTUS

Augustus MS 14'teki ölümünün hemen öncesinde uzun saltanatını (MÖ 31 - MS 14) gözden geçirdi ve bu dönemin önemli bölümlerini kaleme aldı. Yazdığı metin antikçağ dünyasının en ünlü yapıtlarından biridir. Ölümünden önce tüm imparatorlukta basılan bu eser az bulunur bir belgedir. İfade tarzı Romalıların kendini övme geleneğinin yanı sıra bir anlamda daha önce Yakındoğu'da ortaya çıkan imparatorlukları da yansıtmaktadır. Kısaca *Res Gestae* (sözcük anlamı ile *Eylemler* ya da *Başarılar*) diye anılan yapıtın tam adını buraya alacak olursak: "Kutsal Augustus'un Dünyayı Roma Halkı İmparatorluğunun Egemenliği Altında Toplamakta Gösterdiği Başarı ve Roma Devletini Yönetirken Edindiği Deneyimler" diye çevirebiliriz. İdeolojik, ekonomik, askeri ve politik unsurların (İEAS) bundan daha açık bir ifadesi olamaz.

Asıl adı Octavius olan Augustus, Jül Sezar'ın yeğeninin çocuğu idi ve Sezar tarafından evlat edinilmişti. MÖ 44'te Sezar tarafından evlat edinilince Octavianus adını aldı. Sezar'ın varisi ve halefi olan Octavianus babalığının katledilmesinden sonra her iki hakkını da aramakta gecikmedi. Sezar'ın ölü-

Görsel 10.1. Augustus döneminde Roma dünyası.
Cambridge Ancient History, Cilt 10, s. xvi-xvii.

Görsel 10.1. (*Devam.*)

münü izleyen sene genç Octavianus Roma üzerine yürüdü ve konsül ilan edildi. Henüz on dokuz yaşındaydı. Hemen ardından MÖ 43'te Marcus Antonius ve Marcus Lepidus ile üçlü yönetim oluşturup Sezar'ın katilleri olan ve cumhuriyeti kurtarmak iddiasında bulunan Brutus ve Cassius'a karşı çıktı. Bunun sonucunda çok kanlı bir içsavaş yaşandı. İlk hedefleri Sezar'ın katillerinin cezalandırılmasıydı. Üçlü yönetim Roma'yı idari bölümlere ayırdılar. Hayli uzun tartışma ve pazarlıklardan sonra Antonius'a doğudaki eyaletler, Octavian'a batıdakiler (İtalya, Galya ve İspanya), Lepidus'a da Kuzey Afrika verildi.

Birinci üçlü yönetimde olduğu gibi bu paylaşım da uzun ömürlü olmadı. On yıl içinde Octavianus ile Antonius'un orduları arasında yeniden kanlı çekişmeler ve savaşlar yaşandı. MÖ 36'da Lepidus Octavianus tarafından iktidardan düşürüldü ve geç cumhuriyetteki son savaşlarda yer almayarak diğer ikisinin çekişmelerini izlemekle yetindi. Bu arada Antonius Mısır'daki Ptolemaios krallığının son ve en ünlü yöneticisi VII. Kleopatra ile işbirliği yaptı. Antonius'un Mısır'da Doğululaşmasının tutucu Romalılar tarafından iyi karşılanmamasını fırsat bilen Octavianus kendini geleneksel değerlerin gerçek savunucusu ilan etti. İki ordu MÖ 31'de Yunanistan batı sahilindeki Actium'da karşı karşıya geldiler. Octavianus'un Marcus Agrippa komutasındaki ordusu savaşı kazandı. Octavianus da Sezar gibi zirveye oturdu. Kısa süre sonra Kleopatra ve Antonius'un intihar etmeleri ile son Helenistik krallık Romalıların eline geçti, böylece Akdeniz'in çevresindeki daire (*orbis terrarum*) tamamlanmış oldu. Artık Akdeniz Romalıların çok sevdiği tabirle gerçekten *mare nostrum* yani "bizim deniz" olmuştu.

Octavianus'un imparatorluğun başına geçiş öyküsündeki ana unsurları anlatmak kolaydır. Açıklanması daha zor olan, iktidarda bu kadar uzun süre kalabilmesidir. Bunu açıklamak bu kitabın ana konusunu oluşturuyor. Son derece iyi belge-

lenmiş olan İEAS'ın dinamik birleşimi yalnız onun hayatta kalmasını sağlamamış, aynı zamanda Roma'nın en parlak döneminin yaşanmasına yol açmıştır.

Octavianus'un politik programı cumhuriyetin yeniden kurulmasına yönelik radikal önlemlere dayanıyordu. Aslında siyasi gücünü doğrudan doğruya cumhuriyetten alıyordu. Gracchi kardeşlerin geleneğini sürdürmekteydi: Daha önceki bir durumu yeniden canlandırmak ya da yaratmak amacını güden ama aslında tümüyle yeni bir durum oluşturan radikal reformları takip ediyordu. Bunu söylerken Antonius'un da Gracchi'ler gibi vatandaşları kandırdığını iddia etmiyoruz. Yenilenme çabalarında gerçekten samimiydi. Romalılar yüzyıllar boyu sikkelerde ve anıtlarda devleti *Res Publica*, yani cumhuriyet olarak tanımlamayı sürdürdüler. Olaylara belli bir mesafeden bakan ve dönemleri kronolojik bölümlere ayıran tarihçiler ise böyle düşünmüyor.

Actium'dan birkaç yıl sonra, MÖ 27'de Octavianus Senato'ya geldi ve Roma'ya gelip konsül olduğundan bu yana kendisine verilen tüm unvanlardan ve güçten vazgeçtiğini bildirdi. Bir asır süren içsavaş ve karmaşadan sonra artık cumhuriyetin resmen yeniden kurulduğunu, kendisinin kamu yaşamından çekilmek istediğini ileri sürüyordu. Senatonun bu fırsattan yararlanması beklenirdi. Sezar'ın bu ünlü kurumdan olağanüstü yetkiler alması senatörleri tedirgin etmemiş miydi?

Oysa tam tersi oldu. Senato Octavianus'un çekilme isteğini geri çevirdi, görevini sürdürmesini rica etti, konsüllük dönemini uzattı, hatta ona onursal payeler verdi. MÖ 27'deki Anayasal Uzlaşma olarak bilinen bu dönüm noktası ülkenin bir imparator tarafından yönetilmesini pekiştirdi. Bu arada senato Octavianus'un yandaşları ile dolup taşmaktaydı; bu yüzden bu kişilerin onun gücünü daha da pekiştirmesine şaşmamak gerekir. Roma'da sosyal güçlerin geleneksel kullanımına karşı muhalefet artmakta ve yeni bir düzen kurulmaktaydı. Burada da elde ettiği gücün politik temeli tek bir

Büyük Adam'ın eylemleri ile açıklanamaz. Senato Anayasal Uzlaşma'yı onaylarken zımnen de olsa sosyal gücün oynadığı rolü kabullenmekteydi.

Senato daha sonra Octavianus'a Augustus unvanını verdi, bu hem ideolojik hem de politik içerikleri olan Latince bir deyimdi. Bu unvan onuru, saygınlığı ve takdiri simgelemektedir ama "kutsal güç" ve "büyüyüp gelişme" anlamlarına gelen *augos* sözcüğünden türemiştir. Octavianus artık "hayata geçiren ve kutsayan" kişi olarak ilahi bir güçle yönetimde bulunuyordu ve yeni unvanı "Tanrı'nın varlığı ile eşdeğerdi."[3] Yakındoğu ve Helenistik geleneklerdeki tanrılarca yetkilendirilme ve görevlendirilme artık Roma dünyasında da kendini göstermişti; eskiden beri bilinen ideolojik ve politik güç Batı Roma'da çok verimli olacaktı. Her zaman cumhuriyetçiliği ön planda tutmak isteyen Octavianus Roma Cumhuriyeti'nde somut ve uzun vadeli yansımaları bulunan, sözcük anlamı "birinci vatandaş" ya da "lider devlet adamı" olan *princeps* unvanını tercih ediyordu.

Res Gestae Augustus'un Roma toplumunu kurtarmadaki başarısını, cumhuriyete yaptığı hizmetleri ve Roma'yı yönetme konusundaki etkinliğini simgeliyordu. Olağanüstü yetkilere sahip olmasının gerekçelerini açıklarken titizlikle cumhuriyet ilkelerini dile getiriyordu. Dolayısıyla *Res Gestae* onun ideolojisini ortaya koymaktaydı. Bu belge, bir asır sonra Tacitus'un "senatonun, yargıçların ve yasaların tüm yetkilerini kendi ellerinde topluyordu. Cumhuriyete tanık olan kaç kişi kalmıştı ki?" yorumuyla tamamen çelişkiliydi. Augustus, "bugün yok olmaya yüz tutmuş olan atalarının birçok uygulamasını yeniden yürürlüğe koyduğunu" ileri sürüyordu.[4] Cumhuriyeti yeniden canlandırdığını, Roma halkının gözünü boyamaya kalkışmadığını iddia ediyordu. "İçsavaşları sonlandırdıktan ve oybirliğiyle onaylanan bir düzen kurduktan sonra sahip olduğum iktidarı senatoya ve Roma halkına teslim ettim."[5]

Cumhuriyeti yeniden canlandırdığının en geçerli kanıtı olarak da tüm yetkilerini senatoya devretmesi ve senatörlerle işbirliği yaparak Roma'yı "eski görkemine" kavuşturmuş olmasını gösteriyordu. Anayasal Uzlaşma ile tüm unvan ve yetkilerini Senato'ya iade ettiği için artık bu görevi "senatonun isteği" ile yürüttüğünü ve anayasal bir lider olduğunu söyleyebilirdi. Gerçekte ise senato onun yönetiminde kısıtlı bir siyasal güce sahip olmayı sürdürecek ve imparatorluğun rutin işleriyle ilgilenen saygın bir kurum olmaya devam edecekti.

Senato'nun Augustus'a tanıdığı ve onun da sonuna kadar yararlandığı en büyük yetki bir tribünün sahip olduğu güçtü. Bu yetki yaşamsal bir önem taşıyordu çünkü teorik olarak Senatonun herhangi bir önerisini veto etme hakkını içeriyordu. Aslında Senato ile önemli bir çelişki yaşamadı çünkü senatörlerin yaptığı öneriler genellikle onun programına uygun oluyordu. Tacitus bunu Augustus'un Senato'nun tüm işlevini üstlenmiş olması şeklinde yorumluyordu. Augustus ise bu yetkisini cumhuriyetin geleneklerine uygun olarak kullandığını iddia etmekteydi. Bu ve diğer yetkilerine gönderme olarak, "Atalarımızın göreneklerine ters düşen hiçbir görevi üstlenmedim," diyordu.[6] Öte yandan daha önce bu tür yetkiye sahip bir yönetici hiç olmamıştı ve canlandırma bir kez daha yenilenmeye dönüşmekteydi.

Diğer taraftan, Senato üyeleri onun emrindeki yöneticiler durumundaydılar ve çoğu Roma'da ve tüm eyaletlerde bürokratik görevlere atandılar. Eyaletler de ikiye ayrılmıştı. Sorunsuz olanlar senatonun denetimi altına verilmiş, daha hareketli (aynı zamanda olağanüstü zengin) olanlar ise imparatorun yetki alanında kalmıştı. On birinci bölümde eyaletlerin yönetimi üzerinde daha ayrıntılı olarak duracağız.

Siyasal güç açısından Augustus imparatorluğun konumunu somutlaştırdı ve halefi Tiberius döneminde bu daha da güçlendi. Anayasal Uzlaşma ile MS üçüncü yüzyıl arasındaki

dönemde "İyi İmparatorlar"dan (yani Augustus, Vespasian, Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius) adı kötüye çıkmış olanlara (yani Caligula, Neron, Domitian ve Commodus) kadar çeşitli imparatorlar başa geçti. Bu dönemde çok sayıda hanedan tahta çıkıp indi. Bunların en önemlileri Augustus'un üyesi olduğu Julius-Claudiuslar, Vespasian'ın üyesi olduğu Flaviuslar ve Nerva'nın üyesi olduğu Antoninlerdi. Bu geçişler her zaman barışçıl olmuyordu; aslında MS 69 yılı taht yüzünden yaşanan şiddetli, içsavaşlar yüzünden "Dört İmparator Yılı" olarak bilinir; ama Birincilik imparatorluğun temellerinin sarsıldığı üçüncü yüzyıla kadar genelde varlığını sürdürdü.

Augustus'un askeri alandaki reformları da imparatorluğu sağlam temellere oturttu. Actium'dan hemen sonra MÖ 30'da geç cumhuriyette birbiriyle savaşan tüm ordular silahsızlandırıldı. Gene de ortada büyük bir sorun vardı. Birbiriyle çatışan bu orduların içinde hangi askerler Roma'dan yana tavır almıştı; rekabet eden paralı askerler arasında gerçek savaş gazileri hangileriydi? Augustus bu sorunu çözümlemek için tüm terhis edilenleri yasal Roma askerleri olarak tanıdı. Eğer bir asker Antonius'un yanında savaşmışsa emekliliğinde yasal bir asker olarak kabul edilecekti. Bu, daha önce kime sadık olduğuna bakılmaksızın hepsinin toprak ve para sahibi olması demekti. Bu kesin karar askerlerin ona olan desteğini daha da pekiştirdi: Roma için savaşmış olanların hepsi terhisten sonra bu çabalarının karşılığını alacaklardı. Böylece zor duruma düşmesine yol açabilecek olan askerler arasında gerilim engellenmiş oldu. Kısa sürede, geç cumhuriyet döneminde daha da derinleşen ve bir türlü çözümlenemeyen toprak sorunu en azından şimdilik ortadan kalkmıştı. Roma tarihinde askeri reformlar çoğunlukla toprakla ilgili meselelerle bağlantılıydı.

Bu döneme gelinceye kadar Roma gerçek anlamda profesyonel bir orduya sahip değildi. Son cumhuriyet savaşçıları

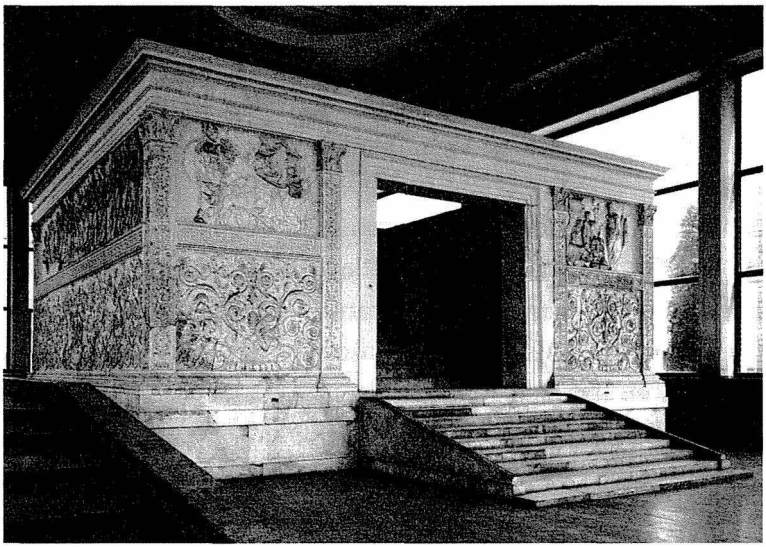
Marius'tan itibaren Roma törelerini göz ardı ederek o andaki gereksinimlerini karşılamak için halk arasından kendi askerlerini silah altına almayı benimsediler. Anımsanacağı üzere bu birçok soruna yol açtı. Bu döneme kadar cumhuriyet tarihinde Roma'nın savaş gücü bir tehdit karşısında askere alınan ve tehlike geçtikten sonra küçük çiftliklerine geri dönen sivil halktan oluşmaktaydı. Augustus Roma'nın üç yüz bin askerden oluşan ve görevi imparatorluğun geniş sınırlarını korumak olan ilk resmi ordusunu kurdu. Cumhuriyet dönemindeki generaller gibi, ordunun her bir ferdi imparatora sadakat yemini ediyordu ve oluşturulan Roma ordusu imparatorun kendi kişisel savaş gücüydü. Ordu imparatorluk bütçesinin en pahalı maddesiydi. Roma İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik yapısı bu yeni orduyu biçimlendirecekti.

İmparatorluk ordusunun cumhuriyet dönemindekilerden farklı bir amacı vardı. Artık yeni topraklar kazanmak, ününe ün, servetine servet katmak peşinde olan tutkulu generallerin savaş gücü değildi. Her ne kadar *imperium sine fine*, sınırsız imparatorluk gücü, geçerliliğini koruyorsa da (ve en az bir ya da iki yüzyıl daha geçerli olmayı sürdürecekse de), ordu artık bir genişleme aracı değildi. Artık bir savunma gücüydü. Augustus *Res Gestae*'de imparatorluk sınırlarını yeteri kadar genişletmiş olduğunu belirtiyordu. Halefleri de onun izinden yürüdü ve Birincilik döneminde İngiltere, Dacia, Güneybatı Almanya ve Mezopotamya'da az sayıda fetih yapıldı. Bu fetihler imparatorların kahraman olma arzusunun sona ermediğini gösteriyordu ama artık liderler birbirleriyle rekabete girişmiyorlardı. İmparatorluğun sınırları bir süre değişmeden kalacaktı ve bunu ordu sağlayacaktı.

Augustus'un *Res Gaeste*'de altını çizdiği ekonomik önlemleri imparatorluğa zenginlik ve düzen sağladı. Son cumhuriyette eyaletler olağanüstü sömürülmüştü; Augustus vergi sistemini yapılandırdı ve tahsildarların (*publicani*) fırsatçılığı-

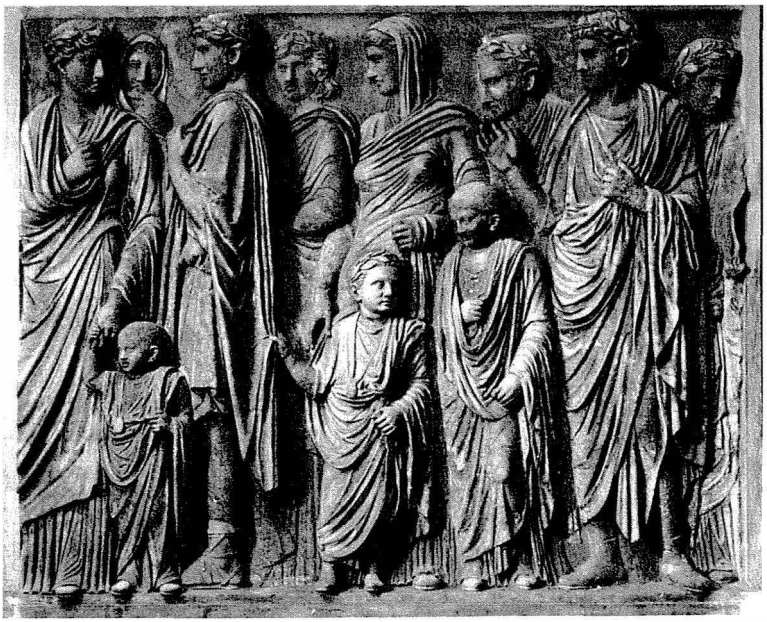
nı engelledi. Vergi sisteminin yapılandırılması iki nedenden gerekliydi; ayaklanmaların önüne geçiyor ve artık fetihlerdeki yağma ve ganimet kazanımlarından yararlanamayan imparatorluk hazinesine katkıda bulunuyordu. Siyasetteki istikrar sayesinde Akdeniz ve çevresindeki ticaret olağanüstü canlandı. Ünlü Roma karayolları şebekesi daha da geliştirildi; bu sayede uzaklardan getirtilen mallardaki artış özellikle bundan yararlanan atlıların kazancını arttırdı. Yerel seçkinler (*decurions*) bu yeni fırsatlardan yararlanmak için giderek daha fazla Roma sisteminin içinde yer almaya başladılar. Bundan sonraki bölümde Yakındoğu'da seçkinlerin görevden alınması geleneğine karşıt olan buradaki seçkinlerin işbirliğini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. İmparatorlukta yaşayanların hepsi değilse bile büyük bir kısmı bu yeni sistemden yararlandı.

Gerek *Res Gestae*'de gerekse diğer yazıt, heykel ve mimari eserlerde Augustus son derece dindar bir görünümle sergilenmektedir; bu onun ideolojik programının temelini oluşturur. İmparatorlukta barış *pax deorum*'a, tanrılarla barış içinde olmaya dayanıyordu. MÖ 12'de Lepidus'un ölümü üzerine Augustus *pontifex maximus*, başrahip görevini ya da kelimenin tam anlamıyla tanrılarla insanlar arasında köprü kurma görevini üstlendi. Tanrılar Roma ile barışık olduğu sürece imparatorluk barış içinde gelişecekti. Onun ünlü anıtlarından biri olan Barış Sunağı Ara Pacis'te, Roma halkına Augustus'un atalarının dinini sürdürdüğü ve yeni bir güvenli ve bereketli dönem başlattığı duyurulmaktadır (Görsel 10.2). Roma dünyasında geleneksel barış sembolü Roma'daki Janus Tapınağı'nın kapılarının kapatılmasıydı. Bu kapılar Roma tarihinde yalnızca iki kez kapatılmıştı ama Augustus kendi iktidarında üç kez kapatıldığını belirtmektedir. Çok sayıda yeni tapınaklar yaptırıldı ve eskiler onarıldı; tanrıların Augustus ve Roma'yı kutsaması ile yeni bir gün doğmaktaydı.

Görsel 10.2. İmparator Augustus'un Barış Sunağı, Ara Pacis. Scala/ Art Resource, NY.

Augustus yalnızca tanrıların temsilcisi değildi. Daha önce belirtildiği gibi, taşıdığı unvan kutsal bir yetkiyi simgelemekteydi. Romalılar daha önce hayatta olan hiç kimseyi ilahlaştırmamıştı. Jül Sezar öldürüldükten hemen sonra ilahlaştırılmıştı. Octavianus kendini *divi filius*, tanrının oğlu olarak tanıttı. Bu unvanından çok yararlandı. Kendisinin böyle bir talepte bulunduğu kuşkulu ise de imparatorlukta birçok insan onu tanrı olarak gördü. Helenistik Doğu'da ilahi bağlantıları olan bir kurtarıcı olarak karşılandı. Helenistik dünyada ilahlaştırılması yöneticilere tapınma geleneğinin bir uzantısıydı ve onun adına bir kült oluşturuldu. Batıda da Galya'da ve diğer bölgelerde Augustus'la ilgili olarak *genius* kültü ya da koruyucu ruh oluştu. Augustus bu onuru ve kendisine tapınılmasını engellemeye kalkışmadı; aslında programını bu ideolojik güce dayanarak geliştirdi. Ordunun ona olan aşırı sadakati ile bu imparatorluk kültü arasında son derece ince bir çizgi vardı. Bir sonraki bölümde imparatorluk kültünün ya da *Roma et Augustus* kültünün onun ölümünden sonraki yapısı üzerinde duracağız.

Görsel 10.3. Ara Pacis'ten, Augustus ailesinin tören detayı. Alinari/ Art Resource, NY.

Bazı çağdaş Batılı politikacılar gibi Augustus da kendini "aile bağlarına değer veren kişi" olarak lanse etti. *Mos maiorum* yani atadan kalma törelerin ateşli savunucusuydu. Bu kavram geçmişteki dinsel değerlerin korunmasını önemseyen geleneksel Romalıları çok etkiledi. Zinayı cezalandıran ve üç ya da daha fazla çocuk sahibi olan özgür kadınlara özel ayrıcalıklar tanıyan yasalar çıkardı. Ara Pacis'teki kabartmalarda ana tema ailesinin dindarlığı ve inandıkları değerlerdi (Görsel 10.3).

Tarihçiler uzun süredir Augustus'un aldığı önlemleri ve programlarını nasıl değerlendireceklerini tartışmaktalar. Önlemleri çeşitli biçimlerde yorumlanabilir. Çoğu tarihçi son cumhuriyet liderinin Roma'nın ilk imparatoru olarak Akdeniz dünyasına istikrar getirdiği ve imparatorluğa yüzyıllar boyunca barış ve zenginlik sağladığı görüşünde. Öte yandan Augustus'un buna neden kalkıştığı ve bunu nasıl başardığı

konusunda bir fikir birliğine ulaşılmış değil. O bencil bir megaloman, bir imparatorluğun kurtarıcısı, ileri görüşlü bir gerçekçi, tüm bunların bir karışımı ya da tümüyle farklı biri miydi? Bu sorular, Antikçağ dünyasının en ünlülerinden olan ve hakkında en fazla belge bulunan kişisi hakkındaki tartışmaların sürmesine yol açmaktadır. Öte yandan tarihin akışında öne çıkmasına karşın, İEAS değerlendirmesi her zamanki gibi daha büyük güçlerin tarihi biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır. Onun başarısı bu kıstaslara göre ölçülüp açıklanabilir.

PAX ROMANA

On sekizinci yüzyılda *Pax Romana* deyimini ilk kullanan ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon Roma İmparatorluğu hakkındaki ünlü eserinin başında Augustus'un oluşturduğu sisteme övgüler yağdırır:

> İkinci yüzyılda Roma İmparatorluğu dünyanın büyük bir bölümüne ve en uygar halklara egemendi. Bu geniş krallığın sınırları atadan kalma bir disiplinle kahramanca savunulmaktaydı. Yumuşak bir dil kullanılan ama son derece etkili olan yasa ve uygulamalar zaman içinde eyaletlerin birliğini sağlamıştı. Halk buralarda barış içinde yaşıyor ve zenginliğin ve lüks bir hayatın tadını çıkarıyordu. Özgür bir anayasa büyük bir saygınlıkla uygulanmaktaydı: Görünüşe göre Roma Senatosu tüm yetkilere sahipti ve idari alanda imparatorları yetkili kılmaktaydı.[7]

Gibbon tüm bu barış ve refahın Augustus'un dehasından kaynaklandığını ileri sürer: "Augustus'un bilgece önerdiği sistemin her türlü endişeye ve kötü huya sahip halefleri tarafından benimsenmesi insanlığın hayrına olmuştur." Başarısız halefler bile Augustus'un bu mükemmel sistemini birkaç yüzyıl boyunca çökertememişlerdir.

Roma'daki barış Akdeniz dünyasında olağanüstü iletişim, ticari ve kültürel birlik olanakları sağladı. Romalılar çok farklı topografileri, dinleri, dilleri ve geçmişleri bir merkezi hükü-

met etrafında topladı. İmparatorluğun bu farklı dünyada böylesine sosyal, kültürel bir ekonomik birlik sağlamış olması –tarihçiler bu sürece "Romalılaştırma" adını veriyor– çok tartışma konusudur. Roma İmparatorluğu son cumhuriyete oranla daha az yayılmacıydı ama ele geçirilen toprak ve halkların artık bir imparatorluk kapsamına alınması gerekiyordu. Yöresel töreler ile birleştirici Roma kültürü arasında yaşanan dinamik ve yaratıcı gerilim birçok alanda kendini göstermekteydi.

Gibbon gibi gözlemciler tarihin belli bir döneminde politik gelişmeler ve olayların hem nedeni hem sonucu olarak yapısal değişimleri tam olarak değerlendiremediler (ve değerlendiremektedirler). Politik ve ekonomik değişimler olağanüstü demografik farklılaşmalara yol açtı. Örneğin Birincilik döneminde imparatorluğun nüfusu 50 ila 70 milyon arasındaydı ve insanların çoğu (en az yüzde 80'i) kırsal kesimde yaşıyordu. Bu, kırsal kesimde üretimin çoğalmasına ve bundan kaynaklanan fırsatlar buradaki nüfusun hızla artmasına yol açtı.

Son zamanlarda elde edilen arkeolojik bulgular yapısal değişimlere daha fazla ışık tutmaktadır. Bu bilgi Gibbon'ın çok iyi bildiği tarihi metinlerde yer almıyor. Bir örnek verecek olursak, yirminci yüzyılın sonunda Kuzey Afrika'da gerçekleştirilen bir dizi arkeolojik araştırma (Libya Vadisi'ndeki UNESCO araştırmaları) Birincilik döneminde yarı çöl olan bir bölgede üretimin başarıldığını ortaya koydu.[8] Romalı mühendisler sel sularının toplanıp daha sonra kullanılmasını sağlayan düzenekler geliştirdiler. Bu sayede yarı çöl olan bir bölgede daha önce görülmeyen oranda ve fazla çaba gerektirmeyen üretime geçilebildi. Böylesine şaşırtıcı mühendislik başarıları tüm imparatorluktaki demografilerin yeniden oluşmasına yol açtı. Bir zamanlar çok az insanın yaşadığı bölgelerde nüfus önemli ölçüde arttı (ve Roma sisteminin burada yok olmasından sonra bu bölgeler eski haline döndü). Aslında bu araştırmalar Romalıların çölde nasıl yaşadıklarını öğrenmek

isteyen Libya Lideri Muammer el-Kaddafi tarafından teşvik edilmişti. Tüm çağdaş teknolojilerin kullanılmasına karşın bu bölgede Romalıların başarısına ulaşılamadı.

Farklı kesimlerin bütünleştirilmesi Romalıların Birincilik döneminde ender ve önemli kaynakları standart ve istikrarlı bir ekonomik sisteme dönüştürmesini sağladı. Bunun sonuçları yüzyıllar boyunca sürdü. Örneğin Mısır ve Kuzey Afrika imparatorluk için büyük miktarda tahıl ve zeytinyağı üretti; İspanya zeytinyağı, mineral ve gümüş sağladı. Birçok bölgede Roma ve imparatorluğun her yerindeki kamu ve özel binaları süslemekte kullanılan mermer çeşitleri üretildi. Aslında Romalılar tarihte renkli mermer dekorasyonunda uzmanlaşan ilk insanlar oldular. Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanından gelen renkli mermerler Roma'daki Pantheon, Ostia'daki Aşk ve Ruh Evi, Efes'teki Kütüphane gibi birçok eşsiz anıtta halen görülebilmektedir. Roma'nın mermer bezemeleri geniş ve çok kapsamlı bir imparatorluğun canlı ve somut örneklerinden biridir (Görsel 10.4).

Roma kenti imparatorluğun her tarafından insanları kendine çekmeyi sürdürdü. Kent Birincilik'in ilk döneminde yaklaşık 1 milyonu bulan nüfusuyla, imparatorluğun her tarafında üretilen mallarla beslenen tarihteki ilk megakent oldu.

Kent nüfusunun büyük bir kesimi tahılla beslendiği için yaşamları Kuzey Afrika'dan tahıl ürünleri getiren gemilere bağlıydı. Helen tipi velinimet rolünü benimseyen imparator tüm ülkedeki kentlerde ve özellikle Roma'da yaşayan yoksulların hamisi oldu. Romalıların hepsi bu tür bir sosyal yardımdan yana değildi (özellikle Tacitus buna karşı çıkmaktaydı) ama sistem bir süre için cumhuriyetten devralınan birçok sorunu hafifletmekteydi.

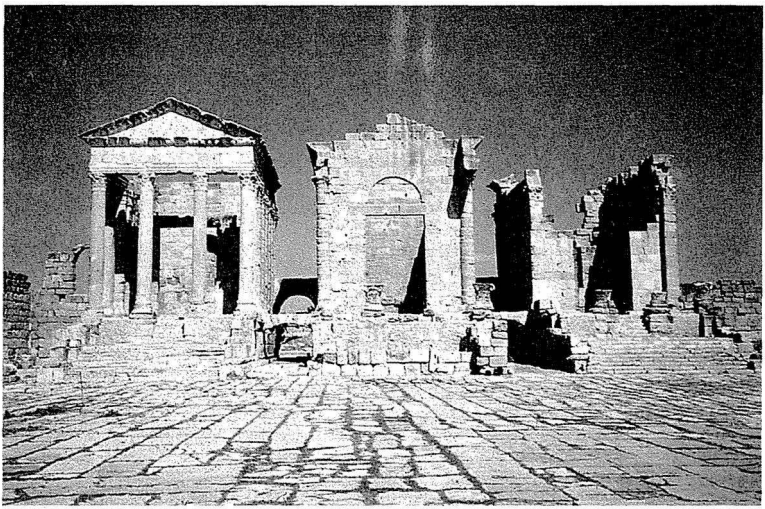
Roma, imparatorlukta üretilen malların başlıca alıcısı olmayı sürdürdü. Bunun en dikkate değer kanıtı Roma'nın dışında, Roma'ya şarap ve zeytinyağı taşınan amfora kırıklarından oluşan 30 metre yüksekliğindeki Testaccio Tepesi'dir.

Görsel 10.4. Küpid ve Psyche'nin Evi. Fotoğraf: Mark W. Graham.

Yakın zamanlardaki bir tahmine göre 25 milyon amforadan oluşan bu tepe bugün de görülebilmektedir.

İmparatorluğun her yanında kurulan kentler hem imparatorluğun birliğinin hem de yaşanan yapısal değişimin kanıtlarıdır. Özellikle batıda daha önce hiçbir yerleşimin bulunmadığı yerlerde birçok kent kuruldu. Eskiden var olan kentler Roma standartlarına göre düzenlendi. Roma kentlerinin çoğu modern standartlara kıyasla daha az sayıda nüfusa sahipti (on bin ile yirmi bin arasında ya da daha az) ama gene de Akdeniz dünyasında Romalılaştırma hareketinin önde gelen örnekleriydiler. Bugün Avrupa, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'nun bazı kesimlerinde Roma iktidarının bu simgelerine rastlanmakta. Aslında kentlerin çoğu mimarlık ve mühendislik alanındaki birçok yapı ile birer "küçük Roma"ya dönüştü. Tapınaklar, hamamlar, ayak yolları, zafer takları, tiyatrolar, amfiteatrlar, evler, su kemerleri ve daha birçok benzer oluşumlar İngiltere'den Suriye'ye kadar uzanan bir bölgede benzer yapıdadır. Bazı yerel farklılıklar bulunsa bile Roma geniş bir alanda silinmez izler bırakmıştır.

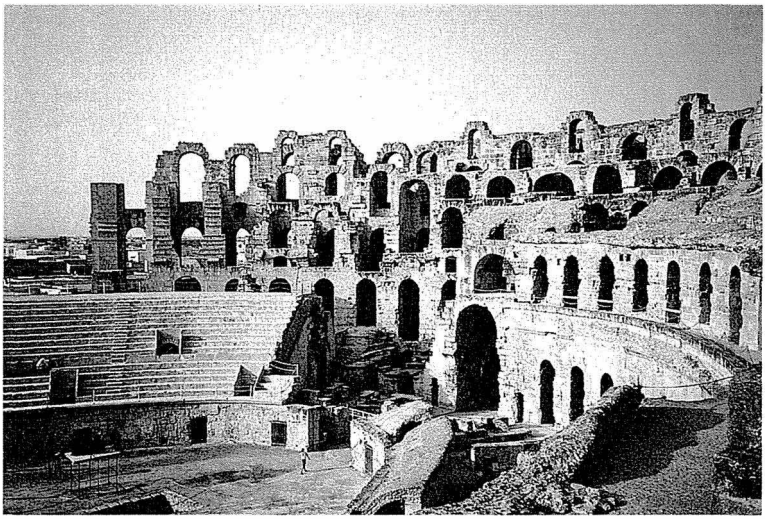

Görsel 10.5. Sbeytla'daki Trikapitol; Roma ve yerel kültürün birlikteliğine bir örnek. Fotoğraf: Mark W. Graham.

İnşaat faaliyetleri yerel yönetimler tarafından yürütülüyor, merkezi hükümet çalışmaları yönlendirerek zaman zaman destek veriyordu. On birinci bölümde göreceğimiz gibi, yerel seçkinler Roma'daki imparatorluk adına bölgeyi yönetmekteydiler. Hamamlar ve tiyatrolar için fon sağlıyor, bölge dışından mimarlar getirtiyorlardı. Bu seçkinler imparatorluk için yaşamsal önem taşımaktaydılar; bu denli karma ve geniş bir imparatorluk ancak bu olağanüstü küçük yönetim birimleri sayesinde ayakta kalabilirdi. Bu açıdan da Roma diğer antikçağ imparatorluklarından farklı bir yapıya sahipti.

ARENAYA GİRİŞ: BİRİNCİLİK'TE EMPERYAL TOPLUM ÖRNEĞİ

MS birinci yüzyıl sonu ve ikinci yüzyıl başında Romalı hicivci Iuvenalis ünlü sözünü söylerken kuşkusuz biraz mübalağa etmiş olmalıdır: "Bir zamanlar komutanlar, konsüller ve lejyonlar bahşetmiş olan halk şimdi hiçbir işe karışmıyor ve yalnızca iki şeyle ilgileniyor: ekmek ve sirk!"[9] Öte yandan,

Görsel 10.6. El Cem'deki amfi-tiyatro. Fotoğraf: Mark W Graham.

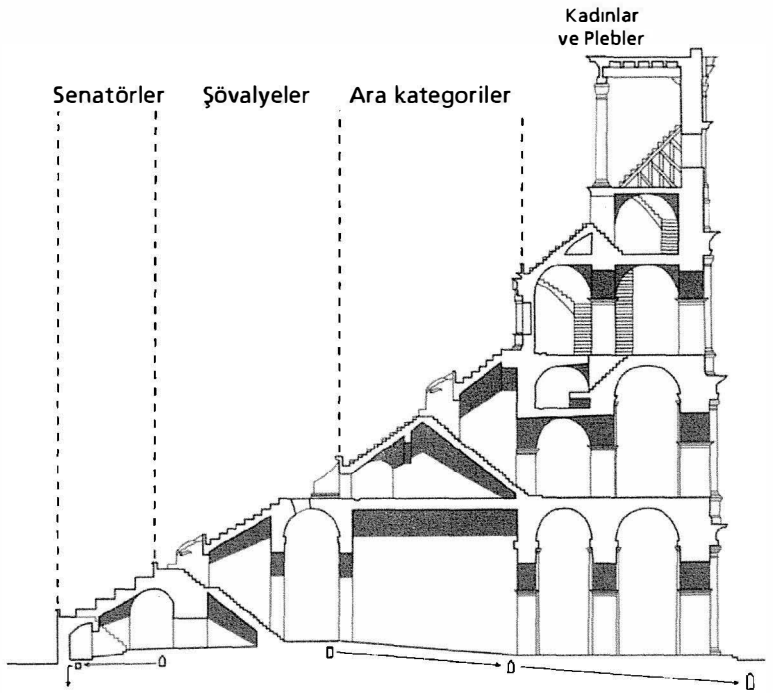
emperyalizm ve fetihler hakkında söylenenler arasında bu sözleri tahıl istihkakının ve eğlencenin Roma İmparatorluğu halkı için taşıdığı önemin altını çizmektedir. O dönemde başlıca eğlence merkezi gladyatör oyunları ve spor faaliyetleriyle ünlenen amfi-tiyatrolardı. Bunların en büyüğü Roma'daydı (Flavius amfi-tiyatrosu ya da Colosseum) ve birinci yüzyılda inşa edilmişti. İmparatorluktaki kentlerin çoğu, özellikle batıda bulunanlar aynı geleneği sürdürdüler ve pek de küçük olmayan amfi-tiyatrolar yaptırdılar. Bir amfi-tiyatroya daha yakından bakmak, Roma İmparatorluğu'ndaki toplum hakkında bir fikir verebilir, zira o imparatorluğun küçük bir örneğidir.

Düzenlenen oyunlar imparatorluğu, Romalılaştırmayı, Roma'daki sosyal hiyerarşiyi ve Romalıların tarihe bakışını yansıtmaktaydı. Esasen, Roma İmparatorluğu'ndaki yaşamı bu kadar iyi anlatan başka hiçbir şey olamaz. Romalılaştırmanın yol açtığı gerilimler, Roma'daki çeşitlilik ve birlik çoğu kez arenada kendini göstermekteydi. Gladyatörler çoğu kez

Görsel 10.7. Efes'te bir gladyatör freski.
Fotoğraf: Mark W. Graham.

Roma tarafından, kimi zaman uzak bir geçmişte fethedilen insanlara özgü silahları ve zırhları kullanıyorlardı. Gladyatörler uzun süre önce teslim olmuş Trakyalılar, Samnitler, Almanlar ya da yerel İspanyollar gibi giyiniyor ve onların silahlarını taşıyorlardı. Bu nedenle oyunlar da fethedilen halklardan oluşan bir imparatorluğu temsil etmekteydi. Ayrıca, belli bir tür oyunda *venationes* ya da avlar Roma'nın doğayı fethetmesini sergilemekteydi. Av oyunları sırasında egzotik yörelerden getirilen hayvanların öldürülmesi ile Roma'nın bu yörelere kadar uzandığı ve doğaya egemen olduğu ilan ediliyordu.

Görsel 10.8. Amfi-tiyatro tribünlerinin şeması.

Çeşitlilik ve fetihlerin yanı sıra oyunlar Roma'daki bütünleşme ve düzen kavramlarını da simgelemekteydi. Gladyatörler son derece kesin ahlak ve şeref kuralları çerçevesinde savaşıyor ve canlarını feda ediyorlardı. Bu kurallar ölüme mahkûm edilen bir gladyatörün yere diz çökme şeklini, hatta kılıcın bedeninin neresine saplanması gerektiğini belirlemekteydi. Burada verilen mesaj çok açıktı: Yenilenler Romalıların dünyayı uygarlaştırmak için koyduğu kurallara uygun yaşayacak, savaşacak ve ölecekti. Zira bu, bir zamanlar bağımsız olup Roma'nın egemenliği altına giren halkların arenada canlandırılma şekliydi. Bu oyunlar için parasal katkıyı ve desteği yerel seçkinler (*decuriones*) üstleniyor, böylece bölgelerin Roma'nın egemen olduğunu, kendilerinin de bu egemenliği temsil ettiklerini gösteriyorlardı. Romalılar artık fazla yayılmasalar bile başkaları üzerinde egemenliklerini sürdürmekte,

bunu yaparken de Roma sistemine dahil olan grupları rencide etmemek için tarih sahnesinden çekilmiş halkları kullanmaktaydılar.

Bu oyunlar aynı zamanda Roma'daki sosyal hiyerarşinin de güçlü bir göstergesiydi. Amfi-tiyatrodaki oturma düzeni Roma'daki sosyal sınıflar hiyerarşisinin bir yansımasıydı (Görsel 10.8). Tüm katılımcılar sosyal konumlarına uygun yerlere oturuyorlardı: Arenadakiler ister suçlular (ölmesi gerekenler) ister gladyatörler (ölmemesi gerekenler) olsun yukarıdaki oturma düzenine göre örgütlenmiş Roma toplumundan ayrı tutulmaktaydılar. Oturma yerleri statülere göre düzenlenmişti. Senatörler arenaya en yakın yerdeydiler, hemen arkalarında şövalyeler, sonra plebler ve en arka sıralarda ise yoksullar, kadınlar ve köleler yer almaktaydı. Buradaki mesaj çok açıktı ve tüm sınıflar tarafından benimsenmişti.

İmparator da orada ise oyunlara başkanlık eder, ailesi ile birlikte amfi-tiyatronun en saygın bölümünde otururdu. Oyunlara katılanların yaşaması ya da ölmesiyle ilgili el işareti onun tebaası üzerindeki gücünün en belirgin göstergesiydi. Bu gücü tam olarak belirlemek her zaman kolay olmazdı. Kötü imparatorlar genellikle suikasta uğrarlardı ve aslında Roma imparatorları her zaman diledikleri gibi davranma özgürlüğüne sahip değillerdi. Yirminci yüzyıldaki ünlü otokratlarla ilgili yanlış anlamalar bu liderlerin istedikleri her şeyi diledikleri anda yapabildikleri gibi bir izlenim oluşturmuştur. Böylesine basite indirgenmiş olan imparatorluk gücü gerek çağdaş gerekse antik dünya hakkında yanıltıcıdır. En azından Birincilik döneminde Augustus'tan sonra gelen imparatorlar güçlerini "halktan aldıklarının" altını çizmiştir.

Amfi-tiyatroda ise *princeps* ile halk arasındaki dinamik ilişki açıkça ortaya konulmaktadır. Amfi-tiyatrodaki halkın onay verip vermemesi aslında imparatorların kararlarında etkili oluyordu. Dolayısıyla amfi-tiyatro sosyal gücün dinamiklerini az sayıdaki yazılı kaynaktan daha iyi anlatmaktadır.

ROMALI GÖZÜYLE "BARBARLAR": ROMALILAR "ÖTEKİ" İLE KARŞILAŞIYOR

İmparatorluk sınırlarının dışında "barbarların" vatanı olan Barbaricum yer alıyordu. Bu insanlar Roma sistemine dahil olmamakta direnmekteydiler. Romalılar kendilerinden önceki imparatorluklara kıyasla daha birleştirici olabilirlerdi ama Roma'nın tüm evrenselleşme iddialarına karşın bunun da bir sınırı vardı. Romalıların Birincilik öncesinde ve sürecinde barbarlarla olan ilişkileri hem Roma İmparatorluğu'nun hem de barbarların kimliğinin belirlenmesine yardımcı oldu.

Barbar kavramı Yunan-Roma dünyası tarafından ortaya atıldı. Sözcük Yunancadan gelmektedir ve Yunanca bilmeyenlerin konuşmasını yansıtan anlamsız bir hecenin tekrarlanmasından ("bar-bar") ibarettir. Romalılar bu tür Yunan benzetmelerini benimsemiş ve bunu sınırları dışında kalan insanlara uygulamışlardır. Romalılara göre barbarlar "ötekiler", Romalıların kendileriyle kıyaslayıp tanımladıkları insanlardı. Günümüzde barbarları tanımlamak zor oluyor, çünkü bu sözcük zihnimizde kana susamış, kıllı, pis kokulu canavarlardan romantik soylu yabanıllara; ırz düşmanı ve yağmacılardan on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Alman milliyetçilerine kadar çeşitli görüntüler canlandırıyor.

Romalılar bu insanların her zaman var oldukları kanısındaydılar. Romalılar bir geçmişleri ve ataları olduğuna ama barbarların hiçbir tarihte yer almadıklarına ve gelişim göstermediklerine inanıyorlardı. Birinci yüzyılda yaşamış naturalist Yaşlı Plinius gibi yazarlara göre barbarlar ne yok oluyor ne de değişime uğruyordu. Plinius kendi döneminde Roma sınırları dışında yaşayan bu halkları tanımlamak için beş yüzyıl önce Herodotos'un yazdıklarına dayanmak zorunda kaldı. Plinius'tan birkaç yüzyıl sonra, barbarlar kendi tarihlerini yazmaya başladıklarında Romalılara öykündüler ve bu yüzden de Roma (ve Yunan) modellerini kullandılar. Barba-

Görsel 10.9. "Barbar" lider Vercingetorix'in altın sikkesi (ön yüz). Réunion des Musées Nationaux / Art Resource, NY.

rın kimliğini anlamlı bir şekilde tanımlamak bu yüzden her zaman zor olmuştur.

Barbarlar Roma emperyalizmi için her zaman gerilim konusu oldu. Romalılar başından beri dışarıdakilerle bütünleşmek istediler. Tarihçi Livius Romalıların dışarıdakilerle bütünleşme arzusunu sergileyen birçok öykü aktarır. Livius'a göre Roma sistemi gücünü buradan almaktaydı; Romalılar ırkçı değillerdi, aksine yabancıların Romalılaşmasını istiyorlardı. Livius'un Sabin kadınları hakkındaki ünlü öyküsü bunun bir örneğidir.

Roma'nın her sosyal düzeyde bulunan dışarıdakilerle bütünleşme yöntemi cumhuriyet döneminde ve imparatorluğun ilk yıllarında da devam etti. Bu, imparator Cladius'un (saltanatı MS 41-54) 48 yılında Senato'da yaptığı ünlü konuşmasında da görülür. Uzak bir Galya vilayetinde yaşayanların Roma Senatosu'na alınması konusunda kuşkuları bulunan senatörleri ikna etmeye çalışırken Claudius şöyle der:

> Tabii ki yeni üyeler için ta Lugdunum'a [bugünkü Fransa'nın Lyon kenti] kadar uzanmak zorunda değiliz. Emin olun, Sayın Senatörler, iyi bildiğiniz ve aşinası olduğunuz eyaletlerin ötesine geçerken ben de tereddüt ediyorum ama bir yandan da Uzak Galya davasını savunmamın da zamanı geldi. Galya'nın on yıl

> boyunca kutsal Julius'a karşı savaştığı ileri sürülecek. Ama buna karşılık yüzyıl boyunca hep sadık kaldığını ve son derece güç şartlar altında bile bu sadakatini sürdürdüğünü de unutmayalım. Babam Drusus Almanya'yı teslim olmaya zorlayabildi çünkü arkasında huzur içindeki Galya'dan kaynaklanan olağanüstü bir barış hüküm sürmekteydi.[10]

Claudius Romalıların uzun yıllar dışarıdakilerle, hatta barbar olarak tanımladıkları insanlarla bütünleşme çabalarının bilincindeydi.

Öte yandan Romalılar bazı halkların Roma sisteminin ayrıcalıklarını anlama yeteneğinden yoksun oldukları kanısıyla onların imparatorluk sınırları dışında kalmalarına ve/veya birleşme isteğinde bulunurlarsa buna kesinlikle karşı çıkmaya karar verdiler. Gelenekçi Romalılar aksini iddia etseler bile Romalılaşma herkese göre değildi.

Romalılar barbarların nereden gelip sınırlarına yerleştiğini (daha doğrusu Roma sınırlarının ne zaman onlara kadar uzandığını) bilemiyorlardı. Daha sonraki dönemde Romalı bir yazar olan ve kendisi de Gotların soyundan gelen Jordanes, halkının renkli geçmişiyle ilgili şunları yazıyor:

> Gotların bu Scandza adasından, ırksal bir kovandan ya da bir ulusun rahminden çıkar gibi, uzun süre önce Berig adındaki kralları ile birlikte buraya geldikleri söylenir. Gemilerinden inip karaya ayak basar basmaz buraya kendi isimlerini verdiler.[11]

Çağdaş tarihçiler barbar gruplarla ilgili bu tür sanal öykülere yer vermezler. Barbarların kökeni için üç ayrı model oluşturulmuştur ve bu işle uğraşan bilim dalına da etnik kökenbilim denir. Bazı gruplar efsanevi bir aileden geldiklerini ileri sürer. Geçmişlerinin bir döneminde ünlü bir aileden ya da efsanevi bir atadan geldiklerini iddia ederler. Bu tür iddiaların tarihsel bir dayanağı yoktur ama Gotlar, Lombardlar ve Franklar arasında koalisyonlar oluşmasını sağlamıştır. Diğer

gruplar özellikle karizmatik bir figürün ortaya çıkıp tek bir hamle ya da savaş gücü ile farklı halkları bir araya getirmesi ile oluşmuşlardır; Hunlar da bu böyle bir gruptur. Son model ise dağınık yaşayan halkların politik olarak bir araya gelmesi, sonra bölünmesi ve gerektiğinde ya da bir tehlike anında tekrar başkalarıyla birleşmesiyle oluşur. Slavlar ve Alamanniler muhtemelen tarihte bu şekilde boy gösterdiler.

Hepsi değilse bile barbarların çoğu savaş ya da bazı temel ihtiyaçları karşılamak amacıyla bir araya gelen karışık insan gruplarından oluşuyor. Oysa Romalılar genel olarak barbarları saf ve karışık olmayan bir grup olarak görmektedir. Tacitus'un *Germania* adlı eserinde şöyle der:

> Ben Alman halkının yabancılarla evlenerek ırklarını karıştırmadıkları, aksine diğer uluslardan farklı olarak safkan kaldıkları görüşüne katılıyorum. Bunun sonucu olarak, böylesine büyük bir nüfus hakkında genelleme yapmak doğru olmasa bile, fiziksel özellikleri hemen hemen aynı: Sert bakışlı mavi gözler, kızıla yakın saç rengi ve iri bir beden yapısı; bununla beraber ancak şiddetle karşılaştıklarında güçlerini ortaya koymaktadırlar.[12]

Öte yandan bugün birçok arkeolojik araştırma bu toplulukların daha yumuşak başlı ve melezleşmiş olduğuna işaret ediyor.

Grupların kökenlerini belirlemek zor olsa da arkeolojik bulgular Roma'nın sınırları dışında yaşayan barbarların çoğunun sosyal yaşamlarının benzer olduğunu ortaya koymuştur. Barbarlar genel olarak çiftçilikle ya da hayvancılıkla (kimi zaman her ikisiyle de) uğraşan küçük topluluklar halinde yaşıyorlardı. Çekirdek aileler küçük kulübelerde barınmaktaydılar. Toplumdaki yerlerini çoğunlukla mal varlıkları (sahip oldukları hayvan sayısı) ve askeri cesaretleri belirliyordu. Savaş, yaşamlarının bir parçasıydı ama barbar gruplarının çoğunun Romalılarla dostluğa dayalı ticari ilişkileri vardı. Bu ilişkiler barbarları Romalıların alışveriş ağları içine çekiyor ve

nüfus birikimi ve yerleşim koşullarını belirliyordu. Romalılarla olan bu bağlantılar ister istemez onların yaşam tarzını değiştirmekte ve Romalıların "süreğen barbarlar" tanımını geçersiz kılmaktaydı.

Barbarlarla yaşanan çatışmalar Roma kimliğinin oluşmasında da rol oynamaktaydı. Romalıların uzun geçmişindeki en etkileyici olaylardan biri MÖ 390'da Galyalıların (Keltlerin) Roma kentini yağmalamalarıdır. Hatta bazı tarihçiler Roma emperyalizminin savunmaya çekilmesini bu olaya bağlamaktadırlar. Güçlü bir istilacının tehdidine karşı alınacak tek önlem bu tehdidi bertaraf etmekti. Galyalıların Roma'yı yağmalaması yüzyıllar sonra Birincilik döneminde Roma tarihinin bir dönüm noktası olarak anımsanmıştır. Augustus dönemindeki ikinci bir felaket de Romalıların hafızasından silinmeyecekti. MS 9'da, Roma ordusunda birlik komutanlığını yapmış olan Arminius adlı bir Alman kabile reisi Tötoburg Ormanı'nda Augustus'un generali Varus'u yenilgiye uğratmış ve üç lejyonunu yok etmişti.

Antikçağ imparatorlukları döneminde yeni bir isim ve eylem biçimine sahip bir imparatorluk boy göstermekteydi. Daha öncekilerle arasında birçok fark bulunmasına karşın İEAS açısından ele alındığında temelde benzerlikler göze çarpıyordu. Asurluların kralı Asurbanipal gibi Augustus da, bu dört temel güç kaynağı konusunda bilgili olmamasına karşın onları maharetle uygulaması sayesinde başarılı oldu. Augustus gibi etkin ve güçlü bir liderin bu güçlerden yararlanması imparatorluğun içinde ve dışında yaşayan milyonlarca insanı etkileyen sonuçlar doğurdu. Bu güç, kendinden önceki cumhuriyete, Yakındoğu'daki ve Helenistik imparatorluklara çok şey borçlu olan bir Roma imparatoru olmasından ileri geliyordu.

Yeni bir imparatorluğun ortaya çıkışı hem antikçağ hem de Roma dünyasında büyük değişimlere yol açtı. İEAS uygulaması cumhuriyet döneminde başlamıştı ama asıl Birincilik

döneminde etkili oldu. Augustus ve haleflerinin tutumları uzun vadeli değişikliklere yol açtı; ne kendisi ne de çağdaşları bu gerçeğin ayırdında değillerdi. Yeni bir Roma'nın boy göstermekte olduğunu fark ederken, Tacitus'un tüm kuşkularını paylaşmak zorunda değiliz. Akdeniz dünyasının uzak köşelerinde yaşayanlar Roma'nın bu yeni görünümüne nasıl bir tepki vereceklerdi?

11

ROMA İMPARATORLUĞU'NDA YÖNETİM VE DİRENİŞ

Artık hem bu dünya hem de burada yaşayanlar tüm korkularını geride bırakabilecekleri açık ve evrensel bir özgürlüğe kavuştu.
— Publius Aelius Aristides[1]

Ne Doğu'nun ne de Batı'nın gözü doymaz. Onlar bu dünyada yalnızca servete ve güce taparlar. Yağmaya, kıyıma, soyguna girişir ve bunları "imparatorluk" [*imperium*] ismini verdikleri bir yalan adına yaparlar. Ortalığı çöle çevirir ve buna "barış" derler.
— Briton Reisi Calgacus[2]

- Roma İmparatorluğu'nda yaşayan 50 ila 70 milyon insan Roma yönetimine ne kadar ayak uydurabildi?
- "Özgürlüğün" bedeli kozmos/düzen miydi? Bu kime yaradı? Kime yaramadı? Neden?
- İmparatorluk kültü emperyalist politika programına nasıl uyum sağladı?

Bu bölümdeki konular yukarıdaki alıntılardan daha özlü biçimde yansıtılamaz. Döneminin önde gelen yazarlarından Yunan Publius Aelius Aristides "İyi İm-

parator" Antoninus Pius'un (saltanatı MS 138-61) yönetimi sırasında Roma'ya hitaben bir konuşma yaptı. Konuşmasında imparatorluğa övgüler yağdırmaktaydı:

> Her yer spor salonları, çeşmeler, anıtlar, tapınaklar, işlikler, okullarla dolup taşmakta; başından beri hasta olan uygar dünyanın gerçek sağlığına kavuştuğunu söyleyebiliriz. ... Bu yüzden, eğer varsa, sadece egemenliğiniz dışında kalanlara acımamız gerekiyor, çünkü onlar bu nimetlerden yoksunlar.[3]

Aristides, imparatorun Romalılaştırmanın canlı örnekleriyle tomurcuklanan bir sosyal kültürle düzeni sağladığını ileri sürüyor. *Roma'ya* adlı eseri seçkinlerin işbirliğinin mükemmel bir örneğidir ve Antikçağ imparatorlukları döneminde soyluların görevden alınması yöntemiyle taban tabana zıttır. Roma, fethettiği kentlere etnik Romalı ve İtalyan valiler atamak yerine yönetimlerini yerel seçkinlere bırakarak, onlara güvenme, onları saflarına katma ve ödüllendirme yolunu seçti. Buna karşılık, Aristides'in soyundan geldiği birkaç kuşakta gözlemlendiği gibi birçok eyalet yöneticisi de seve seve Roma İmparatorluğu'nun kimliğini kabullendi. İmparatorluğa kucak açtılar ve onu sahiplendiler. Roma onların sevgisini ve hayranlığını kazandı.

Briton kabile reisi Calgacus yalnızca Tacitus'un ilk eseri olan *Agricola*'daki tek bir konuşması ile tanınmaktadır. Söylevinde Britonları "dünyanın en uzak noktasında en son özgür kalan insanlar" olmayı sürdürebilmek için Roma'nın egemenliğine karşı şiddetle direnmeye çağırıyordu.[4] Roma'nın kurmak istediği egemenliğin geleneksel Briton bağımsızlığına tamamen ters düştüğünü öne sürmekteydi. Calgacus'un böyle bir konuşma yapıp yapmadığı tartışma konusudur; Tacitus bu konuşma sırasında kesinlikle orada değildi ve söylev tarihçinin Birincilik dönemindeki muhalefetini akla getirmektedir. Gene de Tacitus'un "söylediklerinin özeti" olan bu iddiası ile Calgacus'un ateşli çağrısı "öyleyse eyleme

geçin, sizden önce yaşayanları ve sizden sonra gelecekleri düşünün"[5] arasında bir yerde, Tacitus Roma yönetimine karşı oluşan birtakım gerçek tepkileri sergilemektedir.

Bundan birkaç sayfa önce Tacitus yakınlardaki bir grup Briton'un emperyalizmle ilgili görüşlerini aktarır. Burada da son derece açık bir biçimde *Pax Romana*'nın karanlık yüzü üzerinde durur. Britonlar yoldan çıkıp, Romalıların yaptırdığı "tapınakların, pazar yerlerinin kamu binalarının, sıcak hamamların ve gösterişli ziyafetlerin cazibesine kapıldı. Daha önce böyle bir deneyim yaşamamış olan Britonlar buna 'uygarlık' diyorlardı ama aslında bu onların esaretinin bir parçasıydı."[6] Aristides'e göre imparatorluğun ünlü mimari ve kültürel zenginlikleri başkalarının gözünde egemenliğin zararlı araçlarıydı.

Onuncu Bölüm'de Birincilik ve *Pax Romana*'daki politik ve sosyal değişimler üzerinde durduk. Bu bölümde yerel yönetimin işlevini, politik ve dinsel/ideolojik yapısını ve kendilerini bilerek ya da bilmeyerek Roma yönetimi altında bulan insanların verdiği çeşitli tepkileri inceleyeceğiz. Roma İmparatorluğu'nun 50 ila 70 milyonluk nüfusu Roma yönetimine ve onun beklentilerine ne oranda ayak uydurabildi? Tabii ki imparatorluğa dahil olma konusunda herkes aynı görüşte değildi. Bununla beraber, ayaklanmalar ve direnişler enderdi. Eldeki birkaç örnek *Pax Romana*'ya karşı tepkileri sergiliyor. Tüm bu inceleme sürecinde direnişler hem imparatorluk hem de toplumsal güç kaynaklarının imparatorlukta oynadığı roller konusuna ışık tutuluyor.

İKTİDAR VE TAŞRA

Daha önce incelediğimiz diğer antikçağ imparatorlukları ve çağdaş standartlar açısından Roma'nın emperyalist yönetimindeki resmi kurumlar sayıca azdı ve zorlayıcı değildi; çoğunlukla yerel seçkinlerin başında bulunduğu, basit bir vergi sistemine ve yapıya sahip bir yönetim. Farklı resmi ve gayrı

resmi mekanizmaların ve geniş bir alana yayılmış iktidar gücünün bir arada bulunduğu küçük bir bürokrasi bu devasa imparatorluğun ayakta kalmasını sağlıyordu. Romalı lejyonerler genellikle sınır boylarında ve birkaç sorunlu bölgede görevliydiler, bu yüzden imparatorluğun uyrukları, eğer anayol üzerinde yaşamıyorlarsa, nadiren üniformalı askerlerle karşılaşıyorlardı. Özetlersek, Birincilik ürküntü veren bir askeri güç, hatta acımasız bir güç uygulama tehdidi olmaksızın varlığını sürdürmekteydi. Her an ülkelerinin herhangi bir yerinde baş gösteren isyan ve ayaklanmalarla başa çıkmaya uğraşan Babil ve Ahameniş Pers imparatorluklarıyla kıyaslandığında Romalılar nadir olarak güç gösterisinde bulunmaktaydılar. Öyleyse, bir *princeps* ve daha önce yaşanmamış bir huzur ortamı dışında, imparatorluğu bir arada tutan neydi?

Roma imparatorluk yönetiminin yapıtaşı eyaletlerdi ve imparator kentleri eyaletler (*provincia*) aracılığı ile kontrol altında tutmaktaydı. Roma cumhuriyet döneminde denizaşırı topraklara sahip olmaya başlayınca kendine özgü ve önceden planlanmamış bir eyalet sistemi oluştu. Bu eyalet sistemi, Romalıların uzam ve güç kavramlarındaki değişimleri izleyerek kendiliğinden oluştu. *Provincia* bir zamanlar genel olarak eylem ve görev kavramı olarak kullanılmaktaydı ve İngilizcede sözcüğün bu anlamı halen geçerlidir. Zamanla bu sözcük emperyalist yönetimin bir birimi olan belirli bir coğrafi alanın tanımlanmasında kullanıldı. MÖ ikinci yüzyılda Roma'da sınırları kesin olarak belirlenen eyaletler oluştu. Augustus döneminde on üç, ölümünde ise yirmi sekiz eyalet vardı. Hadrianus döneminde (saltanatı MS 117-138) ise bunların sayıları kırk beş olmuştu.

Kişinin belli bir alan üzerindeki yetkisinin yetki alanı kavramına dönüşmesi önemli bir paralellik içerir. Anımsanacağı üzere, benzer bir değişim "imparatorluk" sözcüğünün anlamında da yaşandı. Cumhuriyet dönemindeki Romalılar için *imperium* sözcüğü bir bölge ya da bir devleti değil, bir yargıç

ve özellikle bir konsüle tahsis edilen belli bir alanı ya da yetki alanını temsil ediyordu. Dolayısıyla Romalı cumhuriyetçi bir lider imparatorluğun oluşmasından çok önce hem *imperium* hem de *provincia* sahibi idi. Zamanla *imperium* (kesin belirlenmiş olmasa da) belli bir bölgedeki emperyal yönetim, yani bugünkü kavramıyla imparatorluk anlamını taşımaya başladı. Aynı değişim *conventus* sözcüğünde de gerçekleşti: Bazı taşra bölgelerinde sınırları kesin olarak belirlenmiş olan bir idari bölümdeki yasama yetkisi.

Provincia eyaletlere dönüşür dönüşmez Senato buralara valiler ve başka görevliler atadı. Cumhuriyet döneminde her eyaleti bir *praetor* yönetmekteydi ve tüm eyaletler Senato'nun denetimi altındaydı. İmparatorlar eyaletleri temsilciler aracılığı ile yönetmekteydi. Onuncu bölümde gördüğümüz gibi, ne kadar zengin ve riskli olduklarına bağlı olarak bazı eyaletler Senato'nun bazıları da imparatorluğun denetimi altındaydı. Örneğin, Mısır zengin kaynakları ve kültür ile siyaset alanındaki geleneksel bağımsızlık direnişi nedeniyle bir imparatorluk eyaletiydi.

Valinin bürokratlarının sayısı fazla değildi ve Birincilik'in başarısı sadece imparatorluğun resmi ve dolaysız mekanizması ile açıklanamaz. Burada önemli olan Aristides'in belirttiği seçkinlerin işbirliğiydi. Taşranın açık ve sarsılmaz desteği olmadan imparatorluk bu kadar uzun süre ayakta kalamazdı. Asur ve Ahameniş Pers imparatorluklarının ilk huzursuzluk ve gerginliklerin ortaya çıkmasının ardından bölündüğünü anımsayın. Asur İmparatorluğu ilk ciddi ayaklanmanın ardından neredeyse tamamen çöktü ve Pers İmparatorluğu da iki savaş sonrasında ortadan kalktı. Roma halkının aksine, bu imparatorluklarda yaşayanlar sadece uyruk durumundaydılar ve yöneticilerinin ideolojilerini ve ilkelerini benimsememişlerdi.

Dolayısıyla Roma İmparatorluğu bir sürü bürokrat ve yerel casustan oluşan çağdaş bir polis devleti değildi. Tabii

ki az sayıda bürokrat ve (*frumentarii*) olarak bilinen casuslar vardı. Bazı istatistikler Roma'nın bu ender başarısını vurgulamaktadır. Son değerlendirmelere göre her dört yüz bin kişiye yalnızca bir Romalı görevli düşüyordu. Bir tarihçi bunu son derece somut biçimde dile getirir: Romalılar en az 50 milyon nüfuslu, İngiltere'den Mezopotamya'ya kadar uzanan bir imparatorluğu çağdaş bir Amerikan araştırma üniversitesindeki personelden daha az sayıda yönetici kadrosu ile ayakta tutmuştur.[7] Tarihte daha önce ve sonraki hiçbir imparatorluk bunu (iyi ya da kötü olarak) başaramamıştır. İmparatorlukta yaşayanlar, görevlilerin sayısı ya da zorbalık tehdidi yüzünden boyun eğmek zorunda kalmamışlardır.

İşbirlikçi yerel seçkinlerin en önde gelenleri tüm imparatorlukta yerel yönetimden sorumlu müfettişler (*decuriones*) idi. Eyaletlerdeki insan kaynağına açık olan bu sistem sayesinde Roma devleti imparatorluğun emirlerine uyan yetkin yerel yöneticiler bulmuş oluyordu. Bu yöneticiler bir *concilium*'da, merkezi Roma'da bulunan imparatorluğun yöresel çıkarlarını temsil eden bir mecliste bir araya geliyorlardı. İmparatorluk adına vergi topluyor, yazıtlar ve anıtlar yaptırıyor, daha sonra göreceğimiz gibi imparatorluk kültünü geliştiriyor ve gladyatör oyunlarını düzenliyorlardı. Taşradaki bu seçkinler Birincilik'in neredeyse başından itibaren Senato'da etkili olmaya başladılar ve ikinci yüzyılın ortasına gelindiğinde senatörlerin neredeyse yarısı İtalya'nın dışından gelmekteydi.

İspanyol Hadrianus ve Trajan ile Kuzey Afrikalı Septimus Severus gibi taşra yöneticileri birinci ve ikinci yüzyılda imparator oldular. Üçüncü yüzyılda taşralı bir yöneticinin imparator olması olağan sayılıyordu.

Decurion'lar ve diğer yerel seçkinlere Roma vatandaşlık hakkı tanınıyordu. Bu da daha önceki imparatorluklardan çok farklı yöntemlerden biriydi ve bu denli büyük bir alanda yaşayan farklı insanlarda bir sahiplik ve kimlik duygusu yaratmak açısından çok etkindi. On ikinci bölümde göreceğimiz

gibi, MS üçüncü yüzyılın başına kadar Roma vatandaşlığı büyük bir ayrıcalığa sahipti. Son derece arzu edilen ve büyük bir ödül gibi algılanan bir ayrıcalık... Aristides bunu Roma'da düzenin sağlanması açısından çok önemsemektedir:

> Öte yandan dikkat çeken ve hayranlık uyandıran bir şey daha var. Sizin olağanüstü bir anlam taşıyan görkemli vatandaşlık hakkınız. İnsanlık tarihinde bunun bir örneği daha yoktur. İmparatorluğunuzda –bunu söylerken tüm uygar dünyayı kastediyorum– yaşayanları iki gruba ayırarak tüm yetenekli, cesur ve liderlik vasıflarına sahip olanlarla vatandaşlığınızı, hatta soyunuzu paylaştınız ve geri kalanları da egemenliğiniz altına aldınız. ... Bu yönetime ve güvene layık hiç kimse sizden uzak kalamaz; dünyanın en uygar toplumu en adil ve düzen sağlayıcı hükümdarın yönetimi altında özgür bir cumhuriyet oluşturdu; herkes hak ettiğini almak üzere ortak bir sosyal merkezde buluştu.[8]

En iyiler olarak saptananlar bu gayrı resmi ama önemli hizmet için seçilmekteydiler. Kendilerine tek tek ya da toplu olarak vatandaşlık hakkı verilmekteydi. Bu ayrıcalık bir topluluğun tümüne tanınırken yöneticileri de otomatik olarak vatandaşlığa kabul ediliyordu. İmparatorluk için önemli bir hizmette bulunanlar vatandaşlık hakkını alıyorlardı. Roma vatandaşı olarak tanınmaları imparatorluğun düzenini korumak ve geliştirmek ilkesine uygundu. Bu güven olmadan Roma Antikçağ döneminin en büyük ve en uzun ömürlü imparatorluğunu kuramaz ve sürdüremezdi.

Vatandaşlık ve seçkinlerin işbirliği Roma'nın eyaletlerin ötesindeki ilişkilerinde de önemli bir rol oynadı. Roma sınırlarının ötesindeki tabi krallar ve müttefik hükümdarlar seçkinlerinkine benzer yöntemlerle Roma siyaseti içinde yer aldılar. Romalıların "Kral, Müttefik ve Dost" (*Rex sociusqur smicus*) olarak nitelendirdiği tabi kral, vergi ödemiyor ama Roma'nın sınırlarını onun adına koruyor, gerektiğinde orduya

destek veriyor ve yerel bilgiler sağlıyordu. Romalıların tabi krallarla uyumlu ve karşılıklı çıkarlara dayanan ama eşit düzeyde olmayan bir ilişkisi vardı. Daha önce gördüğümüz gibi (Bölüm Sekiz), Romalılar uluslararası bağlantılara hami-tabi ilişkisi olarak bakmaktaydı. Romalıların yabancılarla ilişkisi, imparatorluk dahilindeki seçkin ve sıradan insanlarla olduğu gibi, geleneksel sosyal yöntemlere dayanmaktaydı. Birincilik dönemine gelindiğinde tabi kralların çoğu Roma vatandaşı olmuştu. MÖ birinci yüzyılda bunların bir kısmı Roma Senatosu'nda dahi yer almaktaydı.

Romalılar çoğu kez fetih ya da denetim için aşırı masraflı ya da riskli buldukları yörelerde tabi kralları görevlendirirdi. Öte yandan bir tabi krallığın içinde bir gerilim ya da değişim baş gösterdiğinde ise Roma orayı kendi eyaletine dönüştürmeyi denerdi. Tahta geçecek hanedanla ilgili belirsizlikler, liderlere karşı ayaklanmalar ve huzursuzluk çevre eyaletleri de etkileyebilir, bu yüzden bir tabi krallığın eyalete dönüştürülmesi için gerekli neden ya da bahane olabilirdi. Bu ilhak yöntemi işe yarıyordu, zira bir süre sonra tabi krallık kısmen Romalılaştırılıyor ya da orada barış sağlanıyordu. Bu dönüşüm genellikle barış içinde gerçekleştirilirdi ama bu bölümde daha sonra göreceğimiz gibi, her zaman değil.

Tüm bu resmi ve gayri resmi mekanizmanın içinde Birincilik'in belkemiği olan *princeps*'in eyalet yönetimindeki rolü neydi? *Princeps* genellikle danışman olarak çalışır ve yerel idareciler ile eyalet yöneticileri arasında bilgi akışını sağlardı. Merkezi hükümetten, seçkin olsun olmasın, eyalette kamuoyu oluşturmaya yönelik iletişim çeşitli yollardan gerçekleştiriliyordu: Öneri mektupları, genel talimatlar, yasalar ve zaferleri ya da onursal unvanları resmeden sikkeler vasıtasıyla (Görsel 11.1). Bu iletişimin imparatorun düzeni sağlamakta ve sürdürmekte olduğuna dair bir kamuoyu oluşmasındaki rolü azımsanamaz. Verilen mesaj açık ve yaygındı, ayrıca imparatorluğun her bir vatandaşına yönelikti.

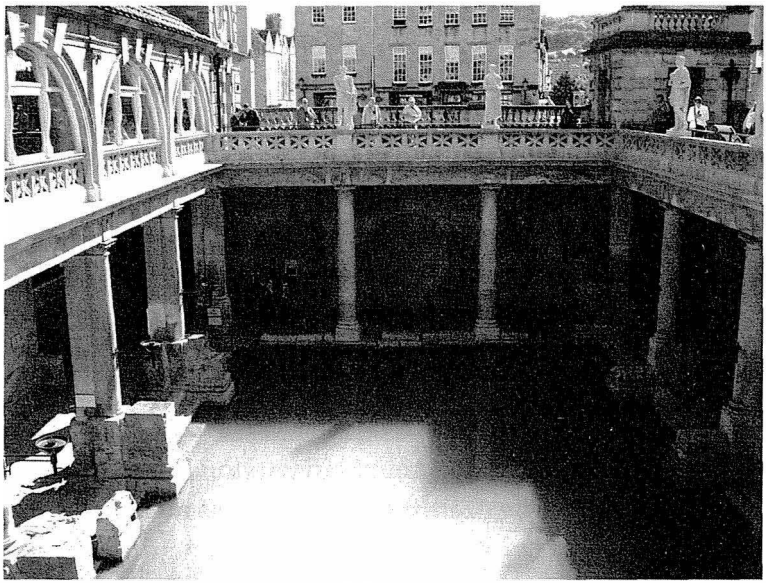
Görsel 11.1. İskenderiye kenti için İmparator Hadrian tarafından bastırılan bronz sikke, MS 134/135. British Museum/Art Resource, NY.

Aristides Birincilik döneminde imparatorluktaki mektuplaşma sistemini şöyle özetliyor:

> [İmparatorun] tüm imparatorluğu gezerek kendini yormasına gerek yok. ... Bulunduğu yerde kalabilir ve tüm uygar dünyayı mektuplarla yönetebilir. Bu mektuplar yazılır yazılmaz, sanki kanatlı haberciler tarafından taşınıyormuş gibi gidecekleri yerlere ulaşırlar.[9]

Öte yandan imparatorlar genellikle ayrıntılarla ilgili değillerdi. Gerektiğinde yerel olaylarla ilgili önerilerde bulunmayı ve olası sorunlardan haberdar edilmeyi isterlerdi ama çoğunlukla yönetimin yerel seçkinler tarafından sürdürülmesine izin verirlerdi. Eskilerin dediği gibi, bir şey kırılmazsa onu onarmak gerekmezdi.

MS ikinci yüzyıl başlarında İmparator Trajan ile Karadeniz kıyısındaki Bithynia eyaletinin valisi Genç Plinius arasındaki ünlü ve ayrıntılı mektuplaşmalar imparatorların yerel olaylarla ne kadar ilgilendiğini ortaya koyuyor. Mektuplarda, doğal olarak, Romalılaştırmanın simgeleri olan, imparatorluğun sağladığı sosyal hizmetlerin sürdürülmesinin önemi üzerinde duruluyor. Bu mektuplardan rastgele ama tipik örnekler vermek gerekirse, vali Plinius yıkık bir hamamın onarılması,

Görsel 11.2. Roma hamamı, Bath, İngiltere. Fotoğraf: Mark W. Graham.

bir itfaiye teşkilatı kurulması, bir su kemeri yapılması ve bir tiyatronun hasar görmüş bölümünün yeniden yapılması konusunda Trajan'ın görüşlerini almak istiyor. Trajan'ın Plinius'a gönderdiği yanıt kısa ama etkileyicidir:

> Eğer yeni bir hamam yaptırmak Prusa'nın bütçesini zorlamayacaksa bunu onaylayabiliriz; yeter ki bunun için tahsisat istenmesin ve daha ilerideki etkinliklerden vazgeçmek zorunda kalınmasın.
>
> Bir itfaiye teşkilatı bu konuda deneyimli olan Nicomedia'da kurulabilir. Öte yandan eyaletinizin ve özellikle o bölgedeki kentlerin bu tür teşkilatlarla sorun yaşadığını akılda tutmak gerek. Adı ve amacı ne olursa olsun insanları bir araya getirdiğimizde hiç zaman yitirmeden politik bir grup oluşturmaktalar.
>
> Nicomedia kentine su sağlamak için gerekli adımlar atılmalı. Bu konudaki çalışmalarda gerekli titizliği göstereceğinize eminim. Ama, tanrı aşkına, Nicomedia'nın şimdiye dek bu kadar çok para harcamasının kimin suçu olduğunu bulmakta da aynı titizliği gösterin.

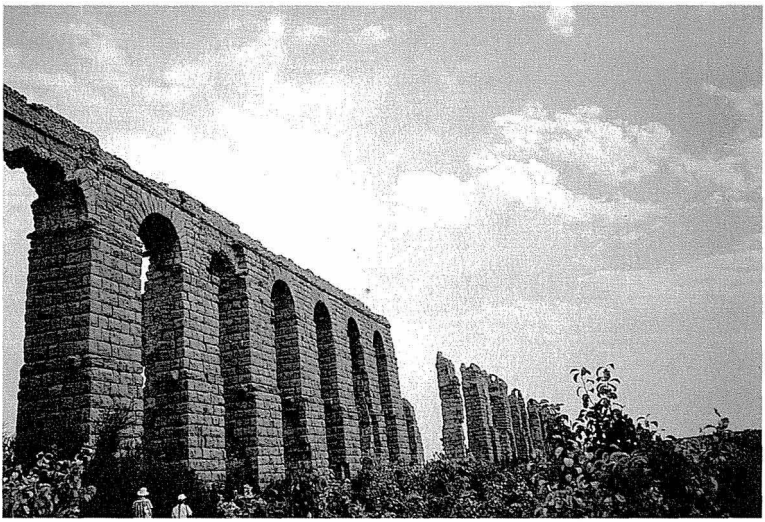

Görsel 11.3. Antoine Hamamları, Kartaca. Fotoğraf: Mark. W. Graham.

> Bulunduğunuz yer itibarı ile Nicaea'da yapılmakta olan tiyatro için ne gerektiği konusunda en iyi kararı siz verebilirsiniz. ... Orada iyi mimarlar olmaması imkânsız; her eyalette deneyimli ve yetenekli insanlar var. En azından bu elemanları Roma'dan getirterek zamandan kazanacağınızı sanmayın, zira biz onları zaten Yunanistan'dan getirtiyoruz.[10]

Trajan'ın yerel eyalet yaşamı ile yakından ilgili (hatta çok yakından ilgili) olduğu açık ama yerel yöneticinin sorunlarını mümkün olduğunca kendisinin çözmesini yeğlediği de ortada. İkinci yüzyılda taşra yöneticileri merkezi hükümetten giderek daha fazla destek isteme eğilimi içindeydiler.[11] Bundan sonraki bölümde bunun üçüncü yüzyıldaki yansımaları üzerinde duracağız. Günümüz standartları açısından merkezi hükümet minimalist tutumunu sürdürdü.

Seçkinler çevresi dışında kalan halkın bu sistemi ne oranda kucakladığı ve benimsediği sorgulanabilir. Resmi mekanizmanın dışında kaldıkları, genellikle vatandaşlık hakkına sahip olmadıkları ve maalesef onlarla ilgili kaynak bulunmadığı için bu tür soruları yanıtlamak oldukça zor. Yerel seçkinlerin

Görsel 11.4. Zaghouan su kemeri, Tunus. Fotoğraf: Mark W. Graham.

muhtemelen aynı dili konuştukları ve kültürü paylaştıkları kitlelerden ziyade uzaktaki seçkinlerle ortak noktaları daha fazlaydı. Öte yandan, imparatorlukça sağlanan, Aristides'in göklere çıkardığı, Tacitus'un ise yerden yere vurduğu nimetler yerel seçkinlerin dışındakileri de etkilemekteydi. Yoksullar, hiç değilse kentlerdeki yoksullar gladyatör oyunlarını izleyebiliyor, hamamlara gidebiliyorlardı. Roma'nın kraliyet üyelerinin sahip olduğu değerler onların emirlerinde, sikkelerinde ve heykellerinde sergilenmekteydi. Bu görüntülerin sokaktaki adam tarafından nasıl yorumlanıp değerlendiğini tam olarak hiç bilemeyeceğiz ama elimizdeki kanıtların çoğu yoksulların da Roma ideolojisini benimsediğini ve imparatorluk adına eylemde bulunduğunu gösteriyor.

Bununla beraber, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, imparatorluğun her yanındaki halk kendi kimliklerini, dillerini, cenaze törenlerini, giyim tarzlarını ve diğer özelliklerini hiçbir zaman unutmadı (Görsel 11.5). Örneğin, Mısır'da Birincilik dönemine ait mumyalar yerel göreneklerin sürdürüldüğünü açıkça gösteriyor. Yerel kültürlerle Romalılaştırma

Görsel 11.5. Hawara'lı Aline'in çocuklarının cenaze resimleri, Feyyum Vahası, Mısır. Erich Lessing/ Art Resource, NY.

çabaları arasında kimi yer ve zamanda daha belirgin olmak üzere, her zaman gerilim ve karışım yaşanmıştır. Mumyaların yüzündeki Roma tarzı boyalara dikkat edin. Tacitus bize Britonların genellikle Roma dilini, eğitimini ve giyim tarzını benimsediklerini söyleyebilir; böylece "daha önce Roma dilini reddedenler şimdi güzel konuşmaya hevesleniyorlar.

Hatta bizim giyim tarzımızı bile beğeniyorlar ve herkes harmaniye sarınıyor."[12] Öte yandan sıradan insanlardan seçkinlere kadar birçok kişi geleneklerine sadık kaldı ya da onlarla Roma kültürünü kaynaştırdı; kendi göreneklerini bir kenara fırlatıp atmadılar.

İMPARATORLUK KÜLTÜ VE ROMA YÖNETİMİ

Roma İmparatorluğu'nda tüm yaşayanlar, ne kadar farklı olurlarla olsunlar, iki temel görüşü paylaşmaktaydılar. İlk olarak, güvenlikleri ve refahları tanrıların isteğine bağlıydı. İkinci olarak da politik yöneticileri aynı zamanda rahipleri de olduğundan politika ve din ayrılmaz bir bütündü. Bu görüşler Roma İmparatorluğu'ndan çok önce de mevcuttu ama Birincilik döneminin belirgin ve resmi inancına dönüşerek imparatorluk kültünü oluşturdu. Augustus'tan başlayarak imparator ülkesinin güvenliğini ve refahını sağlarken aynı zamanda tanrı olmasa bile başrahip görevini de üstlenmişti. Augustus Jül Sezar'ın katlinden sonra onun onuruna (*Divius Julius*) imparatorluk kültünü resmen tanıdı ve bu kült Augustus'un ölümünden kısa bir süre sonra *Roma et Augustus* Kültü olarak zirveye taşındı.

İmparatorluk kültü için "Roma'nın en önemli ihracatı"[13] denebilir; hem Romalılaştırma hem de imparatorluğun denetiminin en önemli aracı bu kült oldu. Yerel yönetim mekanizmasını ve seçkinlerin işbirliğini mükemmel şekilde bütünlemekteydi. Daha önce sözü edilen yerel seçkinler ve *concilium*, yerel meclis vergi toplama ve kamuoyu oluşturmanın yanı sıra bu kültten de sorumluydular. Yerel seçkinler bu kültle özdeşleşerek Roma iktidarına katıldılar. Bu nedenle, kült tüm imparatorlukta ideolojik bir birlik sağlayan en önemli unsur oldu.

Öte yandan bunun tüm imparatorluğa yayılması ve ifade bulması çok düzenli olmadı; bu, emperyalist sistemde merkez ile yerel arasındaki karmaşık ilişkilerden kaynaklanmak-

Görsel 11.6. At ile ikizler, mozaik, Kartaca. Fotoğraf: Mark W. Graham.

taydı. Örneğin, yönetimin saygın bir külte sahip olduğu Helenistik Doğu'da yerel yöneticiler kendi inisiyatiflerini kullanarak imparatorluk kültünü çoğunlukla öteden beri bildikleri yöntemlerle kutlarlardı. Galya bölgesinde ve İspanya'da da yerel yöneticiler imparatorluk kültünün pekişmesini sağladılar. Geri kalmış ya da Romalılaştırılmamış bölgelerde kült zorla kabul ettirilmekteydi: Londra Misyonerler Derneği'nin bir zamanlar neredeyse iki bin yıl önceki bir imparatorluğun "uygarlığını" benimsetmek için Hıristiyanlığı yayma çabaları gibiydi. Arkeologlar imparatorluk kültüne ait ilk yazıtlara çoğunlukla Roma İmparatorluğu'nun "yabani ve el değmemiş" bölgelerinde rastlandığını belirtiyorlar.

İmparatorluk Kültü Yakındoğu, Helen ve Roma geleneklerini harmanladı. Antik imparatorluklar döneminin uzun bir geçmişe dayalı dinsel ve politik görüşlerini kullanan imparator ülkeye düzen ve bereket getirdi:

> Kentler tanrılardan şefaat dilerken yalnızca imparator için dua etmelidirler. Tanrılardan istenecek en büyük ihsan imparatorun güvencede olması değil midir? İmparatorun adaleti sayesinde

> mevsimlik yağmurlar yağar; deniz bereketlidir ve bol ürün alınır. Buna karşılık kentler, uluslar, ırklar ve kabileler, hepimiz imparatoru taçlandırır, ona ilahiler söyler, methiyeler yazarız.[14]

Mısır'daki *ma'at* ve Perslerdeki *Arta* gibi, imparatorun adaleti sayesinde doğa bereketlidir. Kurduğu imparatorluk evrende düzeni sağlamıştır:

> Ozanların dediği gibi, Zeus iktidara gelmeden önce evren uzlaşmazlık, karmaşa ve düzensizlik içindeydi ... ama siz başa geçtiğinizde karmaşa ve çekişmeler sona erdi ve evrensel düzen insanların özel ve kamusal eylemlerine ışık oldu, yasalar yapıldı ve tanrıların sunakları insanlara güven verdi.[15]

Edebi abartılar bir yana, daha önceki dönemlerdeki düzenin sürmekte olduğu ortadadır; düzenin kurulması hem politik gücü, hem de bereketi sağlamıştır. Tanrılar yasaları ve sunakları bağışlamış, tüm ülkede dinsel ve siyasal birlik sağlanmasını beklemiştir.

İnsanlar imparatora ve imparatorluğa bağlılıklarını kökleri geleneksel Roma devlet kültürüne dayanan görkemli törenler ve kurbanlarla dile getirmekteydiler. Bu eylemler devleti güvence altına almakta ve yaşamsal önemi olan *pax deorum*'u, tanrılarla barışık olmayı sağlamaktaydı. Aslında kültün temeli inançtan çok törenlere dayanıyordu; doğru yer ve zamanda kurban kesme ya da adakta bulunma, doğru festivalde belirli kuralları uygulama, imparatorun doğum gününü kutlama gibi. Kurbanlar rahipler/yargıçlar tarafından tüm toplum adına kesiliyordu.

Çağdaş Batı'da inanç dinin bir parçasıdır ama Romalılar insanların kişisel inançlarından ziyade törenlerin ve kuralların doğru biçimde uygulanmasını önemsiyorlardı. Birinci yüzyılda Romalı yazar Yaşlı Plinius (Genç Plinius'un amcası) törenlerin dinsel önemini şöyle tanımlıyor:

> Genelde belirli bir yöntemle dua edilmediği takdirde kurban kesmenin anlamı yoktur ve tanrılara karşı böyle teklifsizce davranmak hiçbir yarar sağlamaz. Ayrıca tanrılara dua etmenin belli usulleri vardır, niyaz etmek için ayrı, onlarından gazabından korunmak için ayrı, şükretmek için ayrı dualar okunur. Başrahiplerimizin nasıl dua ettiklerini görüyoruz; tek bir sözcük atlanmıyor ya da yanlış telaffuz edilmiyor. Her insan rahibin önüne çıkmadan önce yazılı metini dikkatle okumalı, her sözcüğe dikkat etmeli, müzisyen flüt çalarken sessizliğini korumayı bilmelidir. Gerçekten tarihimizde kurban kesiminin yarıda kaldığı, küfürlerin savrulduğu ya da yanlış duanın okunduğu korkunç olaylar yer almaktadır.[16]

Asıl olan düşünceler değil eylemlerdi. Kuşkusuz büyük çoğunluk bu sistemin işe yaradığına inanıyordu ama tanrılar onaylanmak ya da samimiyet beklentisi içinde değillerdi.

Yaşamakta olan imparatorlar için kesilen kurbanlar onun *genius*'una, koruyucu meleğine adanıyordu. İmparatorların çoğu öldükten sonra resmen kutsanmaktaydılar. Öte yandan, hayattaki bir imparatorun *genius*'una tapmak ile imparatorun kendisine tapmak arasında çok ince bir çizgi vardı. Bir önceki bölümde Augustus'un ilahların dilinden ve görüntüsünden yararlanan bir geleneği nasıl oluşturduğunu gördük. Yerine geçenler de aynı yolu izlediler; daha sonra göreceğimiz gibi İmparator Caligula kendisini Zeus şeklinde betimleyen heykellerin Kudüs'teki tapınağa yerleştirilmesini emretti. Dolayısıyla doğrudan doğruya imparatora dua etmek sıradan ve doğal bir eylem olarak algılanıyordu. Bir kez daha Aristides'e kulak verelim:

> Kimse imparatorun sadece adını duyduğunda bile duygulanmayacak kadar kibirli değildir; aksine o kişi ayağa kalkar, onu över ve ona ibadet eder, bir solukta iki dua okur: Biri imparator için tanrılara yakarıdır, öbürü ise kendi işleri için imparatora.[17]

ROMA YÖNETİMİNE DİRENİŞ

Birincilik döneminde Roma yönetimine direnişler iki nedenden dolayı önem taşımaktadır. Öncellikle bunlar kuralları doğrulayan istisnalardır ve bu açıdan değerlendirilmelidirler. İkinci olarak, tarihsel kaynaklar belli bir dönemdeki savaşlara, ayaklanmalara ve iktidar kavgalarına öncelik tanıdıklarından barışçı, sakin dönemlerden pek söz edilmemektedir. Bununla beraber *Pax Romana* ihlalleri Roma'daki iktidar mekanizmasının sınırlarını ortaya koymanın yanı sıra, imparatorluk dahilinde ve çevresindeki yerel isyancıları da gün ışığına çıkarmaktadır. MS 60'larda gerçekleşen iki ünlü silahlı ayaklanma buna örnek gösterilebilir: İngiltere'deki ayaklanma herkesin Roma'nın ileri sürdüğü koşullarla imparatorluğun bir parçasını oluşturmaya pek istekli olmadığını ortaya koymaktadır; Yahudi ayaklanması ise yerel ideolojinin direnme eğiliminin Romalılarca önemsenmediğini ya da yanlış anlaşıldığını göstermektedir. Anti-emperyalist direniş edebiyatında yer alan ünlü bir olay ideolojik direnişin her zaman bir isyana dönüşmediğini sergilemektedir.

MS 43'te imparator Claudius İngiltere'yi istila etti ve Birincilik döneminde ender görülen bir yayılmacılıkla burada tabi krallıklar oluşturdu. Güney İngiltere'deki bir grup, Iceniler, gönüllü olarak Claudius ile ittifaka girdi ama dört yıl sonra bu anlaşmayı bozdu. Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmalarından sonra liderleri Prasutagus tabi kral ilan edildi; bu, Romalıların sorun yaşanabilecek yöreleri eyalete dönüştürmek yerine buralarda tabi krallıklar oluşturmaktan yana olduğunu gösteriyordu. Prasutagus kendi bölgesinde barışı sürdürmeyi başardı ve 60 yaşında ölürken kızlarını imparatorun (Neron) emrinde tahtının varisi olarak belirledi. Romalılar hemen krallığı bir eyalete dönüştürmek üzere harekete geçtiler. Tabi bir kralın ölümü Romalılara bir bölgeyi eyalete dönüştürme şansını veriyordu. Taht için erkek bir varis bu-

Görsel 11.7. Boudicca heykeli, Londra. Fotoğraf: Mark W. Graham.

lunmaması –ve dolayısıyla tabi bir kraliçeyle ilişkilerin yürütülmesi– Romalıların pek işine gelmemekteydi.

Iceniler ilhaka karşı çıktılar; Romalıların buna yanıtı çok sert oldu. Tacitus'un *Kayıtlar*'ına göre Prasutagus'un dul eşi Boudicca kırbaçlandı, kızlarının ırzına geçildi ve daha birçok rezalet yaşandı. Iceniler Boudicca'nın önderliğinde ayaklandılar ve çevrelerindeki grup ve krallıkların da "bağımsızlık" savaşında kendilerine katılmalarını istediler (Görsel 11.7).[18] Başlangıçta Roma'nın Colchester ve Londra'daki yerleşim birimlerini yağmalamayı başardılar ve seksen bin kadar Romalıyı öldürdüler. Roma elindeki güçlü lejyonlarla isyanı kısa sürede bastırdı ve Boudicca zehir içerek intihar etti. Tacitus'un kayınpederi Agricola tüm bölgeyi yönetmek üzere buraya vali olarak gönderildi (Tacitus'un ilk tarih kitabının adı da buradan gelmektedir).

Aradan çok geçmeden Calgacus –ünlü konuşmasını yapmamış olsa bile– ayaklandı. Başında bulunduğu Kaledonya Konfederasyonu Agricola'nın kuzeyde barışı sağlama giri-

şimlerin engelledi ama İngiltere'de ayaklanan halklar fethedilip barış antlaşmaları imzalanır ve bu halklar –isteseler de istemeseler de– Roma İmparatorluğu kapsamına alınırken bu isyan da bastırıldı. Tacitus bir yandan sevgili kayınpederinin aldığı önlemleri överken bir yandan da ulaşılan sonuçları yermektedir.

Altı yıl sonra imparatorluğun öbür ucunda, Yahudiye'de, farklı bir ayaklanma yaşandı. Bu bölümün konusu kapsamında bu ayaklanmanın geçmişine bir göz atalım. MÖ 168 / 67'deki Makkabi isyanından sonraki yüzyıl içinde Yahudiler Helenistik devletler ve krallıklar arasında bağımsız bir krallık olmayı sürdürdüler. MÖ 63'te Pompey'in emrindeki Romalılar Yahudiler arasındaki bir uzlaşmazlığa müdahale etti. Her zamanki gibi Roma'nın yardımı Roma'nın himayesi anlamına geliyordu ve Yahudiye tabi krallık olarak ilan edildi. MÖ 37'den MÖ 4 yılına kadar Yahudiler Marcus Antonius'un yardımıyla tabi kral olmuş Büyük Herod tarafından yönetildiler. Herod daha sonra Actium Savaşı'nda Octavianus'ın yanında yer alarak yönetimini güçlendirdi. Augustus döneminde Roma bu değişken yöreyi yönetirken Herod çok değerli bir müttefik oldu. Öte yandan Herod'un ölümünden on yıl sonra MS 6'da Yahudiye ve çevresindeki birçok bölge eyalet olarak Roma İmparatorluğu'na ilhak edildi.

MS 41'de "Kötü İmparator" Caligula her nedense kendisini Zeus şeklinde betimleyen heykellerin Yahudi tapınağına yerleştirilmesini emretti. Bunun üzerine Yahudiler derhal ve ayaklandılar. Olaylar büyüdü ve her yere yayıldı. Kısa süre sonra Yahudiye ile barış imzalandı ve tekrar tabi krallık yapıldı. Ama üç yıl sonra, 44 yılında imparator Claudius burasını yeniden eyalete dönüştürdü. Bu ileri geri atılan adımlar Roma'nın buradaki iktidarının çelişkilerini ortaya koyuyor. 66 yılına gelindiğinde Yahudiler Romalılara karşı kesin bir ayaklanma içindeydiler.

Buradaki isyanda hiçbir zaman bir birliktelik yaşanmadı, çünkü Yahudiler kendi aralarında bölünmüşlerdi. Çeşitli tarikatlar ve hizipler –Sadukiler, Ferisiler, Fanatikler, Esseniler (aralarında "Yahudi Halk Cephesi" ya da "Yahudiye Halk Cephesi"nin bulunmadığına dikkat edin)– birbirleriyle rekabet halindeydiler. Bunun yanı sıra Yahudi seçkinlerle sıradan insanlar arasında da her zamankinden fazla bir bölünme vardı. Yahudi seçkinler genellikle zor günlerde Romalılarla işbirliği içinde olurlardı. "Halk" ise çoğunlukla bu işbirliğine yanaşmıyordu. Romalılara karşı ayaklanmada Yahudi kitleleri başı çekmekteydi ve kendi yerel liderleri tarafından bile yatıştırılamadılar. Güçlü bir dinsel ideoloji siyasal ve kültürel bağımsızlık peşindeydi.

Başlangıçta Yahudi seçkinlerden biri ve önde gelen bir tarihçi olan Josephus ayaklanmanın lideriydi. Gamla'daki yenilgiden sonra Roma saflarına katıldı ve diğer Yahudileri de isyandan vazgeçirmeye çalıştı. Bir rahip ve Ferisi olan ve Yahudi yasalarına ve geleneklerine saygı duyan Josephus Yahudilere Romalılara boyun eğmeleri için yalvardı. Yahveh'in artık Romalılardan yana olduğunu, hatta Roma'da bulunduğunu, Yahudilerin de atalarını izleyip gelenekleri gereği Roma'ya teslim olmaları gerektiğini, doğa yasalarının (*physis*) zayıfın güçlüye boyun eğmesini öngördüğünü ileri sürüyordu. "Güçlü her zaman haklıdır" tezi muhtemelen Yunan tarihçi Thucydides'e dayanmaktaydı:

> Kader her alanda yüzlerine gülmekte ve dünyadaki ülkeleri onlara sömürge olarak bağışlayan Tanrı İtalya'da bulunmaktadır. Hem hayvanlar hem de insanlar aleminde değişmez ve tartışılmaz olan kural güçlüye boyun eğmektir ve iktidar güçlünün elindedir. Bu yüzden ruhen ve bedenen kendilerinden üstün olan ataları Roma'ya teslim oldular; Tanrı'nın Romalılardan yana olduğunu bilmeselerdi bunu yapmazlardı.[19]

Görsel 11.8. Bir Yahudi esirin yer aldığı Titus sikkesi.
Çizim: Andrew Welton.

Vatandaşlarının çoğu onun çağrılarına kulak asmadı ve Romalılara karşı direnmeye devam etti. 70 yılında imparator Vespasian'ın oğlu Titus Kudüs'ü kuşattı; kent yerle bir edildi ve tapınak yakılıp yıkıldı; bir daha da yeniden yapılmadı.

Josephus Romalı bir yetkilinin "Tapınak tüm dünyadaki Yahudilerin ayaklanma noktası olarak kaldığı sürece isyanlar devam edecektir" dediğini belirtir.[20] Romalılar Yahudilerin ideolojik direnişinin gücünü ve yapısını kavrayamamış olmalılar, zira tapınağın yıkılışı Yahudi ayaklanmasını sona erdirmedi. Birkaç yıl sonra Yahudiler Masada'da büyük bir direnişe geçtiler (MS 74). Eleazar adındaki liderleri Calgacus'unkine benzer bir konuşma yaptı (bu belki de nakleden tarafından kaleme alınmıştı): "Bugüne kadar köleliğe boyun eğmedik; bize zararı dokunmadığında bile; şimdi de köleliği kabul etmemeliyiz; Romalılar bizi canlı olarak ele geçirirlerse bu her şeyin sonu olur."[21] Direnişçilere yalnızca Tanrı'ya ve onun yasalarına boyun eğmeleri çağrısında bulundu. Masada'da 960

Yahudi'nin Romalılara teslim olmaktansa efsanevi bir şekilde kitlesel olarak intiharı seçmeleri Romalıları hem şaşırttı hem de etkiledi. Romalılar bir kez daha ideolojik direnişin gücünü önemsememişlerdi. Yarım asır sonra, 132/135'te Bar Kokhba "yıldızın oğlu", eski bir Yahudi kehanetini gerçekleştirdiğini ileri sürerek önemli bir ayaklanma başlattı. Romalılar bu isyanı güçlükle bastırabildi. Geçmişte daha önce görüldüğü gibi, bir devlet kuramayan Yahudiler kimliklerini "Kitap Halkı" olarak sürdürdüler. Aslında burada da odak noktası olarak bir tapınağın bulunmaması bu kimliği belki de daha güçlendirmekteydi.

Bu ayaklanmalar birçok açıdan değerlendirilebilir; aslında bu kısa çalışmaya sığmayacak sayıda değerlendirmeler yapılabilir. Gene de direniş yöntemleri arasındaki benzerlik ve farklar bir bakışta seçilebilir. Bu ayaklanmaların her biri imparatorluğun genel politikasından ziyade Romalı bireylerin nahoş davranışlarından; İngiltere'de yerel Romalı yetkililerin acımasız davranışlarından, Yahudiye'de kaprisli bir imparatorun ve onun izindeki yerel Romalı yetkililerin aldığı sert önlemlerden kaynaklanmıştı. Her ikisi de Roma topraklarının ve denetiminin uç köşelerindeki bölgelerde gerçekleşmişti. Her ikisinde de eyalet ve tabi krallık statüleri birbiri ardına değiştirilmişti. Geleneksel özgürlük yitirilmiş, tekrar kazanılmış, sonra bir kez daha yitirilmiş ve bu büyük huzursuzluğa yol açmıştı. İnsanların eyalet ile tabi krallık arasında gidip gelmesi alışılmadık bir olaydı. Öte yandan arada önemli farklar da bulunuyor. Yahudi direnişi güçlü bir dinsel/ideolojik temele dayanmaktaydı; oysa İcenilerin ayaklanması ideolojik bir temele dayanmaktan çok, hem emperyalist yönetime hem de güvenilmez ve sert yerel yönetime karşıydı.

İmparatorluğa karşı direniş çok daha kurnazca yapılabiliyordu. Yeni Antlaşma'nın Vahiy adlı bölümünde "Kötü İmparator" Domitian (saltanatı 81-96) zamanında üstü kapalı olarak ifade edilen imparatorluk eleştirisi yer almaktadır. Antik dünyanın en ünlü kıyamet günü kitabının tamamı üstü ör-

tülü bir anti-emperyalist davranış sergilemekte ve imparatorluk kültüne saldırmaktadır. Helenistik dünyada Yahudilerin ve ilk Hıristiyanların eserleri hep kıyametten söz ediyordu; başka bir deyişle mevcut düzenin yıkılması ve ölümsüz bir krallığın kurulması özlemini dile getirmekteydiler. Tabii ki bu ölümsüz krallık Roma değil, onu yıkacak veya onun yerine geçecek olandı. Dolayısıyla genel olarak Yahudi ve İsevi kıyamet her zaman direniş literatüründe yer almaktaydı. Helenistik dünyadan daha da eskiye dayanmasına karşın kıyamet kavramı tapınağın yıkımından sonra hem Yahudi hem de İsevi ortamda yeniden canlandı.

Bu kadar değişken ve tehlikeli bir mesaj içeren kıyamet edebiyatı çoğunlukla gizemli ve dolaylı ifadeler kullanmaktaydı. Örneğin vahyin sonuna doğru yazar Ünlü Babil'in; "dünyadaki paragözlerin servet sahibi olduğu iblislerin memleketi, her tür iğrenç kuşun yuvası, tüm korkunç yaratığın uğrak yeri"nin yıkılacağını son derece güçlü bir dille öngörmektedir. Bu bölüme daha yakından bakınca "Babil" derken ünlü Mezopotamya kentinden başka bir yer kastedildiği görülüyor. Krallık yıkılmaya mahkumdur ve kısa süre sonra bu paragözler buradan, "kargolar dolusu altın, gümüş, değerli taşlar ve inciler; mor, gümüş ve kırmızı renkli incecik kumaşlar, her cins güzel kokulu kereste, fildişi, pahalı ahşap, tunç, demir ve mermer malzemeler, tarçın, baharat, tütsü, ağaç sakızı, günlük, şarap, zeytinyağı, kaliteli un ve buğday, büyük ve küçük baş hayvan, at, araba, köle ve insan hayatlarının"[22] alım satımına girişeceklerdir.

Mermer, şarap, zeytinyağı, tahıl, köle vesaire mi? Dünyada yalnız bir ülke bunların tümüne sahipti ve o da Babil değildi. Burada üstü örtülü olarak Roma kastediliyordu. Bir sonraki bölümde Hıristiyanlığın imparatorluktaki yerini daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Bu bölümdeki alıntılar ve diğerleri basit ama önemli bir soruyu gündeme getiriyor: Bunlarda genel olarak bir impa-

Görsel 11.9. Masada. Fotoğraf: George Klaeren.

ratorluğa mı, Roma İmparatorluğu'nun kendisine mi yoksa belli bir imparatorluğa mı atıfta bulunuluyor? Örneğin, Aristides eserlerini "İyi İmparator" Antonius Pius zamanında yazmaktaydı. Övgülerinin hepsi değilse bile büyük bir kısmı son derece parlak bir dönem olan ikinci yüzyıldaki bu imparatorun yönetimi ile ilgili iyimserliğinin göstergesi olabilir.

Tacitus'un *Agricola*'sı alenen "Kötü İmparator" Domitian'ı yerden yere vurur. Tacitus yapıtının başında "Roma halkının sesinin, senatonun bağımsızlığının ve insan vicdanının zalim bir tiran olan Domitian tarafından yok edildiği" bir önceki dönemi izleyen imparator Nerva (saltanatı 96-98) yönetiminden "en şanslı çağ" olarak söz eder. Dolayısıyla eleştirileri özellikle bu imparatora yöneliktir. Yapıtının diğer bölümlerinde ise büyük bir ustalıkla herkesin boyun eğmesini zorunlu kılan Roma emperyalist sistemi eleştirilir. Romalılaştırma hakkında kullandığı sözleri anımsayın ("Britonlar ... buna 'uygarlık' diyorlardı ama aslında bu onların esaretinin bir parçasıydı"). Tabi krallık hakkında söyledikleri de farklı değil: "Kralları

bile kölelik aracı olarak kullanmak Roma halkının çok eskiye dayanan bir geleneğidir."[23]

Bu alıntılarda imparatorluğun kendisi eleştirilir; Tacitus *Kayıtlar*'da da en başarılı "İyi İmparator" olan Augustus'tan başlayarak Birincilik'i yerden yere vurur.

Bu bölümde başlıca iki çağdaş değerlendirmeye karşı çıkıyoruz. İlk olarak, siyaset ve din kesinlikle eylem alanlarıdır. Bugünümüzdeki Batı dünyası için işlevsel olsa da bu kitapta sürekli belirttiğimiz üzere antikçağda geçerli değildi. Hem siyaset hem de ideoloji/din, bu alanlarda faaliyet gösteren tüm insanlarla birlikte imparatorluğun denetimindeydi. İmparatorluğun tasarımları ve imparatorluk kültü ayrılmaz bir bütündü. Siyaset ile dinin birbirinden ayrı tutulmasıyla ilgili görüşümüzü eski imparatorluklara uygulamaya kalkarsak onları anlayamaz ve haksızlık ederiz.

İkinci olarak, insanlar her zaman imparatorlukla çekişme halindedirler. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllar belki de haklı olarak imparatorluğun adının kötüye çıkmasına yol açtılar. Hiçbir çağdaş devlet bu unvanı benimsemiyor. Oysa Roma bunu sahiplendi ve bunu gururla yaptı. İnsanların bir imparatorluk yönetiminde mutlu bir yaşam sürebileceğini düşünmek bizim için çok zor. Eğer (kısa bir süre için) imparatorlukla ilgili günümüzdeki önyargımızı bir kenara bırakır ve eski çağları öyle gözden geçirirsek halkın çoğunluğunun en azından Birincilik döneminde imparatorluğa kucak açtığını görürüz. Bunun nasıl ve neden olduğu Roma İmparatorluğu'yla ilgilenen tarihçiler arasındaki en eski, ateşli ve anlamlı tartışmalardan biridir. Bu kitapta sürekli belirttiğimiz gibi, bu tartışmanın çok sakıncalı yanları var. Bu kitap yapısı gereği böylesine yoğun bir tartışmanın ancak temel unsurlarını ele alabilir.

İdeoloji üzerinde çok fazla durduğumuz ve eyaletleri Roma'ya bağlayan gerçek ekonomik kazanımları göz ardı ettiğimiz ileri sürülebilir. Aslında yerel seçkinler işbirliği yaparak ve Roma kimliğini benimseyerek epey kazançlı çıktılar.

Örneğin Roma ile işbirliği yapan Yahudi tarihçi Josephus'a Roma'da bir saray ve Yahudiye'de arazi verildi ve hizmetleri karşılığında ömür boyu maaş bağlandı. Helenistik dönemdeki tarihçi Polybius da Roma sistemine hayrandı ve İmparator Vespasian ve oğlu Titus dahil Roma'daki en başarılı kişilerle dostluk kurdu. Bazı tarihçiler maddi kazanımları bu bölümdekinden çok daha fazla önemsemektedir. Oysa önünde sonunda, Roma'nın seçkinleri maddi açıdan ödüllendirirken ideolojisiyle onların ve diğerlerinin gözlerini boyamakta olduğunu söylemek çok daha doğru olur.

Son zamanlarda yapılmış çok başarılı bir araştırma Roma'nın uzak bölgelerde nasıl güçlü bir kamuoyu oluşturduğunu ayrıntılı olarak ortaya koyuyor.[24] Çeşitli sosyal kesimlerden gelen imparatorluk uyrukları Roma yönetimini doğal ve adil olarak kabullenip övgüler yağdırıyorlardı. Bu insanlar Roma'nın emperyal ideolojisini benimsemişlerdi; imparatorluğun dünyanın en iyi yönetim biçimi olduğuna ya da Aristides'in iddia ettiği gibi en mükemmel dünya düzeni olduğuna inanıyor ve onu tüm güçleriyle savunuyorlardı. Pers İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki farklı kökenlerden gelen insanların desteğini nasıl kazandığını anımsayın. Roma İmparatorluğu Perslerin yazıtlarında ve kabartmalarında yer alan yöntemleri başarıyla uyguladı; Roma eski örnekleri model olarak alıyordu ama daha önceki imparatorluklardan çok daha fazla özgüveni vardı.

Öte yandan, tüm bunlar Romalılaştırma ve Roma yönetimi yüzünden yerel kültürlerin ortadan kalktığı anlamına gelmiyor. İmparatorlukta her sosyal düzeydeki halk emperyalist denetimin göstergelerini çeşitli biçimlerde yorumlayabiliyordu. Emperyalist denetimden kendi çıkarları için yararlanabilirlerdi ve yararlandılar da. İmparatorluğa kucak açmaları onların pasif, aptal ya da cahil olduğunu göstermez. Bir sonraki bölümde ele alacağımız bu husus özellikle üçüncü yüzyılda daha belirginleşmiştir: Bu dönemde imparatorluğun

kazanımları –ideolojik, ekonomik, askeri ve politik dinamikler– *Pax Romana* günlerinden çok daha az olmuştur.

Sanılanın aksine, kaynaklar kendi başlarına yeterince açıklayıcı olmazlar. Gene de kimi zaman en iyi yol, sırf tartışmayı daha sağlıklı kılmak için eskilerin son sözü söylemesine izin vermektir. MS 70'te Romalı general Petilius Cerialis Galya'da kısa süren bir ayaklanmayı bastırdı. Sonra da, Tacitus'a göre, teslim olan yerel halka dönüp şunları söyledi:

> Siz bizim yönetimimize boyun eğinceye kadar Galya'da her zaman despotluk ve savaş yaşandı. Ve bizler, çoğu kez kışkırtılmamıza karşın, fetihten kaynaklanan haklarımızla sizden tek bir şey istiyoruz: Sağlanan barışın bedelini ödemenizi. Zira ordu olmadan farklı halklar arasında barış sağlanamaz, ordu ücret ödemeden oluşturulamaz ve vergi alınmadan da ücretler ödenemez. Bunun dışında hepimiz eşitiz. Çoğunlukla sizler bizim ordularımızın başına geçecek ve şu ya da bu eyaleti yöneteceksiniz. Hiçbir şekilde devre dışı bırakılmayacak, dışlanmayacaksınız. Roma'dan çok uzakta yaşamanıza karşın siz de bizler kadar hayırsever imparatorlarımızın bağışlarından yararlanacaksınız. Öte yandan zalim imparatorlar en yakınlarında bulunanlar için bir tehdit oluştururlar. Efendilerinizin müsrifliğine ve açgözlülüğüne alışmak zorundasınızdır, tıpkı kurak yıllara, aşırı yağışlara ya da buna benzer doğal felaketlere alıştığınız gibi. İnsanlar var oldukça kötülükler de var olacaktır. Ama bunlar sonsuza dek sürmez ve zaman zaman başarılı bir yönetim ile dengelenirler. ... Oysa eğer Romalılar buradan sürülecek olursa –tanrılar korusun!– yaşanacak tek şey çeşitli ırklar arasında yapılan savaşlar olur. İmparatorluğumuzun yapısı 800 yıllık güzel rastlantılara ve sağlam bir örgütlenmeye dayanmaktadır ve bizi yıkmak isteyenleri yok etmeden parçalanamaz. Özellikle en fazla riske giren sizler olursunuz, çünkü siz altın ve doğal kaynaklara sahipsiniz ki en fazla savaşa yol açan bunlardır. Bu yüzden, siz ile bizi, yenilen ile yeneni eşit kılan barışı ve Roma kentini sevin ve bağrınıza basın. Bu iyi ve kötü kader örneklerinden ders alın ki ayaklanmayı ve mahvolmayı teslimiyete ve güvenceye tercih etmeyin.[25]

12

İMPARATORLUKTA YAŞANAN KRİZ VE İYİLEŞME

Roma'da yeni bir kral tahta geçtiğinde tahripkâr Ares gayrimeşru oğlu ile birlikte tüm saldırgan ırkları Romalıların, Roma surlarının üstüne salacak. Ve sonra birdenbire kıtlık ve salgın hastalıklar başlayacak, ürkünç yıldırımlar düşecek, korkunç savaşlar yaşanacak ve kentler yerle bir olacak.

— *13. Sibylline Kehaneti*[1]

- *Pax Romana* neden sona erdi?
- Hıristiyanlık nasıl ve neden imparatorlukta güç kazandı?
- Romalılar buna nasıl ve neden tepki verdi?
- Roma İmparatorluğu bu krizi nasıl atlattı ve ne gibi sonuçlar alındı?

Tarihteki bir bölge ya da dönem, yapısı gereği, ancak belli bir mesafeden ve geriye bakarak değerlendirilebilir. İmparatorluğun ilk birkaç yüzyılında yaşayan Romalılar belirli bir dönem içinde yer aldıklarının farkında değillerdi. Öte yandan insanlar geçmişi anlamak için kesinlikle belirlenmiş dönemleri incelemek arzusu ve gereksinimi

içindedirler. Tarih uzmanları olsunlar ya da olmasınlar, belli bir dönemi değerlendirirken onu idealize etmek eğilimindedirler. Böylece sonuçta "eski güzel günler", "klasik dönem" ve "altın çağ" kavramları ortaya çıkar. Helenistik çağ bilginlerinin Atina'nın Klasik Çağı'nı nasıl icat ettiklerini düşünün, Tacitus'un –ve cumhuriyetin son, imparatorluğun ilk dönemindeki diğer yazarların– cumhuriyeti nasıl idealize ettiğini anımsayın. O dönemdeki erdemleri ve özgürlükleri özlemle dile getirmekte, çağdaşlarına karşı bunları savunmakta ve kültürlerinin bu dönemde zirveye ulaştığına inanmaktaydılar. Her yükselme, duraklama ve çöküş döneminde görüldüğü üzere, onların da değer yargıları yanılgılarla doluydu.

Aynı şekilde, üçüncü yüzyıldaki Romalı yazarların çoğu birinci ve ikinci yüzyılları özlemle anmış ve kendi dönemlerini anlatırken karamsar bir ifade kullanmışlardır, tıpkı bu bölümün başındaki 13. Sibyllin kehanetini kaleme alan isimsiz yazar gibi. Tacitus gibi tarihçilerin yerden yere vurduğu Augustus dönemi, üçüncü yüzyıl başlarında Cassius Dio gibi tarihçilerin hayranlık duyduğu, içerdiği düzen ve istikrarı öve öve bitiremediği bir dönem oldu. Geriye bakıldığında, birinci ve ikinci yüzyıllar, bazı istisnalar dışında, gerçekten klasik bir dönem olarak kabullenildi.

Öte yandan nostaljik yazarlar bile bazen haklı çıkabilir. Roma İmparatorluğu üçüncü yüzyılda öylesine ciddi ve görülmedik sorunlar ve felaketler yaşadı ki, çağdaş tarihçiler bu dönem için "kaos", "anarşi", "kriz", "yıkım" deyimlerini kullanıyorlar. Üçüncü yüzyılın sonunda ve dördüncü yüzyılın başında ise iki nostaljik imparator, imparatorlukta düzeni sağlamayı başardı. Ama tüm çabalarına karşın *Pax Romana*'yı geri getiremediler; Augustus da cumhuriyeti yeniden canlandıramamıştı. Birincilik yerine yeni bir tür imparatorluk biçimi oluşturdular; günümüzdeki tarihçiler bu döneme "egemenlik" adını veriyorlar. Yaşanan bu kriz ve bunun nasıl atlatıldığı bu bölümün ana konusunu oluşturuyor.

Aynı dönemde bir başka olgu ana konudan tamamen ayrı olarak ortaya çıkmakta fakat zamanla bu konuyla bütünleşerek onun bir parçasına dönüşmektedir. Bu öykü, Hıristiyanlığın doğuşu, bu yeni imparatorluk biçimine çeşitli boyutlar katmış ve zaman içinde Birincilik'ten çok daha etkin ve önemli olmuştur.

"ÜÇÜNCÜ YÜZYIL KRİZİ"

İkinci yüzyıldaki "Beş İyi İmparator"dan sonuncusu olan Marcus Aurelius (saltanatı 161-180) döneminde sorunlar yaşanmaya başlamıştı. Orduda baş gösteren huzursuzluk son cumhuriyet döneminden çok daha fazla dikkat ve kaynak gerektiriyordu. Germen halkları Tuna boylarındaki eyaletleri tehdit ediyor ve imparatorun zamanının büyük bir bölümünü bu yörede geçirmesine yol açıyorlardı. Harra Marcomanni ve Quadi adındaki iki grup imparatorluğun en büyük kentlerinden biri olan ve *Roma Secunda* ("İkinci Roma") diye anılan Acquileia'yı kuşattılar.

Doğu sınırında Roma hâlâ Arsak hanedanı tarafından yönetilmekte olan Perslerin yenilenen tehditleriyle karşılaşmaktaydı. 160 yılında Persler kısa sürede Roma'nın tabi krallığı olan Ermenistan'ı ele geçirdiler, Kapadokya'daki Roma valisini yenilgiye uğrattılar ve Suriye'yi işgal ettiler.

Bunun yanı sıra Marcus Aurelius döneminde imparatorluk salgın hastalıklarla sarsıldı; nüfusun en az üçte biri hayatını kaybetti ve hatta belki imparator bile bu yüzden öldü. Enflasyon ve para değerinin düşürülmesi on yıllar sonra tüm şiddetiyle yaşanacak olan ekonomik sorunların habercisiydi.

Marcus Aurelius'tan sonra imparatorluk daha fazla sorun yaşadı. Onun varisi ve oğlu olan Commodus (saltanatı 180-192) yüzyılın en kötü imparatoru oldu. Commodus'un suikasta kurban gitmesinden hemen sonra içsavaş çıktı. Ertesi yıl bir eyalet valisi en yüksek rüşveti vererek ele geçirdiği makamında ancak birkaç ay görev yapabildi ve sonra öldürüldü. *Pax Romana*'nın sonu gelmişti.

Öte yandan Birincilik henüz ölmemişti. Yetenekli bir imparator olan Septimus Severus (saltanatı 193-211) kısa süren Severa hanedanını başlattı; siyasi ve askeri sorunlarla ilgilendi. Kuzey Afrika (Pön) kökenli Severus son derece saygın bir askeri lider olarak ünlenmiş ve Tuna üzerindeki Pannonia Superior eyaletinin valisi iken imparator olmuştu.

Gerçekleştirdiği askeri reformların bazıları öne çıkmaktadır: Tuna boylarında istilalara karşı savunma yapacak çok sayıda yeni lejyon oluşturdu, askerlerin ücretini artırdı (yüzyılı aşkın bir süredir ilk kez böyle bir şey yapılıyordu) ve orduya yeni haklar ve ayrıcalıklar tanıdı. O dönemde imparatorluk politikaları giderek daha fazla ordu tarafından belirlenmekteydi; dolayısıyla bu reformlar kendisi için de yararlı oldu. Oğluna söylediği son sözler çok anlamlıdır: "Karşı çıkma, askerleri zenginleştir, bunun dışındakileri umursama."[2]

Severus'un oğlu ve halefi Caracalla imparatorlukta önemli dönüm noktalarının habercisi olan bir yasa hazırladı. 212'de yürürlüğe giren bu yasa imparatorlukta yaşayan hemen tüm insanlara vatandaşlık hakkı tanıyordu:

> Ölümsüz tanrılara şükranlarımı sunuyorum [komplo kurulduğunda] beni korudular, bu yüzden onların bu yüce gönüllülüğüne [görkemli ve erdemli] bir karşılık vermek gerektiği düşüncesiyle [halen halkım olanları] ve halkıma katılan diğerlerini tanrılara [tapınaklara] yönlendireceğim. [Emrim altında olan] herkese dünyayı, Roma vatandaşlığını veriyorum. ... [Herkes] bu zaferde yer almalıdır. ... Bu yasa Romalıların [Roma halkının] görkemini arttıracak.[3]

Bu yasa iyi niyetten fazlasını içermekteydi; aslında son derece açık bir İEAS (ideoloji, ekonomi, askerlik ve siyaset) jestiydi. Yasanın başında ideolojinin yer aldığına dikkat edin; tanrıları hoşnut kılıyor ve imparatorluk kültünün vatandaşlık kavramını genişletmek suretiyle *pax deorum*'u, tanrılarla barışı sağlıyor. Bu aynı zamanda ekonomik bir adımdı; yalnızca

vatandaş olanlar özel bir veraset vergisi ödemek zorundaydılar ve orduya ödeme yapmak için kaynağa gereksinimi olan seçkinler derhal vergi miktarını artırdılar.

Kitlelere vatandaşlık hakkının tanınmasından sonra birçok önemli politik değişiklikler yaşandı. Gelenekler gereği tüm yeni vatandaşlar kendi isimlerine imparatorun adını da eklediler. Böylece Caracalla'nın bu girişimi imparatorluktaki tüm özgür insanları iyi günde kötü günde kendisine daha fazla bağlamış oldu. Caracalla'nın üçüncü yüzyıldaki halefleri nin çoğunu kötü günler bekliyordu.

Bu yasanın birçok başka sosyal yansımaları da oldu. Aslına bakılırsa seçkinlerin sadakatini temsil eden vatandaşlığın değeri düşürülmekteydi. Bununla beraber, her zaman statüyü önemseyen Romalılar derhal yeni statüler oluşturdular, geleneksel *honestiores* (üst tabaka) ve *humiliores* (alt tabaka) bölünmesi ön plana çıktı. Yasa aynı zamanda İtalya'nın imparatorluk dahilindeki saygınlığının da azaldığını kabul ediyor ve resmileştiriyordu. Cumhuriyet döneminde kitlelere tanınan kapsamlı vatandaşlık hakkı ile imparatorluğun tüm bölgeleri içinde İtalya her zaman vatandaşların en yoğun yaşadığı yer olmuştu. Şimdi ise eyaletler de İtalyanlarla aynı düzeye gelmekteydi. Merkez artık söz sahibi değildi.

Severa hanedanı 235'te bir suikast ile sona erdi ve en buhranlı dönem başladı. Burada İEAS değerlendirmesi çok yararlı olabilir, çünkü imparatorluğun hem güçlü, hem de zayıf yanlarını yansıtacaktır. Bu kriz dönemi, güçlü bir imparatorluk yönetiminin sürdürülebilmesi için toplumsal güç kaynaklarının birbiriyle ne denli ilintili ve bağlantılı olduğunu ya da olması gerektiğini ortaya koyuyor. Ayrı ayrı ele alınabilirler ama kesin olarak birbirlerinden ayrıştırılamazlar.

Çağdaş tarihçiler üçüncü yüzyıldaki imparatorları "asker imparator" ya da "kışla imparatoru" diye anmaktadır. Çoğunun tahta çıkıp inmesi güçlü askerlerin müdahalesi ya da bir ordunun ötekini yenmesi sonucu gerçekleşti. Yaşanan politik

sorunlar ancak onların yönetimlerini, süresini ve ölüm nedenlerini gösteren bir şema ile açıkça görülebilir (Tablo 12.1). Askeri güç politikada başroldeydi ve Birincilik'in hassas İEAS dengesi bozulmaktaydı. 235 ile 284 arasında resmi olarak yirmi kişi imparator ilan edildi; her imparatorun yönetim süresi ortalama iki buçuk yıl oldu.

Bu arada, merkezde yaşanan sorunlardan ötürü yerelleşme eğilimi imparatorluğun siyasi birliğini tehdit etmekteydi. Özellikle Batı'da ve Doğu'da yaşanan iki olayda Roma topraklarında yerel yöneticilerin imparator olması dikkate değer. Her ikisi de Romalılaştırmanın gerçek etkisi konusunda ciddi sorunları temsil etmektedir. Batı'da 260'larda İmparator Gallienus (saltanatı 253-268) döneminde komutan olan Postumus kendini imparatorluktan ayrılan Galya, İngiltere ve İspanya'nın imparatoru ilan etti. Postumus bir buçuk yüzyıl boyunca varlığını sürdüren *imperium Galliarum*, Galya İmparatorluğu'nun başına geçti. Roma İmparatorluğu ile sürekli savaş halindeydi ve yerel seçkinler tarafından destekleniyordu. Galya'da bir yerel senato kurdu ve kendinden sonrakilerin de sahiplendiği tüm imparatorluk unvanlarını ve makamlarını oluşturdu: meclis, konsül, *pontifex maximus*. Yönetim merkezi Galya'ydı ve ne kendisi ne de halefleri İtalya'ya geçmeye çalışmadılar. Yönetim kadrosu ve ordusu tümüyle Galyalılardan oluşuyordu; hatta yeni kurduğu Galya lejyonlarına kuzey sınırlarının ötesinden bile asker topladı.

MS 180-284'teki Roma İmparatorları

Süre	*İmparator*	*Ölüm nedeni*
180-192	Commodus	Maiyeti tarafından boğuldu.
193	Pertinax	Muhafızlar tarafından öldürüldü.
193	Didius Julianus	Askerler tarafından öldürüldü.
193-194	Pescennius Niger	Savaşta öldürüldü.
193-197	Clodius Albinus	Savaşta öldürüldü.

193-211	Septimus Severus	Eceliyle öldü.
211-217	Caracalla	Bir asker tarafından öldürüldü.
211	Geta	Caracalla tarafından öldürüldü.
217-218	Macrinus	Ordu tarafından öldürüldü.
218	Diadumenianus	Ordu tarafından öldürüldü
218-222	Elagabalus	Muhafızlar tarafından öldürüldü.
222-235	Severus Alexander	Ordu tarafından öldürüldü.
235-238	Maximinus Thrax	Ordu tarafından öldürüldü.
238	I. Gordian	İntihar etti.
238	II. Gordian	Savaşta öldürüldü.
238	Pupienus	Muhafızlar tarafından öldürüldü.
238	Balbinus	Muhafızlar tarafından öldürüldü.
238-244	III. Gordian	Savaşta öldürüldü.
244-249	Philip Arabus	Savaşta öldürüldü.
249-251	Decius	Savaşta öldürüldü.
251-253	Trebonianus Gallus	Ordu tarafından öldürüldü.
253	Aemillanus	Ordu tarafından öldürüldü.
253-260	Valerian	Savaşta Perslere esir düştü ve esirken öldü.
253-268	Gallienus	Ordu tarafından öldürüldü.
268-270	II. Claudius	Salgında öldü.
270-275	Aurelian	Muhafızlar tarafından öldürüldü.
275-276	Tacitus	Ordu tarafından öldürüldü.
276	Florianus	Ordu tarafından öldürüldü.
276-282	Probus	Ordu tarafından öldürüldü.
282-283	Carus	Yıldırım çarptı (ya da evi kundaklandı?)
283-284	Numerian	Bir yargıç tarafından öldürüldü.(?)
282-285	Carinus	İçsavaş sırasında öldürüldü.

Tablo 12.1. MS 180-284 arasında Roma imparatorları.
Derleyen: Elizabeth Mubarek.

Görsel 12.1. Cenaze yemeğini betimleyen mezar taşı, Palmira. MS ikinci veya üçüncü yüzyıl. The Metropolitan Museum of Art/ Art Resource, NY, 1902.

Birkaç yıl sonra bir başka kısa ömürlü imparatorluk Roma'nın doğu kesiminde yayılmaya başladı. Suriye'de Palmira'nın özgür kentler (*civitates liberae*) arasında özel bir yeri vardı; bu kentler Roma sınırları içinde yerel özerkliğe sahiptiler ve vergiden muaftılar. Mevcut bulgular Palmira seçkinlerinin imparatorluğun ilk iki yüzyılı boyunca Roma kimliğini büyük çapta benimsediklerini gösteriyor; Roma stilinde binalar yapmış, Romalılar gibi giyinmiş ve ölülerine Roma geleneklerine uygun cenaze merasimleri düzenlemişler. Oysa, üçüncü yüzyıldan kalma lahitlerde yerel seçkinlerin giysilerinin artık kesinlikle Roma tarzı olmadığı görülüyor; bu da giderek Roma kültürünün etkisinden kurtulmakta olduklarına işaret ediyor (Görsel 12.1).

Sınır boyunda kurulmuş bir ticaret ve iletişim merkezi olan Palmira son derece önemli bir savunma noktasıydı.

Görsel 12.2. Kraliçe Zenobia ve hizmetkârı, Palmira'dan bir kabartma, MS üçüncü yüzyıl. Bridgeman-Giraudon/Art Resource, NY.

226'da Pers Arsaklar yeni ve yayılmacı Pers Hanedanı Sasaniler tarafından devrilince kentin önemi daha da arttı. Bu konuyu daha ayrıntılı olarak bundan sonraki iki bölümde ele alacağız. Romalılar Palmira liderlerinden Septimus Odaenathus'a çeşitli onursal unvanlar verdiler, bunlardan en önemlisi *corrector totius orientis* (tüm Doğu'nun özgür lideri) idi. Bu unvan ile Odaenathus özgür bir kentin lideri olmanın yanı

sıra tüm doğu sınırının savunması sorumluluğunu üstlenmiş bulunuyordu.

Odaenathus'un ölümünden sonra karısı Zenobia Roma'yı Sasanilerin yayılmacılığına karşı savundu (Görsel 12.2). Öte yandan eşinin makamına oğlunu oturtunca hakkında birtakım kuşkular oluştu. Bu tür görevlere atamalar Romalılar tarafından yapılırdı ve babadan oğula geçmezdi. Kimilerine göre kadın makamların kral ailesinde kalmasını öngören Palmira geleneklerine göre hareket etmişti. Bununla beraber Romalılar kendi gündemlerini etkilemediği sürece Palmira'nın özerkliğine hoşgörü göstermekteydiler. Başından beri bir düşman olarak gördükleri Galya İmparatorluğu'nun aksine, Romalılar Pamira ile görüşmelerde bulunmaya ve işbirliği yapmaya daha yatkındı.

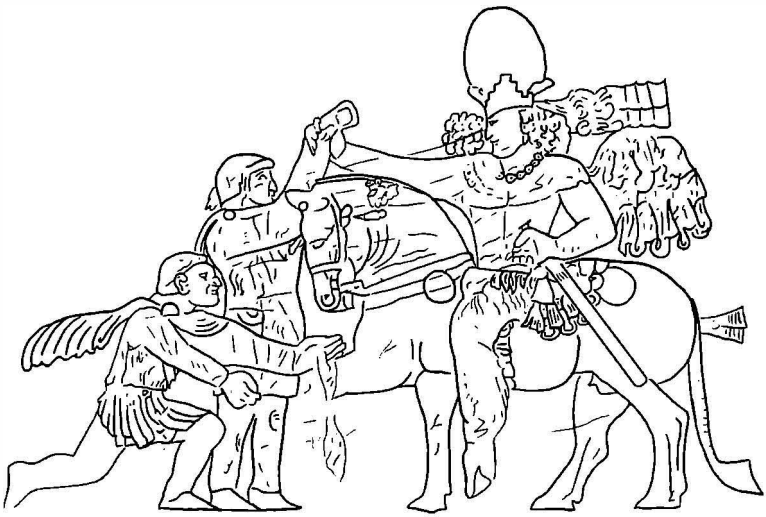
Oysa Zenobia kendini "Doğu'nun Kraliçesi" ilan edip Mısır ve Küçük Asya'ya doğru yayılmaya başlayınca işbirliği olanaksız hale geldi. Palmiralı seçkinler onu destekleyerek Romalılaştırmanın pek de etkili olmadığını bir kez daha kanıtladılar. Zenobia, yönetimi sırasında Romalılara özgü olan ve olmayan türlü unvan ve tanımları sahiplendi. Kendisi için "Augusta" unvanını seçti ve oğluna da "Augustus" unvanını vererek Roma İmparatorluğu'na öykündüğünü ortaya koydu. Roma öncesi imparatorluk dönemiyle bağlantı kurarak Kleopatra tarzında giyindi ve bir zamanlar Ptolemaios krallığına ait topraklar üzerinde hak iddia ederken bu görüntüsünden yararlanarak özellikle yerel liderleri kendi saflarına katmayı amaçladı. Beş yıl süren (267-272) bir direnişin ardından Roma orduları Palmira İmparatorluğu'na son verdiler. Öte yandan Zenobia'nın hayatı bağışlandı, muhtemelen Romalılar onun yanında yer alan yerel seçkinleri kışkırtmak istememişti.

Üçüncü yüzyıl boyunca sınırlar sürekli tehdit altında kaldı. En üzücü olaylardan biri Roma İmparatoru Valerian'ın (saltanatı 253-260) Sasanilerce esir alınmasıydı. Esarette ölünceye kadar Sasani Pers imparatoru Şapur onu ata binerken

bir ayağını bastığı tabure niyetine kullandı (Resim 12.4). Ölümünden sonra derisi yüzülüp kırmızıya boyandı ve bir tapınağa asıldı. Aslında Galya ve Palmira imparatorlukları bu politik felaketten sonra ortaya çıktı. Germen halkları da Galya'ya ve Kuzey İtalya'ya saldırıp Roma'ya doğru ilerlediler. Bir sonraki bölümde bu olayların zaman içindeki etkileri üzerinde duracağız.

İmparatorluğun karşılaştığı sorunların en önemlisi ekonomik olanlardı. Birincilik döneminde askeri yayılma yavaşlamış olduğundan Roma hazinesine ganimet aktarımı da birdenbire kesilmişti. Bu dönemde arada bir İngiltere'ye düzenlenen seferler gibi girişimler de Helenistik krallıkların daha önceki fetihleriyle kıyaslandığında devede kulak kalıyordu. Roma'nın her zaman en büyük masraf kapısı olan ordu hazineyi yiyip bitirmekteydi. Barış zamanında durum böyleyse karmaşa ve savaş dönemlerinde ne yapılacaktı?

Bu kısır döngü içinde para değerinin düşürülmesi ve yüksek enflasyon tüm bu sorunları daha da artırmaktaydı. En fazla etkilenen, merkezi hükümetin giderlerini karşılamak ve askerlerin maaşlarını ödemek için kullandığı gümüş sikkeler oldu. İmparatorluğun denetimi altında bulunan İspanya'daki gümüş madenleri bu dönemde neredeyse tükenmişti. Gümüş sikkelerin değerinin düşürülmesine daha Marcus Aurelius döneminde başlandı. Standart sikke olan *denarius*'taki gümüş oranı İmparator Trajan döneminde yüzde 90 iken Marcus Aurelius döneminde yüzde 75 civarına düşürüldü. Septimus Severus döneminde bu oran yüzde 58, Caracalla döneminde ise yüzde 50'ye kadar düştü.[4] Giderek *denarius* gümüşle kaplanmış tunç sikkeye dönüştü. Caracalla bu sorunu çözümlemek için *antoninianus* adında yeni bir sikke bastırdı. Bu sikkenin *denarius*'un iki katı değerinde olduğu açıklandı ama ondan sadece 1,5 kat daha ağırdı. Gümüş oranı da *denarius*'unkiyle aynı oranda azdı. Tüm bunların doğurduğu sonuçları kestirmek zor olmasa gerek.

Görsel 12.3. Nakş-ı Rüstem'de Valerian'ın Şapur'a teslim oluşu. Çizim: Andrew Welton.

Aynı zamanda enflasyon da hızla artmaktaydı. İkinci yüzyılda 400 *denarii*'nin alım gücü üçüncü yüzyıl sonunda 75.000 *dinarii*'ye eşdeğerdi.[5] Uzmanlar para değerinin düşürülmesi ile enflasyonun birbiriyle ne denli bağlantılı olduğunu tartışmaktadır ama gerçek şu ki her ikisi de imparatorlukta yaşanmakta ve sorunları artırmaktaydı.

Merkezdeki mali sorunlar doğal olarak yerel yönetimlere de yansıdı. Hamamların, amfi-tiyatroların, su kemerlerinin, tahıl stoklarının ve diğer malların bakımı imparatorluğa pahalıya mal oluyordu. Daha önceleri yerel seçkinler bağış yaparak bu masrafların bir kısmını karşılıyor ama gerektiğinde merkezi hükümetten destek alacaklarını biliyorlardı. On birinci bölümde gördüğümüz gibi, merkezi hükümetten destek beklentisi giderek arttı. Üçüncü yüzyılda iki ayrı gelişim yaşandı; merkezdeki kaynaklar tükenmek üzereydi ve yerel yönetimler merkezi hükümetten giderek daha fazla talepte bulunmaktaydılar. Ayrıca artan seferler yüzünden ordu da daha hareketlenmişti. Yerel kentler hareket halindeki ordula-

rın giderlerini karşılamak zorundaydılar; bu da yerel ekonominin daha fazla sarsılmasına yol açıyordu.

On Birinci Bölüm'den anımsanacağı üzere, yerel meclis üyeleri imparatorluk adına vergi toplamaktaydılar. Aynı zamanda herhangi bir açığı kapatmak da onların sorumluluğu altındaydı. Mali sorunlar yüzünden vergi toplamak olanaksız hale gelince, vergi memurları ve müfettişler çoğunlukla gönüllü olarak sürdürdükleri bu görevleri bırakıp kırsal kesimdeki evlerine çekildiler. Kentlerden kırsala bu akış daha sonraki yüzyıllarda da etkin olan yapısal ve demografik değişimlere yol açtı. Seçkin kültür merkezleri olarak algılanan kentler birçok bölgede (hepsinde değil) yok olmaya başladı.

Tüm bu politik, askeri ve ekonomik sorunların imparatorluk ideolojisini yıpratmasına şaşmamak gerek. Bu dönemle ilgili yazıtların azlığı yüzünden değişimler yakından izlenememekle birlikte imparatorluk kültünün birleştirici bir unsur olarak zayıflamakta olduğu ortadadır. İmparatorların birbiri ardına ve hızla değişmesi, onlara saygı gösterilmesini ve tapınılmasını da güçleştirmekteydi. Önü alınamayan içsavaşlar ve işgaller de *pax deorum*'un tümüyle değilse bile büyük çapta bozulduğunu gösteriyordu.

İmparatorlar yeniden tanrıların gözüne girmek için çeşitli yollara başvurdular. Bazıları imparatorluğun dininden yararlanmayı denedi. Elagabalus adındaki güneş tanrısının rahibi olan Marcus Aurelier Antoninus, namı diğer Elagabalus (saltanatı 218-222), kendisini Jüpiter'den de üstün, imparatorluğun baş tanrısı olarak ilan etti. Elagabalus kesinlikle sevilmeyen bir imparator oldu ama davranışı o dönemdeki Roma dünyasında ideolojinin ya da *mantalite*'nin yapısındaki değişimi ortaya koyuyor. Giderek daha çok sayıda lider bir tanrıyı ötekilerden üstün tutmaya yöneliyordu, teknik olarak bu eğilime henoteizm adı veriliyor. "Tek Tanrı Tek İmparator" yaklaşımı yavaş yavaş kendini göstermekteydi İmpara-

tor Aurelian Tanrı Elagabalus'u Sol Invictus, Fethedilemeyen Güneş ilan etti ve tapınağı onun görüntüleriyle bezedi.

İmparator Decius (saltanatı 249-251) imparatorluk kültünü daha geleneksel bir biçimde canlandırmayı denedi. Oysa, daha önce gördüğümüz gibi, geleneklere aşırı bağlı olanlar gerçek ya da hayali bir geçmişi yeniden canlandırmak için son derece radikal girişimlerde bulunurlar. Decius Roma'nın ilk bin yılının (MÖ 753-MS 247) resmen kutlamasından hemen sonra tahta geçti. Bu tür kutlamalar genellikle eskiye özlemi körükler ya da yaşanan dönemden nefret edilmesine yol açar. Bin yılın kutlanması tanrıların Roma'dan hoşnut olmadığına işaret eden bir dizi askeri yenilgiyle aynı döneme denk gelmişti. Decius imparatorlukta istikrar sağlamak amacıyla herkesin imparatorluk kültü aracılığıyla tanrılara kurban kesmelerini emretti. 249'da bir yasa hazırlayarak herkesin imparatorluk ya da imparator adına tanrılara adakta bulunduğunu kanıtlayan bir *libelius* (belge) edinmesini zorunlu kıldı. Bu belgenin örneklerinden biri Mısır'da papirüs üzerine yazılmıştır:

> *Kurbanı kesen:* İskender Adası köyünde kesilen kurbanları denetlemekle görevli komisyona. İskender Adası köyünde yaşayan, Satabous'un oğlu, 72 yaşında, sağ kaşının üzerinde bir yara izi bulunan Aurelius Diogenes'den. Ben her zaman tanrılara kurban kestim ve şimdi yasa gereği sizin huzurunuzda kurban kesiyor, şarap içiyor ve kutsal kurban etinden yiyorum. Aşağıda bunu doğrulamanızı rica ederim. Elveda. Ben, Aurelius Diogenes, işbu dilekçeyi sundum.
> *Tanık:* Ben, Aurelius Syrus, senin ve oğlunun kurban kestiğine tanığım.[6]

İmparatorluk uyruklarının çoğu için bu uygulama belki bir rahatlama sağlayabilir ya da en kötüsü önemsiz bir sıkıntı yaratabilirdi ama gelenekler adına oluşturulmuş bir yenilik olduğu kuşkusuzdu. İmparatorluk kültü rahipleri (hatta

pax deorum) için kurban kesmek bir yükümlülüktü ama daha önce hiçbir zaman insanlar kurban kesmek ve bunu kanıtlamak zorunda kalmamışlardı. Öte yandan gittikçe güçlenen ve etkinliği artan bir grup bu yasaya uymakta büyük sorun yaşamaktaydı. Şimdi onların öyküsünü ele alacağız.

HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU

Nazaretli İsa, imparatorluğun doğu ucunda, Tabi Kral Büyük Herod'un (MÖ 37 - MS 4) yönetiminin son üç yılında Yahudiye adındaki tabi krallıkta doğdu. Yaklaşık on yaşına geldiğinde Yahudiye resmen bir eyalete dönüştürüldü. Otuz yaşındayken bir vaiz ve mucize yaratıcısı olarak Yahudiye ve Celile'nin kırsal kesimlerinde dolaşmakta ve kendisiyle birlikte uzun süredir beklenen Tanrı'nın Krallığı'nın doğduğuna dair şaşırtıcı iddialarda bulunmaktaydı. Mevcut düzeni onaylamayan ve bazı yerel Yahudi seçkinleri eleştiren kıyametle ilgili vaazları, genel olarak bir Yahudi ayaklanmasından endişe duyan kişiler için potansiyel bir risk olarak algılanıyordu. Statükoya karşı olması ve kendisinin Tanrı ile özel bir ilişkisi bulunduğunu ileri sürmesi sonunda yöredeki seçkinlerin onu Romalı yetkililere ihbar etmesine yol açtı. İmparator Tiberius (MS 14-37) döneminde vali olan Pontius Pilate onun çarmıha gerilmesini emretti.

Onun öldükten sonra dirileceğine inanan küçük ama tutkulu bir grup takipçisi İsa'nın Celile kırsalındaki çalışmalarını çok daha ötelere taşıdılar. Kudüs'te bir süre yaşayan İsa yandaşları onun eylemini tüm Küçük Asya'ya ve Makedonya'ya yaydılar. Başlangıçta Museviliğin (birçok dalından) biri olan bu hareket dinsel açıdan da yaygınlaştı çünkü Musa'nın yasalarına uymayı ve sünnet olmayı şart koşmadan soylulara kapılarını açmaktaydı. MS 45 civarında Antakya'da birileri bu gruba "Hıristiyanlar"[7] adını verdi ve bu isim tuttu. Yahudi soylularından Aziz Pavlos Hıristiyanlığı kabul etti ve onun

önde gelen misyoneri olarak Küçük Asya ve Yunanistan'da dolaşıp sonunda Roma'ya ulaştı. Paul Yahudi yasalarına uymak zorunluluğunu ortadan kaldırarak bu hareketin Yahudi olmayanlar arasında da hızla yayılmasını sağladı. İmparator Neron (saltanatı 54-68) döneminde bu eylem Roma'da etkin hale gelerek imparatorun dikkatini çekti.

Hıristiyanlık tarihçilerin "popüler dinler" adını verdiği tüm dinsel gruplar gibi genişleyip yayıldı. İmparatorluk kültü diğer dinleri yasaklamıyor hatta engellemiyordu, dolayısıyla bu dinler imparatorluğun her tarafına yayılabiliyordu. Hatta imparatorluk bu dinlere giderek daha geniş çapta ve çeşitli katılımlar sağlamaktaydı. Devlet dininin aksine popüler dinler Roma tanrılarından olmayan ilahlara ve kahramanlara odaklanmaktaydı. Devletin bekası ve *pax deorum*'dan ziyade birey üzerinde durmaktaydılar. Devlet kültünün tersine onlar çoğunlukla bireyden, kişisel kurtuluştan ve ölümden sonraki yaşamdan söz etmekteydiler. Önde gelen popüler dinlerden biri olan İsis kültüyle ilgili bir kaynakta bu dini kabul etmek üzere olan bir Romalı anlatılıyor:

> Ve şimdi her yerde hazır ve nazır olan tanrıçanın [İsis] ihsanlarına kavuşma anı yaklaşırken elinde *kaderimi ve kurtuluşumu* [vurgu bize ait] tutan rahip göründü. Onun emir ve isteklerine uygun olarak sağ elinde tanrıça için bir sistrum [gümüş çan] ve benim için de bir çelenk taşımaktaydı; yüce tanrıçanın lütfuyla kazanacağım zaferin simgesi olarak buna taç da denilebilirdi.[8]

Popüler dinler hem Helenistik dünyanın, hem de Roma İmparatorluğu'nun politik ve kültürel ortamını yansıtıyordu. Örneğin İsis'e tapanlar Mısır'ın tanrıları İsis ve Osiris'e, Mitra'ya tapanlar Frigyalıların (Batı Anadolu'da) güneş tanrısına, Kibele'ye tapanlar Anadolu'daki başka tanrılara, Baküs kültü ise Yunanların şarap tanrısına adaklar adıyorlardı (Görsel 12.4). Tüm bu inançlara, ana kaynaklarından çok

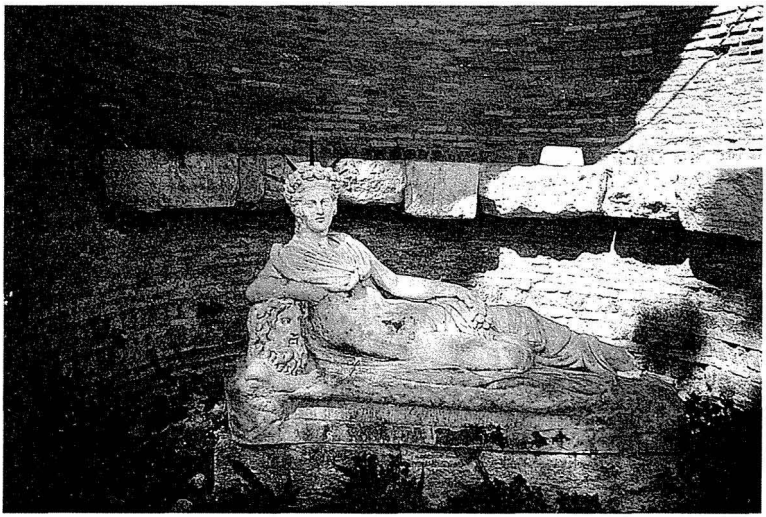
uzaklarda, imparatorluğun her tarafında rastlanabiliyordu. Örneğin Mitra kültü Londra'dan Roma'ya, doğu sınırlarına kadar yayılmıştı.

Romalılar Hıristiyanlığa herhangi bir dinsel külte gösterdikleri aynı tepkiyi sergilediler. Grup sosyal düzeni bozmadığı sürece önemsenmiyordu. On birinci bölümde tanık olduğumuz üzere, Romalılar insanların inançlarıyla ilgilenmiyorlardı; önemli olan düzene tehdit oluşturan eylemlerde bulunulmamasıydı. Yerel yöneticiler herhangi bir sorunun üstesinden gelebiliyordu. Dinsel grupların engellenmesi enderdi ve genellikle sınırlı ve kısa süreli oluyordu.

Genel kanının aksine, üçüncü yüzyılın ortalarına kadar Hıristiyanlara imparatorluk çapında baskı yapılmadı. Eski kaynaklarda yerel çapta birkaç olaydan söz ediliyor. Tacitus imparatorluktaki ilk baskının 64 yılında Roma kentinde yaşandığını yazıyor.

Bunun sorumluluğunu da daha fazla imparator Neron'a yüklüyor ve onun Roma'yı yakmakla suçlandığında Hıristiyanları günah keçisi gibi kullandığını ileri sürüyor. Burada yaşananları genel bir eğilim değil, Neron'un kendine özgü bir davranışı olarak algılamak gerekiyor. Yaklaşık yarım yüzyıl sonra İmparator Trajan (saltanatı 98-117) ile yaptığı bir yazışmada, vali Plinius "yalnız kentlere değil köylere ve hatta çiftliklere kadar yayılmakta olan" Hıristiyanlıkla nasıl başa çıkılacağını sorduğunda Trajan şu yanıtı verdi:

> Belli bir yöntem ortaya koyan genel bir yasa çıkarmak mümkün değil. Aslında bu insanların peşine düşmemek gerekiyor. Eğer yakalanıp huzurunuza getirilir ve suçlu oldukları kanıtlanırsa cezalandırılmadırlar. Öte yandan Hıristiyan olduğunu yadsıyan ve bunu eylemleriyle yani bizim tanrılarımıza taparak kanıtlarsa, geçmişte suçlanmış olsa bile, nedamet getirdiği için affedilmelidir. Kimin tarafından hazırlandığı belli olmayan broşürler için yasal işlem yapılmamalı, zira bu kötü bir örnek oluşturur ve çağımızın ruhuna uygun düşmez.[9]

Görsel 12.4. Campus Magna Mater'de uzanan Popüler Din tanrısı Attis. Fotoğraf: Mark W. Graham.

Bu yanıtın ayrıntıları her zaman tartışma konusu olmuştur. Öte yandan bu konuda genel bir Roma politikası bulunmadığı da ortadadır.

Aslında Hıristiyanlık Roma'daki sosyal düzen için önemli sorunlar oluşturmakta, baskılar da bu yüzden yapılmaktaydı. Hıristiyanlık Roma'daki sosyal hiyerarşiye ve "aranızdaki en yüce kişi hizmetkârınız olsun" gibi kişiyi küçük düşüren değer yargılarına karşı çıkmaktaydı. Roma İmparatorluğu'nun seçkinlere değer vermesi, onları onurlandırması ve yönetimi onlarla paylaşması, hem destekçisi seçkinler hem de sıradan insanlar tarafından kabullenilmişti. Hıristiyanlık bu değerlendirmeye karşı olmanın yanı sıra kiliselerde görevli fedakar kadınlara özel ayrıcalıklar tanımaktaydı.

Üçüncü yüzyıl başlarında ünlü bir Kuzey Afrikalı şehit olan Perpetua'nın öyküsü Hıristiyanlığın Roma'nın sosyal yapısı için nasıl bir tehdit oluşturduğunu ortaya koymakta (Görsel 12.5). Tutuklanıp hapse atılan kadın dinini inkâr et-

memekte direndi. Hapishanede tuttuğu günlüğünde kendisini ziyarete gelen babası ile yaşadıklarını dile getiriyor:

> Tutukluluğumuz sürerken babam bana olan sevgisi yüzünden beni kararımdan vazgeçirmeye çalışıyordu. "Baba," dedim, "şuradaki vazoyu veya sürahiyi ya da her ne ise o şeyi görüyor musun?"
> "Evet görüyorum," dedi.
> O zaman ona şunu sordum: "Buna başka bir isim vermek mümkün mü?"
> "Hayır," dedi.
> "Öyleyse ben de ne isem öyle tanınmalıyım, bir Hıristiyan olarak."
> Babam "Hıristiyan" sözcüğü üzerine öylesine öfkelendi ki gözlerimi oyacakmış gibi üzerime yürüdü.[10]

Perpetua babasına, babaların çocukları; hatta Perpetua gibi evli olanlar üzerinde hâkimiyet kurabilmesiyle ilgili Roma'daki *patria potestas* değer yargısına karşı çıkmaktaydı. Hıristiyanlık Roma sosyal düzenine böyle bir tehdit oluşturmaktaydı. Sonunda Perpetua seve seve kendini feda etti. Hıristiyanlıkla şehitliğin böylesine coşkuyla karşılanması da Roma'nın onur ve onursuzluk sistemine ters düşmekteydi. Hıristiyanlar amfi-tiyatro arenasını onur ve şeref kürsüsü gibi görürlerken, geleneksel Romalılar buna onursuzluk ve şerefsizlik olarak bakıyorlardı. Hıristiyanlar sanki halkın huzurunu bozmak için doğmuşlardı.

Hıristiyanların kendilerini tanımlayışı ile imparatorluğun onları tanımlayışı birbirlerinden son derece farklıydı. Yeni Antlaşma'nın Vahiyler bölümünde Hıristiyanların kıyamet hakkında yazdıklarını gördük; buna göre imparatorluk yıkılacak ve daha iyi bir dünya kurulacaktı. Bazı Hıristiyan yazarlar Hıristiyanlıkla Roma İmparatorluğu arasındaki ayrımı yapmayı sürdürdüler. İkinci yüzyıl sonlarında ve üçüncü yüzyıl başlarında Kuzey Afrikalı rahip yazar Tertullian Roma devletine karşı olan tutumunu şöyle özetliyor:

Görsel 12.5. Azize Perpetua ve Azize Felicitas. Alinari / Art Resource, NY.

> Onur ve şeref kazanma arzusunu tümüyle yitirmiş olan sizlerin halka açık toplantılarınıza katılmaya hiç niyetli değiliz, ayrıca devletin yaptıkları bizi hiç ilgilendirmiyor. Biz herkesi kucaklayan bir ülkeyi, dünyayı tanıyoruz.[11]

Bir başka yerde de Hıristiyan yandaşlarına benzer bir çağrıda bulunuyor:

> Babilli John'un kehanetinden çok uzaklaştık. ... Sen bu dünyada bir yabancı, göklerdeki Kudüs kentinin bir vatandaşısın. Müridimiz bizim vatandaşlığımızın cennette olduğunu söylüyor.[12]

Bu tür görüşler düzen ve istikrarı sağlamak için çok şey feda etmiş olan Romalılara ters düşüyordu.

Kimi Hıristiyanlar biraz daha farklı ifadeler kullanıyorlardı. Sardis'te piskopos olan Melito Marcus Aurelius'a hitaben yazdığı bir mektupta Hıristiyanlığın imparatorluğa özgü olmadığını ama uzun süreden beri ona büyük yararlar sağladığını belirtiyordu:

> Bizim felsefemiz önce barbarlar arasında gelişti ama atanız Augustus'un başarılı yönetimi sırasında sizin içinizde çiçeklendi ve imparatorluğunuzda iyilik simgesi oldu, çünkü o zamandan bu yana Roma'nın gücü ve görkemi arttı. Şimdi siz onun şanslı halefisiniz ve eğer siz Augustus döneminde başlayıp imparatorlukla birlikte büyüyen bu felsefeye sahip çıkarsanız sizden sonra da oğlunuz tahta geçecek. Atalarınız bu felsefeyi diğer kültlerle beslediler; bizim doktrinimizin imparatorluğun ilk şanlı günlerinden beri gelişmekte olduğunun en büyük kanıtı Augustus döneminde hiçbir kötülükle karşılaşılmamış, aksine; her şeyin tüm insanların isteklerine uygun, mükemmel ve onurlu bir şekilde yaşanmış olmasıdır.[13]

İmparatorluk Hıristiyanlığı desteklediği takdirde gelişmeye devam edecekti; bu, Hıristiyanlarca Dünya Fahişelerinin Anası Büyük Babil olarak tanımlanan imparatorluktan beklenmeyecek bir tavırdı.

Hıristiyanların imparatorluk kültü ile ilgili tutumu ise daha belirgindi. İsis ya da Mitra'ya inananlar imparatorluk kültünde özgürce tapınabiliyordu ama bir Hıristiyan bunu yapamazdı. Özellikle gerilim dönemlerinde Hıristiyanların diğer popüler dinlerden ayrı olarak *Roma et Augustus* kültünün onurunu zedelediği, dolayısıyla *pax deorum*'u bozduğu ileri sürülüyordu. Hıristiyanlar ateist olmakla suçlanıyorlardı, çağımızda bu garipsenebilir ama o dönem için geçerliydi. Tüm tanınmış Roma ilahlarının yalnız gücünü değil varlığını da yadsımaktaydılar. Başka hiçbir popüler din böyle davranmıyordu.

Decius imparatorluktaki tüm uyrukların imparatorluk kültüne adak adamasını ve bunu kanıtlamasını emrettiğinde Hıristiyanlık her tarafa yayılmıştı. Aynı zamanda üçüncü yüzyıl Hıristiyanlığın tarihte en fazla yayıldığı dönemdi ve artık Hıristiyanlık gözle görünür ve hızlı bir biçimde gelişmekteydi. Bu konuda çeşitli tahminler yapılmakta ve yeterince kanıt bulunmamakta ama üçüncü yüzyıl boyunca Hıristiyan olanların nüfusun yüzde birinden yüzde onuna kadar arttığı söylenebilir. Sorunlar yaşayan bir yüzyıl ile birdenbire ortaya çıkan ve tanrıları yadsıyan dinin aynı döneme rast gelmesi imparatorlukta ilk kez çok sayıda Hıristiyanın zulüm görmesine yol açtı. Hıristiyanlar *pax deorum*'u ihlal etmişlerdi.

Decius acımasız davrandı ama bu fazla uzun sürmedi. Yaşanan olaylardan birkaç yıl sonra tahta geçen İmparator Gallienus (saltanatı 260-268) bir hoşgörü yasası çıkardı. Hıristiyanlar yeniden açıkça ibadet edebileceklerdi. Bu arada Decius'un zulmünden hemen önce yapılıp Gallienus yönetimine kadar faaliyet gösterdikten sonra 256-57'de Sasaniler Suriye'deki Dura Europos'u kuşattıkları zaman toprağa gömülen en eski kilise yirminci yüzyıl arkeologları için eşsiz bir kaynak oluşturdu.

Decius'un zulmünden sonra Hıristiyan kiliseleri hızla yayıldı. Kaynaklar üçüncü yüzyılın son yarısında görkemli kilise binalarından söz ediyor, bu da bu dinin gizli bir eylem olmadığını, önemli sosyal ve ekonomik güce sahip bulunduğuna işaret ediyor. Roma İmparatorluğu çırpınırken, Hıristiyanların sayısı, örgütlenmesi ve kendilerine olan güveni kat kat artıyordu.

Kilise hiyerarşisi ve örgütlenmesi sürekli bir gelişim içindeydi ama üçüncü yüzyıla gelindiğinde kiliseler tüm imparatorluk sathında sağlam ve uyumlu bir yapıya kavuşmuştu. Aynı zamanda son derece etkin bir iletişim ağı oluşturulmuştu; önderlerin mektuplarının çoğu günümüze ulaşmıştır. Decius döneminde idam edilen Cyprian isimli piskopos Ro-

ma'nın kuzey sınırından gelen haberlerin kendisine kiliseler kanalıyla yerel validen önce ulaştığını belirtiyordu.[14] Bu hem kiliselerin işlevselliğinin, hem de imparatorluk haberleşme ağının çöküşünün kanıtıdır. Kilise son derece örgütlü ve tutarlı bir birlik içindeydi ve bu da dikkatli imparatorların gözünden kaçmamaktaydı.

EGEMENLİK: DÜZEN YENİDEN KURULUYOR

284'te Balkanlardaki bir askerin imparatorluğun başına geçmesi tipik ve kısa ömürlü bir "askeri zorbanın yükseliş ve düşüş" öyküsüdür. Bununla beraber Diocletianus imparatorluğun Batı'da yüzyıllar boyunca, Doğu'da da bin yıl boyunca ayakta kalmasını sağlayacak adımları attı.

Diocletianus kendilerini son derece sadık gelenekçiler olarak tanımlayan radikal Roma devrimcileri arasında yer almaktadır: O da Tiberius ve Gaius Gracchus, Jül Sezar, Augustus ve diğerleri gibidir. Öngördüğü tüm önlemler Roma İmparatorluğu'nu eski görkemine kavuşturmak içindi. Öte yandan "Eski Güzel Günler"e kavuşmak için atılan bu zecri –ve eşi görülmedik– adımlar son derece zor koşullara yol açtı. Augustus gibi Diocletianus da Roma İmparatorluğu'nu kurtarmaya yönelik değişimlerde toplumsal güç kaynaklarından yararlandı (ya da şöyle mi söylenmelidir: Roma İmparatorluğunu değiştirerek mi kurtarmak istiyordu).

Birincilik'in politik ideolojisinde imparator, *princeps* olarak eşitlerin öncüsü, halktan biriydi. Augustus Roma sokaklarında özgürce dolaşmış ve insanların arasına karışmıştı. Öte yandan, üçüncü yüzyıl ortalıkta dolanmanın ve ulaşılabilir olmanın bir katilin hançerine hedef olunabileceği anlamına da geldiğini kanıtlamıştı. Makamına yeniden güvence ve saygınlık kazandırmak isteyen Diocletanius yeni bir atmosfer ve unvan yarattı: *Dominus Noster*, Efendimiz. Bu unvan onunla halk arasına belli bir mesafe koymaktaydı. Dolayısıyla o birinci sınıf bir vatandaş değil, insanları (güvenli) bir mesa-

Görsel 12.6. Tetrarklar. Alinari / Art Resource, NY.

feden yöneten efendiydi. *Dominus*'a ancak bir dizi bürokrat ve fedaiyi aşarak ulaşılabiliyor ve huzuruna gelince de yere kapanılıyordu. Birincilik'te *princeps* neyse tarihçilerin Roma İmparatorluğu'nun bu dönemine verdikleri isim olan "Egemenlik"te de *dominus* oydu.

Parçalanmaya başlayan imparatorluğun sorunlarını çözmek için Diocletianus kısa süren ama imparatorlukta politik istikrar sağlayan bir Tetrarşi (Dörtler Erki) oluşturdu (Görsel 12.6). Biri batıda, biri de doğuda olmak üzere iki imparator olacak, her imparator Augustus unvanını taşıyarak ve her Augustus'un emrinde de Sezar olarak bilinen bir yardımcı yer alacaktı. Bu dört kişi imparatorluğu yönetecekti, "Dörtler

Görsel 12.7. Diocletianus döneminde Roma eyaletlerinin haritası. *Cambridge Ancient History*, Cilt 12, 2. basım, s. 210-11.

Görsel 12.7. (*Devam.*)

Erki" adı da buradan kaynaklanıyordu. Bir Augustus ölür ya da öldürülürse bir Sezar'ın Augustus unvanıyla onun yerine geçmesinde hiçbir sorun yaşanmayacaktı. Tetrarşi doğrudan doğruya zirvedeki politik sorunlarla ilgileniyordu. Diocletianus aynı zamanda imparatorluğa iki yeni başkent belirledi; doğuda Nicomedia (İznik) ve batıda Trier (Almanya). Bu kentler gözetim ve denetim gerektiren sorunlu bölgelerin yakınındaydı.

Diocletianus'un politik reformları merkezileşmeye ve istikrara dayanıyordu. Artık uzak köşelerdeki sadık seçkinler kendi başlarına uyrukların uyması gereken kurallar koyarak imparatorluk adına buraları yönetmeyeceklerdi. Diocletianus yerel yönetimleri daha yakından izlemek için 48 olan eyalet sayısını 104'e çıkardı; böylece her yönetici daha küçük bir bölgeden sorumlu oluyordu. Sonra da bu eyaletleri 12 piskoposluk bölgesi içinde gruplandırdı (Görsel 12.7). Her piskoposluk bölgesi, valileri denetleyen ve doğrudan imparatora rapor veren bir rahip tarafından yönetiliyordu. Politik ve yerel örgütlenme ve bürokrasi şimdi öncekinden daha da karmaşık ve ayrıntılı hale gelmişti. İmparator hem daha mesafeli hem de daha çok işin içindeydi.

Asker kökenli Diocletianus geleneksel ordu teşkilatında yaşanan sorunların da farkındaydı. Sınırlardaki tehditler oralarda konuşlanmış askerlerin baş edemeyeceği boyutlara ulaşmıştı. Orduda gerçekleştirdiği en önemli reform ikili bir yapı oluşturmak oldu: Sınırı koruyan geleneksel kuvvet (*limitanei*) ve daha hızlı harekete geçerek içerdeki tehditleri bertaraf edebilecek ya da bir saldırı durumunda *limitanei*'ye destek olacak yeni bir kuvvet (*comitatenses*). Halefleri bu sistemi daha da geliştirecektir ama onun reformları daha sonraki Roma askeri gücünün temelini oluşturmuştur.

Diocletanius ekonomik sorunları çözümlemekte aynı oranda başarılı olamadı. Fiyat artışlarını "insanların sınır tanımayan açgözlülüklerine" bağlayarak antikçağ dünyasının

Görsel 12.8. Sbeytla'daki Diocletianus Zafer Takı, Tunus.
Fotoğraf: Mark W. Graham.

en ünlü –ve en yetersiz– ekonomik yasalarından birini yürürlüğe koydu. 301'de yayınladığı Azami Fiyat Listesi tüm imparatorlukla yaklaşık bin ürün, hizmet ve ücrete fiyat sınırlaması getiriyordu. Son derece ağır cezalar öngörmesine karşın (örneğin tahılda belirlenen sınırın üstünde fiyat uygulayanın idama mahkum edilmesi) bu yasa birkaç yıl içinde unutuldu. Diocletianus aynı zamanda para değerinin düşmesinden kaynaklanan sorunları çözümlemek için de bir reform denemesinde bulundu. Gümüş parayı istikrarlı kılmak için gösterilen çabalar yetersiz kaldı, bunun bir nedeni de "gümüş" sikkelerle *aureus*, altın sikkeler arasında düzenli bir orantı sağlanamamasıydı.

İmparatorluğun ideolojik temelini pekiştirmek isteyen Diocletianus imparatorluk kültünü var gücüyle savundu. Burada tutuculuğu bir kez daha ön plana çıkmaktaydı:

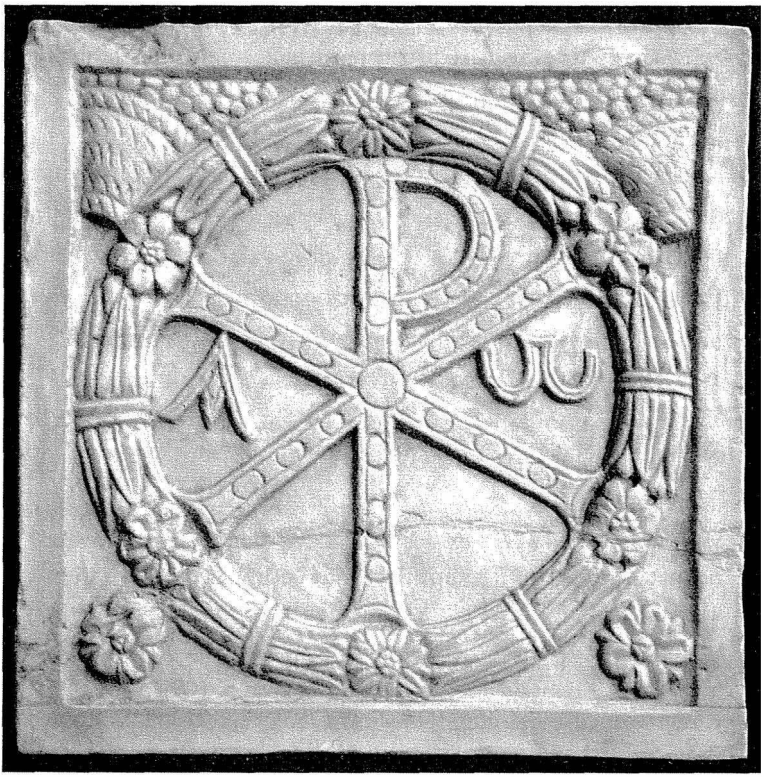
> Ölümsüz tanrıların lütfettiği düzen sayesinde önde gelen, akıllı, bilge ve dürüst insanlar yararlı ve geçerli ilkeleri düşünüp ortaya koymuşlardır. Bu ilkelere karşı çıkmak ya da eski dinin

> yerine yenisini benimsemek yanlıştır, çünkü atalarımız tarafından belirlenen doktrinleri değiştirmeye kalkışmak günahların en büyüğüdür.[15]

Roma tarih boyunca dinsel açıdan birçok değişim yaşadı ama geleneklerine bağlı olan Diocletianus için tek bir standart vardı ve bunu taşlara kazıtmak kararındaydı. 301 yılına ait yukarıdaki yazılar doğrudan doğruya Perslerin bir kültü olan Maniheizm'e hitap etmekle birlikte, Diocletianus'un değişmez tavrını da ortaya koymaktadır. O aynı zamanda Roma'nın yaşadığı sorunların *pax deorum* ihlalinden kaynaklandığına inanıyordu; bunun tek bir çözümü vardı:

> Her zaman Romalılara dostça davranmış olan ölümsüz tanrıların ancak imparatorluğumuz dahilinde yaşayan herkesin erdemli, dinine bağlı ve barışçıl ve her açıdan saf bir yaşam sürmesini sağladığımız takdirde bizimle barışacaklarından hiç kuşkunuz olmasın. ... Bizim yasalarımız yalnızca kutsal ve saygın olanın yanındadır ve ancak bu şekilde Roma kutsal güçlerin lütfu sayesinde bugünkü görkemine ulaşmıştır.[16]

Anlaşılan Hıristiyanlığın sofuluk ve dindarlık kavramları Diocletianus için yeterli değildi ama mor kaftanı giyer giymez de derhal Hıristiyanların peşine düşmedi. Bir kilise mensubu yazara göre İznik'teki imparatorluk sarayına tepeden bakan bir kilise onun Hıristiyanlara baskı uygulamaya yönlendirdi. 303'te o ve diğerleri Büyük Zulüm denen harekâtı başlattılar. Bu, yarım asır sonra Hıristiyanlara uygulanan ilk zulümdü. Yıllar içinde Hıristiyanlığın kutsal kitapları yakıldı, kiliseler yıkıldı, halk huzurunda imparatorluk kültüne sadakat yemini etmeyen yerel kilise yetkilileri ve rahipler cezalandırıldı. Öte yandan Hıristiyanlığın kökünü kazıma çabaları sonuçsuz kaldı; Hıristiyan kilisesi dördüncü yüzyılın başlarında artık çok büyümüş ve olağanüstü örgütlenmişti.

Görsel 12.9. Çelenk içinde İsa monogramı (Chi-Ro). Vanni / Art Resource, NY.

Diocletianus 305'te tahttan çekildi; artık hem düzeni sağladığından hem de imparatorluğu kurtardığından emindi. Yirmi yıllık saltanatı Antoninus Pius'tan (saltanatı 138-161) sonra en uzun saltanattı. Aslında *Pax Romana*'yı yeniden canlandıramamıştı. Tahttan çekilir çekilmez tekrar içsavaş çıktı.

İçsavaşın bu ikinci döneminde Tetrarklardan birinin oğlu olan Konstantin ön plana çıktı. Konstantin özellikle Apollo'nun başı çektiği bir sürü kehanetle savaşlarını sürdürdü. O zamanın biyografi yazarlarına bakılırsa, Milvia Köprüsü'nde (312) Batı'da kimin Augustus olacağını belirleyecek olan kritik savaşta İsa ona görünmüştür.

Kaynaklar bu konuda farklı ayrıntılar veriyorlar ama hepsinde bir haç şekli ve İsa'nın Yunanca adının ilk iki harfi olan Hi-Ro'nun bulunduğu bir kristogram yer alıyor (Görsel 12.9). Bunların hiçbiri daha önce Hıristiyanlığın simgeleri olmamıştı ama kısa sürede hem Hıristiyanlığın hem de imparatorluğun sembolleri oldular. Bir kaynağa bakılırsa Konstantin ve tüm ordusu gökte üzerinde "bu işaretle fatih ol" yazısı bulunan bir haç görmüştür. Gerçekten de zafere ulaşır ve teknik açıdan ilk haçlı komutanı, haçın gölgesi altında zafer kazanan fatih olur. Bu savaştan bir yıl sonra yürürlüğe koyduğu Hoşgörü Yasası'yla tüm dinlere hoşgörülü davranılması sağlandı ve Büyük Zulüm sırasında Hıristiyan Kilisesi'nin uğradığı zararlar karşılandı.

Bundan sonraki iki bölümde göreceğimiz gibi, zirvedeki tek tanrılık imparatorluğa son derece dinamik ve ideolojik bir boyut kazandırdı. Aynı zamanda Hıristiyanlık yerel uyruklara ulaşan ve imparatorlukta her bölgeden ve düzeyden destek gören tek inanıştı. Kendine özgü yapısı o dönemdeki dinlerin hiçbirinin sahip olmadığı bir enerji içeriyordu. Tüm bunların Konstantin'in kendisinin bu dini kabul etmesinde ne kadar etkili olduğu sürekli tartışılmaktadır.

Bazı tarihçiler onun bu dini kabullenişinin daha üçüncü yüzyılda ortaya çıkmış olan henoteizm eğiliminin bir devamı olduğunu, dolayısıyla sanıldığı kadar radikal bir değişim içermediğini öne sürüyorlar. Bir tanrıyı diğerlerinden üstün tutmanın tek bir tanrıyı (monoteizm) tanımaya yol açacağını düşünmek çok da aşırıya kaçmak olmaz. Konstantin'in babası güneş tanrısına, Sol Invictus'a son derece bağlıydı ve Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulünden çok sonra bile gördüğü hayallerde bir güneş tanrısının görüntüsü yer alıyordu (Görsel 12.10).

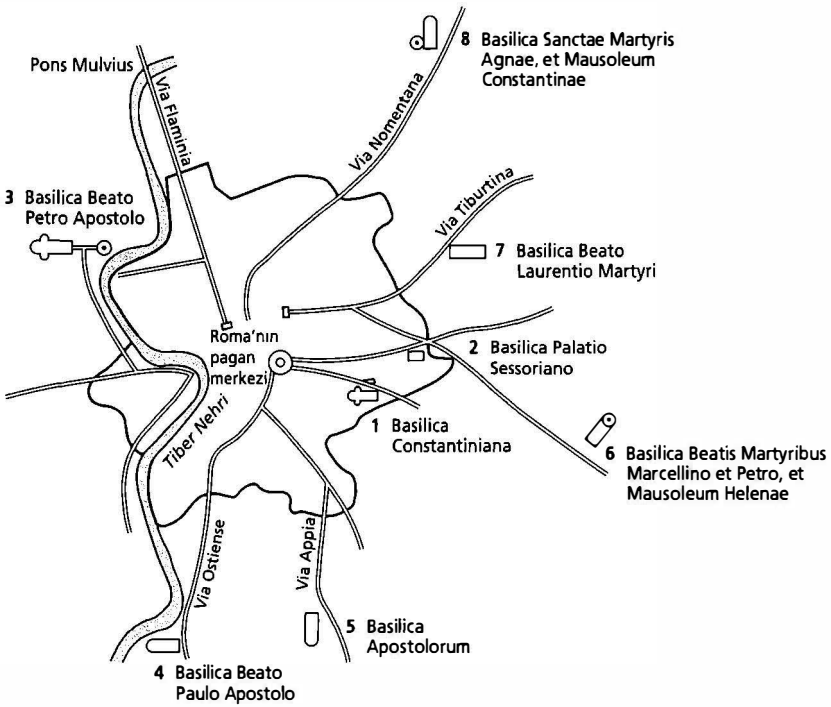
Augustus geleneği doğrultusunda Konstantin de bir dizi ahlaki ve sosyal reformlara girişti. Zina ve çocukların terk edilmesi yani istenmeyen çocukların sokağa bırakılması ile

Görsel 12.10. Güneş tanrısını savaş arabasında betimleyen madalyon, Konstantin Kemeri'nin doğu yüzü. Vanni/Art Resource; NY.

ilgili yasalar aile yaşamına yönelikti. Diğerleri kamu kuruluşlarını ele alıyor, çarmıha gerilmeyi yasa dışı ilan ediyordu. Bu son yasayla ve Konstantin'in gökyüzünde gördüğü ileri sürülen görüntüyle haç daha geniş anlamda bir Hıristiyanlık sembolü oldu.

Augustus gibi Konstantin de imparatorlukta yeni kurallar oluştururken bunu gelenekçileri incitmeden yapmak zorundaydı. Son derece ustaca ve temkinli adımlar atarak Roma'daki soyluların ayaklanmasını engelledi. Örneğin, *pontifex maximus* unvanını kullanmayı sürdürdü, çünkü muhtemelen bundan vazgeçmesinin imparatorlukta birçok kişi tarafından *pax deorum*'a indirilen son darbe olarak yorumlanabileceğini düşünüyor ya da bir rakibinin bu unvanı sahiplenmesinden

1 San Giovanni in Laterano
2 Santa Croce in Gerusalemme
3 San Pietro in Vaticano
4 San Paolo fuori le Mura
5 San Sebastiano fuori le Mura
6 SS Marcellino e Pietro fuori le Mura e Mausoleo di Helena
7 San Lorenzo fuori le Mura
8 Sant' Agnese fuori le Mura e Mausoleo di Costanza

Görsel 12.11. Konstantin döneminde Roma'daki Hıristiyan bazilikaları. Haritada onların yerleri ve Latince isimleri verilmiş, bugünkü İtalyanca isimler haritanın altında belirtilmiştir. Kaynak: Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, ikinci basım (London & New York, Routledge 2010), s. 147.

endişe ediyordu. Paganların peşine düşmedi ve onların kutsallarına saldırmadı, oysa halefleri bunların ikisini de yaptı; birçok kilisenin yapımına ön ayak oldu ve destekledi ama bunların Roma kentinin politik merkezinde yer almasına izin vermedi (Görsel 12.11). Geleneksel Hıristiyan sembollerini kullandığında sanatsal tasarımları genellikle hem Hıristiyan hem de çok tanrılı motifleri içeriyordu. Örneğin Roma'daki

zafer takında hiçbir belirgin Hıristiyanlık simgesi yoktur. Bu, onun zaferi anısına dikilen tek kamusal anıttır ve zafer burada son derece yalın bir ifadeyle dile getirilmektedir. Milvia Köprüsü'nde *instinctu divinitatis*, "bir ilahın yardımıyla" muzaffer olmuştur. Böylesine muğlak bir ifade hem Hıristiyanları hem de çok tanrılıları hoşnut kılacaktı; bir tanrı yardımıyla savaşı kazanmış olmak herhangi bir ayaklanmaya yol açmazdı.

Konstantin'in ekonomik girişimleri Diocletianus'unkilerden daha başarılı oldu. *Solidus* adı altında bastırdığı yeni, yüksek kaliteli altın sikke ekonomide büyük çapta istikrar sağladı. Hatta on birinci yüzyıla kadar ağırlık ve saflık standardını sürdürerek dünyada en uzun ömürlü para oldu. Bu sikke sayesinde eskiden genellikle tahta çıkan imparatorlar tarafından askerlere verilmesi adet olan bağışı (*donativum*) bir düzene koydu; bu, hizmetlerin karşılığı bir "teşekkür" idi. Konstantin orduda güven ve sadakatin devamını sağlamak için düzenli olarak –her beş yılda bir– askerlere bir *solidus* verilmesini öngördü. Gümüş sikke ve enflasyondan kaynaklanan sorun sürmekteydi ama *solidus* ekonomide olağanüstü gereksinim duyulan istikrarı sağladı.

İEAS değerlendirmesinin son adımı olarak, Konstantin Diocletianus'un orduda başlattığı ikili örgütlenmeyi resmileştirdi ve çok önemli bir yenilik yaptı. Ordunun çeşitli kademelerinde Roma asıllı olmayan Almanları göreve getirerek Romalı olmayanların orduda egemen olmaları eğilimini başlattı. Roma vatandaşları yerine Almanları silah altına almak hem daha masrafsız ve doğruyu söylemek gerekirse daha kolay oluyordu. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, imparatorluk sınırından ya da ötesinden asker temini yöntemi devam etti; zaman içinde Almanlar batıdaki ordulara, Araplar ve Ermeniler de Roma'nın doğudaki ordularına egemen oldular.

Özetleyecek olursak, Roma dünyası bir kez daha muhafazakar bir devrimle kurtarılmış oldu. Bu süreçte yeni bir tür

imparatorluğa dönüştü. Dördüncü yüzyıldan sonraki Hıristiyan kaynakları Konstantin'in tüm girişimlerinde en az Diocletianus kadar muhafazakar olduğu gerçeğini maskeleyebilir. Bu tür tutucular "Eski Güzel Günler"i yeniden canlandırmaya kalkışınca sonunda yeni bir şey ortaya koyarlar. Bu dönemde en büyük yenilik Hıristiyanlık idi ama tek yenilik o değildi.

Hıristiyanlığın geçmişe ve bugüne bakışı Roma'nın geleneksel eskiye özlemine ters düşmekteydi. Konstantin dönemindeki Hıristiyanlar hiçbir döneme –cumhuriyetin zirveye ulaştığı Augustus dönemindeki Birincilik'e bile– özlem duymuyorlardı. İçinde bulundukları dönem onlar için en iyi zamanlardı:

> İnsanlar eski dönemdeki gaddarlara karşı duydukları korkudan kurtuldular; her gün göz kamaştırıcı şenlikler düzenleniyor, her taraf ışıklandırılıyor, daha önce başlarını kaldırmaya cesaret edemeyenler yüzleri gülerek, gözleri parlayarak birbirleriyle selamlaşıyorlardı. Kentlerde ve kırlarda dans edip şarkılar söylemekte, kendilerine öğretildiği gibi öne Yüce Tanrı'ya, sonra da Tanrı'nın sevgili kulu olan ulu imparator ve onun oğullarına şükranlarını sunuyorlardı. Eski dertler unutulmuş, tüm din karşıtı görüşler yok olmuştu; yaşanmakta olan güzel günlerin tadı çıkarılıyor ve ilerideki güzel günlere ulaşmak için sabırsızlanılıyordu. Muzaffer imparator her kentte insan sevgisiyle dolu yasalar çıkarmaktaydı; bu yasalar cömertliğin ve gerçek dürüstlüğün simgesiydiler. Böylece tüm despotluk ortadan kalkmış, Konstantin ve oğulları tartışılmaz biçimde krallıklarını yeniden kazanmıştı.[17]

Hıristiyanlık bu tür dünyevi bir krallıkta var olabilirdi ve gerçekten de gelişme gösterdi. Roma tarihinde hiçbir dönem bu yeni çağ ile, Tanrı'nın dünyadaki bu krallığı ile boy ölçüşemezdi. Öte yandan, çok tanrılılar açısından geçmişe özlem duymak için bir sürü neden vardı; bunları bir sonraki bölümde göreceğiz.

Bir bakıma Egemenlik çok daha eski bir dünyayı gün yüzüne çıkardı. Halkından bir miktar uzak duran ve son derece güçlü bir dinsel ideolojiyle yönetimini sürdüren bir hükümdar: Diocletianus ve Konstantin'in böyle bir imparatorluk modeli için fazla geriye bakmaları gerekmiyordu. Daha sonra Roma İmparatorluğu kendi yeniliklerini gerçekleştirdi ama antikçağ imparatorluklarının izleri devam etmekteydi. Daha sonra kurulan Roma İmparatorluğu Yakındoğu'daki ve Helenistik imparatorluklara öncekinden çok daha fazla benzemekteydi.

Bugün Roma İmparatorluğu hatırlandığında genellikle Augustus dönemindeki Birincilik akla gelir. Bu dönem çoğunlukla klasik bir çağ ve Batı uygarlığında bir dönüm noktası olarak görülür. Bununla beraber, Diocletianus ve Konstantin tarafından oluşturulan imparatorluğun –Avrupa, Bizans ve İslam dünyasında– daha sonraki dönemlere damgasını vurduğu unutulmamalıdır. Şimdi bu dünyaların oluşumu üzerinde duracağız.

13

GEÇ ANTİKÇAĞDA EVRENSEL İMPARATORLUKLAR VE SINIRLARI

> Kahraman kral, tanrılar sana imparatorluğunu ve başarını bağışladılar. Onların insanlar tarafından onurlandırılmaya ihtiyaçları yok ama eğer imparatorluğunun içindeki tüm ulus ve ırklara tek bir dini kabul ettirirsen Yunan toprakları [yani Bizans] senin egemenliğini tanıyacaktır.[1]
>
> — Zerdüştçü rahiplerin Sasani Pers Kralı II. Yezdigerd'e (saltanatı 439-457) hitabı.

- Evrensellik politik sınırlar içindeki geç antikçağ dünyasını nasıl biçimlendirdi?
- Geç antikçağda din ve siyaset nasıl bir ilişki içindeydi?
- İmparatorluğa direnişte çeşitli dinler ve aykırılıklar ne gibi bir rol oynadı?

Üçüncü ve dördüncü yüzyıldaki olaylar olağanüstü bir değişimin yaşanacağı yeni bir dönemin belirtileriydi. Geç antikçağ olarak bilinen bu dönem yedinci ve sekizinci yüzyıla kadar devam etti ve Cebelitarık'tan Af-

ganistan'a, Tuna'dan Habeşistan'a kadar uzanan bölgelerde yaşandı. Antik imparatorluklar çağının kapanışı onun en etkileyici anlarından biri oldu.

Bu bölümde geç antikçağın altıncı yüzyıla kadar olan dönemi ele alınacak; bir sonraki bölümde ise öykümüz antik dünyanın ilk İslam İmparatorluğunun kurulması ile sonlanmasına karar sürecek. Geç antikçağın temelinde yeniden canlanan evrensellik yer alır; bu, hem Doğu'da hem de Batı'da yüzyıllar boyunca rafa kalkmıştı. Ne ilk imparatorluk döneminde Romalılar ne de Arsak Partları gerçek anlamda yayılmacı ya da evrensellerdi. Öte yandan, geç antikçağ dönemi Roma ve Pers (Sasani) imparatorlukları son derece güçlü politik sistemlerinin ve dinsel ideolojilerinin inanılmaz orandaki birleşimleri ile evrenselliğe yöneldiler.

Hem Romalılar hem de Sasaniler güçlü politik ve dinsel ideolojileri ile antik dünyada daha önce yaşanmamış olan yayılmacı "kilise devletler" oluşturdular. Bunlar evrensel nitelikteydiler ve tek bir inancı savunuyor, diğer seçenekleri ve türleri daha önce görülmedik biçimde reddediyorlardı. Yeni Asurlu krallar ve rahipler evrenin Asur'un avlanma alanı olduğuna inanıyorlardı; Ahameniş Perslerine göre Ahura-Mazda adaleti, gerçeği ve aydınlanmayı temsil etmekteydi: Birincilik dönemindeki Roma imparatorları imparatorluk kültüne gerekli saygının gösterilmesi ile *pax deurum*'un sağlanacağı kanısındaydılar. Bununla beraber bu liderlerden hiçbiri uyruklarını ya da vatandaşlarını bir doktrine ya da dogmaya körü körüne *inanmaya* zorlamamıştı. Ayrıca fetihleri de yeni dindarlar kazanmaya yönelik değildi. Bu bölümün başındaki alıntıda görüldüğü gibi, Pers prensleri ve imparator gibi geç antikçağ liderleri ise din değiştirmeyi birlik ve yayılmacılığın koşulu olarak görmekteydiler.

Geç antikçağın büyük bir bölümünde Roma ile Sasani Pers İmparatorluğu arasında güç kazanma mücadeleleri yaşandı. Geçmiş imparatorların anıları fetih modelleri oluşturdu: Sa-

sani Persler muhtemelen Ahameniş'ten esinlendi ve güçlü Ahameniş kahramanı İskender de Romalıların fetihlerini tetikledi. İmparatorluk içinde yer alan krallıklar ve halklar bu güç kazanma çatışmalarının içine itildiler. Onların merkezdeki güçlerle işbirliği ve buna karşı sergiledikleri –kısmen dinsel– direnişler Doğu ve Batı Avrupa'nın, Ermenistan'ın, Habeşistan'ın ve Arap Yarımadası'nın bundan sonraki yaşamında etkili olacaktı.

Coğrafik olarak, antik imparatorluklar çağının başladığı bölgeye bir geri dönüş yaşandı. Geç antikçağda kurulan son üç imparatorluk da kesinlikle doğu kökenliydi: Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu, Sasaniler ve ilk İslam ya da Emevi İmparatorluğu. Her ne kadar geç antikçağ imparatorluklarından ikisi bir süre Batı Akdeniz'in bazı bölümlerine egemen olduysa da Doğu ile Batı arasında eski günlerde yaşanan bölünme yeniden gün ışığına çıktı. Olaylara daha geniş bir açıdan bakacak olursak, yaklaşık 1.500 yıl süren antik imparatorluklar çağında ortaya çıkan imparatorluklardan yalnızca bir tanesi batılı olma özelliği taşıyordu: Etkin ve oldukça uzun ömürlü olan Roma İmparatorluğu. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra öykümüz Doğu'da sürecek, sonunda bir kez daha Mezopotamya'ya geri dönülecek. Daha sonraki dönemlerde daha da doğuya ve kuzeye, Orta Asya'ya doğru bir yayılma görülecek. Burada kurulan büyük imparatorluklar –Türkler ve Moğollar– yeni bir jeopolitik merkezin ve kesinlikle yeni bir dönemin habercisiydiler.

ROMA'NIN SİYASAL VE DİNSEL EVRENSELLİĞİ

Geç antikçağ oluşurken *imperium sine fine* atık bir anıdan ibaretti. Romalılar hâlâ Vergilius okuyorlardı ama ikinci yüzyıla gelindiğinde imparatorluğun tanrılar tarafından tüm dünyaya yayılmak üzere görevlendirilmiş organik bir kimliği olduğundan pek söz etmemekteydiler. Bunun yerine egemen olan imparatorluk imajı sanal bir duvarla çevrilmiş bir kale ya da

askeri kampa dönüşmekteydi. Her ne kadar zaman zaman *imperium sine fine*'den söz etse de ikinci yüzyıl hatibi Aelius Aristides Roma'yı şöyle övmekteydi:

> Uygar dünyanın en dış duvarının ötesine sen ikinci bir hat çektin, tıpkı bir kentin etrafına yapılan surlar gibi. ... Ordu karargâhın surlar gibi uygar dünyanın etrafını sarıyor.[2]

Üçüncü yüzyıl tarihçisi Herodian da Roma'dan "imparatorluğunun surları" ile çevrili bir ordu karargâhı olarak söz ediyor[3] ve üçüncü yüzyılda *13. Sibylline Kehaneti*'nin isimsiz yazarı da Roma İmparatorluğu'nun "surlarına" saldıran "başıbozuk ırklar"dan bahsediyor.[4] Dördüncü yüzyıla gelindiğinde bu kavram tarihçiler ve hatipler tarafından sıklıkla kullanılmaya başlandı. Böyle tanımlamalar Vergilius'un Roma'sında kesinlikle yer almayan, belli belirsiz bir *mantalite* değişikliğini ortaya koyuyor.

Öte yandan geç antikçağda Roma İmparatorluğu (ve Sasaniler) bir kez daha tipik bir antik imparatorluk görünümü sergilemeye başladılar; evrensellik hem teorik hem de pratik olarak tüm gücüyle yeniden ortaya çıktı. Roma birçok yönden eski haline benzemeye başladı. Buna yol açan ise dinde yaşanan bir değişimdi. Konstantin'in Hıristiyanlığı, Tek Tanrı inancını benimsemesinin nedeni ne olursa olsun, döneminde Tek İmparator modeli güçlü ve gerekli bir politik ve ideolojik unsur oldu. Özetle, imparatorluk ve dünyaya yayılma düşünün canlanmasına ve haklılık kazanmasına yardımcı oldu.[5] Hıristiyan imparatorlar şimdi yalnızca "duvarın" sağlam kalmasını sağlamakla yetinmiyor, "Doğu'daki toprakları doğal sınırların ötesine taşıyorlardı".[6] Emperyalizm artık yalnızca imparatora değil, imparatorluğun ve İsa'nın ortak imajına odaklanmaktaydı.

Evrensel bir din olan Hıristiyanlık kendi kapsamı dışında kalanları içine almayı hedefliyordu: Bu hedef Hıristiyan

bir imparatorluk açısından son derece önemli politik gelişimlerin önünü açtı. Kendini "evrensel vatandaş" ilan eden ve Roma'daki düzenin düşmanı olan kilise görevlisi Tertullian üçüncü yüzyıl başlarında, Hıristiyanlığın zirveye ulaşmasından önce, imparatorluk sınırları dışında "Romalılara kapalı ama İsa'ya açık" yerler bulunduğundan söz ediyordu.[7] İnançları emperyal ideoloji ile bütünleşen Hıristiyanlar olaylara böyle bakmadılar. Misyonerlerin imparatorluk sınırları dışındaki halklara yönelik çalışmaları merkezi hükümet tarafından desteklendi. Sınırların dışındaki insanlar ve yerleşim yerleri artık Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun içinde yer almalıydı. Piskopos Eusebius'un 335'te Kudüs'teki bir bazilikanın açılışında söylediği gibi:

> Roma İmparatorluğu ... tüm ırklarda birlik ve beraberlik sağlamak için çok sayıda halkı bir araya toplamıştır ve dünyada kimsenin yaşamadığı bölgelere ulaşıncaya kadar bunu sürdürecektir.[8]

Konstantin Roma'daki soylulara Hıristiyanlık propagandası yapmakta temkinli davranmış olabilir ama imparatorluk sınırları dışında yaşayan halklara karşı bu kadar çekingen değildi. O ve halefleri Gotları, Ermenileri, Aksumitleri (Habeşleri), İberyalıları, Persleri ve diğerlerini kendi saflarına katmaya ya da etkilemeye çalıştılar.

Dördüncü yüzyılda imparatorluğun sınırları dışında yaşayan bir Germen halkı olan Gotlara yönelik harekât büyük bir olasılıkla Konstantin tarafından tasarlanmıştı. Hıristiyan bir Got olan Ulfila, imparatorluk tarafından "Getik (Got) topraklarındaki Hıristiyanların piskoposu" ilan edildi. Dördüncü yüzyıl ortalarında Ulfila Gotlarla Romalılar arasındaki diplomatik ilişkilerde aracılık yaptı. Daha sonra göreceğimiz gibi, bu olayı Konstantin'in ve onu izleyen imparatorların Gotlarla işbirliği yapma arzusunun dışında değerlendiremeyiz. Gotla-

rın dindaş ve kardeş olması onları Roma'nın etkinlik alanına çekecekti.

Konstantin bir yandan da imparatorluk dışındaki Hıristiyanları, örneğin Sasani hanedanı tarafından yönetilen İran'da yaşayanları etkilemek arzusundaydı. Konstantin Hıristiyanlığı kabul ettiği sırada Hıristiyanlık İran'da bir süredir yaygınlaşmıştı; şimdiki adı İznik olan Nicaea kent meclisinde Pers piskoposlar yer almaktaydı. Konstantin Pers asıllı Hıristiyanlarla ilişkiye geçti ve hatta kendisini "Pers Hıristiyanlarının Piskoposu" ilan etti. Bu girişimleri Sasani Şahların Şahı II. Şapur (saltanatı 310-379) ile arasındaki çatışmalarla aynı döneme denk geldiğinden politik bir tehdit olarak da algılanabilir. Bu Hıristiyanlar kırk yıldan beri devam eden ve ancak II. Şapur'un 379'daki ölümüyle sona eren Sasanilerin zulmü altında ezilmekteydiler. Pers Hıristiyanları kısa sürede kendilerini Romalı/Bizanslı dindaşlarından ayrı tutmayı öğreneceklerdi.

Konstantin Hıristiyanlığın birlik sağlayacağına inanıyor idiyse kısa sürede düş kırıklığına uğrayacaktı. "Hıristiyanlık her ne kadar evrensel bir yapıya sahipse de sonunda çoğulculuğu doğurur."[9] Tek tanrılı dinlerin sahip olduğu katı kurallar uzlaşmazlığa ve bölünmelere yol açar bu da evrensel bir imparatorluk için engeller oluşturur. Hıristiyanlık Roma'da genel kabul gördükten sonra, ortodoksiye meydan okuma tutumu (heterodoksi) daha fazla gözlendi. "On Üçüncü Havari" olarak tanımlanan Konstantin derhal bu bölünmeleri engellemeye girişti. Hoşgörü Yasası'nın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra Hıristiyan Kilisesi'nin yapısı konusunda ortaya çıkan bir hizipleşmeyi çözümlemek için Arles'de bir toplantı düzenledi. Kuzey Afrika'da başkaldıran Donatistler kendilerinin tek gerçek Hıristiyan olduğunu ileri sürüyorlardı. On yıl kadar sonra (325) Konstantin Nicaea Konseyi'nin toplantısına başkanlık ederek daha ciddi bir hizbi ortadan kaldırmaya çalıştı: İsa gerçekten ölümsüz bir tanrı mıydı yoksa tanrı tarafından yaratılmış tanrının bir hizmetkârı mıydı? İsa'nın tanrı

Görsel 13.1. Üzerinde Carus imgesi bulunan Aureus. MFA görüntüleri, Michael C. Ruettgers'in armağanı.

tarafından yaratıldığını savunanlar Ariusçular adıyla tanınıyorlardı. Nicaea Konseyi'nde buna karşı çıkanlar ise Teslis'i savunmaktaydılar –Tanrı'nın üç kişiliği vardı; Baba Oğul ve Kutsal Ruh– ve dolayısıyla İsa tanrı idi. Ariusçuluk dördüncü ve beşinci yüzyıllarda hem imparatorluk sarayında hem de Hıristiyanlığın bu kolunu kabul eden barbarlar arasında çok etkin oldu.

Bundan sonraki birkaç yüzyıl içinde yaşanan tartışmalardan ikisi geç antikçağdaki iktidar kavgalarında etkili oldu. Nicaea Konseyi'nde tanrı olduğu onaylandıktan sonra İsa'nın kişiliği ile yaradılışının birbiriyle bağlantısı tartışılmaya başlandı. Sonunda ağır basan (yani resmen onaylanan) görüşe göre İsa *tek bir* kişiydi ama *iki* yaradılışa, bir insani ve bir de ilahi yaradılışa sahipti. Genel kabul gören bu görüşe iki önemli ve etkin karşı çıkış oldu, bunların her ikisi de Doğu Roma İmparatorluğu çevresinde yaşayan insanlar için yaşamsal önem taşımaktaydı. Özellikle 431'deki Ephesus [Efes] Konseyi'nde kınanan Nasturiler (ya da kendi benimsedikleri isimle Doğu Kilisesi) İsa'nın bedeninde biri insan biri ilah olarak iki ayrı kişi bulunduğunu ileri sürmekteydiler. Nasturiler hem Pers Hıristiyanlarının hem de Yakındoğu, Orta Asya ve hatta Çin'e yayılan Hıristiyanlık üzerinde çok etkili oldular. 451'e

Görsel 13.2 Lysimakos döneminde Amon'un koç boynuzunu taşıyan İskender'in yer aldığı tetradrahmi. Erich Lssing/ Art Resource, NY.

Chalcedon [Kadıköy] Meclisi tarafından kınanan Monofizitler ise İsa'nın bedeninde yalnızca ilahi bir yapı bulunduğu görüşündeydiler. Mısırlı Kıptiler, Habeşistan'daki Kıptiler, Suriyeli ve Ermeni Hıristiyanlar en azından bir süre Monofizitizm'i benimsediler. Bu farklılaşmalar geç antikçağ halklarının kimlikleri üzerinde çok etkili oldu ve önemli tarihsel değişimlerin kaynağını oluşturdu.

Geç Roma evrenselliği daha eski dünya imparatorluklarından esinlenmekteydi. Büyük İskender'in anıları her zaman dünya fatihlerine esin kaynağı olmuştur. Birçok Roma im-

Görsel 13.3. Konstantin'in altın madalyonu. British Museum / Art Resource, NY.

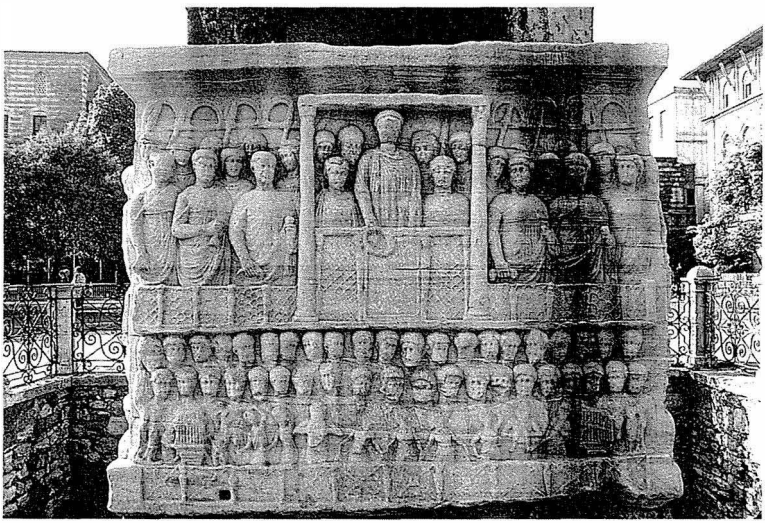
paratoru Perslere karşı düzenledikleri seferlerde İskender'i örnek aldı. Özellikle Konstantin bu dünya fatihinin imajını sürdürdü. Örneğin bastırdığı sikkelerde İskender'i andıran portreleri bulunuyordu (Görsel 13.1-13.3). Romalı atalarının defne yapraklarından oluşan geleneksel çelengi yerine İskender'inkine benzer bir taç takan Konstantin'in kendisini dünya fatihi ile özdeşleştirdiği ortadaydı. Piskopos Eusebius sikkede Konstantin'in "ufuklara bakışına" dikkat çekiyor; bu, ideolojik evrensellik ile fetih arasındaki yakın bağlantının işaretiydi:

> İlahi gücün ruhunu ne denli etkilediği, imparatorluğun altın sikkesinde yer alan portresinde bakışlarını Tanrı'ya dua eder gibi yukarıya çevirmiş olmasından anlaşılabilir; bu sikke tüm Roma dünyasında sürekli kullanıldı.[10]

Konstantin'in üvey kardeşinin oğlu İmparator Julian (saltanatı 361-363) da İskender'in İran topraklarının derinliklerinde gerçekleştirdiği, başarısızlıkla sonuçlanan fetihlerinin izinden gitti. Evrenselliğin sembolü olan İskender imajı daha sonraki imparatorlarda da uzun süre etkili oldu.

Yüzyıllar sonra İskender'le ilgili öyküler –bunlara "İskender Hikâyeleri" deniyordu— Kuran'da bile İslam evrenselliğinin sembolü olarak yer almaktaydı.

Üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki henoteist –diğer tanrıları inkar etmeyen– güneş tapımı geç antikçağ evrenselliğinde bir ilki oluşturdu. Aurelian (saltanatı 270-275) üçüncü yüzyılda Diocletianus'tan önceki başarılı Roma fatihleri arasında yer alıyordu. Aurelian sadece Palmira ve Galya imparatorluklarını yenmekle kalmadı, aynı zamanda 275'te öldürülmeden önce Pers topraklarındaki yayılmayı da başlattı. O, Palmira'da ele geçirdiği ve bir devlet kültüne dönüştürdüğü Sol Invictus yani yenilmez güneş adına ülkeyi yönetiyor ve fetihler yapıyordu. Konstantin Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra resmi görüntülerinde güneş sembolünü kullanmayı sürdürdü. Konstan-

Görsel 13.4.Theodosius ve saray erkânı, İstanbul.
Fotoğraf: Mark W. Graham.

tin'den sonra Hıristiyanlığı reddeden tek Roma imparatoru olan Julian bunun yerine güneşe tapınmayı seçti. *Kral Helios'a İlahi*'sinde son derece güçlü bir henoteist dil kullanarak güneş tanrısını "en güçlü tanrı" şeklinde tanımlıyordu.

Evrensel imparatorluk ile güneş arasında her zaman bir bağlantı kurulur, bunun nedeni açıktır: Güneş her şeyin üstünde yer almaktadır ve bu yüzden de evrenselliğin en mükemmel sembolüdür. Modern dünyadaki İngiliz ve İspanyol imparatorlukları kendilerini "üzerinde güneş batmayan imparatorluklar" olarak ilan etmişlerdir. Sasani bir sefir bir keresinde teorik evrensel imparatorluktan "güneşin her zaman izlediği" olarak söz etmiştir.[11] Bundan bin yıl önce Yunan tarihçi Herodotos Ahameniş Pers İmparatoru I. Serhas'ı şöyle konuşturmaktaydı: "Pers topraklarını Tanrı'nın cennet kapılarına kadar genişleteceğiz. O zaman güneş bizim sınırlarımızın dışında kalan hiçbir yerde doğmayacak."[12] İdeolojik bağlantı her zaman güçlü olmuştur; bir Babil metninde Kral Nebukadnezar'dan "güneş tanrısı gibi tüm topraklarını de-

netleyen, neyin doğru ve adil olduğunu belirleyen, kötülük yapanları ve suçluları yok eden"[13] şeklinde söz edilmektedir.

DİRİLİŞ: BİZANS, YENİ ROMA

Roma emperyalizmi 500 yıldan uzun bir süre Doğu ve Batı Akdeniz'i ve buradaki toprakları bir arada tutmayı başardı. Bu, daha önce kolonici Fenikeliler ve Yunanlar tarafından çok az sayıda ve nispeten daha sınırlı olarak gerçekleştirilen, dikkate değer ve ender görülen bir başarıydı. Doğu ile Batı arasındaki politik ve kültürel ayrılık çok yaygın olmasa bile her zaman mevcuttu. Batı Roma İmparatorluğu öncelikle Latin özelliğine sahip olmuş, Doğu Roma İmparatorluğu'nda ise Yunan özelliği ağır basmıştır; dolayısıyla felsefe ve dünya görüşü açısından farklılıklar bulunmaktadır.

Üçüncü yüzyılda imparatorluk parçalanınca Diocletianus politik açıdan güç kazanmanın tek yolunun parçaları Dörtler Erki (bkz. Bölüm On İki) altında birleştirirken doğu-batı bölünmesini kabullenmek olduğunu gördü. Konstantin de bu bölünmenin farkındaydı ama o doğudan yana tavır aldı ve uzun vadede bunun akıllıca ve önemli bir tutum olduğu kanıtlandı. Doğuda imparator Arcadius (saltanatı 395-408), batıda ise İmparator Honorius (saltanatı 395-423) iktidarda iken doğu ve batı imparatorlukları kalıcı olarak ikiye ayrıldı. Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) batıdakinin aksine uzun ömürlü oldu, bin yıldan fazla ayakta kaldı. Bu dönemin ne kadarının antikçağ içinde değerlendirilebileceğini bir sonraki bölümde göreceğiz.

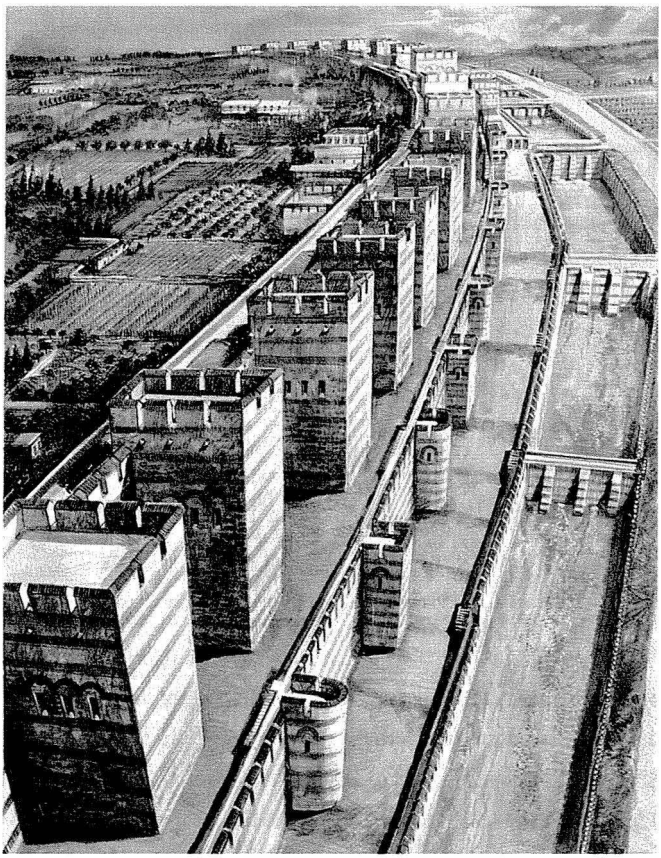
324 ve 330 yılları arasında Konstantin eski Bizans toprakları üzerinde doğudaki başkenti Konstantinopolis'i inşa ettirdi ve kentin her tarafını Hıristiyanlık sembolleri ile donattı. Rakibi Licinius'u 324'te yenerek Roma İmparatorluğu'nun tek lideri oldu. Böylece artık dilediği gibi bir imparatorluk kenti kurabilirdi ve hemen işe başladı. Avrupa ile Asya arasında köprü oluşturan Konstantinopolis, imparatorluğun ağırlık

merkezinin doğuya doğru kaymasına yol açtı. Konstantinopolis kendi senatosuna ve konsüllerine sahip olacaktı, neredeyse yeni bir Roma oluşmaktaydı.

Kendisi muhafazakar bir Romalı olan Konstantin yeni bir imparatorluk kurma iddiasında değildi. Ona göre bu *renovatio romani imperii*, Roma İmparatorluğu'nun yenilenmesi idi. Gene de aslında yeni bir şey yaratmaktaydı. Bin yıl sonra uzmanlar buna Bizans İmparatorluğu adını verdiler ama o kendisini daima sadece Roma İmparatorluğu olarak tanımladı. Piskopos Eusebius'un dediği gibi, burası Tanrı'nın gökteki ölümsüz yönetiminin dünya üzerindeki yansıması olacaktı; "gökte ne varsa yerde de olacaktı". Bu, imparatorlar için son derece etkileyici ve yüreklendirici bir hedefti. Bizanslılar daha sonra Roma İmparatorluğu'nun tarihini yeniden yazarak bu ideolojiyi gelenekselleştirdiler. Altıncı yüzyıl başlarında yaşayan Bizanslı yazar Cosmas İndicopleustes bu imparatorluğun Tanrı'nın Krallığı olduğunu ileri sürerken evrenselci görüşü dile getirmekteydi:

> İsa henüz ana rahmindeyken Roma imparatoru tanrılar tarafından onun fikirlerini yaymak üzere görevlendirildi; o dönemde ülke birbirini izleyen ve emirleri tüm dünyayı kapsayan bir dizi Augusti tarafından yönetilmekteydi... Bu nedenle Romalıların imparatoru Hazreti İsa'nın Krallığı'nın onurunu taşıyor ve onun tüm diğer güçlerin üstesinden gelerek sonsuza dek ayakta kalmasının sorumluluğunu üstleniyor."[14]

Konstantin dine bağlılığını Konstantinopolis'i kiliselerle donatarak kanıtladı. Daha önce eski Roma'nın merkezine kilise yaptırmaktan kaçınmıştı ama doğuda bir Hıristiyan imparatorluğun tümüyle Hıristiyan bir başkenti olması gerekiyordu. Kent –altın kaplı sanat eserleri ve mimarisinin yanı sıra kırk gün süren kutlama ile– ölümsüz ve evrensel imparatorluk zaferinin simgesiydi. Roma kentinin o döneme kadar tartışmasız olan önemi artık tümüyle ortadan kalkmıştı.

Görsel 13.5. Theodosius surları, MS beşinci yüzyıl. Bir canlandırma. DeA Picture Library/ Art Resource, NY.

Roma kentinin şanssızlığı devam etti. 410'da, daha önce Roma ordusunda görev almış bir Germen'in komutası altındaki Gotlar kenti yağmaladılar. Kent daha sonra onarım gördü ama itibarı onarılmaz bir yara almıştı; önünde sonunda bu "ölümsüz kent" sekiz yüz yıl boyunca dışarıdan gelen istilacıların eline geçmemişti. Konstantinopolis'te üç gün genel yas ilan edildi ama herhangi bir yardımda bulunulmadı. Yeni Roma'nın benzer bir olayla karşılaşmaması için doğu imparatoru II. Theodosius (saltanatı 408-450) Konstantinopolis'in etrafını surlarla çevirtti. (Görsel 13.5). Doğudaki imparatorluk

Görsel 13.6. Vandal vaftizhanesi, Sbeytla, Tunus.
Fotoğraf: Mark W. Graham.

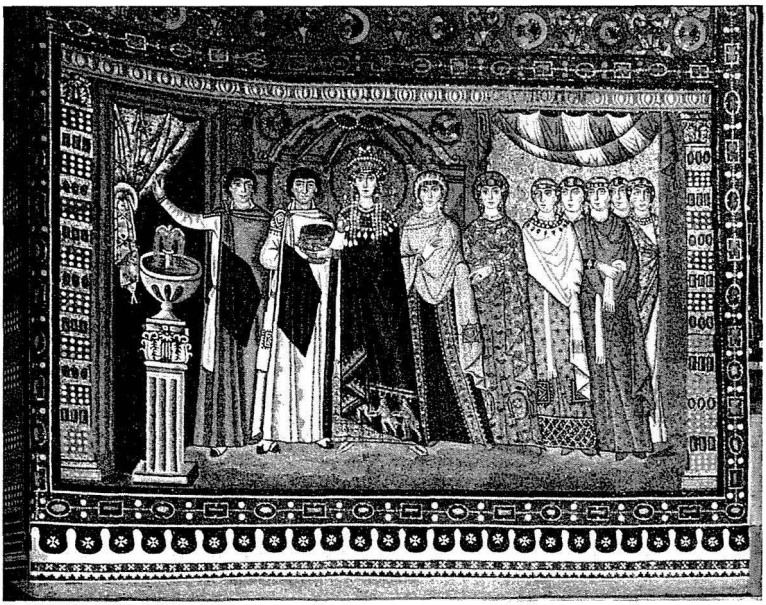
bir açıdan Batı'nın sorunlarını kendi başına çözümlemesini bekliyordu; bu sorunlar 410'dan önce de vardı ve var olmaya devam edecekti. 410'da İngiltere terk edildi, birkaç yıl sonra Kuzey Afrika Germen kabilesi Vandalların eline geçti, Vizigotlar İspanya ve Galya'yı işgal etti...

Batı Roma İmparatorluğu'nu yeniden şekillendiren barbar yerleşimleri ve işgalleri doğu imparatorluğunu fazla etkilemedi. Bunun en önemli nedeni coğrafiydi. Konstantinopolis deniz gücü tarafından çok iyi korunan Boğazlar sayesinde saldırılara karşı çok daha dayanıklı bir konumdaydı. Sınırları batı imparatorluğu kadar açık alanda olmadığından daha kolay savunulabiliyordu. Ender olarak cereyan eden barbar istilaları vergilerin toplanmasını önlemiyor, dolayısıyla ekonominin canlı kalmasını engellemiyordu. Çoğu Antikçağ imparatorluğundaki gibi ana gelir kaynağı tarım alanlarından alınan vergilerdi ve barış ortamı bunun devamlılığını sağlıyordu.

Öte yandan Roma kentini yitiren Doğu Romalılar zaman zaman geçmişe özlem duymaktaydılar. Roma'yı ya da batıdaki herhangi bir eyaleti sahiplenemezlerse gerçek bir *Roma* İmparatorluğu sayılabilirler miydi? Üstelik şimdi bu topraklar Ariusçu barbar fanatiklerin eline geçmişti. 468'de Batı Roma İmparatorluğu hâlâ bir imparator tarafından yönetilmekte iken, doğudaki imparator Leo (saltanatı 457-474) batı imparatorluğunun yitirdiği toprakların bir kısmını geri almaya çalıştıysa da bu girişimleri Vandallar tarafından püskürtüldü.

Batıdaki toprakları yeniden kazanmak için daha sonra yapılan bir hamle daha başarılı oldu. 533'te Bizans İmparatoru Justinian (saltanatı 527-565) ve tahtı paylaştığı eşi Theodora Sasani savaşlarının deneyimli generali Belisarius'un emrinde bir orduyu batıya gönderdi. Amaç hem imparatorluğu yeniden canlandırmak, hem de Ariusçu fanatiklerin elinde bulunan bu bölgelerde Hıristiyanlığın yeniden hayat bulmasını sağlamaktı; Justinian için bu iki amaç bir paranın iki yüzü gibiydi. Bizanslılar Kuzey Afrika'yı Vandallardan, İtalya'nın bir bölümünü Ostrogotlardan ve hatta Güney İspanya sahilinin bir kısmını Vizigotlardan geri almayı başardılar. Bu, Justinian'ın Roma İmparatorluğu'nu yeniden oluşturduğuyla ilgili iddiasını bir miktar desteklemekteydi. Bizanslılar Kuzey Afrika'yı Müslümanların fethine kadar bir asırdan uzun bir süre ve İspanya'da ele geçirdikleri toprakları da yaklaşık yetmiş yıl ellerinde tutmayı başardılar. Öte yandan, İtalya'da kazandıkları toprakları kısa süre sonra 568 başlarında İtalya'yı istilaya başlayan bir başka gruba, Germen kabilesi Lombardlara kaptırdılar.

Diocletianus gibi Justinian da asker kökenli bir imparatordu. İktidarının ilk yıllarında aldığı askeri ve savunmaya dayalı önlemler Bizans İmparatorluğu'nu zirveye taşıdı. İmparatorluğun doğal savunmasını güçlendirdi, doğu ve kuzey sınırlarında, Kuzey Afrika'da da Fas'a kadar uzanan kaleler yaptırdı. Bu kaleler Bulgarlar, Gepidler, Avarlar ve Slavlar gibi grupla-

Görsel 13.7. İmparatoriçe Theodora ve hizmetkârları, Ravenna. Cameraphot Arte, Venedik/Art Resource.

rın önünü kesecekti. Güneydeki Gassani Araplarını askeri açıdan kendine tabi kılmaya çalıştı; bu girişimin sonuçları daha sonraki yüzyıllarda görülecekti. Doğu sınırında altıncı yüzyıl boyunca Sasanilerle ara ara savaşıldı. 532'de Sasanilerle imzalanan Sonsuz Barış son derece umut vericiydi. Ne yazık ki adına yansıyan bu iyimserlik yalnızca sekiz yıl devam etti ve bir kez daha yıllarca sürecek olan savaşlara girişildi.

Justinian'ın belki de en büyük hizmeti tüm Roma yasalarını bir araya toplayan *Codex Iustinianus*'u hazırlamak oldu. Codex'in başlangıcında yer alan satırlar onun dinsel ideoloji ile politikayı nasıl birleştirdiğini açıkça ortaya koymaktadır:

> İrademiz odur ki hükümranlığımız altında bulunan tüm halk kutsal havari Peter'in Roma'ya getirdiği dini uygulayacaktır. ... Baba Oğul ve Kutsa Ruh'un, bu Görkemli Üçlü'nün birliğine inanacağız. Bu yasaya uyanların Katolik Hıristiyan adını almalarını

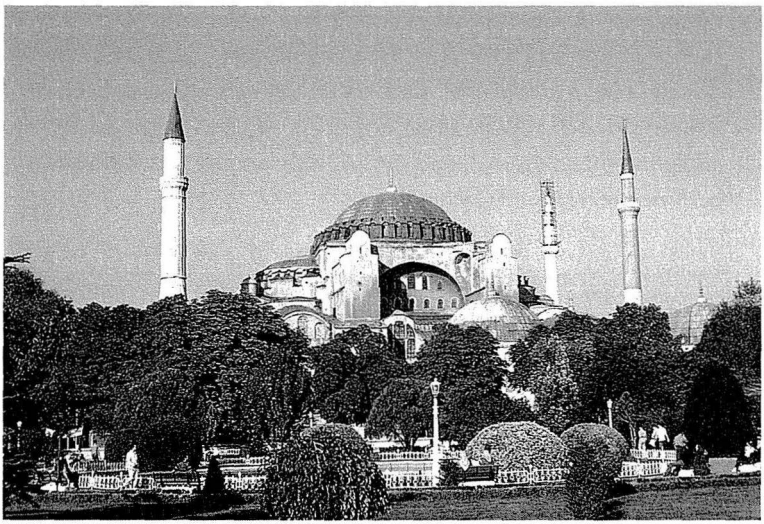
> emrediyorum. Öte yandan gerizekâlı ya da çılgın olarak gördüğümüz diğerleri fanatik dogmalara bağlı kalma kepazeliğini sürdürmeye devam edecektir. Onların toplantı yerleri kilise olarak vasıflandırılmayacak ve onlar önce ilahi adaletin sonra da ilahi adaletin rehberliğinde bizim uygulamaya koyacağımız kuralların lanetine uğrayacaklardır.[15]

Justinian imparatorların başarısının tanrıların icazetine bağlı olduğuna dair geleneği sürdürerek Hıristiyan İmparatorluğu yeniden oluşturma ve arındırma arzusundaydı. Çok tanrılılar, fanatikler ve eşcinseller kutsal Roma'nın gazabına uğrayacaklardı.

Justinian Bizans soyluları arasında geleneksel hale gelmiş olan vergi kaçakçılığı konusunda da çok sert önlemler aldı. Bu önlemlerinin yanı sıra tahıl zengini Kuzey Afrika'yı yeniden fethetmesi bir süre ekonomiyi güçlendirdi. Öte yandan yaptığı reformlar korkunç bir salgın –muhtemelen veba– yüzünden büyük bir yıkıma uğradı. 540'ta ortaya çıkan salgın nüfusun en az üçte birini vurdu ve ekonomik, ideolojik ve politik felaketlere yol açtı. Gene de Bizans İmparatorluğu Antikçağ dünyasından çok daha uzun yaşayacaktı.

İRAN SASANİ İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU

Sasaniler dünyayı ikiye ayırmışlardı: İran ve dünyanın geri kalanı. Ve Şapur da "*şehinşah Eran ud Aneran*" yani "İran'ın ve diğer ülkelerin şahı" idi. Bir vatanları olan İran vardı bir de dünyanın geri kalanı; yani egemenlikleri altına almaları tanrı buyruğu olan İranlı olmayanlar. Batıda Roma İmparatorluğu üçüncü yüzyıl başlarında kendi rotasını çizmeye çalışırken, Sasaniler geç antikçağda ideoloji ile siyaseti birleştirmenin yolunu keşfetmeye başlamışlardı. Yakındoğu'da bir kez daha güçlü ve merkezi bir imparatorluk oluşturdular; Geç Roma'nın evrensel kurallarına tümüyle uygun gerçek bir dünya imparatorluğu.

Görsel 13.8. Bizans İmparatorluğu'nun merkezindeki Aya Sofya, İstanbul. Fotoğraf: Mark W. Graham.

Devirdikleri 450 yıllık yarı bağımsız beyliklerden oluşan Arsak Pers devletinin aksine,[16] Sasaniler tümüyle merkezden ve şahların şahı tarafından yönetilen bir imparatorluk kurdular. Şahların Şahı I. Hüsrev (saltanatı 531-579) kurulan sistemi şöyle özetlemekteydi:

> Krallık orduya, ordu paraya dayanır; para arazi vergilerinden, arazi vergileri de tarımdan sağlanır. Tarım adalete, adalet yetkililerin dürüstlüğüne, dürüstlük ve güvenirlik de kralın sürekli uyanık olmasına bağlıdır.[17]

Sasanilerin ilk ortaya çıkışları hakkındaki ayrıntılar bilinmemekteyse de başlangıç tarihlerinin 224 olduğu ileri sürülebilir. Part devletinin gevşek feodal yapısı onun yıkımına yol açtı. Ardeşir adlı yerel bir lider (saltanatı 220-241) on yıl boyunca çevresindeki krallıkları kendi egemenliği altında topladıktan sonra Arsaklara saldırıp onları yenilgiye uğrattı. Eskiden olduğu gibi Arsak seçkinlerini görevden aldı ve on-

ların yerine kendi aile bireylerini yerel yöneticiler (satraplar) olarak atadı.

Ardeşir Sasani yayılmacılığını çeşitli cephelerde geliştirdi: Doğuda Hindistan'daki Kuşanlarla, batıda da Romalılarla savaştı. Üçüncü yüzyılda yaşayan Romalı tarihçi Herodian Ardeşir'in eski Ahameniş İmparatorluğu'nu yeniden kurmak arzusunda olduğunu belirtiyor. "Eskiden Perslerin elinde bulunan tüm topraklara yeniden sahip olma hakkını kendinde görmekteydi."[18] Yüzyıl kadar sonra, 358'de II. Şapur (saltanatı 310-379) da Roma İmparatoru Constantius'a (saltanatı 337-361) yazdığı bir mektupta aynı iddiada bulunuyordu: "Atalarımızın imparatorluğu Struma Irmağı'na ve Makedonya sınırlarına kadar uzanmaktaydı, sizin kendi tarihiniz de bunu doğrulamakta; dolayısıyla buraları sahiplenmek benim de hakkımdır."[19] Romalıların Perslerin bu iddialarını ne kadar ciddiye aldığı tarihçiler arasında tartışma konusu olmaya devam etmekte ama çoğu bu konuda Roma kaynaklarını esas alıyor.

Sasani yayılmacılığı Romalıları Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin ortasında vurdu. Ardeşir'in oğlu ve halefi olan I. Şapur'un (saltanatı 241-272) yönetimi sırasında Sasaniler batı sınırlarında Romalılara karşı birçok zafer kazandılar ve buradaki birçok kaleyi ele geçirdiler. Bu çarpışmalardan birinde Sasaniler Roma imparatoru Valerian'ı esir aldılar (Şapur Valerian ölene dek ata ayağını onun sırtına basarak bindi). Sasanilerin bu zaferinden sonra Palmiralı Odaenathus onların topraklarında yayılmaya başladı. Aynı dönemde Zenobia Romalıların zayıf düşmesinden yararlandı (bkz. Bölüm On İki). Romalılar ile Sasaniler arasında sınırdaki gerginlik daha sonraki yöneticiler arasında da yaşanmaya devam etti. Şahların Şahı Narses (saltanatı 293-302) Sasanilerin büyük bir yenilgi almasından sonra Diocletianus ile antlaşma imzalamak zorunda kaldı ve iki taraf arasında kırk yıl barış hüküm sürdü.

Sasanilerin politik ve dinsel ideolojileri başından beri belliydi. Ardeşir'in şöyle dediği ileri sürülür:

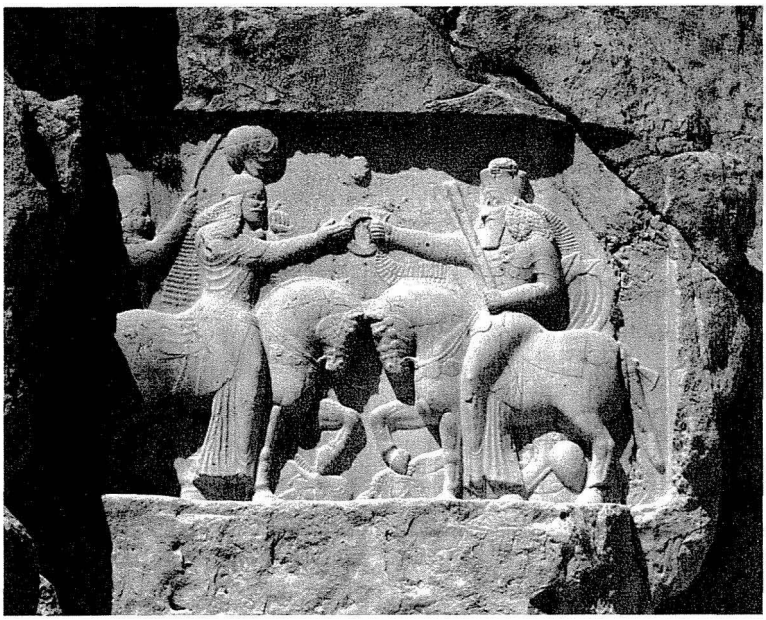
> Din ve krallık birbirinden ayrılmayan iki kardeştir. Din krallığın temelidir ve krallık dini himaye eder. Temeli olmayan yıkılmaya, koruması olmayan da yok olmaya mahkûmdur.[20]

Ardeşir'in ilk resmi eylemi Tizpon'da kutsal bir ateş yakmaktı, bu onun şah (ondan sonra gelenler şehinşah unvanını kullandılar) ve imparatorluğun resmi dininin Zerdüştçülük olduğunu ilan ediyordu (Görsel 13.9). Her din gibi Zerdüştçülük de zaman içinde gelişti. Ahameniş döneminde iki tanrılı bir inançtı ama sonra daha katı kurallara sahip oldu. Sasani İmparatorluğu döneminde ise "devlet dini"ne dönüşerek saray hiyerarşisinde kralla eşdeğer tutuldu.[21]

Zerdüştçülük adalet, ışık ve hakikat tanrısı Ahura-Mazda'ya inananlar tarafından geliştirildi. Geç antikçağdan önce iktidar sahiplerinin vatandaşları ve fethedilen insanları bir dine bağlanmaya zorlaması ya da bunu emperyalizmin bir aracı olarak kullanması çok ender görülür. Buna karşın henoteizm ve monoteizm yönetimin garantide olması adına uyum ister. Bir Ermeni yazar Zerdüştçü rahiplerin (Mecusilerin) Şahların Şahı II. Yezdigerd'e (saltanatı 439-457) şöyle hitap ettiklerini aktarıyor:

> Kahraman kral, tanrılar sana imparatorluğunu ve başarılarını bağışladılar. Onların insanlar tarafından onurlandırılmaya ihtiyaçları yok ama eğer imparatorluğunun içindeki tüm ulus ve ırklara tek bir dini kabul ettirirsen tüm Yunan toprakları senin egemenliğini tanıyacaktır.[22]

Zerdüştçü Persler, Romalılar kadar zalimce davranmadılar ama gene de Hıristiyanları, Yahudileri ve Maniheistleri mağdur ettiler. Bazıları Zerdüştçülüğün "kesin" kurallarına uyulmasında ısrarcı oldu, hatta Ermeniler gibi esir alınanlardan bile bunu beklediler. Kesin kurallı bir din en az Konstantin Roma'sında ve Bizans'taki kadar Sasani Perslerde de evrensel bir imparatorluğun temelini oluşturmaktaydı.

Görsel 13.9. I. Ardeşir'in taç giyme töreni. SEF / Art Resource, NY.

Zerdüştçülük aynı zamanda kozmik ve kutsal düzenin yansıması ("cennetteki düzenin dünyaya yansıması") olarak görülen sağlam bir sosyal yapının oluşturulmasına da yardım etti. Şehinşah hiyerarşik olarak kesinlikle birbirinden ayrılmış dört sosyal grubun başındaydı: rahipler (Mecusiler), ordu, yetiştiriciler ve zanaatkârlar. Adalet, geç antikçağda Romalı piskoposlar gibi önde gelen yerel sosyal ve politik kişiler olan Zerdüşt rahiplerin uygulamaya koyduğu dinsel yasalarla sağlanıyordu. Devletin resmi din örgütünün başında saray yetkililerinden biri olan Baş Mecusi bulunuyordu.

Sasani yönetimi altında Partların ordu üzerindeki daha yerel ve feodal denetimi hemen sona ermedi ama altıncı yüzyıla gelindiğinde Sasani ordusu yekpare bir savaş gücü haline dönüştü. Buna yol açan, beşinci yüzyıl sonundaki Hun saldırısı oldu. Şehinşah Peroz döneminde (saltanatı 457-484) Sasaniler bir süre için Hunlara vasallık edip haraç ödemek durumunda kaldılar. Sasaniler geçici olarak yaşadıkları bu durumdan

kurtulunca daha fazla yayılmaya ve merkezileşmeye başladılar. 540 yılında Bizans'ın üstüne yürüdüler, Ermenistan'ı ele geçirdiler ve İznik'i yağmaladılar. Güneyde ise sınırlarını Güney Arabistan'daki Yemen'e kadar genişlettiler.

Ordunun başkomutanı savaşta askerleri bizzat yöneten şehinşah idi. Ammianus Marcellinus'un yazdığına göre:

> Sabahın ilk ışıklarında gözle görülebilen her yerde silahlar pırıldıyordu; zırhlı atlılar tepelere ve ovaya yayılmışlardı. Şah atının sırtında, ordunun, en önündeydi. Başında taç yerine değerli taşlarla süslü altından bir koç boynuzu vardı, kendisine çeşitli ulusların en yüksek makamında bulunanlarca saygı gösterilmekteydi.[23]

Şah uygulanacak taktikleri belirliyor ama bizzat savaşa katılmıyordu. Romalılarla ve Hunlarla yapılan savaşlar Roma-Pers sınırının her ikisi tarafındaki ordularda reform yapılmasını gerektirmişti. Örneğin hem Roma hem de Sasani ordusunda tepeden tırnağa silahlı, zırhlı atlılar yer almaya başladı. Kendisi de asker kökenli olan Romalı tarihçi Ammianus Marcelinus Sasanilerin zırhlı süvarilerine hayran kalmıştı:

> Persler karşımıza olağanüstü sık saflarda yer alan zırhlı atlılarla çıktılar, saflar o kadar sıkışıktı ki zırhlar bakanların gözlerini kamaştırıyordu. Atların tümü de korumak amacıyla deriyle kaplanmıştı. Atlıların gerisinde örme saz ve ham deri kaplı dikdörtgen, kavisli kalkanları ile kendilerini koruyan piyadeler yine sık saflar halinde ilerliyordu.[24]

Ammianus burada *cataphracti*'den, Sasani soylularından oluşan ağır zırhlı süvarilerden söz ediyor. Ordu ayrıca gerektiğinde kral tarafından silah altına alınan köylülerden ve atlı okçulardan oluşmaktaydı.

Sasani ekonomisi güçlü bir merkezi denetim altındaydı ve aynı zamanda istikrarlıydı. Roma'nın gümüş sikkesi üçüncü

yüzyılda her yıl değer kaybederken Sasanilerin gümüş sikkesi saflığını yüzyıllarca korudu. Hunlara yenik düştükten sonra Sasaniler I. Hüsrev döneminde (saltanatı 531-579) vergi yapısını güçlendirdiler. Bir dizi tarım reformu daha fazla vergi alınabilecek üretimi sağladı. Bizans'ta olduğu gibi, imparatorluğun en önemli gelir kaynağı tarım arazilerinden alınan vergilerdi. Sasanilerin uluslararası ticaret şebekesi özellikle I. Hüsrev'in reformlarından sonra son derece hareketliydi. Hindistan, Çin, Bizans ve Araplar bu şebekeye dahildiler.

İMPARATORLUKLARIN ÇEVRESİNDEKİ POLİTİKALAR, DİRENİŞLER VE AYKIRILIKLAR

Geç antikçağda siyasi güç ve dinsel ideolojiler zorunlu olarak imparatorluk sınırları dışına taşındı. Çevredeki grupların tepkileri de bu çağa damgasını vurdu. Sağlam, uzun ömürlü krallıklardan gezgin gruplara kadar çevrede yaşayanlar evrensel imparatorlukların eylemlerinden etkilenmekteydi. Kimi zaman çevredeki gruplar ikincil bir devlete dönüşerek imparatorluğa öykünen ya da direnen üniteler oluşturdular. Batı ve Doğu Avrupa, Ermenistan, Habeşistan ve Arap Yarımadası'nda daha sonra yaşananlar bu bölgelerin geç antikçağ imparatorluklarıyla ilişkilerinin izlerini taşımaktadır.

Dinsel ideolojiler çevre ile imparatorluk ilişkilerini etkilemekteydi. Örneğin Hıristiyanlığın kabulü bir grubu, iyi günde kötü günde doğrudan doğruya Roma/Bizans etkisi altına alıyordu. Çevredeki devletlerin birçoğu Konstantin döneminde ya da ondan hemen sonra Hıristiyanlığı benimsedi. Öte yandan çoğu da Bizans imparatorluk kuralları dışındaki inançları sahiplendiler; dolayısıyla aykırılıklar (heterodoksi) uluslararası ilişkilerde etkili oldu. Bunun birçok nedeni vardı. Aykırılar (bunlara çoğu kez "sapkın" deniyordu) Hıristiyan

imparatorluktan dışlandıkları için çevredeki yörelerde yaşamak zorunda kalıyorlardı. Dolayısıyla çevrede yaşayan halk ilk önce aykırılarla tanışmaktaydı.

Çoğu kez aykırılar belirgin bir rol üstlendiler. Herhangi bir Hıristiyanlık inancını benimseyen, bir grup Roma/Bizans siyaset ve kültür ortamının kapsamına giriyordu. Roma imparatorları kendilerini Hıristiyanlığın koruyucusu olarak ilan ediyordu. Aykırı bir dini benimseyen çevresel gruplar imparatorlukla aralarına belli bir mesafe koymaktaydılar. Dolayısıyla aykırı gruplar iki olanağa sahipti: Hıristiyan olarak Roma'nın koruyucu kanatları altına girebilir, aynı zamanda bir oranda bağımsız kalabilirlerdi. Bu yüzden aykırılık direnişin ya da imparatorluk hegemonyasını en azından azaltmanın başlıca yolunu oluşturuyordu.

Habeşistan'ın Hıristiyanlığı kabulü ve orada Hıristiyan bir krallığın kuruluşu bu ideolojik ve politik bağlantılardaki ince bir ayrıntıyı ortaya koyuyor. Anlatılanlara göre dördüncü yüzyıl başlarında Kızıldeniz'de kazaya uğrayan iki gemideki Romalı tacirler Habeşistan sarayının Hıristiyanlıkla tanışmasını sağladı. O dönemde Kızıldeniz bölgesinde önemli bir güç olan Habeşistan hem Konstantin hem de II. Şapur tarafından ittifaka zorlanmaktaydı. Kral Ezana (saltanatı 333-356) Hıristiyanlığı kabul etti ve sonra da Roma imparatorundan bu dini yayacak bir piskopos göndermesini istedi. Constantius (saltanatı 337-361) bu isteği şöyle yanıtladı:

> Yüce Tanrı hakkındaki bilgileri artırmak bizim başlıca arzumuz ve amacımızdır ve bence Tanrı'yı gerektiği gibi tanıyarak umutlu bir yaşam sürmek, adalet ve gerçek hakkında birbirlerinden farklı düşünmemek isteyen tüm insanlık bizden bunu bekliyor. Sizin de Romalılarla aynı ilgiyi hak ettiğinize inandığımız ve bu ilgiyi sizden esirgememeye kararlı olduğumuz için onların kiliselerindeki doktrinlerin sizin kiliselerinizde de geçerli olmasını buyuruyoruz.[25]

Bunun anlamı açıktır. Hıristiyanlığı kabul etmek Konstantinopolis'in manevi otoritesini tanımak demektir, bu da Roma imparatoruna (doğrudan siyasi erkini kullanmasa bile) kınama hakkını vermektedir. Beklendiği üzere, küçük, bağımsız krallıkların gururlu yöneticileri böylesine tepeden bakan bir "ilgi" karşısında karmaşık duygulara kapılıyorlardı. Bir yandan imparatorluğun dostluğunu kazanmayı ümit ederlerken bir yandan da kendilerine müdahale edilmesine karşı koymak istiyor, bu yüzden güç durumda kalıyorlardı. Bunun bir çözümü Roma'nın "ortodoks" tutumu dışında kalan bir Hıristiyanlığı benimsemekti. Habeşistan daha sonra resmi bir seçenek olarak tanınan Monofizitizm'i kabul etti. Chalcedon Meclisi'nin toplanmasından hemen sonra Bizans İmparatorluğu'ndan kaçan Mısır ve Suriye kökenli, en ünlüleri "Dokuz Aziz" olarak bilinen Monofizit misyonerler bu Hıristiyanlığı buraya taşıdılar (Görsel 13.10).

Monofizitizm Habeşistan'ın Bizans'ın egemenliğine bağlı olmayan özgüvenli bir Hıristiyan kimlik kazanmasına yardımcı oldu. Habeşistan'ın altıncı yüzyıla tarihlenen ulusal destanı *Kebra Nagast* (Kralların Zaferi) geç antikçağda Hıristiyanlığın farklı bir şeklinin siyasetle nasıl bağdaştığını göstermektedir. *Negus* (kral) Kaleb (saltanatı yak. 520) üzerinde yaşadığı toprakları kendisi ile Bizanslılar arasında bölüştüren dürüst bir Hıristiyandır. Krallığı sonsuzdur, çünkü aslında doğru olan onun Monofizitizm'idir; Bizans'ın ortodoksluğu ise aykırıdır. Habeşler için din ile siyaset arasında yaşamsal bir bağ vardır ve *Kebra Nagast* Habeşistan'daki Kutsal Kitap metinlerinin içinde yer almaktadır. Günümüzde dahi Monofizit Hıristiyanlık Habeşistan'ın kültürel ve politik kimliğinin bir parçasıdır.

Ermenistan'da Hıristiyanlık hem Roma hem de Sasani imparatorluklarına karşı çok yönlü bir direnişi simgelemekteydi. Ermenistan Yeni Asur İmparatorluğu döneminde imparatorluğun sınırlarında yer alan, ikincil devlet olarak ortaya çıkan

Görsel 13.10. Dokuz Aziz. Fotoğraf: Ondrej Žváček.

Urartu dönemine kadar uzanan bir tarihe sahipti. Ermenistan'ın statüsü Roma İmparatorluğu döneminde tabi-devlet ile eyalet arasında gidip geldi ve birkaç yüzyıl sonra Sasaniler ortaya çıktığında iki büyük imparatorluk arasında tampon bir devlet oldu. Ermeniler Roma / Bizans ortamına meylettiler ve ilerideki yüzyıllarda Bizans ordusunda önemli bir rol oynadılar. Üçüncü yüzyılda Sasaniler Ermenistan'ı ele geçirdi ve Zerdüşt rahipler Ermenilere kendi inançlarını kabul ettirmeye çalıştılar. Ermeniler hem Sasanilere hem de Zerdüştçülüğe karşı direndiler ve tam bu sırada (rastlantı mıdır bilinmez) Hıristiyanlık ilk kez Ermeniler arasında boy gösterdi. Kralları IV. Tiridates (saltanatı 298-330) –301'de ya da 314'te– Hıristiyanlığı kabul etti ve Hıristiyan Roma İmparatorluğu saflarında yer aldı. Konstantin ve halefi Ermenistan'ı kardeş Hıristiyan olarak görmeyi sürdürdü, zaten aralarında birçok kültürel bağ mevcuttu (örneğin Yunanca Ermenistan'da önde gelen resmi bir dildi). Hıristiyanlık Ermenistan'ın "ulusal" ruhunun temelini oluşturdu ve önce Sasanilere, daha sonra da İslam imparatorluklarına karşı direnişlerinin en önemli unsuru oldu.

Habeşler gibi Ermeniler de muhtemelen Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğine karşı çıkmak adına Monofizitizm'i benimsediler. 451'de Bizans İmparatoru Marcian (saltanatı

450-457) Sasaniler ile savaşlarında onlara yardımcı olmayı reddettiğinde Ermeniler ihanete uğradıklarına inandılar. Altıncı yüzyılda yaşamış olan bir Ermeni'nin dediği gibi, "Bu şerefsiz adam [Marcian] Hıristiyan müttefikinin yanında savaşmak yerine dünya sulhu uğruna kâfirle [Sasaniler] anlaşmasını sürdürmeyi yeğledi."[26] Yarım asır sonra Chalcedon Meclisi toplantısından sonra resmi bir seçenek olarak görülen Monofizit Hıristiyanlık Ermenistan'a egemen oldu. 506'da Dvin'deki Ermeni Meclisi'nde Monofizitizm resmen benimsendi. Ermenilerin bu dini kabullenmelerinde bir neden daha vardı; birçok Pers Hıristiyan, Doğu kilisesinin kristolojisini (Nasturilik) benimsemişti. Ermenilerin Monofizitizm'i muhtemelen nefret ettikleri Persler ile, Hıristiyan olanlarıyla bile, aralarına bir mesafe koymalarını sağladı.

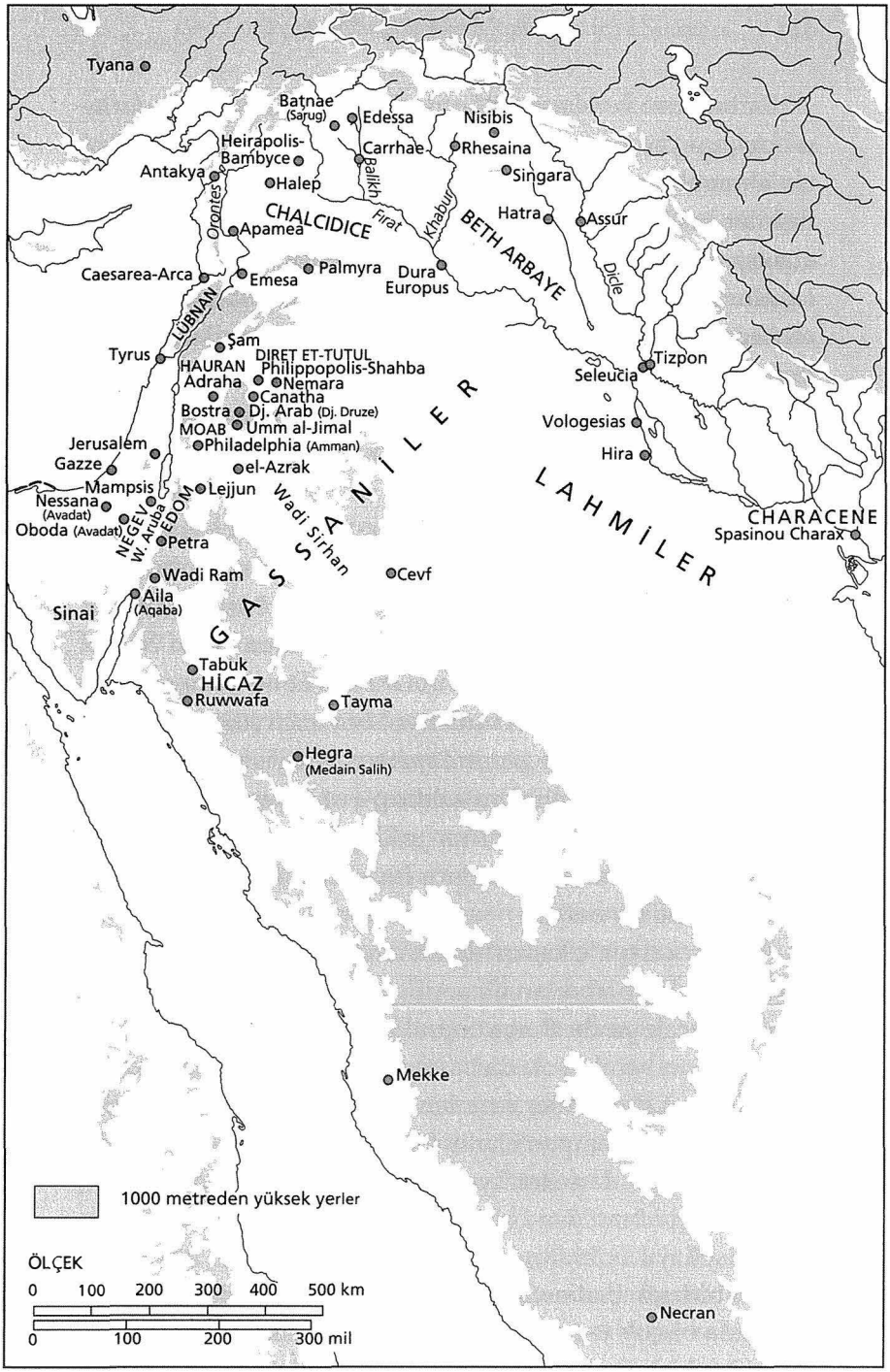
Pers Hıristiyanlar kısmen Sasani efendilerinin gözünde kendilerini Bizans Hıristiyanlarından ayırmak amacıyla Nasturiliğe kucak açtılar. Konstantin ve daha sonraki imparatorların Pers Hıristiyanlarına yaklaşımları ve ilgileri onların imparatorluk içinde beşinci kol gibi görülmelerine yol açmıştı; İkinci Dünya Savaşı'nda da Amerikalılar Japonlar için aynı şekilde düşündüler. Konstantin'in çağdaşı II. Şapur ölünceye kadar kırk yıl boyunca onlara eziyet etti. 424'te Pers Hıristiyanlar Antakya piskoposluğuna karşı bağımsızlıklarını ilan ettiler. Daha sonra Nasturiliği benimsemeleri Sasanilerin kuşkularından kurtulmalarını ve onlara Bizanslı dindaşlarından farklı bir gözle bakmalarını sağladı. Sasani imparatorları dinsel farklılıkların politik olarak ne anlama geldiğini anlamaya başladılar. II. Hüsrev (saltanatı 590-628) Bizans İmparatorluğu'nun bir bölümünü ele geçirdiğinde oradaki Hıristiyanların Nasturiliği ya da Monofizitizm'i kabul etmelerini önerdi; ortodoksluk kesinlikle devre dışıydı çünkü o tümüyle Bizans'la bağlantılıydı.

Bizans ve Sasani süper güçleri arasında kalan ve Arapça konuşan birçok grup Hıristiyanlığı kabul etti. Üçüncü yüzyıla

gelindiğinde küçük aşiret grupları daha büyük konfederasyonlar oluşturarak her iki sınırda da kargaşa çıkarıyor, savaşıyorlardı. Bu dönemde her iki imparatorluğun ordularının yanında da savaştılar. Zamanla Arapça konuşanlar imparatorlukların savaş gücünün önemli bir bölümünü oluşturmaya başladı; hatta dost Arapların sayısı, örneğin Suriye, Mezopotamya ve Filistin'deki düzenli Bizans askerlerinin "iki ya da üç misline" ulaşabiliyordu.[27]

Yarımadanın kuzeyinde ikincil devlet formasyonunda, filark adı verilen liderlerin yönetiminde iki temel konfederasyon oluşmaya başladı. Sasanilerin batısındaki Lahmiler İran'ın, Bizans'ın doğusundaki Gassaniler ise Bizanslıların yanında yer alma eğilimi gösterdiler (Görsel 13.11). Araplar sınır boylarındaki arazi ve iklim koşullarını ve her iki tarafında da uyguladığı askeri yöntemleri çok iyi biliyorlardı. Dördüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde Hıristiyanlık Arabistan'ın kuzeyinde her iki bölgede de yaşayan Araplar arasında yaygınlaşmıştı; kendi piskoposlukları, manastırları, azizleri ve ayinleri vardı. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda Nasturiler Lahmilere, Monofizitler ise Gassanilere egemen oldular. Bir kez daha aykırı Hıristiyanlık bir grubu diğerinden ayıran bir kimlik meselesi oldu. Bir sonraki bölümde Arap Yarımadası'nın kuzeyindeki Arapça konuşan halklar üzerinde Hıristiyanlığın uzun vadeli etkilerini, aynı zamanda genişleyen aşiret gruplarının imparatorluklar arasındaki savaşlarda oynadıkları rolü inceleyeceğiz.

Çevreden gelip Batı Roma İmparatorluğu'na egemen olan son bir grup daha vardı. Üçüncü yüzyıl olağanüstü sayıdaki Germen halkın Roma İmparatorluğu topraklarına yerleşmesine tanık oldu. Barbarların hepsi Roma sınırları içinde yerleşmeden hemen önce veya sonra aykırı Ariusçu Hıristiyanlığı kabul ettiler. Daha önce sözünü ettiğimiz gruplar gibi bunlar da Konstantin döneminde ya da hemen sonra din değiştirdiler.

Görsel 13.11. Arap Yarımadası'nda Lahmi ve Gassanilere ait toprakları gösteren harita. *Cambridge Ancient History*, Cilt 12, 2. basım, s. 499.

Barbarların yerleşimleri Roma İmparatorluğu'nun sınırları boyunca yaşanan demografik değişimlerin yapısı açısından ele alınmalıdır. Uzun süre önce ekonomik bağlar ve politik ilişkiler bu insanların Romalılarla bağlantı kurmalarına yol açmıştı (bunu Onuncu Bölüm'de görmüştük). Bu bağlantılar Roma sınırlarının çok uzağında yaşayan barbarları bile etkiledi. Roma kaynakları çoğunlukla barbarları kimliği hiç değişmeyen ve geçmişi bulunmayan halklar olanak tanımlıyordu ama sürekli yeni barbar kimlikleri ortaya çıkıyor, yeni gruplar oluşuyordu. Bu süreç beşinci yüzyıl ve sonrasında da devam etti.

Öte yandan, bu çalışmanın tamamında görüldüğü üzere, yapısal değişimler olaylarla dengelenmek zorundadır. Dördüncü yüzyılın sonunda ve beşinci yüzyılın başında bir dönüm noktası yaşandı: Orta Asya steplerinden gelen Moğol kökenli savaşçı gruplar olan Hunlar birdenbire Akdeniz havzasında boy gösterdiler. Hunlar yol boyunca sürekli para ve insan kaynağı bulmak zorundaydılar, dolayısıyla her tarafa yayılarak zengin krallıklara saldırıp yağmalamak peşindeydiler. 376'da Roma sınırlarına yaklaştıklarında Hunlar Romalılar ile aralarında daha önce hiç temas kurulmamış olan tümüyle yeni bir halktı.

Aniden ortaya çıkışları Roma sınırlarının hemen dışında yerleşmiş olan barbarları bir seçim yapmaya zorladı: Ya Hunlara katılacak ya da Roma topraklarına sığınacaklardı. Germen halkları her iki yola da başvurdu. Romalılar önce bazı sığınmacıları kabul ettiler ve onları Hunlara ve diğer muhtemel işgalcilere karşı tampon olarak kullanmak üzere *foederati* (birleşik halklar ya da federasyonlar) şeklinde konuşlandırdılar. Romalılar *foederati*'den çok sayıda insanı ordularına kattılar. Beşinci yüzyıl ortalarında Batı Roma ordusunun büyük bir kesimi birleşik barbar unsurlardan oluşmaktaydı. Roma ordusunda birçok üst rütbeli subay barbar kökenliydi. Bu yerleşimden birkaç yıl sonra 376'da yeni Romalı efendilerinden

çok kötü muamele gören Got federasyonları Roma tarihindeki en korkunç askeri felaketlerden birine yol açan bir ayaklanma başlattı. Hadrianopolis Savaşı'nda (378) imparator Valens ile birlikte ordunun üçte birinin imha olduğu ileri sürülür. Bunu başka sorunlar izledi. 406'da Vandal, Suevi ve Alanlardan oluşan büyük barbar grupları donmuş olan Ren Irmağı'nı geçip imparatorluk topraklarına girdi. Batı Roma'nın sınırdaki orduları bu grupların önünü kesmekte giderek daha çok zorlanmaktaydılar. 410'da bir zamanlar I. Theodosius'un emrinde çarpışmış olan Alaric'in komutasındaki Gotlar Roma'yı yağmaladı.

Beşinci yüzyıl boyunca çeşitli barbar gruplar Batı Roma İmparatorluğu'nun topraklarını ele geçirdi. Yani, batı imparatorluğunun sınırları içinde kendi krallıklarını oluşturmaya başladılar. Vandallar Kuzey Afrika, Sardinya ve Korsika'yı ele geçirdiler ve 439'da Bizanslılar tarafından yok edilinceye kadar bir yüzyıldan kısa süre ayakta kalan bir krallık kurdular. Hatta 455'te Roma kentini yağmalamayı bile başardılar. 418'de Vizigotlar İspanya ve Galya'nın bir bölümünde bir krallık oluşturdular. Bu krallık sekizinci yüzyıl başında Müslümanların fethine kadar İspanya'da varlığını sürdürdü. Franklar bugünkü Fransa ve Almanya'nın büyük bir kısmında krallıklarını kurdular. Ostrogotların 489'da İtalya'da oluşturdukları krallık 536'da Bizanslıların müdahalesine kadar ayakta kalacaktı. 476'da Roma imparatorlarının sonuncusu Romulus Augustulus'un yerine barbar *rex* ya da kral Odoacer geçti. Batı Roma İmparatorluğu artık yok olmuştu.

Birkaç istisna dışında barbarlar Roma dünyasını yıkmak yerine onun devamını sağladılar. "Yetenekli bir Got bir Romalı gibi olmak ister; yalnızca yoksul bir Romalı bir Got olmaya özenir" diyordu İtalya'daki Ostrogotların kralı Theodoric. İmitatio romani adıyla bilinen bir yöntemle barbarlar krallıklarını temelde Roma ideolojisi, ekonomisi, ordusu ve siyaseti üzerine oluşturdular. Barbarlar yasalarını Latince yazdılar ve

Romalıların güç sembollerini kullandılar. Hatta Roma'nın yönetimsel ve politik yapılarını olabildiğince sürdürdüler.

Buradaki en büyük fark, Batı Avrupa'nın yeni efendilerinin benimsediği Hıristiyanlık biçimiydi. Birbirinden farklı bu kadar çok halkın neden Ariusçuluğu kabul ettiği konusunda genel bir yorum yapmak riskli olur ama burada izlenen birtakım yöntemler var. Dördüncü yüzyılda aralarında bulunan misyonerler Ariusçuluğa eğilimli idiler, bunun bir nedeni bu dönemdeki imparatorların da Ariusçu eğilimde olmasıydı. Öte yandan barbarlar Ariusçuluk Roma sarayında popülerliğini yitirdikten sonra heterodoks bağlantılarını sürdürdüler ve bunu muhtemelen Habeşler, Ermeniler ve Araplarınkine benzer nedenlerle yaptılar. Ortodoks Hıristiyanlığı kabul eden tek önemli barbar grup olan Frankların derhal Bizans İmparatorluğu ve Katolik Kilisesi tarafından kabul görmüş olması dikkate değer. Frank krallıklarını başarı ile kurmaları ve yüzyıllar sonra bunu imparatorluğa dönüştürebilmeleri, Batı Avrupa'daki sağlam temelleri, dinsel ideolojinin çağın politikasında üstlendiği önemli rolün sürmekte olduğunun kesin kanıtıdır.

Barbarlarla ilgili modası geçmiş öykülerde binlerce kıllı ve pis kokulu barbarın kitleler halinde sınırları aştığı ve Romalıların uygarlığını yerle bir ettiği yazılıdır. Bu görüş bugün herkes tarafından reddediliyorken Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve barbar krallıkların doğuşu ile ilgili son derece verimli tartışmalar yapılıyor. Her ne kadar hem antikçağ hem de çağdaş kaynaklarda birkaç yıkım manşetlerde yer alıyorsa da barbarlar yerleştikleri alanlarda Batı Roma İmparatorluğu'nu krallıklara dönüştürürken genelde barış içinde yaşamaktaydılar. Bununla beraber doğuda hâlâ birkaç antik imparatorluk varlığını sürdürmekteydi ve antik imparatorluklar çağı kapanmadan önce biri daha sahneye çıkacaktı.

14

İSLAM İMPARATORLUĞUNUN OLUŞUMU

Gökte ve yerde her ne varsa O'dur.
— Kubbet-üs-Sahra iç mekân yazıtlarından Kuran metni[1]

- Arap Yarımadası'nın yerlileri imparatorluklarını nasıl kurdu?
- İslamiyet, antik imparatorluklar çağında varlığını nasıl sürdürdü?
- İslam dünyası antikçağdan hangi noktalarda ayrıldı?
- Antik imparatorluklar çağını bitiren neydi?

691/692'de ilk İslam hanedanı Emeviler Kudüs'te Kubbet-üs-Sahra'yı inşa etti (Görsel 14.1). Kitabede: "Bu kümbet Allah'ın hizmetkârı, inananların komutanı Abdülmelik tarafından yaptırıldı: Allah kabul etsin ve ondan razı olsun" yazılıdır. İslam mimarisinin ilk ve en ünlü yapıtı olan bu anıt son antikçağ imparatorluğunun ortaya çıktığına da işaret etmekteydi. Bin beş yüz yıllık antik imparatorluklar çağında, kendinden öncekiler gibi, yeni imparatorluğun da kimliğini, saygınlığını ve gücünü kanıtlamak için böyle bir anıta gereksinimi vardı.

Görsel 14.1. Kubbet-üs-Sahra. Fotoğraf: Lee Wishing IV.

Bunu sağlamak için anıt hem geçmişe, hem de geleceğe dönüktü. Eski anıtlara öykünerek İslam İmparatorluğunun antik imparatorluklar arasında yer aldığını gösteriyordu. Bir Bizans vaftizhanesi ve hac merkezi örnek alınmıştı ve iç dekorasyonu Bizans ve Sasani saraylarının görüntü ve stilini yansıtıyordu. Bir zamanlar Museviliğin Birinci ve İkinci Tapınaklarının bulunduğu eski ve ünlü Tapınak Dağı üzerinde yapılmıştı. Hıristiyanlar ve Museviler için Kudüs her zaman kutsal bir kent olmuştu; Muhammed ve yandaşları, Mekke kutsal kent ilan edilmeden önce dua ederlerken yüzlerini bu kente çevirirlerdi.

Yeni imparatorluk Kubbet-üs-Sahra ile aynı zamanda bu eski dünyada eşsiz olduğunu da ilan etmekteydi. Kümbet Hıristiyanların Kutsal Kabir Kilisesi'nin tam karşısındaydı ve ona tepeden bakarak Hıristiyan çoğunluğa bir mesaj vermekteydi (Görsel 14.2). Kubbenin altındaki kemerleri çevreleyen Kuran'dan alıntılar bu yeni imparatorluğun daha üstün bir vahiy sahibi olduğunu ortaya koyuyordu. Geç antikçağda merkezi politik sistem ile canlı ve belirli kalıplar içindeki din-

Görsel 14.2. Kubbet-üs-Sahra ve Kutsal Kabir Kilisesi.
Fotoğraf: George Klaeren.

sel ideolojinin harmanlanması, son antikçağ imparatorluğunun yaptırdığı bu anıtta açıkça görülebiliyordu.

Bu nedenle Kubbet-üs-Sahra bu son bölümde ele alacağımız konular için değerli bir pencere oluşturmaktadır. Kümbet gibi İslam dünyası da eski ile yeniyi harmanlamakta, Yakındoğu ve eski dünya geçmişinde önemli bir geçiş oluşturmaktaydı. İslam'ın ortaya çıkmasıyla –Roma dönemi de hesaba katıldığında yaklaşık sekiz yüz yıllık bir geçmişe sahip olan– Bizans İmparatorluğu ideolojik açıdan evrenselliğini yitirdi ve diğerleri gibi bir krallığa dönüştü. Sasani İmparatorluğu birdenbire yok oldu. Her iki imparatorluk da birçok açıdan yeni İslam İmparatorluğu için bir model oluşturdu; bununla beraber İslam, antik imparatorluklar çağının önemli bir özelliğinin mirasçısıydı: Bir yöneticinin düzenli bir evren/kozmos oluşturmak için tanrı ya da tanrılar adına adalet dağıtması. Kubbet-üs-Sahra'daki yazıtta, "Gökte ve yerde her ne varsa O'dur" deniyordu.

Emevi hanedanı kozmik evrensellik iddiasını destekleyecek etkin bir askeri ve ekonomik sistem geliştirdi. İslam toplumunu, yani ümmeti bir asırdan fazla yönetecek, kendilerini diğer devletlerle eşdeğer tutmayacaklardı. Onlar Allah tarafından imparatorluğu tüm dünyaya yaymak ve Allah'ın adaletini her yerde uygulamak için görevlendirilmişlerdi. Yeni Asurlularla birlikte antik imparatorluklar çağında ortaya çıkan bu evrensellik Emevilerin 750'deki çöküşünden sonra ortadan kalktı.

Bundan sonra İslam İmparatorluğunun da Bizans gibi bir krallığa –ya da krallıklara– dönüşmesi ile yeni bir dönem başladı. Antikçağ imparatorlukları dönemi Avrupa'da beşinci yüzyılda ve Bizans ile Sasaniler döneminde yedinci yüzyılda sona erdi. Bu dönem Yakındoğu'da sekizinci yüzyılda, Emevilerin çöküşü ile halefleri Abbasilerin ilk yılları arasında bir yerde son bulacaktı.

İMPARATORLUKLAR ARASI ÇATIŞMALAR VE (ESKİ) DÜNYANIN SONU

Bizans ile Sasaniler arasındaki savaşların, kısa süren barış dönemleri dışında, altıncı yüzyılın son yarısı ile yedinci yüzyılın ilk üçte biri arasında tüm hızıyla devam etmesi İslam'ın ortaya çıkmasına yaradı. İki süper güç arasındaki rekabet her iki imparatorlukta da değerli insan ve malzeme kaynaklarının yok olmasına yol açtı; bu, Müslümanların ilk zamanlarda kazandığı zaferlere katkıda bulunan unsurlardan biriydi. Bu savaşlar aynı zamanda her iki imparatorluğun içinde ve ötesinde geç antikçağ mantalitesini yönlendirdi. Kendi dinsel öğretileri çerçevesinde birçok Zerdüştçü, Musevi ve Hıristiyan gözlemci yaşanan askeri ve politik krizleri kıyamet alametleri olarak yorumladılar. Onlara göre bu çekişme ve felaketler dünyanın sonunun geldiğini gösteriyordu ve her grup bunu kendince yorumladı; Davut Mesih'in gelişi, İsa'nın muzaffer

dönüşü ya da kozmos ile kaosun, aydınlık ile karanlığın, gerçek ile yalanın çatışması gibi. Hatta çaresiz kalan bir Bizans imparatoru kıyametin yaklaştığını ileri sürerek Pers kâfirlere karşı Kutsal Savaş ilan etmeye bile kalkıştı. Bu girişimi tam da Muhammed hareketinin başlamasına denk geldi. Geç antikçağı kaplayan bu kıyamet korkusu ve Kutsal Savaş ideolojisi İslam'ın doğuşunda etkili oldu. Bu, bir imparatorluğun çevresinde ona karşı oluşan direnişin merkezi bir emperyal ideolojiyi içerebileceğini ortaya koyuyor; üçüncü bölümde Urartularda gözlemlediğimiz gibi, yani ateşe ateşle karşı koymak.

Altıncı yüzyılın son on yılında imparatorluklar arasında ender görülen bir barış sağlandı. İktidarda olan Sasani imparatorun rakibi II. Hüsrev, tahtı ele geçirmek için Bizans imparatoru Mauricius'tan yardım istedi. Böyle bir yardım talebi ilk kez yapılmıyordu ama görüşmelerin tonu çok daha önemli değişimlerin yolda olduğunu gösteriyordu. II. Hüsrev'in Bizans'a gönderdiği elçi iki imparatorluk arasında uzun vadeli barış sağlanması için alışılmadık bir formül önerdi. Ona göre, eğer iki imparatorluk da dünya üzerindeki iddialarından, yani evrensellikten vazgeçerlerse barış sağlanabilirdi:

> Tek bir krallığın evrenin düzeninde var olan sayısız sorunlarla başa çıkması olanaksızdır ve tek bir akıl, güneşin izlemekte olduğu böylesine büyük bir yaradılışı yönlendiremez. Çünkü dünyada ilahi iktidarınkine benzer bir birlik sağlanmasına ve yüce düzene uygun bir durum oluşturulmasına asla imkân yoktur.[2]

II. Hüsrev'in Bizans müdahalesi hakkındaki talebi onaylandı ve tahtı ele geçirmeyi başardı; Şahların Şahı buna karşılık doğu sınırındaki bazı önemli toprak imtiyazlarını Bizanslılara vererek onları ödüllendirdi. Öte yandan evrensellikle ilgili böylesine ciddi ve üst düzey sorunlar birtakım temel değişimler gerektiriyordu. Örneğin, üçüncü yüzyıl Roma'sında evrensellik bastırılmış olsa bile, antikçağ imparatorlukları dünyaya egemen olmanın imkânsızlığını hiçbir zaman res-

men kabullenmediler. Bu, antik imparatorluklar çağının başından beri en önde gelen amacı olmuştu. Sonunda Bizanslılar bu tutkularından vazgeçtiğinde oluşan yeni İslam dünya imparatorluğu Bizans'tan daha fazla antikçağ imparatorluğu görünümüne bürünecekti.

Öte yandan, Bizanslılar Sasanilerin içişlerine zor kullanarak müdahalede bulunmadılar. O dönemde hem merkezde hem de sınırlarda politik, askeri ve ekonomik sorunlarla uğraşmaktaydılar. Ülke suikastlar ve yolsuzluklarla çalkalanıyordu. Daha kötüsü, hükümet askerlere, özellikle sadece savaş zamanında bile olsa Bizans ordusunun önemli kaynağı olan Ermeni ve Arapça konuşan paralı askerlere maaş ödemekte zorlanıyordu.[3] Bizanslı tarihçi Theophanes bir Bizanslı bürokrat ile bazı Arapça konuşan bedeviler arasında geçen konuşmayı şöyle aktarıyor:

> Yakınlarda yaşayan Araplardan bazıları çöl girişini korudukları için imparatorluktan ufak bir destek aldılar. O sırada bir haremağası askerlerin maaşlarını dağıtmak için geldi. Araplar da her zamanki gibi maaşlarını almak için yaklaştılar ama harem ağası: "İmparator kendi askerlerine bile maaş vermekte zorlanıyor, sizin gibi köpeklere ne verebilir ki?" diyerek onları uzaklaştırdı.[4]

Bu arada yeniden baş gösteren saldırılar bu sorunları daha da ağırlaştırdı. Altıncı yüzyılın sonlarında Doğu'da iki yeni saldırgan ortaya çıktı, Slavlar ve Avarlar Bizans'ın zaten zayıf düşmüş kaynaklarını daha da zorladılar. Daha da beteri, imparator Mauricius, generallerinden biri olan Phocas'ın düzenlediği bir komplo ile tahttan indirilip öldürüldü. II. Hüsrev, kısmen eski efendisi Maurice'in öcünü almak için, yedinci yüzyılın ilk yıllarında imzaladığı barış anlaşmasını bozdu ve hakkı yenen Bizans imparatorunun intikamını alacağını iddia ederek Bizans topraklarına saldırdı. Muhtemelen o da Ahameniş sınırları ve görkemi içinde bir Pers İmparatorluğu kurmayı düşlüyordu. Bunu izleyen yirmi yıl boyunca Sasani-

ler birçok zafer kazandılar ve Antakya, Kudüs ve İskenderiye'yi ele geçirerek yağmaladılar.

Hatta Avarlarla işbirliği yaparak Konstantinopolis'i sonuçsuz kalsa da son derece ciddi biçimde kuşatmaya giriştiler. Bu alanların çoğu daha sonra kısa süreli olarak Bizanslıların eline geçti ama ileride göreceğimiz gibi, Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'nun bazı bölümleri bu yıkıcı zaferlerin etkisinden ancak beklenmedik bir şekilde güneyden akın eden Arap ordularının ortaya çıkışı ile kurtulabildi.

Sasanilerin en başarılı seferleri sırasında Bizans imparatoru olan Heraclius (saltanatı 610-641) Sasani tehdidiyle başa çıkmanın bir yolunu buldu. Heraclius ilk (antik) Bizans'ın son imparatoru olacaktı. Sasanilerin Kudüs'te "Gerçek Haç"ı ele geçirmeleri onun için Bizans'ın (belki de dünyanın) sonu anlamına geliyordu. Bu nedenle neredeyse Konstantinopolis'i terk edip Bizans'ın başkentini Justinian döneminden beri Bizanslıların elinde bulunan, Kuzey Afrika'daki (kendi büyüdüğü kent olan) Kartaca'ya taşıyacaktı. İsa'nın üzerinde çarmıha gerilip öldüğüne ve Cennet Bahçesi'ndeki Hayat Ağacı'ndan yapıldığına inanılan Gerçek Haç geç antikçağda en değerli kutsal emanetti. Konstantinopolis'ten ayrılmamaya ikna edilen Heraclius, imparatorluğu kurtarmak için son derece ciddi önlemler aldı. Askerlerin maaşını büyük çapta düşürdü ve hatta maaşları ödeyebilmek için kiliselerdeki altın ve gümüşlere el koydu, orduyu yeniden düzene soktu, güçlü Hazar Türkleriyle anlaştı, Ermeni süvarilere ciddi oranda takviyede bulundu ve Pers kâfirlere karşı Kutsal Savaş ilan etti. Kudüs'ü yeniden ele geçirme ve Tizpon'da tutulan Gerçek Haç'ı geri alma tutkusu, düzenlediği sefere güçlü bir dinsel hava verdi. Bir Kutsal Savaş ideolojisi böylece özellikle Araplar açısından bir savaş gerekçesi olarak yayıldı. Bu çabaları sayesinde Heraclius savaşı kendi lehine çevirmeyi başardı.

630'a gelindiğinde Sasanilerin yaşadığı iç sorunlardan yararlanarak son derece önemli zaferler kazanan Heraclius (bu

Görsel 14.3. İmparator Heraclius ile II. Hüsrev arasındaki savaş. Réunion des Musées Nationaux/Art Resource, NY.

arada Şahların Şahı II. Hüsrev Sasani soylularının ihanetine uğramış ve öldürülmüştü) Kudüs'ü ve Gerçek Haç'ı geri aldı (Görsel 14.5). Bastırdığı sikkelerde kahramanlığı gururla sergilendi. Kendini "yeni Konstantin" olarak görüyordu; o dönemde ve daha sonra kilise görevlileri ondan "Hıristiyan Büyük İskender" ve "kıyamete karşı savaşan haçlı kral" olarak söz ettiler. En azından şimdilik Bizans'ın yıldızı parlamış, Sasaniler savunmaya çekilmişlerdi.

Bununla beraber, üç yıl içinde bu yeni güç dengesi her iki imparatorluğa saldıran, Arapça konuşan savaşçılar tarafından bozuldu. Sasani İmparatorluğu yirmi yıla kalmadan tümüyle çöktü. Bizans İmparatorluğu ayakta kalmayı başardı ama önemli oranda toprak kaybına uğradı; Akdeniz'deki Roma İmparatorluğu'nun sonu gelmişti. Evrenselliği bir yana bırakan ve her taraftan düşmanlarla sarılı olan Bizans'ın tek amacı varlığını sürdürmek oldu.

Bizanslılar uzun süreden beri evrensel iddialarına destek olacak insan ve malzeme kaynaklarından yoksundular; Arapça konuşan göçerlerin saldırıları bunu açıkça ortaya koydu. Bizans İmparatorluğu'na egemen olan hava, çoğu kez daha iyi bir tanım bulunamadığından, "ortaçağ" olarak tanımlanı-

Görsel 14.4. Bizans-Sasani sınırı yakınındaki Diyarbakır surları. Fotoğraf: Mark W. Graham.

yordu; o artık bir antikçağ imparatorluğu değildi. Bununla beraber, antik imparatorluklar çağında, yıkılan bir iki imparatorluğa çok şey borçlu olan yeni bir parlak örnek doğmaktaydı.

ARAPLAR VE İSLAMİYETİN DOĞUŞU

İslam'ın doğuşunu kavrayabilmek için bir kez daha tarihin çeşitli evrelerine tekrar göz atmamız gerekiyor. Olayların oluşturduğu en üstteki evre ile daha uzun vadeli sosyolojik oluşumların meydana getirdiği orta evre el ele vererek tarihin dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Çoğu kez görüldüğü üzere kaynaklar anlık zaferlerden söz ediyor ama bunlar öykünün yalnızca bir bölümünden ibaret.

On üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, Arapça konuşanlar Bizans ile Sasani imparatorlukları arasında süregelen çatışmalarda rol aldılar. "Araplar için her iki cephe de büyük kazanç kaynağıydı ve her iki imparatorluğa da söz geçirebiliyorlardı," diyor altıncı yüzyılda yaşamış Urfalı Hıristiyan bir yazar.[5] Onların bu savaşlarda yer alması, birkaç yüzyıldan beri Yakındoğu'da gözlemlenen çeşitli demografik değişimlerin sonucuydu.

Yüzyıllar boyunca Arapça konuşanların Güney Mezopotamya ve Levant'a göçleri, Bizanslılarla Sasaniler arasındaki sınırda ve her iki imparatorluğun güney sınırlarında yaşanan daha geniş çaptaki demografik değişimlerle eşzamanlıydı. Örneğin, yakın zamandaki arkeolojik kazılar beşinci ve yedinci yüzyıllar arasında Yakındoğu Bizans'ında farklı yerleşim yöntemlerini gün yüzüne çıkardı. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda Bizans yerleşim birimleri çoğaldı, nüfus arttı ve tarım gelişti. Öte yandan yedinci yüzyılın başlangıcında (beklenenden daha erken) nüfusta, kasabaların sayısında ve tarımda bir gerileme gözlemlendi. Arabistan sınırında Bizans'ın yerleşim ve savunma birimlerinin çoğunlukla terk edilmiş olduğu görüldü. Fetihçi Araplar yedinci yüzyılda buraya geldiklerinde son derece az sayıda Bizanslı ile karşılaştılar. Onların bu bölgedeki zaferleri askeri fetihlerin yanı sıra demografik değişimlerden kaynaklanmaktadır.

Yedinci yüzyıl başında Yakındoğu bölgelerinde önemli miktarda farklı sosyal kökenlerden gelen Arap nüfusu vardı ve bunların yerleşim stilleri de farklıydı. Anavatanlarından ayrılırken Arap Yarımadası'ndaki geleneksel yaşam biçimlerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Bunların bir kısmı vahalarda tahıl ya da palmiye ağacı yetiştiren yerleşik üreticilerdi. Kimileri Arap Yarımadası'nda ve ötesindeki küçük ticari kasabalarla tüccar ya da zanaatkâr olarak çalışmışlardı. Küçük ama etkin bir azınlık ise deve, keçi ve koyun güden göçerler ya da bedevilerdi.

Arapça konuşanlar Araplar gibi belirli bir politik, sosyal ya da dinsel üst kimliğe sahip değillerdi. Daha ziyade geniş aileler ve boylardan oluşan aşiretlerden ibaret idiler. Aşiret kimliği seçkin ve belirleyici bir kimlik olmasa da aşiret üyeleri bunu gururla taşımaktaydılar. Aşiretler ve aileler arasında büyük bir rekabet, çekişme ve hatta derin düşmanlık ve kan davaları dahi yaşanabiliyordu. On üçüncü bölümde ele aldığımız Gassani ve Lahmi krallıkları gibi daha büyük dev-

Görsel 14.5. İmparator Heraclius yalınayak ve üzerinde sadece bir gömlekle Kutsal Haç'ı Kudüs'e taşıyor. Réunion des Musées Nationaux / Art Resource, NY.

letler daha sonra, Bizans-Sasani savaşlarının başlarında ikincil devlet olarak ortaya çıkmışlardı. Bu grupların hepsi farklı Aramice ve Arapça şiveleriyle konuşuyor ve birbirlerini anlayamıyorlardı. Muhammed'in tarih sahnesine çıkışının hemen öncesinde ortak bir dil, daha şiirsel bir Arapça oluşmaya başlamıştı. Zamanla bu, Muhammed'in ve İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ın dili olacaktı. Panteizmden Museviliğe ve Hıristiyanlığa, bir önceki bölümde sözü edilen Monofizit ya da Nasturi tarikatlarına kadar çeşitli inançlar Araplar arasına sızmıştı ve birbirleriyle rekabet halindeydiler.

Muhammed 570'te Arabistan'ın merkezindeki Mekke kentinde Kureyş aşiretinin bir ferdi olarak dünyaya geldi. Kuzeydeki bölgelerin aksine Mekke bilinçli olarak Bizans-Sasani uzlaşmazlığının dışında kaldı. Muhammed'in gençliğinde Kureyş liderleri Bizanslıların Mekke ile ittifak girişimlerini geri çevirdiler. Öte yandan Mekke eski dünyadan tamamen

ayrışmış değildi. İki önemli ticaret anayolunun üzerinde yer alıyordu. Bunlar kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve Akdeniz ile Hint Okyanusu'na ulaşan anayol ile doğu-batı doğrultusunda uzanan ve Mezopotamya'yı Habeşistan ve Doğu Afrika'ya bağlayan anayollardı. Arabistan'da yaşayanlar uzun süredir –Yeni Babil İmparatorluğu'ndan beri (bkz. Bölüm Dört)– ticaretle uğraşmaktaydılar. Mekke aynı zamanda bir hac merkeziydi; burada Kâbe adıyla anılan binada çok sayıda tanrının yanı sıra Kara Taş denilen kutsal emanet bulunuyordu. Kâbe çeşitli dinlerden hacıları kendine çekmekteydi; Hıristiyanlar bile Yaradan'a saygılarını sunmak üzere buraya geliyorlardı.

Muhammed'in ilk yılları hakkında çok az bilgi var. Hakkında anlatılanların çoğu, hatta doğum yılı bile tartışma konusu olmaktadır. Genel kanı ise yedinci yüzyılın ilk on yılı içinde dünyaya geldiği ve orta halli bir tüccar olarak gittiği yerlerde "yaşamın anlamı" gibi sorulara yanıt aradığı yönündedir. On yıl kadar böyle dolaştıktan sonra rüyasına giren bir melek ondan Allah'ın elçisi olmasını ister. Bunun üzerine peygamberlik rolünü üstlenerek bir mesaj iletmeye başlar. Önde gelen bir bilimadamı bu mesajı şöyle özetlemektedir:

> Dünyanın sonu gelecek; tüm insanlığı yaratan Yüce Allah onları yargılayacak; cennetin tüm nimetleri ve cehennemde çekilecek acılar tüm ayrıntıları ile açıklanacak. Yaşadıkları sürece Allah'ın buyruklarına uyanlar, yargılanırken O'nun kendilerini bağışlayacağından emin olabilirler; Allah onlardan düzenli olarak dua etmelerini ve diğer farizaları yerine getirmelerini, kendisine şükretmelerini, hayırsever olmalarını ve cinsel tutkularını dizginlemelerini istiyor.[6]

Müminler yavaş yavaş bu mesaj etrafında toplandılar.[7] *Müslüman*'ın sözcük anlamı "boyun eğen", yani Allah'ın iradesini kabullenendir. Bu akım başlangıçta Muhammed'in Allah dünyaya ininceye kadar burada dürüst bir toplum

oluşturma görüşünü paylaşanları kapsamaktaydı. Musevi ve Hıristiyanlar gibi tek tanrıya inananlar Muhammed'in yanında yer aldılar; bu tür inanç sahiplerinin onun verdiği mesajla ilgili herhangi bir kuşkuları olamazdı. Muhammed Mekke'de herkesin Allah'a inanmaları gerektiğini, aksi halde Allah'ın gazabına uğrayacaklarını söylemeye başlayınca yöredeki pagan liderlerle ters düştü ve 622'de hayatını kurtarabilmek için buradan kaçtı. Bu kaçış *Hicret* olarak bilinir ve Muhammed'in ölümünden on yıl kadar sonra oluşturulan Müslüman takviminde bu tarih başlangıç olarak kabul edilir (bunun Miladi takvim fikrinin ortaya çıkmasından önce olduğunu da unutmayalım).

Muhammed Mekke'nin kuzeyinde bir ticari depo olan ve bir zamanlar Yeni Babil İmparatorluğu'nun bir parçasını oluşturan (*bkz.* Bölüm Dört) (daha sonra Medine adını alan) Yesrib'e geldi. Yesrib'de iken yandaşları silahlandı ve Mekke'den gelip giden tüccarların yolunu kesmeye başladı. 632'deki ölümünden kısa süre önce Muhammed ve silahlı yandaşları tekrar Mekke'ye geldiler; bu arada yandaşlarının sayısı önemli ölçüde artmıştı; geri gelişine şiddetle karşı çıkanlar olduysa da Mekkelilerin çoğu ona kucak açtı. Çok sonraları, Muhammed'in ölümünden yıllar sonra Müslüman tanımı katı kurallara bağlanarak Hıristiyanları ve Musevileri dışladı. Bu arada Arapça konuşan birçok Hıristiyan Muhammed'in ve daha sonra kurulacak olan Arap ordularının saflarında yer aldı.

Muhammed ile ordularını fethe neyin yönlendirdiği her zaman büyük tartışma konusu olmuştur. Kuran'ın onun ilettiği mesajı doğru olarak yansıttığı varsayılırsa geç antikçağda evrensellik ve kıyamet konusundaki ortak görüşlerin hem mesajı hem de yöntemi içinde yer aldığı açıkça görülür. Kuran'ın önemli bir bölümünde dürüst yargıç Allah'ın yeryüzüne inip tüm dünyayı düzene sokacağı Kıyamet'ten söz edilmektedir. İnananlar bu yargılama gününe kendilerini ve dünyayı hazır-

lamak için Kutsal Savaş'a katılmaktaydı. Muhammed kayda geçen son konuşmasında "Müslümanlar tüm insanlar 'Allah Birdir' diyene kadar savaşmalıdır"[8] diyor. Amacının evrensel ve adil bir toplum oluşturmak olduğu görülüyor; bu, geç antikçağdaki tek tanrı fikrini Antikçağ imparatorlukları döneminin derinliklerinde yatan dinamiklerle kaynaştırmaktır.

Muhammed 632'de ölünce en büyük sorun, akımının o olmadan sürüp süremeyeceği oldu. O, inananların, ümmetin dinsel ve politik lideri olmuştu. Antikçağ imparatorlukları döneminde karşılaştığımız ünlü yenilikçiler gibi o da halefini belirlememişti. Muhammed'in önde gelen iki yoldaşı, Ömer ve kayınpederi Ebu Bekir birlik çağrısında bulundular. Ömer Ebu Bekir'e sadakat yemini edince tüm Kureyş kabilesi de onun izinden gitti ve Ebu Bekir *halife* unvanını alarak tüm topluluğun lideri oldu. Bu arada birkaç mümin peygamber kisvesine bürünmek istediyse de Muhammed son peygamber olarak ilan edildi; kendisi hayatta iken böyle bir iddiada bulunmamıştı ama bu tanım bundan sonra, başlattığı akımda son derece güçlü, odaklayıcı ve birleştirici bir unsur olacaktı. Muhammed'in ölümünden sonraki iki yıl içinde ümmet eskisinden çok daha güçlü hale geldi ve kuzeyde, batıda ve doğuda fetihler devam etti.

Başlangıçta Arap krallıklarına ve kuzeydeki bölgelere yönelik yayılma hareketleri nispeten hızlı ve kolay oldu. Lahmi ve Gassani koalisyonları neredeyse anında çöktü ve Bizanslılarla Persler eski müttefiklerine yardımcı olmadılar. Büyük imparatorlar her zaman Arapça konuşan halklara tepeden bakmışlardı ve iki taraf da birbirinden hoşlanmıyordu. Bir Arap elçi Sasani şahına şöyle diyordu: "Bir zamanlar Araplar rezil bir ırktı ve onları ayaklarınızın altında ezebilirdiniz. Köpek ve kertenkele yemek zorunda kalıyorduk. Ama ne mutlu bize ki Allah bizim aramızdan bir peygamber çıkardı."[9] Maaşların belirsiz ve çoğu kez uzun aralıklarla ödenmesinin

yanı sıra bu tür davranışlar birçoklarının gelişmekte olan başarılı bir orduda yer almayı seçmelerini kolaylaştırıyordu. Bu ise herhangi bir saldırı karşısındaki tek gerçekçi savunma aracının bizzat Arapça konuşanlar olduğu Bizans ve Sasani imparatorluklarında büyük ve ciddi sorunlar yaratmaktaydı. İmparatorların ikisi de büyük gereksinim duydukları kaynakları başka yerlerde ararken Araplarla olan sınırlarını ihmal ettiler. Bizans Yakındoğu'sundaki demografik değişimler önemli bölgelerin az nüfuslu ve saldırılarla baş edemez duruma gelmesine yol açtı. Bir kez daha tarihin iki evresi bir araya gelmişti.

Ebu Bekir'den sonra ümmetin politik, askeri ve dini lideri, topluluğu dünya imparatorluğuna yönlendiren Ömer (saltanatı 634-644) oldu. Diplomasi, görüşmeler ve fetihlerin bir arada sürdürülmesi sonucunda Ömer'in liderliğinde yayılmacılık inanılmaz bir hızla gelişti. Bizans İmparatorluğu'nun tahıl deposu olan ve kısa süre önce Bizanslıların Sasanilerden aldığı Şam ve İskenderiye gibi kentler müzakereyle elde edildi. Çoğu bölge fethedildi. Büyük imparatorlukların savaş tekniklerini çok iyi bilen Arap orduları zırhlı süvarilerin yer aldığı savaşlarda Bizans ve Sasanilere üstün geldiler.

Arap ordularının Bizans ve Sasani ordularının birebir kopyası olmadığını fark etmek çok önemli. Bu ordular son derece iyi örgütlenmiş Arapça konuşan savaşçı soyluların yönetimindeydi ve süvari savaşında sahra koşullarına çok daha uyumlu olan develerden yararlandılar. Ordular 636'da, Muhammed'in ölümünden sadece dört yıl sonra önce Yarmuk'ta Bizanslıları bozguna uğrattılar, ertesi yıl Antakya'yı ele geçirip Kadisiye Muharebesi'nde Sasani İmparatorluğu'na altından kalkamayacağı bir darbe indirdiler. 641 yılına gelindiğinde Sasani devleti tam bir anarşi içindeydi ve on yıl sonra II. Hüsrev'in torunu ve son şah III. Yezdigerd Araplardan kaçarken öldürüldü.

Görsel 14.6. Ahval-i Kıyamet; ilk üç halife Ebu Bekir, Ömer, Osman. Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz / Art Resource, NY.

Bizans'ın Suriye ve yaşamsal önem taşıyan diğer bölgelerde güçten düşmesine yol açan bir başka neden de istila ordularına karşı direnme ve ayaklanmadan yana olmayan çeşitli aykırı Hıristiyan din adamlarıydı. Bir önceki kuşağa mensup bilimadamları Müslümanların muzaffer olmasının başlıca nedeninin Monofizit ve Nasturilerin Bizanslı Ortodoks liderlere ihaneti olduğu görüşündeydiler; oysa Nasturilerin Tikrit ve Musul'u teslim etmesi gibi olaylar çok az yaşanmıştı ve daha genç bilimadamları bu görüşe katılmıyordu. Bu tip liderlerin işgal ordularına karşı direnişten kaçınmaları istilacıların çok

işine yaradı ama bu kazanılan zaferlerin nedenlerinden sadece biriydi.

Ordular toprakları genişletirken genellikle Hıristiyanların, Musevilerin ve Zerdüştlerin kurduğu eski kentlerde yerleşmediler. Bunun yerine garnizon kentleri oluşturup buralarda vergilerle desteklenen ayrı bir sınıf olarak yaşadılar. Bu garnizon kentlerden olan Kufe, Basra ve Fustat zamanla gelişip büyüdü. Her garnizon kentinde ordular hemen ufak bir camii inşa ettiler ve yerel askeri komutan burada günlük namazları kıldırdı; burada da askeri ve dini güç iç içeydi. Ömer'in halefi olan Osman (r. 644-656) zamanında Müslümanlar denize açıldılar ve Fenikeli denizcilerden büyük yardım görerek Kıbrıs'ı ele geçirdiler. Bu dönemde İslam dinini kabul etmiş olma koşulu o kadar önemli değildi; birçok Hıristiyan bu savaşlarda Müslüman saflarında yer aldı ve birçok Hıristiyan Müslümanların yönetimindeki topraklarda isyan etmedikleri sürece hiçbir taciz görmeden özgürce yaşadılar.

Ordular çeşitli yönlerde yayılmalarını sürdürürken siyasi merkezde sorun çıkmaya başladı. Ömer'den sonra halife olacak Osman ve Ali bin Ebu Talib (saltanatı 656-661) siyasi rakipleri tarafından öldürüldüler. Ali, Muhammed'in kuzeni ve damadı idi. Onun destekçileri daha sonra Şii kimliği (*Shia Ali* ya da Ali'nin Partisi) oluşturulurken ona yapılan suikastı en önemli an olarak anımsayacaktı. Bununla beraber Ali'nin oğlu Hasan Muaviye (saltanatı 661-680) ile anlaşıp liderliği ona devredince ümmette istikrar sağlandı. Muaviye güçlü Emevi ailesinin önde gelen bir üyesi ve ilk İslam hanedanı olan Emevilerin kurucusuydu.

EMEVİLER: İLK MÜSLÜMAN (VE SON ANTİK) İMPARATORLUK

Emeviler dönemi (661-750) tarihte tüm İslam ümmetinin tek politik merkezin şemsiyesi altında toplandığı tek dönemdir. Bu dönemde güçlü ve etkin İslami kurumlar bir araya gelerek

Görsel 14.7. Kartaca 610-613 menşeli bir Bizans sikkesi, British Museum / Art Resource, NY.

ilk İslam İmparatorluğunu oluşturmuş ve desteklemişlerdir: örgütlü bir ordu, düzenli bir vergi sistemi, istikrarlı para politikası ve Kubbet-üs-Sahra ve Şam'daki Ulu Camii gibi siyasal-dinsel yapılar. Suriye'deki Şam şehrini başkent yapan devlet Emevi halifelerin yönetiminde bir Akdeniz imparatorluğu oldu. Geçmişin devamı ile o günkü yeniliklerin bağlantıları özellikle siyaset ve din alanında bu dönemin simgeleri olmuştur.

Yönetime geçen ilk kuşakta Emeviler kendilerinden önceki Sasani ve Bizanslılardan çok şey aldılar. Ülkenin batı kesimle-

Görsel 14.8. Halifenin ayakta betimlendiği altın dinar, Emevi hanedanı, 695-696. British Museum/ Art Resource, NY.

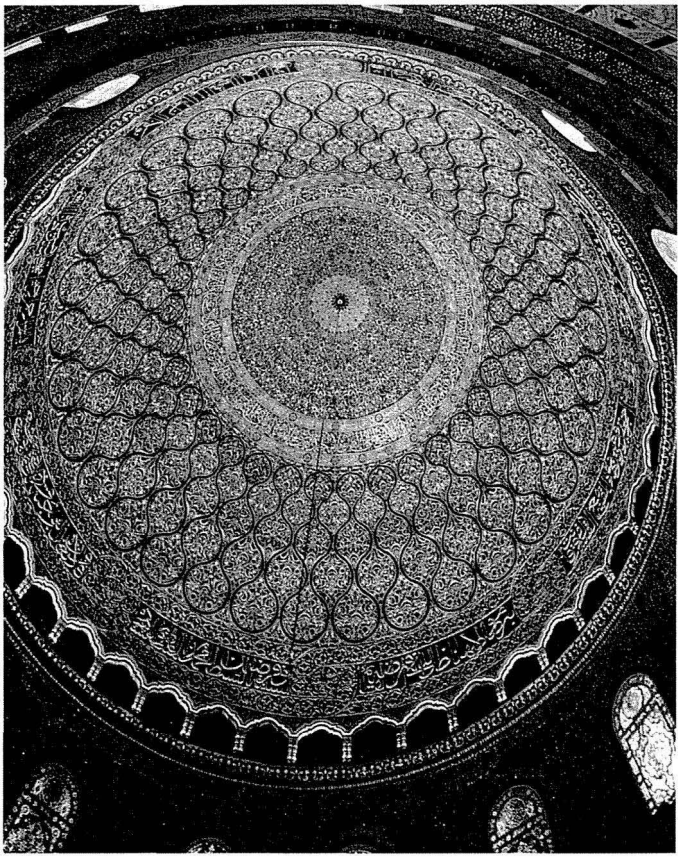

Görsel 14.9. Halife Abdülmelik tarafından bastırılan altın dinar. British Museum / Art Resource, NY.

rinde, özellikle Şam'da Yunanca vergi konularında eskisi gibi resmi dil olmayı sürdürdü. Doğuda Pehlevice ya da Orta Farsça yönetimde özel bir rol üstlendi. İlk Emevi sikkeleri Bizans ve Sasani stillerinden pek de farklı değildi. Birçok sikkenin ön yüzü Bizans öneklerinin benzeriydi ama arka yüzünde Heraclius'un sikkesindeki bir kaideye oturtulmuş haçın yerine dikey bir çizgi kullanılmıştı (Görsel 14.7-14.8).

Emeviler başlangıçta Romalıların seçkinlerle işbirliği yöntemini uyguladılar; toprakları büyümekte olan İslam dünyasına katılan –Hıristiyan ya da Zerdüştçü– yerel yöneticiler çoğunlukla eski görevlerini sürdürdüler. Bunun en ünlü örneği, Şamlı, Arapça konuşan Hıristiyan bir aileden gelen, daha önce Bizans (ve belki de Sasani) yönetiminde görev alan ve sonra da aynı görevi Emeviler döneminde sürdüren Aziz John'dur.

Emevilerin Abdülmelik (saltanatı 685-705) ile başlayan ikinci kuşak yönetiminde daha güçlü ve özgüvenli bir İslam ortaya çıkmaya başladı. Yedinci yüzyılın son on yılında Yunan ve Pehlevi dillerinin yerini resmi dil olarak Arapça aldı. Hemen hemen aynı dönemde özgün bir İslam sikkesi bastırıldı (Görsel 14.9). Yeni sikkelerde şahadet gibi dinsel söylemler

Görsel 14.10. Kubbet-üs-Sahra'nın kubbesinin içerden görünüşü. Scala/ Art Resource, NY.

yer almaktaydı: "Allah birdir ve Muhammed onun peygamberidir." Gene bu dönemde yüksek düzeyde idari görevlere özellikle Arapça konuşan Müslümanlar atandı ve yeni fethedilen bölgelerde yerel soylular görevlerinden alındı.

Gene bu dönemde İslam dininin kuralları daha da kesinleşmekte ve Hıristiyanlar ile Museviler giderek daha fazla dışlanmaktaydı; bunun dinsel ve politik sonuçları ortadaydı. Yedinci yüzyılın sonlarında inşa edilen Kubbet-üs-Sahra bu değişimin ilginç bir kanıtıdır (Görsel 14.10). Kubbenin altındaki kemerin çevresinde uzun bir metin yer alıyor:

> Ey kutsal kitabın insanları, dininizin kuralları dışına çıkmayın, Allah yalnızca gerçeği söyler. Meryem'in oğlu Hazreti İsa sadece Allah'ın peygamberlerinden biridir ve O'nun kelamı ve ruhu Meryem kanalıyla aktarılmaktadır. Bu yüzden Allah'a ve onun peygamberlerine inanın ve "ÜÇ" demeyin. Bu sizin için daha hayırlı olacaktır. Allah birdir. Bir oğlu olması O'nun görkemine yakışmaz. Gökte ve yerde her ne varsa O'dur. ... Allah şahittir ki, Allah birdir ve melekler ve bilge kişiler Allah'ın birliğine, yüceliğine ve bilgeliğine iman etmektedir.[10]

Aslında Kuran'da teslise karşı çıkan çok az bölüm var; yukarıdaki alıntı bunlardan biri ve en etkileyici olanı. Bu metnin seçilmiş ve kubbenin iç dekorasyonu olarak kullanılmış bulunması İslam kimliğinin giderek daha sekter olmaya başladığının bir başka belirtisidir.

Bununla beraber Hıristiyanlar (ve Museviler) "Kitap Halkı" (Ehl el-Kitab) ve *zimmi* yani "koruma altındaki kişiler" olarak özel konumlarını sürdürdüler; Zerdüştçüler de koruma altındakilere dahildi. Bu insanlar dinlerini değiştirmeleri için hemen hiç zorlanmadılar. Bu, geç antikçağda tüm uyrukların belli bir dini benimsemelerini öngören tutumdan vazgeçildiğini gösteriyordu. Kuşkusuz bunun bir nedeni vardı; başlangıçtaki fetihlerden sonra birkaç yüzyıl boyunca Müslümanlar eski Bizans topraklarında yaşayan Hıristiyanlar ve İran'daki Zerdüştçüler arasında bir azınlık olarak kaldılar. Müslümanlar ancak dokuzuncu yüzyılda –Emevilerin çöküşünden yaklaşık bir yüzyıl sonra– birçok bölgede ümmet olarak çoğunluğu oluşturdular. Öte yandan Müslüman olmayan herkes özel bir vergi, cizye ödemek zorundaydı. Antikçağda daha önce inanca dayalı bir vergilendirme görülmemişti. Bazı çağdaş bilimadamlarına göre cizye din değiştirmeyi istem dışı olarak körüklemiştir.

Öte yandan bu tür ayrışmalar, Emevilerin benimsediği Yakındoğu ve Bizans yönetim geleneklerinden, özellikle dinsel ve siyasal yetkinin birlikte uygulanma yönteminden kay-

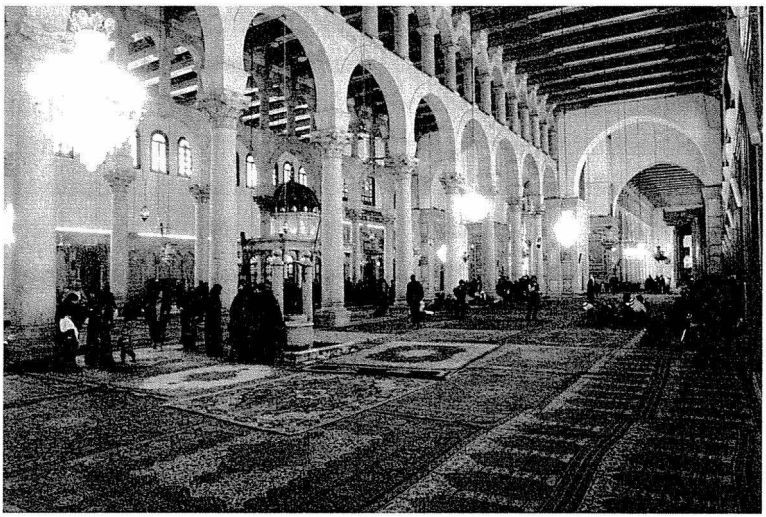
naklanmaktaydı. Antikçağ yöneticileri kutsal bir güce sahipmiş gibi davranıyorlardı ve Emevi halifeleri de bu geleneği sürdürdü. Akdeniz ve Yakındoğu'daki tebaaları öteden beri hükümdarların Tanrı ya da tanrılar adına adaleti sağlamasını beklerdi. Yönetime gelen halife için geleneksel ve dinsel törenler düzenleniyordu. Emevi halife bütün Musevi, Hıristiyan ve Müslümanların *omphalos*, başından beri dünyanın merkezi olarak gördükleri Kudüs kentinde tahta çıkıyordu.

Emevi mimarisi bu dönemin özelliği olan öykünme ve uygulama eğiliminin ilginç öyküsünü aktarıyor. Kubbet-üs-Sahra'da eski dünyanın izleri açıkça görülebilir: Duvarların inceliği, klasik sütunlar, mermerlerin simetrisi, mozaikler ve kubbenin kendisi doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Bizans yapılarından alınmıştı. Hıristiyanlara ve diğerlerine bu yapı bir vaftiz yerini ve hac merkezini çağrıştırıyordu. Orijinal halini büyük çapta korumuş olan binanın içi Bizans ve Sasani sanatından esinlenen çeşitli motiflerle bezenmişti. Süslemelerdeki trampetler Mahşer Günü'nü simgeliyordu, bu ve anıttaki diğer motifler Kıyamet Günü'nü ya da geç antikçağdaki inanışlarına göre dünyanın sonunu ilan ediyorlardı.

Halife Abdülmelik döneminde İslam kimliğinin kritik bir dönüm noktasında inşa edilen bu yapı daha önce görülmemiş özelliklere de sahipti. Fetih orduları gibi bu yapı da eskilerinin kopyasından ibaret değildi. İç dekorasyonda Bizans ve Sasani sanatında bol miktarda kullanılmış olan insan ve hayvan figürleri yer almıyordu.

Emeviler döneminde İslamiyet dinsel sanatta bunların bulunmasını hoş karşılamamaya başlamıştı; sadece çiçek ve bitki motifleri kullanılıyordu ve bu da yeni ve daha gelişmiş bir imparatorluğun sahneye çıkmakta olduğunu ortaya koyuyordu.

İslam mimarisinin önde gelen yapıları olan camiler arasında benzerlik ve farklılıklar görülebiliyordu. Şam'daki Ünlü Emevi Camii ya da Ulu Cami bunun tipik bir örneğidir. Ulu

Görsel 14.11. Şam'daki Büyük Emevi Camii'nde bulunan ibadet yeri, İlvan. DeA Picture Library / Art Resource, NY.

Cami, Kubbet-üs-Sahra'yı yaptıran Abdülmelik'in oğlu ve halefi halife el-Velid (saltanatı 705-715) tarafından inşa ettirilmişti (Görsel 14.11). Şam fethedilen diğer yerleşim yerlerinden farklıydı; burada birçok Müslüman çevredeki garnizon niteliğindeki kasabalar yerine kentin içine yerleşmişti. Böylece Şam'da önemli bir cami yapılması gerekli hale gelmiş ve İslam'ı cesurca halka ifade etme fırsatı doğmuştu.

Şam'da yaptırılan Ulu Cami Hıristiyanların Aziz John Katedrali'nin bulunduğu yere inşa edildi (katedral de eski Haddad/Jüpiter tapınağının yer aldığı kutsal alanda bulunmaktaydı); fethedilen Doğu Akdeniz'deki Bizans kiliselerinden çok daha büyük olması planlanmıştı. Çok büyük bir camiydi ve burada ibadetin yanı sıra başka önemli etkinlikler de yapılmaktaydı. Halifeler ve valiler burada Müslüman cemaatine hitap ediyorlardı. Kadılar davalara burada bakıyordu ve hocalar burada öğrencilere ders veriyordu.

Cami İslam mimarisine uygun yapılmıştı: Muhammed'in kendi evi örnek alınarak, cemaatin toplanabileceği geniş bir

avluya sahip bir Arap toplum merkezi şeklinde planlanmıştı. Bununla beraber, bazı mimari unsurlar Roma forum ve bazilikasındaki açık alanı ve üç nefli salonu çağrıştırıyordu. Ulu Cami'nin avlusundaki mozaikler Roma ve Bizans villalarının zeminindeki mozaikleri anımsatıyordu ama burada insan ve hayvan figürleri yoktu. Ulu Cami eski ile yeninin göz kamaştırıcı bir karışımıydı ve antikçağdaki İslam İmparatorluğunun varlığını ve kimliğini güçlü bir biçimde ortaya koyuyordu.

Daha sonra ve daha uzakta inşa edilen bir Emevi binası eski ve yeninin bir arada kullanılışının emperyal ve evrensel bir göstergesidir. Bugünkü Ürdün'de dinlenme yeri ve kaplıca olan Amra Kasrı'nın duvarlarının birinde, geçmişteki ve o günkü altı liderin resimleri, altında da Arapça ve Yunanca unvanları yer alıyordu; bunlardan dördü hâlâ okunabilir durumdadır: Sadece Sezar olarak belirtilen bir Bizans lideri, Sasani şahı Hüsrev, İspanya'daki Vizigotların kralı Roderick, Habeşistan kralı Negus. Diğer ikisi daha sonra Çin imparatoru ya da Orta Asya'daki Hazar Türklerinden bir Han ve bir Hintli prens olarak belirlendi.

Bu yapı konusunda önde gelen uzmanlardan birine göre "Altı kral, Arapların şimdi sahip olduğu dünyadaki tüm politik ve kültürel mirası temsil etmekte" idi.[11] Bu kasrı yaptıran ve dekore ettiren soylu Emevi, yarı çöl olan bu uzak köşede geçmişteki ve bugünkü dünya liderlerine bakarken onların kendisiyle görüşmeye geldiklerini hayal edebiliyordu. Onun Arap imparatorluğu tüm imparatorluklardan daha görkemliydi. Kasırda ayrıca bir toplantı salonu, bir hamam vardı; zemindeki mozaiklerde av sahneleri ve yarı çıplak kadın ve erkek figürleri yer alıyordu. Tüm bu dekorasyon Emevi ülkesinin en ücra köşelerinde bile Roma hamam kültürünün etkili olduğunu gösteriyor.

Emevi yöneticiler dünyayı fethetme geleneğini de sürdürdüler. Yaptıkları fetihler ümmeti doruk noktasına ulaştırdı ve

ülkenin yüzyıllar boyu değişmeyecek olan sınırlarını belirledi. Batıda Bizans'ın elindeki Kuzey Afrika ve Vizigotların elindeki İspanya sekizinci yüzyılda Müslüman ordularının eline geçti. Ordular Frank krallığını da tehdit ettiler ama yıkamadılar. Doğuda ordular kuzeybatı Hindistan'a (şimdiki Pakistan) ve Orta Asya'ya doğru ilerlediler ve Semerkant'ta yayılmacı Tang Çinlileriyle karşılaşıp onları yendiler. İslam İmparatorluğu Emevilerin çöküşünden sonra da düzensiz olarak genişlemesini sürdürdü ama artık parlak fetih günleri geçmişte kalmıştı.

Bu fetihler sayesinde Emeviler olağanüstü zenginleşti. Gariptir, imparatorluğu kendinden öncekilerle eşdeğer kılan bu zenginlik daha sonra hanedanın çöküşüne yol açtı. Geç antikçağın dar görüşlü, acımasız, baskıcı eğilimi, bazılarını kendilerini besleyen eli kesmeye yönlendirecekti. Bazı Müslümanlar askeri başarılarla birlikte gelen bu yeni servet ve şaşaadan hoşnut değildi; bu, antik imparatorluklar çağında her zaman yaşanmıştır. Hoşnutsuz olanlar İslam tarihinin saf bir dindarlıkla Müslüman toplum yaşamının yönlendirildiği günlerini anımsıyor ya da düşlüyorlardı (veya özlüyorlardı).

Başka cephelerden de karşı çıkanlar oldu. Muhammed'in amcasının soyundan gelen Abbas "ferdi olduğu Peygamber ailesi adına" çeşitli muhalifleri çevresine topladı. Muhammed'in kuzeni ve damadı olan Ali yandaşlarından oluşan küçük ama etkin bir grup olan Alevilik zamanla Şiiler olarak meydana çıkacaktı. "Aleviler" için Ali'nin öldürülmesi Müslümanların yoldan çıkmaya başladığı andı. Böyle düşünenler bu olaydan sonra Emevilerin yaşanan sorunları daha da artırdığı kanısındaydılar. Bunun yanı sıra Horasan'da toplanan Emevi karşıtları bir ordu kurup batıya doğru ilerlediler ve 750'de Emevilerin iktidarına son verdiler.

Yeni oluşan Abbasi hanedanının (Muhammed'in amcasının adını almışlardı) merkezi eski Sasani başkenti Tizpon

Görsel 14.12. 750 yılına kadar Müslüman dünyası. *Cambridge History of Islam*, Cilt I (1970), s. 59.

yakınlarındaki Bağdat idi. Abbasiler Emevilerle sona eren Akdeniz imparatorluğunun yerine Ortadoğu'da bir krallık kurdular. Dindarların desteğiyle başa geçmelerine karşın –iktidara gelir gelmez onlara ihanet ettiler– Abbasiler kısa sürede tüm çağdaş ve eski rakiplerini geride bıraktılar. Bağdat dünyaca tanınan, dünyanın her tarafından ziyaretçi cezbeden bir kente dönüştü.

Çağdaş bilimadamları Bağdat'ın yapısında geçmiş imparatorlukların çok sayıda belirgin izlerini görmektedirler. Kent eski Sasani yerleşimlerini anımsatacak şekilde dairesel formda inşa edilmişti ve halifelerin iktidara gelişi dolayısıyla Bağdat'ta Sasani tarzında törenler düzenlenmekteydi. Öte yandan, eski dünya artık anılarda kalan, özlemi çekilen bir tarih olmuştu. Batı'da çağdaşları olan Şarlman'ın Frank İmparatorluğu gibi Abbasiler de eski dünyayı öykünülecek bir model olarak görüyorlardı ama onu yeniden canlandırmaya kalkışmak fikri artık geçerli değildi.

Emevilerin aksine Abbasiler yayılmacı olmadılar. Onların iktidarında daha önceki İslami fetihler dönemi sona erdi ve ümmeti bir arada tutmaya çabalayan ve başarısızlıkla sonuçlanan bir dönem başladı. Aslında ne Abbasiler ne de onlardan sonraki Müslüman hükümdarlar tüm ümmete egemen olamadılar. Tek ortak noktaları Emevi karşıtlığı olan bir koalisyon oluşturdular ve o hanedanı iktidardan uzaklaştırdıktan sonra tüm güçleriyle birliği sağlamaya çalıştılar.

750 yılından sonra İspanya'da Emevi devletindeki bölünmeler gelecekte neler olacağını göstermekteydi ve tüm Abbasi döneminde (750-1258), özellikle 950'den sonra Abbasiler Bağdat ve çevresi dışındaki bölgelere egemen olmakta zorlandılar. Mısır ve Kuzey Afrika kısa sürede Abbasi yöneticilerinden ayrı olarak kendi bağımsız ya da yarı bağımsız krallıklarında yaşamayı öğrendi ve İran'ın birçok bölgesinde de aynı şey geçerli oldu. Batıdaki Bizans ve Frank imparatorluk-

ları gibi Abbasiler de diğer devletlerden biri olarak varlığını sürdürmek zorunda kaldı ve Yakındoğu'da iyi ya da kötü bir biçimde "Ortaçağ" olarak bilinen bir dönem başladı. Antik imparatorluklar çağının kalbi olarak bilinen Mezopotamya artık tarih olmuştu.

TEŞEKKÜR

Bu kitabı yazma düşüncesi Stanford Üniversitesi'nde her iki yazarın da öğretim üyeliği yaptığı dinamik ve yaratıcı Uygarlık Tarihine Giriş Programı sırasında oluştu. Bu metin ile –Ian Morris ve Jennifer Trimble tarafından başlatılan– o programda Antikçağ İmparatorlukları dersleri için ekip çalışması ile hazırlanan ders notları arasındaki benzerlikler kesinlikle "rastlantısal" değildir; özellikle Ian Morris bu projeyi başından beri desteklemiştir. Antikçağ İmparatorlukları öğretim kadrosunda yer alan diğer meslektaşlarım, özellikle Emma Blake, Maura Heyn ve Cindy Nimchuk'ın etkileri, erken Batı Akdeniz uygarlığının anlatıldığı kimi yerlerde, Palmira ve Ahameniş bölümlerinde kolaylıkla görülebilir. "Modern İslam Dünyasından Önceki Dönemde Kültür ve İletişim" başlığını taşıyan Chicago Üniversitesi Uygarlık Tarihi Yaz Seminerleri ise on dördüncü bölümün esin kaynağı olmuştur.

Grove City College'da genellikle antikçağ imparatorluklarını ele alan Antikçağ Dünyası öğretilerinin bir ders kitabına dönüştürülmesini ilk öneren Chuck Dun oldu. Daha sonra çok sayıda meslektaşımız bu ders kitabının geliştirilmesine katkıda bulundu. Beatrice Rehl'in tüm çalışma boyunca sergilediği güvenilir editörlüğü gibi, metinleri mükemmel bir şekilde gözden geçiren isimsiz eleştirmenlerin görüşleri de son derece değerliydi. Fred Donner, Iain Duguin, Steven L. Jones

ve David Michelson da dahil birçok dostumuz ve meslektaşımız bölümlerin taslaklarını okuyup görüşlerini bildirdiler.

Her iki yazar da işin en başından itibaren kitabın hazırlanmasında rol aldılar. Graham her bölümün araştırılmasını ve yazımını üstlendi; Cline de nihai düzeltmeleri gerçekleştirdi. Grove City College'dan Steven Morrison ve Andrew Welton araştırmalara birinci sınıf katkıda bulundular; Andrew projenin çerçevesi oluşturulurken, Stephen de dizin bölümünün hazırlanması da dahil projenin tamamlanma sürecinde yanımızdaydı. Grove City College'dan bir grup öğrenci de gönüllü olarak taslağı okudu ve onların öğrenci gözüyle geri dönüşleri çok yararlı oldu: Pierce Babirak, Christine Corrin, Emma Finney, Jordan Mihalik ve Abigail Morrison. Bir başka öğrenci grubu resimler ve telif hakları konusunda yardımcı olurken aynı zamanda düzeltmelere de katkıda bulundular: Carolyn Augspurger, John Hayward, Matthew Koval, Elizabeth Mubarek ve Jonathan Riddle. Yazarlar bu öğrencilerin çalışmalarını destekleyen Grove City College Calderwood Fonu'na minnettardır.

NOTLAR

GİRİŞ

1 Cilt 1 (Cambridge: Cambrige University Press, 186), vii.

2 "The Pastophorus of the Vatican (XXVIth Dynasty)," *Records of the Past*, çev. Peter Le Page Renough, ed. S. Birch, Seri I, cilt X (London: Samuel Bagster and Sons, 1878).

3 Keith Hancock, *Survey of British Commonwealth Affairs*, cilt 2 (Londra: Oxford University Press, 1940), 1.

4 M. I. Finley, "The Fifth-Century Athenean Empire: A Balance Sheet", *Imperialism in the Ancient World*, ed. P. D. A. Garnsey ve C. R. Whittaker (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 103-4.

5 *Empires* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1986), 12.

6 *Sources of Social Power*, cilt 1, 19.

7 *Sources of Social Power*, cilt 1, 19.

8 Livy, *Books from the Foundation of the City* 8. 13. 16.

9 Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, çev. Heinz Norden (New York: Augustus M. Kelley, 1951), 6-7.

10 Thucydides, *History of the Peloponnesian War* 5. 89.

1. BÖLÜM

1 E. E. Evans-Pritchard, *Social Anthropology and Other Essays* (Glencoe; Free Press, 1962), 210.

2 James B. Pritchard, ed. *The Ancient Near East, cilt 1: Anthology of Texts and Pictures* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958), 51; bundan böyle "Pritchard ANE".

3 "Vase Inscription of Lugal-Zagesi," J. Nicholas Postgate'in *Early Mesopotamia Society And Economy at the Dawn of History* eserinden alıntı (Londra: Routledge, 1992), Text 2:3.

4 E. Sollberger, *Corpus des inscriptions "royales" présargoniques de Lagash:* Ukg. 16 (Geneva 1956), Amélie Kuhrt'un *The Ancient Near East c. 3000-330 B. C.*'den alıntı, cilt 1, (Londra: Routledge, 1994), 43.
5 Walter Farber, "Die Vergöttlichung Naram Sîns", *Orientalia* 52 (1983), 67-72, Mark Van De Mieroop'un *A History of the Ancient Near East ca. 3000-123 B. C.* eserinden alıntı (Malden, MA: Blackwell, 2004) 64.
6 Pritchard, ANE, 175-76.
7 Pritchard, ANE, 262-63.
8 William L. Moran, *The Amarna Letters* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992), 1-62.
9 Pritchard, ANE, 185.
10 Pritchard, ANE, 186.

2. BÖLÜM

1 A. Livingstone, *Court Poetry and Literary Miscellanea,* State Archives of Assyria 3 (Helsinki: Helsinki University Press,1989), 26-27.
2 "Ashurnasirpal II (883-859): Expedition to the Lebanon", Pritchard, ANE'den alıntı, 188.
3 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Eearly First Millennium.* B. C. I (1114-859 B. C.), *The Royal Inscriptions of Mesopotamia,* cilt 2 (Toronto: University of Toronto Press, 1991), 275.
4 Crayson, 293.
5 Amellie Kuhrt, *The Ancient Near East ca. 3000-330 B. C.,* cilt 2 (Londra: Routledge, 1994), 511.
6 Kuhrt, cilt 2, 509.
7 Steven Garfinkle, "The Assyrians: A New Look at the Ancient Power", *Current Issues and the Study of the Ancient Near East,* ed. Mark W. Chavalas (Claremont, CA: Regina Books, 2007), 53-96, 82.
8 Garfinkle, 83.
9 *Nations and Nationalism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983), 9-10.
10 Kuhrt, cilt 2, 534.
11 Gershon Galil, *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period* (Leden: Brill, 2007).
12 Francis Joannés, *The Age of Empires: Mesopotamia in the First Millennium B. C.,* çev. Antonia Nevill (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005), 59.

13 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records, Assyria and Babylon*, cilt 2 (Chicago: University of Chocago Press, 1927), 162.
14 Garfinkle, 95.
15 Paul-Alain Beaulieu, "World Hegemony, 900-300 BCE", *The Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel C. Snell (Malden, MA: Blackwell, 2005), 48-61, at 49.

3. BÖLÜM

1 Kuhrt, cilt 2, 554.
2 P. Hulin, "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf," *Anatolian Studies* 10 (1960), 207.
3 Kuhrt'dan alıntı, cilt 2, 556.
4 W. C. Benedict, "The Urartian-Assyrian Inscriptions of Kelishin," *Journal of the American Oriental Society* 81 (1961), 383.
5 Steven Holloway, *Assur Is King! Assur Is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire* (Leiden: Brill 2002), 172 ve 135-36.
6 "La formation de l'état urartéen," *Acta Anatolica* 37 (1987), 393-411.
7 Kuhrt, cilt 2, 393-94.
8 Pritchard, ANE, 191.
9 V. Scheil, *Recueil les travaux* 22 (1900), 157.
10 Pritchard, ANE, 19-20.
11 II Chronicles 2:7, 13, 14; *Krş*. I Kings 7:13-51, NRSV.
12 Maria E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Polities, Colonies and Trade* (New York: Cambridge University Press, 1993), 217.
13 Pritchard, ANE, 231.
14 I Kings 4:21, NRSV.
15 I Kings 10:26-29, NRSV.
16 I Kings 3:9, NRSV.
17 I Kings 11:6, NRSV.
18 Isaiah 1:15-17, NRSV.
19 Amos 2:6-7, NRSV.
20 Amos 3.6, NRSV
21 I Kings 23:3, NRSV.
22 Kuhrt, cilt 2, 469, 436.

4. BÖLÜM

1 R. G. Kent, *Old Persian Grammar, Text, Lexicon*, 2. baskı (New Haven. CT: American Oriental Society, 1953).

2 A. K. Grayson, *Babylonian Historical-Literary Texts* (Toronto: University of Toronto Press, 1975), 84-85.
3 Weidner, "Hochverrat gegen Nebucharnezzar II," *Archiv für Orientforschung 17* (1954), 1-3.
4 Paul-Alain Beaulieu, "World Hegemony, 900-300 BCE", *A Companion to the Ancient Near East*, ed. Daniel C. Snell (Malden, MA: Blackwell, 2005) 48-61, at 56.
5 Beaulieu, 57.
6 Mark Chavalas, ed. *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation* (Malden, MA: Blackwell, 2006), 385.
7 Chavalas, ed. 394-95.
8 Chavalas, ed. 385.
9 Amos, 9:14-15, NRSV.
10 Kuhrt, cilt 2, 598.
11 Chavalas, 428-29.
12 Kent.
13 "Behistun Inscription" 4.55, *The Sculptures and Inscriptions of Darius the Great on The Rock of Behustin in Persia*, çev. L. W. King ve R. C. Thompson (Londra: British Museum, 1907).
14 Kuhrt, cilt 2, 669.
15 "The Passover Papyrus", Pritchard ANE, 278.

5. BÖLÜM

1 Robin Waterfield, çev. (Oxford: Oxford University Press, 1998.)
2 9.114-115, çev. Richmong Lattimore.
3 9.128, çev. Richmong Lattimore.
4 Bkz. Jean M. Davidson, "The Oikoumene in Ferment: A Cross-Cultural Study of the Sixth Century", *Scripture in Context Essays on the Comparative Method*, ed. Carl D. Evans vdl. (Pittsburgh: Pickwick Press, 1980), 197-219 ve Robert Bellah, "What Is Axial about the Axial Age?", *Archives Europénnes de Sociology* 46 (2005), 69-87.
5 Kent, Şekil 1.
6 Herodotus, *The Histories*, Önsöz; çev. Waterfield.
7 *Histories*, Önsöz, çev. Waterfield.
8 F. Jacoby, *Fragmente der griechschen Historiker* (Leiden: Brill, 1940), 1F1a, çev. Marincola.
9 7.8, çev. Waterfield.

10 7.135, çev. Waterfield.
11 7.139, çev. Waterfield.

6. BÖLÜM

1 Çev. Rex Warner, (Londra: Penguin Books), 1954.
2 Çev. R. Potter, *The Complete Greek Drama,* cilt 1, ed. Whitney J. Oates ve Eugene O'Neill (New York: Random House, 1938), 531-46. satırlar.
3 401-5. satırlar.
4 420-25., 429-36. satırlar.
5 800-805. Satırlar.
6 *The Peloponnesian War* 1.23, çev. Steven Lattimore, (Indianapolis: Hackett Publishing Group, 1998).
7 2.30-41, çev. Rex Warner.
8 3.37-47, çev. Rex Warner, biraz değiştirilmiş.
9 5.89, çev. Rex Warner.
10 5.105, çev. Rex Warner.
11 489, çev. Walter Hamilton, (Londra: Penguin, 1960).
12 *Alexander's Fortune and Virtue* 1.329, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest,* ed. M. M. Austin (Cambridge: Cambridge University Press, 1981). Seçilen parça no. 19, 36-37.

7. BÖLÜM

1 Diodorus of Sicily 19.105.3-4, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation,* ed. M. M. Austin (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), 56-57, biraz değiştirilmiş.
2 Arrian, *The Campaignes of Alexander,* çev. J. R. Hamilton (Londra: Penguin Books, 1971), 7.27.
3 Diodorus 19.61-62.2; Austin'in *Hellenistic World* eserinden alıntı, 55-56.
4 David Braund, "After Alexander; The Emergence of the Hellenistic World," *A Companion to the Hellenistic World,* ed. Andrew Erskine (Malden, MA: Blackwell, 2003), 19-34, at 26.
5 Diodorus 19.105.3-4.
6 Athenaeus, *Deisnosophistae* 6.253, Austin'in *Hellenistic World* eserinden alıntı, 64-65.

7 *The Greeks and the Irrational* (Berkeley: University of California Press, 1951), 242.
8 P. Léveque, "La guerre a l'époque hellénistique", *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, ed. J.-P. Vernant (Paris: La Haye, 1968), 261-87, 279.
9 Patrick Baker, "Warfare," *Companion to the Hellenistic World*, ed. Erskine, 373-88, 376.
10 *Bkz.*: Erskine, *Companion to the Hellenistic World.*
11 *Bkz.*: Peter Green, *Alexander in Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age* (Berkeley: University of California Press, 1990) ve Peter Green, *The Hellenistic Age: A Short History* (New York Modern Library, 2007).
12 *Stoicorum veterum fragmenta* 1, ed. H. von Arnim (Leipzig: B. G. Teubner, 1905), 15-25. satırlar.
13 Carphyllides, *Anthologia Palatina* 7.260, Green'in *Alxander to Actium* eserinden alıntı, 388.
14 Nilakanta Sastri, *Age of the Nandas and Mauryas*, 2. basım (Delhi: Motilal Banarsidass, 1967), 79.
15 *Alexander the Great: A Reader*, ed. Ian Worthington (New York: Routledge, 2003), 166.
16 Diodorus 40.3, Hecataeus'un *Fragmente der griechischen Historiker* eserinden 264 F6; *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, 2. basım, ed. M. M. Austin (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) 380.
17 I Maccabees 2:27, 49, NRSV.
18 Bkz: Erich Gruen, "Jews and Greeks", *Companion to the Hellenistic World*, ed. Erskine, 264-279.

8. BÖLÜM

1 "From the Tomb of Scipios", *Roman Civilization: Selected Readings* cilt 1, 3. basım, ed. Naphtali Lewis ve Meyer Reinhold (New York: Columbia University Press, 1990), 523.
2 1.9. *The Early History of Rome*, çev. Aubrey de Sélincourt (Baltimore: Penguin, 1960).
3 1.13 çev. Sélincourt.
4 1.13, çev. Sélincourt.
5 1.30, çev. Sélincourt.

6 6.18; *The Rise of the Roman Empire,* çev. Ian Scott-Kilvert (Londra: Penguin, 1979).
7 1.3, çev. Scott-Kilvert.
8 "From the Tomb of Scipios," Lewis and Reinhold, 523.
9 1.32, çev. Selincourt.
10 1.32, çev. Selincourt.

9. BÖLÜM

1 1.278-79.
2 T. J. Cornell, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronce Age to the Punic Wars* (c. 1000-264 B. C.) (Londra: Routlege, 1995), 396.
3 Polybius, *The Rise of the Roman Empire 1.1,* çev. Ian Scott-Kilvert (Londra, Penguin Classics, 1979).
4 Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome* (Berkeley: University of California Press, 1984). Burada ele alınan çeşitli görüşlerin kaynağı 5-7. sayfalardır.
5 Polybius, 18.46, çev. Scott-Klivert.
6 Polybius 29.27, çev. Scott-Klivert.
7 Zonoras, *Epitome 9.30,* Lewis ve Reinhold'dan alıntı, 209.
8 Appian, *Roman History* 12.9, Lewis ve Reinhold'dan alıntı, 215.
9 Plutarch, *Life of Cato the Elder* 23.23, *Makers of Rome*'dan alıntı, çev. Ian Scott-Kilvert (Londra: Penguin Books, 1965), 119-51.
10 Plutarch, *Life of Cato the Elder* 4, çev. Scott-Kilvert.

10. BÖLÜM

1 *Res Gestae Divi Augusti: The Achievements of the Divine Augustus,* çev. ve ed. P. A. Brunt ve J. M. Moore (Londra: Oxford University Press, 1967) bölüm 34.
2 Lewis ve Reinhold, cilt 1, 556.
3 Karl Galinsky, *Augustan Culture* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996), 316.
4 Brunt ve Moore, bölüm 8.
5 Brunt ve Moore, bölüm 34.
6 Brunt ve Moore, bölüm 6.
7 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire,* cilt 1, (Londra: Penguin, 1994), 31.

8 G. Baker, ed. *Farming the Desert: The UNESCO Libyan Valley Survey* (Tripoli: Society For Libyan Studies/UNESCO, 1996).
9 *Satire* 10.78-81.
10 "A Discourse of Caludius in the Senate," *Readings in Ancient History: Illustrative Excerpts from the Sources* cilt 2, ed. W. S. Davis (Boston: Allyn and Bacon 1912-13), 187.
11 *The Origins and Deeds of the Goths* 1.25, çev. Charles C. Mierow (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1908), 7.
12 H. Mattingly, çev. *Tacitus: The Agricola and the Germania* (Londra: Penguin Books, 1948), bölüm 4.

11. BÖLÜM

1 *To Rome*, James H. Oliver'in "The Ruling Power: A Study of the Roman Empire in the Second Century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides" adlı eserinden alıntı, *Transations of the American Philosophical Society*, 43 (1953), 4, 895-907.
2 Tacitus, *Agricola 30 Tacitus: Agricola and Germany*, çev. A. R. Birley (Oxford: Oxford University Press, 1999).
3 *To Rome 97-99.*
4 30, çev. Mattingly.
5 32, çev. Mattingly.
6 21, çev. A. R. Birley.
7 Clifford Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (Berkeley: University of California Press, 2000).
8 *To Rome 59-60.*
9 *To Rome 33.*
10 10.24, 10.34, 10.38, 10.40, *Readings in Western Civilization 2: Rome: The Late Republic and Principate*'tan alıntı, ed. Walter E. Kaegi ve Peter White (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 178-82.
11 Peter Garnsey ve Richard Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture* (Berkeley: University of California Press, 1987), 102.
12 *Agricola* 21, çev. Birley.
13 Garnsey ve Saller, 164.
14 Menander 377.19-28, *Menander Rhetor*, çev. ve ed. D. A. Russell ve N. H. Wilson (Oxford: Clarendon, 1981).
15 *To Rome 103.*
16 *Natural History* 2.3, çev. John Bostock'tan alıntı (Londra: Taylor and Francis, 1855).

17 *To Rome* 32.
18 14.31.
19 *The Jewish War* 5.369, çev. G. A. Williamson (Londra: Penguin Books, 1981).
20 6.230.
21 7.315.
22 18:12-13, NRSV.
23 2, 21,14.
24 Ando, *Imperial Ideology.*
25 *Histories* 4.74, *As the Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History*, ed. Jo-Ann Shelton (New York: Oxford University Press, 1988), 289.

12. BÖLÜM

1 103, *Rome and Its Empire*, A. D. 193-284, ed. Oliver Hekster (Edinburgh University Press 2008), 110-12.
2 Cassius Dio, *Roman History* 77.15.2.
3 *Constitutio Antoniniana*, David Potter'in *The Roman Empire at Bay*, A. D. 180-395 eserinden alıntı (Londra: Routledge, 2004) 138-39.
4 David S. Potter, *The Roman Empire at Bay*, A. D. 180-395, (Londra: Routledge), 137.
5 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, 284-602: *A Social, Economic, and Administrative Survey*, cilt 1 (Norman: University of Oklahoma Press, 1964), 31.
6 *Paganism and Christianity*, 100-425 C. E.; *A Sourcebook*, ed. Ramsay MacMullen ve Eugene Lane (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1992), 225.
7 Yasa'nın Tekrarı 11:26.
8 Apuleius, *The Golden Ass*, çev. E. J. Kenney (Londra: Penguin Books, 1998), 11.12.
9 Genç Plinius (Pliny the Younger), *Letter* 10.97, *As the Romand Did*'den alıntı, çev. Jo-Ann Shelton, 399-416.
10 "The Passion of Perpetua", *The Acts of Christian Martyrs*'dan alıntı, ed. Herbert Musurillo (Oxford: Oxford University Press, 1972).
11 *Apology* 38, *A Source Book of Roman History*'den alıntı, ed. Dana C. Munro (Boston: D. C. Heath 1904), 170.
12 *On the Crown* 13, *The Ante-Nicene Fathers*, Vol. 3: *Latin Christianity: Its Founder, Tertullian*'dan alıntı, ed. Alexander Roberts ve James Donaldson (New York, Scribner's, 1903), 101.

13 Eusebius, *Ecclesiastical History* 4.26.7; çev. Kirsopp Lake (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926).

14 *Epistle* 80.1.

15 *Fontes Iurus Romani Anteiustiniani*, ed. S. Riccobono vdl., cilt 2, 2. basım, (Florence: Barbera, 1940-1943), 544-89, çeviri Stephen Williams'ın *Diocletian and The Roman Recovery* eserinden alıntı (New York: Methuen, 1985), 153.

16 *Codex Iustinianus V*, 5, 2; çeviri Williams'ın *Diocletian*'ından alıntı, 162.

17 Eusebius, *Ecclesiastical History* 10.9, Eusebius'un *The History of the Church from Christ to Constantine* eserinden alıntı, çev. G. A. Williamson (Londra: Penguin Books, 1965).

13. BÖLÜM

1 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thompson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982), 63.

2 *To Rome* 81-82.

3 2.11.5.

4 105.

5 Bkz. Garth Fowden, *Empire to Commonwealth: The Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).

6 *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini: Introduction, Translation and Historical Commentary with the Latin Texts of R. A. B. Mynors*, ed. C. E. V. Nixon ve B. S. Rodgers (Berkeley: University of California Press, 1994), 2.23.1.

7 *Against the Jews* 7.

8 *In Praise of Constantine* 120, *In Praise of Constantine*'den alıntı, ed. H. A. Drake (Berkeley: University of California Press, 1977).

9 Fowden, *Empire*, 156.

10 *Life of Constantine* 4.15, *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers*, cilt 1: Eusebius'tan alıntı, ed. Henry Wace ve Philip Schaff (Oxford: Parker and Company, 1890).

11 Theophylact Simocatta 4.13.7-8, *History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction*, çev. ve ed. Michael Whitby ve Mary Whitby (Oxford: Oxford University Press, 1986).

12 *Histories* 7.8.3; çev. George Rawlinson. (Hertfordshire: Wordsworth, 1999).

13 Kuhrt, cilt 2, 595.

14 *Christian Topography* 70-71, *The Christian Topography of Cosmos, an Egyptian Monk*'tan alıntı, ed. ve çev. J. W. Crindle (Londra: Hakluyt Society, 1897).

15 1.1.1.; Cyril Mango'nun *Byzantium: The Empire of the New Rome* eserinden alıntı (Londra: Weidenfield and Nicolson, 1980), 88.

16 Richard N. Frye, "The Sassanians", *The Cambridge Ancient History*, 2. basım, ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey ve Averil Cameron (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 461-480.

17 Peter Brown'un *The World of Late Antiquity A. D. 150-750* eserinden alıntı (Londra: Thames and Hudson, 1971), 166.

18 6.2.1-2.

19 Ammianus Marcellinus 17.5.5; *Ammianus Marcellinus with an English Translation*'dan alıntı, cilt 1, ed. ve çev. John C. Rolfe (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982).

20 Muruj al-Dhabab, R. C. Zaehner'in *The Teachings of the Magi* eserinden alıntı. (Londra: Allen, Unwin and Macmillan, 1956), 85.

21 Frye, "The Sassanians," 474.

22 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, 63.

23 19.1.2, çev. Rolfe, cilt 1.

24 24.6.8, çev. Rolfe, cilt 2.

25 "Letter of Constantius to the Ethiopians against Frumentius", In Defense of Constantius" 31'den alıntı, *Nicene and Post-Nicene Fathers, Volume 4: St. Athanasius: Select Works and Letters*, ed. Philip Schaff ve Henry Wace (Oxford: Parker and Company, 1892), 250.

26 Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*, 124.

27 *Bkz.* Walter Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 39-41.

14. BÖLÜM

1 Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art* (New Haven, CT: Yale University Press, 1973), 60.

2 Thephylact Simocatta, *History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction*, çev. ve ed. Michael Whitby ve Mary Whitby (Oxford: Oxford University Press, 1986), 4.13.7-8.

3 Kaegi, *Byzantium and Early Islamic Conquests*, 39-40.

4 Theophanes, *Chronicle, The Chronicle of Theophanes Anni Mundi 6095-6305 D. 602-813,* çev. ve ed. Harry Turtledove (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982), bölüm 335-36.
5 Joshua the Stylite, *Chronicle 64,* İrfan Şahid'in *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century* eserinden alıntı, cilt 1 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Reserach Library and Collection, 1995), 16.
6 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), 16.
7 *Bkz.* Fred M. Donner, *Muhammad and the Believers* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010).
8 Hourani, *History* 19.
9 Brown'un *World of Late Antiquity* eserinden alıntı, 193.
10 Grabar'ın *Formation of Islamic Art* çevirisi, 59-60.
11 Farth Fowden, *Qusayr Amra* (Berkeley: University of California Press, 2004), 198.

KAYNAKLAR

Bu kitabın tümünün ya da çeşitli bölümlerinin yazılmasında birçok eserden yararlanıldı. Michael Mann'ın *Sources of Social Power*, cilt 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) içerdiği tarihi malzeme halen geçmişte kalmış olsa da kitabımız için teorik model oluşturdu. *The Cambridge Ancient History*'nin (Cambridge: Cambridge University Press) birçok cildi ele alınan tüm dönemlerin ana kaynağı oldu; her cildin en son baskısına ulaşmaya çalışın. M.T. Larsen'in editörlüğünü yaptığı *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires* (Copenhagen: Akademisk, 1979) adlı eserde yer alan uzmanların makaleleri antikçağ tarihinin tüm dönemleri hakkında çok değerli bilgiler içeriyor.

Özellikle Yakındoğu için Amélie Kuhrt'un iki ciltlik *The Acient Near East c. 3000-330* (Londra: Routledge, 1995) o dönemdeki kaynakları değerlendiren son derece ayrıntılı ve ilginç bir kitap. J. Sasson'un editörlüğünü üstlendiği dört ciltlik *Civilizations of the Ancient Near East* (New York Schribner's, 1995) ayrıntılı ve saygın makaleler içeriyor. Mark W. Chavalas'ın editörlüğünü yaptığı, Antikçağ Tarihçileri Derneği'nin yayınladığı *Current Issues and the Study of the Ancient Near East* (Claremond, CA: Regina Books, 2007) günümüzde süregelen önemli sorun ve uzlaşmazlıklara ışık tutuyor. Daniel C. Snell'in editörlüğünü üstlendiği *A Companion to the Ancient Near East*'te (Malden, MA: Blackwell, 2005) uzmanların son

derece değerli görüşlerinin yer aldığı bölümler var. Mark Van de Mieroop'un *History of the Ancient Near East, ca. 3000-323 B. C.* adlı eseri (Malden, MA: Blackwell, 2004) son derece rahat okunan ayrıntılı bir çalışma.

Yunan ve Helenitik dönem için bkz. Sarah B. Pomeroy, Stanley M. Burstein, Walter Donlan ve Jennifer Tolbert Roberts'in *Ancient Greece: A Political, Social and Cultural History* (New York: Oxford University Press, 1999) adlı yapıtı.

Roma dönemine genel bir bakış için J. Rich ve G. Shipley'ın editörlüğünü üstlendiği *War and Society in the Roman World* (Londra: Routledge, 1993) Roma tarihinin tüm dönemleri hakkında uzmanların makalelerinden oluşuyor. G. W. Bowersock, Peter Brown ve Oleg Grabar'ın editörlüğünü yaptığı *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, MA: Belknap,1999) bu kitabın son üç bölümünü kapsamakta.

GİRİŞ

Doyle, Michael W. *Empires.* Ithaca: Cornell University Press, 1986.

Eisenstadt, S. *The Political Systems of Empires.* New York: Free Press, 1963.

Ferguson, Niall. *Empire: The Rise and Demise of the BritishWorld Order and the Lessons for Global Power.* New York: Basic Books, 2003.

Garnsey, P. D. A., ve C. R. Whittaker, edl. *Imperialism in the Ancient World.* Cambridge:

Cambridge University Press, 1978.

Hall, John A., ve Ralph Schroeder. *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Hardt, Michael, ve Antonio Negri. *Empire.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

Mann, Michael. *Incoherent Empire.* Londra: Verso, 2005.

Morris, Ian, ve Walter Scheidel. *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Schumpeter, Joseph. *Imperialism and Social Classes.* Çev. Heinz Norden. New York: Augustus M. Kelly, 1951.

1. BÖLÜM

Algaze, G. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization.* Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Bryce, T. R. *The Kingdom of the Hittites.* Oxford: Clarendon, 1998.

Drews, Robert. *The End of the Bronze Age: Changes inWarfare and the Catastrophe ca. 1200 B. C.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.

Horden, Peregrine, ve Nicholas Purcell. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History.* Malden, MA: Blackwell, 2000.

Horst, Klengel. *Syria: 3000 to 300 B. C.* Berlin: Akademie Verlag, 1992.

Moran, William L. *The Amarna Letters.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

Oppenheim, A. L. *AncientMesopotamia.* Rev. ed. Chicago: University of Chicago Press, 1968.

Postgate, Nichol. *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History.* Londra: Routledge, 1992.

Potts, D. T. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Rowlands, Michael J., Mogens Larsen, ve Kristian Kristiansen. *Centre and Periphery in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Ward,W. A., M. S. Joukowsky, ve P. Astrom, edl. *The Crisis Year: The 12th Century B. C.* Dubuque, IA: Kendall Hunt, 1992.

2. BÖLÜM

Boardman, J., vdl., edl. *The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B. C.* New York: Cambridge University Press, 1991.

Braudel, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II.* Çev. Siân Reynolds. 3 vols. Berkeley: University of California Press, 1976.

Carter, Elizabeth, ve Matthew W. Stolper. *Elam: Surveys of Political History and Archaeology.* Berkeley: University of California Press, 1984.

Galil, Gershon. *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period.* Leiden: Brill, 2007.

Holloway, Steven W. *Assur Is King! Assur Is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire.* Leiden: Brill, 2002.

Joannes, Francis. *The Age of Empires: Mesopotamia in the First Millennium B. C.* Çev. Antonia Nevill. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.

Oded, B. *Mass Deportation and Deportees in the Neo-Assyrian Empire.* Wiesbaden: Reichert, 1979.

Parker, B. *The Mechanics of Empire.* Helsinki: Assyrian Text Corpus Project, 1998.

Saggs, H. *The Might That Was Assyria.* Londra: Sidgwick and Jackson, 1984.

Van Driel, G. *The Cult of Assur.* Assen: Van Gorcum, 1969.

3. BÖLÜM

Akkermans, Peter M. M. G., ve Glenn Martin Schwartz. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000-300 B. C.).* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Aubet, M. E. *The Phoenicians and theWest: Politics, Colonies and Trade.* Çev. Mary Turton. New York: Cambridge University Press, 1993.

Cline, Eric H. *From Eden to Exile: Unraveling Mysteries of the Bible.* Washington DC: National Geographic, 2007.

Cogan, M. *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries B. C. E.* Society of Biblical Literature Monograph Series 19. Missoula, MT: Scholar's Press, 1971.

Joannes, Francis. *The Age of Empires: Mesopotamia in the First Millennium B. C.* Çev. Antonia Nevill. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.

Liverani, Mario. *Neo-Assyrian Geography.* Rome: Herder, 1995.

Pitard, Wayne T. *Ancient Damascus: A Historical Study of the Syrian City-State from Earliest Times Until Its Fall to the Assyrians in 732 B. C. E.* Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1984.

Zimansky, Paul E. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State.* Studies in Ancient

Oriental Civilization 41. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1985.

4. BÖLÜM

Barstad, Hans M. *The Myth of the Empty Land: A Study of the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period.* Oslo: Scandinavian University Press, 1996.

Beaulieu, Paul-Alain. *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556-539 B. C.* New Haven, CT: Yale University Press, 1985.

Boyce, Mary. *Zoroastrians, Their Religious Beliefs and Practices.* Boston: Routledge & Kegan Paul, 1979.

Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire.* Çev. Peter T. Daniels. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002.

Brinkman, J. A. *Prelude to Empire: Babylonian Society and Politics, 747-626 B. C.* Philadelphia:

University of Pennsylvania Museum, 1984.

Choksy, J. K. *Triumph over Evil: Purity and Pollution in Zoroastrianism.* Austin: University of Texas Press, 1989.

Cook, J. M. *The Persian Empire.* New York: Schocken Brooks, 1983.

Dandamaev, M. A. *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran.*Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Vanderhooft, David Stephen. *The Neo-Babylonian Empire and Babylon in the Latter Prophets.* Atlanta: Scholar's Press, 1999.

Vogelsang, W. J. *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire: The Eastern Iranian Evidence.* Leiden: Brill, 1992.

Wiesehöfer, Josef. *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD.* Çev. Azizeh Azodi. Londra: Tauris, 1996.

5. BÖLÜM

Asheri, David, Alan Lloyd, ve Aldo Corcella. *A Commentary on Herodotus Books I-IV.* Ed. Oswyn Murray ve Alfonso Moreno. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire.* Çev. Peter T. Daniels. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2002.

Emlyn-Jones, C. J. *The Ionians and Hellenism. A Study of the Cultural Achievements of the Early Greek Inhabitants of Asia Minor.* Londra: Routledge, 1980.

Evans, J. A. S. *Herodotus, Explorer of the Past. Three Essays.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.

Gorman, Vanessa B. *Miletos. The Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B. C. E.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.

Green, Peter. *The Greco-Persian Wars.* Berkeley: University of California Press, 1996.

Hignett, Charles. *Xerxes' Invasion of Greece.* Oxford: Clarendon Press, 1963.

Hoglund, K. G. *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Palestine and the Missions of Ezra and Nehemiah.* Atlanta: Scholars Press, 1989.

Lazenby, J. F. *The Defence of Greece,490-479 B. C.* Warminster, United Kingdom: Aris and Phillips, 1993.

Miller, M. C. *Athens and Persia in the Fifth Century B. C.: A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Morgan, Kathryn A. *Myth and Philosophy from the Presocratics to Plato*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

O'Grady, Patricia F. *Thales of Miletus: The Beginnings of Western Science and Philosophy*. Aldershot, England: Ashgate, 2002.

Pritchett, W. K. *The Greek State at War*. 5 cilt. Berkeley: University of California Press, 1975-91.

6. BÖLÜM

Boedeker, D., ve Kurt A. Raaflaub. *Democracy, Empire, and the Arts in Fifth-Century Athens*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.

Bosworth, A. B. *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Bosworth, A. B. *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Cohen, Edward E. *Athenian Economy and Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

Hamel, D. *Athenian Generals: Military Authority in the Classical Period*. Leiden: Brill, 1998.

Hammond, N. G. L. *The Genius of Alexander the Great*. Londra: Routledge, 1997.

Hansen, Mogens H. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Oxford: Blackwell, 1991.

Heckel,Waldemar. *The Conquests of Alexander the Great*. New York: Cambridge University Press, 2008.

Kagan, Donald. *The Outbreak of the Peloponnesian War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1969.

Kagan, Donald. *The ArchidamianWar*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1974.

Kagan, Donald. *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1981.

Kagan, Donald. *The Fall of the Athenian Empire*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1987.

Meiggs, Russell. *The Athenian Empire*. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Miller, M. C. *Athens and Persia in the Fifth Century B. C.: A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Worthington, Ian. *Alexander the Great: Man and God*. Harlow, United Kingdom: Longman, 2004.

7. BÖLÜM

Bar-Kochva, B. *Judas Maccabeus: The Jewish Struggle against the Seleucids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Baumgarten, A. I. *The Flourishing of Jewish Sects in the Maccabean Era: An Interpretation*. Leiden: Brill, 1997.

Bongard-Levin, G. M. *Mauryan India*. Londra: Stosius/Advent Books, 1986.

Burkert, Walter. *Ancient Mystery Cults*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987.

Erskine, Andrew, ed. *Companion to the Hellenistic World*. Malden, MA: Blackwell, 2003.

Gera, Dov. *Judaea and Mediterranean Politics, 219 to 161 B. C. E.* Leiden: Brill, 1998.

Green, Peter. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley: University of California Press, 1990.

Green, Peter. *The Hellenistic Age: A Short History*. New York: Random House, 2007.

Gruen, E. S. *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Karttunen, K. *India and the Hellenistic World*. Helsinki: Finnish Oriental Society, 1997.

Kuhrt, Amelie, ve Susan Sherwin-White. *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to*

Central Asia after Alexander. Berkeley: University of California Press, 1987.

Levine, Lee. *Judaism and Hellenism in Antiquity: Conflict or Confluence?* Seattle: University of Washington Press, 1998.

Martin, Luther. *Hellenistic Religion: An Introduction*. New York: Oxford University Press, 1987.

Sherwin-White, Susan, ve Amelie Kuhrt. *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Sievers, J. *The Hasmoneans and Their Supporters: From Mattathias to the Death of John Hyrcanus I*. Atlanta: Scholars Press, 1990.

Tritle, Lawrence A., ed. *The Greek World in the Fourth Century: From the Fall of the Athenian Empire to the Successors of Alexander*. Londra: Routledge, 1997.

Walbank, F. W. *The Hellenistic World*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.

Wallace, R. W., ve E. M. Harris. *Transitions to Empire: Essays in Greco-Roman History, 360-146 B. C. in Honor of E. Badian*. Norman: University of Oklahoma Press, 1996.

8. BÖLÜM

Beard, M., J. North, ve S. Price. *Religions of Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Cornell, T. J. *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the PunicWars (c. 1000-264 B.C .)*. Londra: Routledge, 1995.

David, Jean-Michel. *The Roman Conquest of Italy*. Çev. Antonia Nevill. Malden, MA: Blackwell, 1997.

Gruen, E. S. *Culture and Public Identity in Republican Rome*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1992.

Harris, W. V. *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B. C.* Oxford: Oxford University Press, 1979.

Keppie, L. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*. Totowa, NJ: Barnes and Noble, 1984.

Lancel, Serge. *A History of Carthage*. Çev. Antonia Nevill. Oxford: Blackwell, 1995.

Lintott, A. *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Clarendon, 1999.

Lomas, K. *Rome and theWestern Greeks, 350 B. C.-A. D. 200: Conquest and Acculturation in Southern Italy*. Londra: Routledge, 1993.

MacNamara, E. *The Etruscans*. Londra: British Museum Publications, 1990.

Nicolet, Claude. *The World of the Citizen in Republican Rome*. Çev. P. S. Fall. Berkeley: University of California Press, 1980.

Rosenstein, Nathan, ve Robert Morstein-Marx. *A Companion to the Roman Republic*. Malden, MA: Blackwell, 2006.

Smith, C. J. *Early Rome and Latium. Economy and Society c. 1000-500 B. C.* Oxford: Oxford University Press, 1996.

9. BÖLÜM

Badian, E. *Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*. Ithaca: Cornell University Press, 1972.

Beard, Mary, ve Michael Crawford. *Rome in the Late Republic: Problems and Interpretations*. Londra: Duckworth, 1999.

Dyson, Stephen L. *Creation of the Roman Frontier*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.

Gruen, E. S. *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Berkeley: University of California Press, 1984.

Gruen, E. S. *Studies in Greek Culture and Roman Policy*. Leiden: Brill, 1990.

Harris, W. V. *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B. C.* Oxford: Oxford University Press, 1979.

Kallet-Marx, R. M. *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B. C.* Berkeley: University of California Press, 1995.

Lintott, A. *The Constitution of the Roman Republic*. Oxford: Clarendon, 1999.

Mouritsen, H. *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Nippel, W. *Public Order in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Rosenstein, Nathan. *Rome at War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.

Syme, Ronald. *The Roman Revolution*. Oxford: Clarendon, 1939.

Taylor, Lily Ross. *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley: University of California Press, 1949.

Wallace, R. W., ve E. M. Harris. *Transitions to Empire: Essays in Greco-Roman History, 360-146 B. C. in Honor of E. Badian*. Norman: University of Oklahoma Press, 1996.

10. BÖLÜM

Ando, Clifford. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. Berkeley: University of California Press, 2000.

Brunt, P. A. *Roman Imperial Themes*. Oxford: Clarendon, 1990.

Burns, Thomas S. *Rome and the Barbarians, 100 B. C.-A. D. 400*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

Cunliffe, B. *Greeks, Romans and Barbarians: Spheres of Interaction*. New York: Methuen, 1988.

Duncan-Jones, R. *Structure and Scale in the Roman Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Erdkamp, Paul. *The Grain Market in the Roman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Galinsky, Karl. *Augustan Culture: An Interpretive Introduction*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.

Galinsky, Karl. *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge: Cambridge

University Press, 2005.

Garnsey, P., ve R. Saller. *The Roman Empire: Economy, Society, and Culture*. Londra: Duckworth, 1987.

Isaac, B. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford: Clarendon, 1990.

Laurence, R., ve J. Berry. *Cultural Identity in theRoman Empire.* Londra: Routledge, 1998.

Lintott, A. *Imperium Romanum: Politics and Administration.* Londra: Routledge, 1993.

Luttwak, E. N. *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A. D. to the Third.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976.

Mackay, Christopher S. *Ancient Rome: AMilitary and Political History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Mattern-Parkes, Susan. *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate.* Berkeley: University of California Press, 1999.

Nicolet, Claude. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.

Osgood, Josiah. *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Wells, Peter. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped the Roman World.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999.

Whittaker, C. R. *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.

11. BÖLÜM

Ando, Clifford. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire.* Berkeley: University of California Press, 2000.

MacMullen, Ramsay. *Paganism in the Roman Empire.* New Haven, CT: Yale University Press, 1981.

Overman, J. Andrew, ve Andrea Berlin. *The First Jewish Revolt: Archaeology, History, and Ideology.* Londra: Routledge, 2002.

Price, J. P. *Jerusalem under Siege: The Collapse of the Jewish State 66-70 C. E.* Leiden: Brill, 1992.

Richardson, P. *Herod: King of the Jews and Friend of the Romans.* Columbia: University of South Carolina Press, 1996.

Rives, James B. *Religion in the Roman Empire.* Malden, MA: Blackwell, 2007.

Saller, R. P. *Personal Patronage under the Early Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Turcan, R. *The Cults of the Roman Empire.* Oxford: Blackwell, 1996.

Webster, G. *Boudica: The British Revolt against Rome A. D. 60.* Totowa, NJ: Rowman and Littlefield, 1978.

12. BÖLÜM

Ando, Clifford, ve Jörg Rüpke, edl. *Religion and Law in Classical and Christian Rome.* Stuttgart: Steiner, 2006.

Barnes, T. D. *Constantine and Eusebius.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.

Barnes, T. D. *The New Empire of Diocletian and Constantine.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Cameron, Averil. *The Later Roman Empire, A. D. 284-430.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

Corcoran, Simon. *The Empire of the Tetrarchs: Imperial Pronouncements and Government A. D. 284-324.* New York: Clarendon, 1996.

Ferguson, E. *Backgrounds of Early Christianity.* Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 1987.

Hekster, Oliver, ed. *Rome and Its Empire, A. D. 193-284.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Lenski, Noel, ed. *The Cambridge Companion to the Age of Constantine.*Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Lieu, S. N. C., ve D. Montserrat. *Constantine. History, Historiography and Legend.* Londra: Routledge, 1998.

MacMullen, Ramsay. *Christianizing the Roman Empire.* New Haven, CT: Yale University Press, 1984.

Millar, Fergus. *The Roman Near East, 31 B. C.-A. D. 337.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

Potter, D. S. *The Roman Empire at Bay.* Londra: Routledge, 2004.

Stark, Rodney, *The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Wes-*

tern World in a Few Centuries. San Francisco: HarperCollins, 1997.

Wilken, R. L. *The Christians as the Romans Saw Them.* New Haven, CT: Yale University Press, 1984.

Williams, Stephen. *Diocletian and the Roman Recovery.* New York: Methuen, 1985.

13. BÖLÜM

Blockley, R. C. *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius.* Leeds: Cairns, 1992.

Brown, Peter. *The World of Late Antiquity.* Londra: Thames and Hudson, 1971.

Burns, Thomas S. *Barbarians within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375-425 A. D.* Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Cameron, Averil. *The Mediterranean World in Late Antiquity, A. D. 395-600.* Londra: Routledge, 1993.

Clark, Gillian. *Christianity and Roman Society.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Dignas, Beate. *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbors and Rivals.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Drake, Hal. *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.

Evans, J. A. S. *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power.* Londra: Routledge, 1996.

Fowden, Garth. *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Goffart, Walter. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

Graham, Mark W. *News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.

Greatrex, Geoffrey. *Rome and Persia at War, 502-532*. Leeds: Francis Cairns, 1998.

Halsall, Guy. *Barbarian Migrations and the Roman West, 376-568*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2007.

Heather, Peter. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Lee, A. D. *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*. New York: Cambridge University Press, 1993.

Odahl, Charles. *Constantine and the Christian Empire*. İkinci Basım. Londra: Routledge, 2010.

Mitchell, Stephen. *A History of the Later Roman Empire, A. D. 284-641: The Transformation of the Ancient World*. Malden, MA: Blackwell, 2007.

Walker, Joel. *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*. Berkeley: University of California Press, 2006.

Ward-Perkins, B. *The Fall of Rome and the End of Civilization*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Whittow, M. *The Making of Byzantium, 600-1025*. Berkeley: University of California Press, 1996.

14. BÖLÜM

Berkey, Jonathan. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Bonner, Michael. *Aristocratic Violence and Holy War: Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier*. New Haven, CT: American Oriental Society, 1996.

Cameron, Averil. *The Byzantine and Early Islamic Near East: States, Resources and Armies*. Princeton, NJ: Darwin Press, 1995.

Cook, Michael. *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Crone, Patricia. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987.

Donner, Fred. M. *The Early Islamic Conquests*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981.

Donner, Fred M. *Muhammad and the Believers*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010.

Grabar, Oleg. *The Formation of Islamic Art*. New Haven, CT: Yale University Press, 1973.

Hawting, G. R. *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Hodgson, M. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization. Volume 1: The Classical Age of Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Kaegi, Walter. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Kennedy, Hugh. *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. 2nd ed. Londra: Longman, 2004.

Madelung, Wilfred. *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Shahid, Irfan. *Rome and the Arabs*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1984.

Shahid, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1995.

DİZİN

A

Abbasiler 420, 441, 443, 444
Actium Savaşı 293, 297, 298, 301, 340
Afrika 37, 49, 96, 99, 152, 200, 231, 235, 268, 283, 297, 307, 308, 309, 352, 390, 398, 399, 401, 415, 423, 428, 441, 443
Afrodit 209
Ahura-Mazda 132, 133, 134, 135, 157, 167, 256, 386, 404
Aiskhylos 171, 174, 175, 176, 177, 178
Akad 28, 30, 54, 126
Akdeniz 21, 23, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 42, 44, 46, 48, 49, 52, 53, 55, 57, 62, 69, 73, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 111, 114, 125, 128, 139, 142, 148, 151, 158, 161, 182, 198, 200, 206, 211, 219, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 251, 263, 264, 266, 267, 269, 270, 271, 274, 278, 288, 291, 293, 297, 303, 305, 306, 309, 320, 387, 395, 414, 424, 428, 434, 438, 439, 442, 443, 445
Akhenaton 37, 41, 43
Akhilleus 194
Alaric 415
Alfabe 46, 86, 96, 99, 148, 237
Alkibiades 186, 189
Amenhotep 41
Amon 36, 37, 38, 45, 94, 194, 392
Anadolu 20, 21, 35, 36, 39, 46, 57, 62, 79, 83, 86, 117, 127, 138, 141, 142, 152, 160, 231, 283, 364, 423
Anaksimander 154
Anibal 267, 268, 269
Antakya 206, 213, 214, 363, 411, 413, 423, 431, 442
Antiokos, I. 219
Antiokos, IV. 226, 227, 228, 254, 274
Antonius 297, 298, 301, 340, 345

Apollo 378
Aramice 54, 135, 136, 138, 427
Arapça 86, 411, 412, 422, 424, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 435, 436, 440
Araplar 16, 106, 116, 382, 400, 407, 412, 416, 422, 423, 425, 426, 427, 429, 430, 431, 440
Ararat, *bkz.* Urartu 87
Aristoteles 171, 180, 191, 211
Ariusçuluk 391, 416
Arminius 319
Artaserhas, I. 182
Asi Irmağı 38
Asur 23, 30, 41, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 121, 122, 123, 127, 128, 133, 135, 142, 145, 149, 153, 158, 188, 230, 231, 234, 235, 243, 256, 268, 325, 386, 409
Asurbanipal, II. 48, 58, 59, 60, 64, 69, 74
Asya 23, 36, 78, 127, 130, 203, 204, 205, 237, 273, 276, 287, 358, 363, 364, 387, 391, 395, 414, 440, 441
Aşağı Mısır 31
Aşoka 223
Atina 128, 148, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 198, 206, 208, 217, 218, 231, 275, 350
Aton 41
Augustus 264, 292, 293, 294, 295, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 314, 319, 320, 324, 334, 337, 340, 346, 350, 358, 369, 371, 372, 375, 378, 379, 380, 383, 384, 447, 453, 460, 467
Aurelius, Marcus 301, 351, 359, 362, 369
Aziz Pavlos 363

B

Babil 23, 30, 40, 41, 56, 57, 58, 62, 74, 87, 89, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 133, 135, 138, 142, 149, 157, 160, 165, 188, 196, 199, 201, 204, 206, 226, 231, 234, 324, 344, 369, 394, 428, 429
Bağdat 443
Baktriya 133, 206, 213, 214, 221, 225
Balkanlar 192, 204, 371

Barbaricum 315
Basra 433, 442
Belisarius 399
Bergama 116, 213, 214, 221, 285
Biblos 93, 94
Bithynia 329
Bizans 198, 200, 384, 385, 387, 395, 396, 399, 401, 402, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 416, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 431, 432, 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 443
Buda 193, 195
Bulgar 399
Büyük İskender 111, 117, 169, 172, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 222, 223, 224, 231, 270, 277, 289, 290, 387, 392, 393, 424

C-Ç

Caligula 301, 337, 340
Caracalla 352, 353, 355, 359
Carrhae Savaşı 289
Cengiz Han 117, 196
Claudius 301, 316, 317, 338, 340, 355
Codex Iustinianus 400, 456
Colosseum 311
Cyrene 206, 226, 233
Çandragupta 222, 223, 224
Çin 156, 193, 391, 407, 440

D

Dacia 302
Daryus, I. 7, 110, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 157, 161, 162, 163
Daryus, II. 138
Daryus, III. 192, 193, 194, 196, 201, 231
Davut 95, 100, 101, 102, 420
Delos Birliği 182, 183, 185
demir 46, 66, 89, 95, 96, 344
Demir Çağı 46
demokrasi 131, 148, 169, 180, 185, 189
Demosthenes 191, 464
Dicle Irmağı 21, 23, 27, 30, 39, 54, 56, 80, 81, 128, 206, 231, 413, 442

E

Ebla 35
Ebu Bekir 430, 431, 432, 442
Efes Konseyi 391
Ege 20, 21, 36, 37, 39, 44, 49, 53, 142, 145, 146, 148, 149, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 172, 182, 203, 207, 231, 237, 239
Ege Birliği 205

Ehrimen 133
ekonomi 19, 23, 25, 31, 47, 49, 78, 119, 209, 210, 211, 239, 280, 352, 361, 382, 398, 401, 406, 415
Elam 40, 41, 58, 87, 112, 127, 133, 461
Emeviler 111, 387, 417, 420, 433, 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443
Enki 28
Enlil 27, 28, 55
Enuma Eliş 73, 120
Epikür 218
Epikürcülük 218
Ermeniler 382, 389, 392, 404, 410, 411, 416, 422, 423
Eski Antlaşma (*ayrıca bkz.* Kutsal Kitap) 100, 101, 115, 123, 136
Etrüsk 49, 96, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 259
Euripides 171, 174, 179, 180, 289

F

falanks 13, 150, 151, 162, 167, 168, 191, 198, 211
Fas 399
Fenike 92, 94, 98, 99, 196, 213, 231
Fırat 21, 23, 27, 30, 36, 37, 46, 56, 80, 91, 102, 128, 206, 413, 442
Filistin 23, 44, 102, 412, 423
Frank 116, 317, 415, 416, 441, 443
Frigya 83, 128, 142, 145, 219

G

Galya 289, 290, 297, 304, 316, 317, 335, 348, 354, 358, 359, 393, 398, 415
Galya Savaşları 289
Genç Plinius 329, 336, 455
Gerçek Haç 423, 424
Gılgamış Destanı 24, 73
Gibbon, Edward 306, 307
Girit 95, 206
Gize 32, 34
Gizem Kültleri 155, 219
Gotlar 317, 389, 397, 415

H

Hadrianopolis Savaşı 415
Hadrianus 324, 326
Halep 36, 128, 413
halife 430, 432, 433, 434, 438, 439, 443
Hamilcar Barca 267
Hammurabi 30, 40
Hattuşaş 37, 39
Helen Birliği 164, 181, 182
Helenistik Çağ 200, 350

Herodotos 127, 130, 131, 134, 140, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 178, 315, 394
Hesiodos 148, 153, 154, 159, 160
Hıristiyanlık 335, 344, 349, 351, 363, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 377, 379, 380, 382, 383, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 395, 399, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 416, 427
Hicret 429
Hindistan 111, 129, 133, 156, 204, 222, 223, 403, 407, 441
Hindukuş 192, 203, 225
Hintliler 16, 156, 223, 440
Hint Okyanusu 206, 225, 428
Hitit 35, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 93, 102, 117
Hitler, Adolf 196
hiyeroglif 46, 136
Homeros 146, 151, 153, 159, 160, 190
hoplit 150, 151, 162, 167, 168, 188, 191, 211
Horasan 441, 442
Hun 318, 405, 406, 407, 414
Hurri 82, 86
Hüseyin, Saddam 117
Hüsrev, I. 402, 407, 440
Hüsrev, II. 411, 421, 422, 424, 431

İ

ideoloji 15, 19, 23, 24, 25, 27, 31, 34, 47, 49, 63, 73, 74, 76, 78, 84, 85, 87, 100, 103, 106, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 123, 132, 139, 141, 167, 170, 171, 185, 187, 188, 189, 193, 194, 197, 198, 203, 208, 227, 229, 255, 256, 264, 271, 299, 325, 332, 338, 341, 346, 347, 352, 361, 371, 384, 386, 389, 396, 400, 401, 403, 407, 415, 416, 419, 421, 423
ikincil devlet 35, 79, 82, 83, 84, 409, 412, 427
iklim 21, 22, 23, 49, 52, 53, 75, 97, 148, 230, 234, 412
İngiliz İmparatorluğu 10, 247
İpsus Muharebesi 204, 213, 223
İran 20, 41, 79, 81, 117, 127, 132, 156, 165, 194, 234, 390, 393, 401, 412, 437, 443
İsa 363, 378, 379, 388, 389, 390, 391, 392, 396, 420, 423, 437
İsis 219, 364, 369
İskenderiye 201, 213, 214, 215, 216, 226, 329, 423, 431
İskitler 128, 130, 133
İslam 86, 111, 200, 384, 386, 387, 393, 410, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 425, 427, 433,

434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 445
İspanya 96, 152, 232, 235, 236, 264, 267, 268, 297, 308, 335, 354, 359, 398, 399, 415, 440, 441, 443
İspanyol İmparatorluğu 394
İsrail 23, 87, 88, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 122, 123, 138, 224
İssus Muharebesi 196
İstanbul Boğazı 398
İştar 24, 28, 442
İştar Kapısı 113, 116, 117, 120
İtalya 49, 99, 152, 181, 196, 230, 231, 235, 237, 239, 240, 242, 245, 257, 258, 261, 265, 266, 267, 268, 270, 283, 284, 285, 290, 291, 297, 326, 341, 353, 354, 359, 399, 415
İyonya 127, 133, 141, 152, 153, 156, 157, 161, 166, 170, 181, 182, 190, 231
İznik (*bkz.* Nicaea) 375, 377, 390, 406

J

Janus 255, 303
Justinian 399, 400, 401, 423, 470
Jüpiter 241, 255, 256, 264, 361, 439

K

Kâbe 428
Kadeş Savaşı 38, 39
Kapadokya 128, 133, 206, 351
Karadeniz 23, 80, 128, 152, 206, 296, 329, 442
Karanlık Çağ 20, 30, 44, 45, 46, 48, 53, 54, 61, 63, 89, 94, 95, 101, 146, 148, 158, 191, 230
Karkamış 44, 90, 128
Karnak 94
Kartaca 49, 97, 181, 196, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 275, 284, 286, 331, 335, 423, 434, 442
Keltler 204, 205, 319
Kenan 35, 94, 98, 101
kent-devleti 14, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 54, 92, 94, 95, 98, 127, 141, 142, 145, 149, 181, 182, 190, 216, 235, 237, 242, 265
Kıbrıs 23, 44, 45, 95, 182, 206, 433
Kızıldeniz 23, 95, 128, 206, 408, 442
Kibele 219, 364
Kiklop 146
Kiros, I. (Büyük) 117, 123, 125, 126, 127, 130, 131, 156, 160

Kitap Halkı 122, 227, 343, 437
Kleopatra 297, 358
Konfüçyüs 156
Konstantin, I. (Büyük) 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 388, 389, 390, 392, 393, 395, 396, 404, 407, 408, 410, 411, 412, 424
Konstantinopolis 395, 396, 397, 398, 409, 423, 442
Korint 14, 165, 190, 273, 275
kozmos 15, 18, 64, 113, 131, 148, 171, 174, 175, 180, 217, 219, 230, 321, 419, 421
krallık 19, 21, 24, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 49, 54, 55, 57, 58, 63, 77, 78, 79, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 112, 114, 122, 127, 134, 141, 142, 145, 148, 191, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 231, 270, 275, 276, 285, 297, 306, 328, 338, 339, 340, 343, 344, 345, 351, 358, 359, 363, 383, 387, 396, 402, 404, 407, 408, 409, 414, 415, 416, 419, 420, 421, 426, 430, 441, 443
Krezüs 127, 142, 156
Ksenofon 75
Kubbet-üs-Sahra 417, 418, 419, 434, 436, 438, 439
Kudüs 36, 58, 95, 102, 103, 106, 107, 128, 138, 227, 337, 342, 363, 368, 389, 417, 418, 423, 424, 427, 438, 442
Kuran 393, 417, 418, 427, 429, 437
Kureyş 427, 430
Kutsal Kitap 78, 107, 123, 226, 377, 409, 427, 437
Kutsal Topraklar 101
Kuzey Afrika 49, 96, 99, 152, 231, 235, 268, 283, 297, 307, 308, 309, 326, 352, 366, 367, 390, 398, 399, 401, 415, 423, 441, 443
Kuzey Avrupa 52
Küçük Asya 23, 237, 276, 287, 358, 363, 364
kütüphane 73, 158, 214, 308

L

Lagaş 27
Latin 49, 96, 395, 455, 456
Leonidas 164, 166
Lidya 127, 128, 142, 149, 160, 162
Lombardlar 317, 399
Lugdunum 316

M

Makedonya 128, 181, 190, 191, 192, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 209, 229, 272, 363, 403
Makkabi Ayaklanması 221, 222, 227, 228
Maraton Muharebesi 162, 163, 165, 167, 175, 183
Marduk 112, 113, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 130, 135, 256
Mars 243, 256, 266
Masada 342, 345
Maurya İmparatorluğu 222, 223, 224, 225
Medine 116, 429, 442
Megiddo Savaşı 37
Mekke 413, 418, 427, 428, 429, 442
Memfis 31
Menandros 217
Menes 31
Mezopotamya 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 40, 41, 46, 54, 55, 57, 71, 101, 111, 124, 127, 206, 213, 231, 294, 302, 326, 344, 387, 412, 426, 428, 444
Mısır 7, 8, 9, 10, 11, 12, 20, 21, 23, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 57, 58, 74, 94, 95, 98, 101, 102, 114, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 142, 147, 152, 157, 159, 163, 194, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 215, 216, 219, 221, 222, 229, 274, 290, 297, 308, 325, 332, 333, 336, 358, 362, 364, 409, 423, 442, 443
Midas 142
Miken 21, 23, 39, 146
Milet 128, 141, 463
Milvia Köprüsü Muharebesi 378, 382
Mitanni 23, 37, 39, 40, 41, 89
Mitra 364, 365, 369
Mitracılık 219
Moğol İmparatorluğu 117, 387
Monofizit 392, 409, 411, 412, 427, 432
Monoteizm 379, 404
Muaviye 433
Muhammed 418, 421, 427, 428, 429, 430, 431, 433, 436, 439, 441
Musul 432, 442
Müslüman 198, 428, 429, 433, 437, 439, 441, 442, 443

N

Nabopolassar 112, 113, 118, 119, 124
Nabu 118, 119, 120
Napoli 152, 232, 233, 236
Napolyon İmparatorluğu 214
Naram-Sin 28, 29, 119

Narmer 31, 32
Nasturiler 391, 412, 427, 432
Nebukadnezar, I. 118
Nebukadnezar, II. 113, 114, 115, 117, 394
Nehemya 136, 138, 182
Nemrut 80
Nicaea 331, 390
Nicaea Konseyi 390, 391
Ningirsu 27
Ninova 23, 54, 56, 58, 73, 74, 75, 108, 112, 128, 145, 153
Ninurta 55, 118
Nippur 26, 28, 56
Nübye 37, 38, 222, 442

O-Ö

Octavianus (*ayrıca bkz.* Augustus) 264, 293, 294, 297, 298, 299, 304, 340
Odaenathus, Septimus 357, 358, 403
Odoacer 415
Odysseus 146
Oedipus 178
Ortadoğu 309, 443
Oryantalizm 147, 168
Osiris 9, 364
Osmanlı İmparatorluğu 116, 117
Ostia 260, 308
Ostrogot 399, 415
Ömer 430, 431, 432, 433, 442

P

Pakistan 222, 441
Palatinus Tepesi 240, 244, 247
Palmira 356, 357, 358, 393, 445
Palmira İmparatorluğu 358, 359, 393
Panteon 83
Partenon 174, 175
Pasargad 127, 129, 135
Pax Romana 306, 323, 338, 348, 349, 350, 351, 378
Pehlevi 435
Peloponez Savaşı 169, 171, 178, 180, 181, 184, 188, 189, 190
Perikles 169, 174, 178, 184, 185, 188
Perpetua 366, 367, 368, 455
Persepolis 129, 135, 442
Perseus 273, 274
Pers İmparatorluğu 7, 10, 11, 12, 13, 70, 110, 111, 117, 126, 127, 128, 131, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 151, 155, 156, 160, 161, 169, 170, 181, 188, 192, 193, 196, 198, 200, 231, 289, 324, 325, 347, 386, 422
Persler 7, 8, 9, 11, 12, 14, 69, 70, 74, 75, 82, 110, 112, 114, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 145, 151, 152, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164,

165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 207, 213, 219, 224, 231, 254, 261, 276, 336, 347, 351, 355, 357, 358, 377, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 393, 394, 402, 403, 404, 406, 411, 421, 423, 430
Phidias 174
Philip, II. 191, 192, 201, 208, 212, 275
physis 167, 173, 175, 178, 179, 184, 186, 187, 189, 341
Pilate, Pontius 363
Pire 183, 184
Pisagor 155, 158
Platea Muharebesi 165, 170, 181
Platon 171, 174, 180, 188, 189, 191
Plutarkos 193, 280, 290
Polybius 239, 250, 251, 252, 269, 270, 273, 275, 287, 347, 453
Pompei 196
Porus 196
Poseidon 209
Pön Savaşları 267, 269, 270, 271, 272, 275, 278
Ptolemaios, I. 202, 204, 208, 215
Ptolemaios, II. 208, 226
Ptolemaios İmparatorluğu 200, 205, 208, 210, 211, 213, 221, 224, 226, 229, 290
pulluk 22

R

Ramses, II. 38
reel politika 36, 37, 41, 43, 54
Remus 243, 245
Ren Irmağı 415
Rodos 206, 215, 270
Romanya 161
Romulus 243, 245, 415
Rubico Irmağı 290

S-Ş

Sabinler 244, 316
Safevi İmparatorluğu 117
Sahra 231, 294, 417, 418, 419, 431, 434, 436, 438, 439
Said, Edward 168, 236
Salamis Körfezi Muharebesi 165, 175, 176, 177, 178, 179, 183
Samnitler 230, 253, 257, 312
Sanherib 58, 62, 71, 72, 87, 98, 107, 108, 122
Sardinya 96, 267, 415
Sardis 128, 162, 165, 369, 465
Sargon, I. 19, 28, 29, 30, 119, 243
Sargon, II. 57, 58, 87, 106

Sasani İmparatorluğu 401, 404, 409, 411, 419, 421, 424, 425, 431
satrap 134, 135, 137, 160, 161, 201, 202, 208, 222, 403
savaş arabaları 66, 91, 102
Scipio (Africanus), Publius Cornelius 230, 253, 254, 268, 270, 284, 452, 453
Seleukos 200, 201, 204, 207, 208, 213, 217, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229
Seleukos İmparatorluğu 205, 213, 221, 222, 223, 224, 289
Semerkant 441, 442
Septimus Severus 326, 352, 355, 359
Serhas, I. 394
Sezar, Gaius Julius 288, 289, 290, 291, 292, 294, 297, 298, 304, 334, 371, 372, 375, 440
Sicilya 96, 152, 189, 233, 236, 266, 267, 283, 285
siyaset 19, 23, 24, 31, 49, 54, 57, 63, 109, 141, 149, 150, 161, 172, 174, 200, 201, 205, 217, 221, 226, 243, 261, 303, 325, 327, 346, 352, 385, 401, 408, 409, 415, 434
Sofokles 171, 174, 178
Sokrates 154, 156, 159, 171, 174, 180, 188, 189
Sparta 128, 148, 183, 186, 189, 190
Stoacı 218
Strategoi 178
Suriye 23, 37, 38, 39, 40, 46, 57, 80, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 122, 125, 128, 151, 274, 309, 351, 356, 370, 409, 412, 423, 432, 434
Susa 23, 56, 127, 128, 135, 176, 177
Sümer İmparatorluğu 27
Şapur, I. 403
Şapur, II. 390, 403, 408, 411
Şii 433, 441

T

Tacitus 292, 293, 299, 300, 308, 318, 320, 322, 323, 332, 333, 339, 340, 345, 346, 348, 350, 355, 365, 454
Tarquinius, Sextus 246
Tarquinius Superbus 246
Teb 45, 164, 178, 190, 192
Tell el-Amarna 23, 36, 41, 95, 448, 460
Termofil Muharebesi 164, 165
Tertullian 367, 389, 455
Tesalya 143, 164, 190, 206, 273
Thales 141, 142, 145, 152, 154, 155, 463
Themistokles 176
Theodora 399, 400

Theodoric 415
Theodosius, I. 415
Theodosius, II. 397
Thucydides 169, 171, 183, 184, 185, 186, 188, 341, 447
Tiber Irmağı 49, 231, 239, 240, 241, 381
Tizpon 221, 404, 413, 423, 441, 442
Trakya 128, 133, 144, 206
Truva Savaşı 39
Tuna Irmağı 161, 231, 351, 352, 386
Tunç Çağı 20, 21, 23, 26, 30, 31, 36, 39, 41, 46, 49, 53, 54, 89, 93, 94, 95, 101, 111, 117, 118, 124, 142, 148, 149, 158, 159, 235
Tutankamon 37
Türkiye 21, 79, 80, 85, 219

U-Ü

Ugarit 89, 93
Ur 23, 27, 28, 29, 30, 56, 124, 128
Urartu 16, 56, 58, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 410, 421
Ur-Nammu 30
Uruk 22, 23, 24, 26, 27, 28, 31, 56, 128, 460
ümmet 420, 430, 431, 433, 437, 440, 443
Ürdün 23, 440

V

Vahiy Kitabı 343, 367
Valens 415
Valerian 355, 358, 360, 403
Vandal 398, 399, 415
Varus 319
Venüs 152
Vergilius 263, 264, 387, 388
Vespasian 301, 342, 347
Vizigotlar 398, 399, 415, 440, 441

Y

Yahuda 58, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 122, 224
Yahudi 59, 102, 105, 106, 107, 108, 122, 136, 138, 139, 156, 160, 161, 182, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 347, 363, 364, 404
Yahudiye 23, 340, 341, 343, 347, 363
Yahveh 341
Yakındoğu 20, 21, 22, 24, 26, 27, 35, 36, 37, 41, 44, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 60, 61, 67, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 86, 87, 89, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 110, 111, 115,

116, 138, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 156, 158, 160, 168, 169, 170, 171, 174, 178, 180, 187, 188, 193, 194, 197, 198, 200, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 219, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 254, 255, 256, 292, 294, 299, 303, 319, 335, 384, 391, 401, 419, 420, 425, 426, 431, 437, 438, 444, 459
Yaşlı Plinius 315, 329, 330, 336, 365
Yemen 406, 442
Yezdigerd, II. 385, 404
Yezdigerd, III. 431
yol 21, 27, 70, 95, 125, 135, 240, 257, 259, 278, 287, 289, 414, 429
Yunanistan 21, 99, 140, 142, 146, 148, 152, 165, 167, 170, 171, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 202, 203, 204, 205, 216, 219, 229, 297, 331, 364

Z

Zagros Dağları 23, 62, 129
Zama Savaşı 268, 270
Zenobia 357, 358, 403
Zenon 218, 220
Zerdüşt 132, 405, 410, 433
Zerdüştçü 132, 133, 156, 219, 385, 404, 405, 410, 420, 435, 437
Zeus 194, 218, 227, 336, 337, 340
ziggurat 24, 41

Antikçağ İmparatorlukları Yunan-Roma dünyası, geç antikçağ ve İslamiyet'in ilk dönemi dahil Yakındoğu, Akdeniz ve Avrupa tarihini içeren, nispeten kısa ama kapsamlı bir inceleme. İmparatorluklar ve emperyalizmin yanı sıra karşı cephede oluşan direniş ve tepkiler üzerinde de durması, günümüzdeki düzen, adalet ve bağımsızlık kavramlarına ışık tutuyor. Kitapta, antikçağda büyük imparatorluklara direnen halkların geliştirdiği en kalıcı fikirler, değer yargıları ve kurumlar sergileniyor. Gerek imparatorlukların oluşumuyla, gerekse komşu devletlerin bu oluşumlara direnişiyle ilgili temel politik ve ideolojik sorunlar değerlendiriliyor. Her imparatorlukta ve direniş grubunda gözlemlenen ideolojik, ekonomik, askeri ve politik güçler arasındaki bağlantılar üzerinde duruluyor. Emperyalizmin, hedef aldığı halk ya da devletlerin konsolide olması sonucunu doğurduğunu ileri süren bu kitabı, geçmiş ile günümüz arasında pek çok bağlantı kurarak ilgiyle okuyacağınızı düşünüyoruz.

internet satış:
saykitap.com
30 TL
ISBN 978-605-02-0566-4
9 786050 205664
SAY YAYINLARI

facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayincilik